

Fiatall Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája VII.

7th Conference for Young Slavists in Budapest

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Szláv és Balti Filológiai Intézet

Eötvös Loránd University
Faculty of Humanities
Institute of Slavonic and Baltic Philology

Budapest, 2019

Fiatal Szlavisták Budapesti Nemzetközi Konferenciája VII.

7th Conference for Young Slavists in Budapest
(held on 11th May 2017)

Főszerkesztő/ Editor-in-chief:
Dr. Urkom Aleksander

A szerkesztő munkatársai/ Associate editors:
Rágyanszki György
Hamsovszki Júlia

Technikai szerkesztő/ Technical editor:
Katona Éva

Bírálok/ Reviewers:
Dr. Császári Éva
Dr. Dudás Előd
Dr. Dudás Mária
Dr. Fedoszov Oleg
Dr. Jakovljević Dragan
Dr. Janiec-Nyitrai Agnieszka
Dr. Janurik Szabolcs
Dr. Lebovics Viktória
Dr. Pálosi Ildikó
Dr. Pátrovics Péter
Rágyanszki György
Iga Kolasíńska
Dr. Urkom Aleksander
Dr. Várnai Dorota
Kocsis Adrienn
Zoltán Dominika

Felelős kiadó/ Publisher:
Prof. Dr. Lukács István

ISBN 978-963-284-988-1

TARTALOMJEGYZÉK/ CONTENTS

АНЕЛИЯ БАЙГЪНОВА	6
ПЕРЦЕПТИВНИ ПРЕДИКАТИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ЕМОЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	
JUSTYNA WAJ	10
NAUCZANIE POPRZEZ CNOTĘ –KILKA SŁÓW NA TEMAT WYCHOWANIA I WIEDZY W PISMACH STANISŁAWA KONARSKIEGO	
ANDREA BALHAROVÁ	13
FILOZOFICKO-PSYCHOLOGICKÝ ROZMĚR ŽIVOTA A SMRTI V ČESKÝCH A POLSKÝCH POHÁDKÁCH A POVĚSTECH	
PERLA BARTALOŠOVÁ	17
PREJAVY JAZYKOVÉHO AGEIZMU V KOMUNIKÁCIÍ MLÁDEŽE SO SENIORMI	
JOANNA BRODNIEWICZ	20
„JÁ JSEM JAKO TA STARÁ VOJENSKÁ KOBYLA, KTERÁ UŽ LEŽÍ A SKORO DODĚLÁVÁ, ALE KDYŽ USLYŠÍ HLAS BUBNU, TAK SE ZASE ZVEDNE A TÁHNE DÁL” – DZIAŁALNOŚĆ RŹENY VACKOVEJ (1948–1977)	
KAMILA BYRTEK	23
„BYĆ CZŁOWIEKIEM W DRODZE”, CZYLI POETYCKIE PEREGRINATIO VITAE JACKA PODSIADŁY	
LECH CERAN	27
СКОПСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА ИЛИ ЕЗИКОВО-ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ГЕНЕЗИС НА КОДИФИКАЦИЯТА НА МАКЕДОНСКИЯ СТАНДАРТЕН ЕЗИК ПРЕЗ ХХ ВЕК	
LUCIA ČENDULOVÁ	30
THE STATUS OF THE TRANSLATION OF RUSSIAN LITERATURE IN SLOVAK CULTURAL SPACE	
ВАЛЕРІЯ ЧЕРНАК	33
БІЛІНГВІЗМ ТА МІЖМОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МОВЦІВ НА СХОДІ СЛОВАЧЧИНИ	
NADIA CZACHOWSKA	37
RYTUAEY NACIONALIZMU BOSZNIACKIEGO NA PRZYKŁADZIE OBCHODÓW UPAMIĘTNIAJĄCYCH MASAKRĘ W SREBRENICY	
GRZEGORZ DĄBROWSKI	40
"DO PRACY NAJLEPIEJ ORZEŻWIA I WZMACNIA PIWO" - ROLA ALKOHOŁU W PRL	
MICHAŁ DĘBICKI	42
POLITYCZNA ROLA KRÓLOWEJ LUDWIKI MARII GONZAGI W OPINII WYBRANYCH OPOZYCYJONISTÓW I REGALISTÓW LAT 1661-1667	
ELIŠKA GUNIŠOVÁ	45
ROMÁN KLIATBA A JEHO MIESTO V TVORIVOM PROFILE T. VANSOVEJ	
KATALIN GYŐRI	48
ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ З ЯПОНСЬКОЇ МОВИ	
MARTINA HRABOVSKÁ	51
ŠTYLIZÁCIA V TANEČNOM FOLKLORIZME – PROJEKT DIZERTAČNEJ PRÁCE	
ĽUBICA HRONCOVÁ	54
ASPEKTY PRIESTORU MESTA A JEHO SPOLOČENSKÝ OBRÁZ V PRÓZE J. P. TOMÁŠKA <i>OBCHODNÍCI</i>	
JAKUB JARINA	57
GLIMPSES OF UTOPIA IN MODERN CZECH LITERATURE	
ДЕНИЦА КАЛЧЕВА	60
ГЛАГОЛИ ЗА СЛУХОВО ВЪЗПРИЯТИЕ С КОГНИТИВНО ЗНАЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	
OLIWIA KASPRZYK	62

MIROSLAVA KITKOVÁ	66
DEMINUTÍVA V SPISOVNEJ SLOVENČINE A POĽŠTINE	
ŠTĚPÁN KLÁSEK	69
ТОПОС ЖЕЛЕЗНИЧНИГО НАДРАЖІ В ЧЕСКÉ ПРОЗЕ 20. STOLETÍ	
НЕНАД КРЦИЋ	72
КОМПОНЕНЦИЈАЛНА АНАЛИЗА ГЛАГОЛСКИХ ХИПОНИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	
PŘEMYSL KREJČÍK	75
PODOBY ČESKÉ DYSTOPIE V OBDOBÍ KOMUNISTICKÉ TOTALITY V ČESKOSLOVENSKU	
PATRYK KURZYŃSKI	79
STRONNICTWO REGALISTÓW ZYGMUNTA III WAZY W LATACH 1587 – 1606: KRZEPNIĘCIE ORAZ DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA.	
PAVLÍNA KUTOVÁ	83
„NÁRODNÍ“ A „SLOVANSKÉ“ V ČESKÉ ARCHITEKTUŘE PŘED A PO ROCE 1918. LIDOVÁ KULTURA JAKO ZDROJ IDENTITY MLADÉ ČESKOSLOVENSKE REPUBLIKY	
MARTYNA LESZCZYŃSKA	87
BIBLE AS SOURCE OF CREATIVE INSPIRATION OF BLAŽE KONESKI IN ANTHOLOGY <i>VINEYARD</i> (ON THE BASIS OF CHOSEN STORIES)	
ADAM LUBOCKI	90
WERE THE HUNGARIANS SLAVIC? ETHNIC-GEOGRAPHICAL IDEAS OF POLISH MEDIEVAL CHRONICLERS	
SYLWIA MARSZAŁEK	93
AUSTRVEGR – ПРОСТРАНСТВО СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУСИ В ВИКИНГСКОМ ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ «ВОСТОЧНОГО ПУТИ»	
CLAUDIA MAYR-VESELINOVIĆ	97
DEATH AND FUNERAL (CUSTOMS) IN SERBIA	
MICHAL MUDROCH	100
MYŠLIENKY SLOVANSKEJ VZÁJOMNOSTI NA STRÁNKACH AGRÁRNICKEJ TLAČE V OBDOBÍ MEDZIVOJNOVÉHO ČESKOSLOVENSKA (1918 - 1938)	
MARTINA NAPOLITANO	103
«НА ТЕРРИТОРИИ СУМЕРЕК»: НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЬ В ТЕКСТАХ САШИ СОКОЛОВА	
ADAM NIKODEM	106
REŻIM SLOBODANA MILOŠEVICIA W SERBSKIEJ MUZYCE ROZRYWKOWEJ	
HANA NELA PALKOVÁ	109
MODERNISTYCZNY TOPOS „MANEKINA“ W PROZIE BRUNONA SCHULZA I DEBORY VOGEL	
NATALIA PANAS	112
PAMIĘĆ KULTUROWA A KOBIECY Dyskurs emancypacyjny. PAMIĘTNIK TEODORY KRAJEWSKIEJ	
IZABELA POPEK	115
ANIMIZM – PIERWOTNA FORMA RELIGII CZY SPOŚÓB WYOBRAŻENIA ŚWIATA?	
MICHAŁ ROZENBERG	117
NIEKOĽKO KRITICKÝCH ÚVAH O „SLOVENSKOM“ TURČIANSKOM SVÄTOM MARTINE	
MARTINA SALHIOVÁ	123
FUNKCE VLOŽENÉ AUTORSKÉ POHÁDKY VE FANTASY TRILOGII VESELY FLAMBURARIOVÉ	
LOTTI SÁNDORFI	126
MAĐARSKI PRIMJERI I UTJECAJI U JEZIČNOJ POLITICI HRVATSKOG ILIRIZMA	

PETER SASÁK	129
Športová publicistika denníka Pravda v 50. rokoch 20. storočia	
PATRICK STARCZEWSKI	133
RAILWAY – THE DRIVING FORCE OF CHANGES IN LOWER SILESIA.	
КАТЕРИНА СТЕПАНЕНКО	136
КАЗКОВИЙ НАРАТИВ У ВІДТВОРЕННІ ЕТНІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ	
KAREL STŘELEČ	139
POSTKOMUNISTICKÁ DOBA JAKO DEZILUZIVNÍ TÉMA NEJNOVĚJŠÍ ČESKÉ A RUSKÉ PRÓZY	
BARBORA SVOBODOVÁ	142
ВАґА PUBLISHING HOUSE	
ЛАНА ШАУЛА	145
ЗНАМЕНІТЕ ЖЕНЕ У ПРОСВЈЕТИ И КЊИЖЕВНОСТИ У БиХ 19. ВИЈЕКА	
LUCIE ŠTĚRBOVÁ	148
ETYMOLOGIE VYBRANÝCH NÁZVŮ ZVÍŘAT V BULHARŠTINĚ A STAROSLOVĚNŠTINĚ	
SIMONA ŠVANDOVÁ	151
ЖЕНА АКО МЕТАФОРА ДОБУ СПОЛОЧЕНСЬКИХ ЗМІЕН НА ПРЕЛОМЕ СТОРОЧІ	
SYLWIA SZAREJKO	154
INSTYTUT KULTURY POLSKIEJ ATTILIO BEGEY’A – PROPOLSKA DZIAŁALNOŚĆ W TURYNIE	
SZABINA SZATMÁRI	157
Порівняння двох українських перекладів віршу Шандора Петефі «На férfi vagy, légy férfi (Коли ти муж, будь мужнім...)»	
EKATERINA TASHIREVA	160
К ИСТОРИИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ «МУЧЕНИЕ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (СЛОВА МУКА, МУЧЕНИЕ, МУЧИТЬСЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XX в.)	
АЛЕКСАНДРА ТОМИЋ	163
ТЕСТОВИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ НА МАГИСТАРСКИМ СТУДИЈАМА	
IWONA TUSK	167
THE GOALS OF THE KASHUBIAN REGIONAL GROUP DEFINED IN SELECTED ARTICLES IN THE NEWSPAPER “GRYF” DURING THE YEARS 1908–1909	
PIOTR WOJNAROWICZ	170
SYTUACJA GEOPOLITYCZNA EUROPY I BASENU MORZA ŚRÓDZIEMNEGO W DRUGIEJ POŁOWIE XI WIEKU – PRZYCZYNY ZAINICJOWANIA WYPRAW KRZYŻOWYCH	
MICHAŁ ZBOROWSKI	173
JUSTYNIAN I TEODORA, CZY TEODORA I JUSTYNIAN?	

АНЕЛИЯ БАЙГЪНОВА

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, България
anniesie@abv.bg

ПЕРЦЕПТИВНИ ПРЕДИКАТИ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ЕМОЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Object of research in present paper are predicates for different types of sense perceptions such as pain, taste, heaviness (gorchi mi, gorchivo mi e, boli me, tezhi mi, tezhko mi e, etc.). The main goal is to present their potential to express different types of emotions – suffering, sorrow, insult, regret and others in figurative use. In these uses the physiological state is rethought as emotional.

Key words: perceptive predicates, expressing of emotions.

Въведение

Обект на изследване в настоящата работа са предикати за различни по вид сетивни усещания като болка (*боли ме*), вкус (*горчи ми, горчиво ми е*) и тежест (*тежи ми, тежко ми е*). Предмет на изследване е тяхната преносна употреба, мотивирана от преосмислянето на съответното сетивно усещане като емоционално преживяване или състояние. При тази семантична трансформация тези предикати обозначават емоции като страдание, жалост, обида, съжаление и др. В работата ще бъдат представени и съпоставени съчетателните свойства на перцептивните предикати при двете употреби.

Изложение

Преживяването на емоция е един от аспектите на психичната дейност. Един от начините за представяне в езика на емоционално преживяване или състояние е уподобяването им на различни по вид усещания, т.е. на сетивно познатото за който и да е човек. Така например страданието се асоциира с физическата болка или с усещането за тежест, обидата – с горчивия вкус и т.н., т.е. реакцията на душата се уподобява на реакцията на тялото (Апресян В. Ю., Апресян Ю.Д. 1993). В този смисъл целта на работата е да се представи потенциалът на различни по вид перцептивни предикати да обозначават емоции при преносната си употреба.

Един от сетивните модуси, който най-често се асоциира с емоционалното преживяване, е болката. Това е неприятно физиологично усещане, предизвикано от болест, рана, удар и др., т.е. от някакъв причиняващ фактор. Обозначава се с глагола *боли* със значение ‘имам, усеща се болка’ (БТР 2008). С присъединяването на кратка винителна местоименна форма – *боли ме*, се изразява значението ‘усещам, изпитвам болка’ (БТР 2008), т.е. клистиката представя субекта на сетивното преживяване (вж. Петрова 2006: 112). Източникът на болката може да бъде различна част от тялото (глава, ръка, крак) или някакъв вътрешен орган (корем, стомах, сърце и т.н.). Съществителното, с което той се означава, заема в изречението подложна позиция, напр.:

- (1) *Болят ме краката.*
- (2) *Боли ме сърцето.*

Причината за болезненото усещане също може да се изрази чрез употребата на предложна фраза, въведена с *от*:

- (3) *Гърлото я боли от студената вода.*

Появата на усещането за болка се обозначава с производната конструкция *заболява ме* със значение ‘започва да ме боли, започвам да усещам болка’ (БТР 2008), напр.:

- (4) *От тези пържени картофи ме заболя стомахът.*

Това перцептивно преживяване лесно се преосмисля като емоционално въз основа на уподобяването на душевната болка с физическата. Така при тази употреба глаголет *боли* развива преносното значение ‘мъчно ми е, страдам’ (БТР 2008). Сега обаче местоименната клитика представя не усещания физическа болка, а този, който страда, който изпитва мъка, жалост, тъга. В подложната позиция също е възможно да се появи компонент *сърце*, но при тази употреба то се схваща не като физиологичен орган, а като източник на чувства и преживявания. Тази метафорична употреба е свързана с представата, че чувствата се раждат в сърцето и се изживяват със сърцето. И тъй като то се концептуализира като обиталище на душата, двете понятия – *сърце* и *душа*, се осмислят като еквивалентни (Недкова 2011: 30 – 33):

(5) *Боли ме сърцето и Боли ме душата.*

И тук появата, възникването на емоционалното преживяване може да се обозначи с производната конструкция *заболява ме*:

(6) *Заболя ме сърцето.*

Двусъставното изречение обаче при обозначаването на емоционално преживяване е възможно само при употребата на компонентите *сърце* и *душа* като подлози. В останалите случаи изреченията са безподложни. И при тази употреба също може да се уточни причиняващият фактор. Това става или чрез словосъчетание с предлог *от* (7 – 8), или с различни по вид подчинени изречения – подчинено подложно (9), подчинени обстоятелствени (10 – 12):

(7) *Още ме боли от думите му.*

(8) *От твоите обвинения много ме заболя.*

(9) *Боли ме, че ме излъга.*

(10) *Заболя ме, като видях сълзите ѝ.*

(11) *Дълго ще те боли, ако не се извиниш.*

(12) *Ще те заболи, ако/като ти кажа истината.*

За разлика от ситуацията на перцептивно преживяване при обозначаването на емоционално преживяване е възможна поява на предложна фраза (предлог *за*), въвеждаща обекта на емоцията, напр.:

(13) *Боли ме за тези тъжни сирачета.*

(14) *Боли ме за нея, но не мога да ѝ помогна.*

Друг вид сетивно възприятие, което се асоциира с емоционално преживяване, е вкусовото усещане. То възниква при наличието на дразнител с дадено вкусово качество върху сетивните рецептори, разположени в лигавицата на езика. Резултатът от това въздействие е усещането за горчиво, кисело, солено, лютиво и т.н. Общото при глаголите, които го обозначават, е значението ‘наличие или проява на сетивно възприемаемо качество’ (Пенчев 1984: 103 – 104). Тези глаголи изискват да се изрази носителят на съответното вкусово качество, който в структурата на изречението заема подложна позиция. Така например глаголят *горча* означава ‘имам горчив вкус’ (БТР 2008) и присъединява като подлог съществително име за същина, имаща такова качество, напр. *Лекарството горчи, Бирата горчи*. Обозначаването на субекта на сетивното възприятие става чрез употребата в непряка обектна позиция на кратката дателна форма, напр.:

(15) *Лекарството ми горчи* (т.е. усещам горчив вкус).

Появата на това вкусово качество се обозначава с производния глагол *загорчавам*. Освен двусъставни, и при двата глагола са възможни безподложни изречения с дателно местоимение, обозначаващо субекта на възприятието. Възможно е евентуално уточняване на мястото, където се усеща горчивият вкус, както и на дразнителя, въведен с предлог *от* (вж. Петрова 2006: 126):

(16) *Горчи ми в устата от лекарството.*

(17) *От този бадем ми загорча в устата.*

Възможна е и употреба на безлична конструкция с именно сказуемо (предикатив на -о и глагол *съм* в 3 л. ед.ч.) и дателно местоимение – *горчиво ми е* (18). Чрез замяната на *съм* със *ставам* се обозначава поява на вкусово усещане (19):

(18) *Горчиво ми е в устата.*

(19) *Горчиво ми стана от тази билка.*

Усещането за киселост се обозначава с глагола *киселея* със значение ‘имам кисел вкус’ (БТР 2008) с дателно местоимение в обектна позиция. И тук, както и при *горча*, се наблюдават същите двусъставни (20) и едносъставни (21 – 22) употреби с глаголно и именно сказуемо:

(20) *Гроздето ми киселее.*

(21) *От лимона ми киселее в устата.*

(22) *Кисело ми е в устата.*

Горчивият и киселият вкус са нещо неприятно и затова при преносна употреба с тези предикати се обозначава ситуация, в която нещо или някакъв факт стават причина за наличие или поява на неприятно емоционално преживяване, свързано с чувство на мъка, обида, огорчение. При тази семантична трансформация се срещат само безподложни изречения. Дателното местоимение от своя страна обозначава не субекта на вкусово възприятие, а субекта на емоционално преживяване. Ето защо местоименият елемент е задължителен в изречението. От своя страна предлогът *от* въвежда не носителя на вкусово качество, а причината за предизвиканото емоционално преживяване (23 – 24). Причиняващият фактор може да бъде въведен и с подчинено изречение (25). Що се отнася до мястото, където се усеща вкусовото въздействие (*устата*), тук то се заменя с мястото на емоционалното въздействие – *душата* (26), напр.:

- (23) *Загорча ми от думите му.*
(24) *Горчи ми от твоите лъжи.*
(25) *Ще ти стане кисело, като ти кажа истината.*
(26) *Горчиво ми е на душата.*

Друг вид сетивно възприятие, което се асоциира с емоционално преживяване, е усещането за физическа тежест. Обозначава се с глагола *тежа* със значение ‘имам голяма тежест, много съм тежък’ (БТР 2008). Предметът, притежаващ това качество, заема в изречението подложна позиция, т.е. изреченията са двусъставни. Освен това глаголът може да присъединява местоименна клитика в позиция на непряко допълнение, за да се изрази усещаният нечия тежест (Петрова 2006: 130 – 131), напр.:

- (27) *Тежи ли ти чантата?*

Появата на усещането за тежест се обозначава с производните конструкции *дотежава ми*, *натежава ми* със значение ‘започва да ми тежи, става ми тежко’ (БТР 2008):

- (28) *Пакетът ѝ дотежава, но никъде не се виждаше такси.*

Усещането за физическа тежест може да се обозначи и с безличния именен предикат *тежко е* в съчетание с дателно местоимение – *тежко ми е* (29). Значението за поява на това усещане е налице при замяна на *съм* със *ставам* – *тежко ми става* (30):

- (29) *Ако ти е тежко, дай ми раницата си.*
(30) *Стана му много тежко и реши да скрие част от златото в една пещера наблизо.*

При преносната употреба на тези предикати усещането за физическа тежест се асоциира с изпитването на душевна мъка, страдание, жалост, състрадание, породени от някакъв факт или събитие. При този семантичен преход дателното местоимение представя субекта на емоционалното преживяване. И при тази употреба са възможни двусъставни конструкции (31 – 33), като в позиция на подлог е не някакъв тежък предмет, а нещо казано (31) или някакъв факт или събитие, означени с абстрактно съществително (32 – 33):

- (31) *Думите ти ще ми тежат още дълго време.*
(32) *Разводът още ѝ тежеше.*
(33) *Тази тайна ми тежи като камък.*

Възможни са и безлични употреби с компонент *душа* (34), както и конструкции с изразен причиняващ фактор, който се въвежда с предлог *от* (35 – 36), със съюзно подчинено подложно изречение (37 – 38) или с подчинено обстоятелствено изречение (39 – 40):

- (34) *Тежко ми е на душата.*
(35) *Дотежава ми от лъжите ти.*
(36) *Тежко ѝ стана от злобните подмятания на съседките.*
(37) *Тежеше ѝ, че не поиска прошка.*
(38) *Тежко ми е да я гледам, че не е щастлива с него.*
(39) *Тежи ми, като го гледам такъв отчаян.*
(40) *Ще ти бъде тежко, ако не се извиниш.*

Заключение

От направения анализ може да се направи заключението, че при семантичния преход на предикатите от перцептивно към емоционално значение са възможни както двусъставни, така и едносъставни изреченски

структури. Наличието на местоименна клитика е задължително, защото с нея се изразява субектът на емоционалното преживяване. Отличително за преносните употреби е възможността за поява на подчинени подложни изречения при безлични предикати, както и по-широкият спектър от подчинени обстоятелствени изречения.

Литература

Апресян, Валентина, Апресян, Юрий (1993), Метафора в семантичeском представлении эмоций. В: *Вопросы языкознания*, 3, 27 – 35.

БТР (2008), *Български тълковен речник*. София, Наука и изкуство.

Недева, Емилия (2011), *Фразеологизмите като знаци в езика на културата*. Русе, ЛЕНИ-АН.

Пенчев, Йордан (1984), *Строеж на българското изречение*. София, Наука и изкуство.

Петрова, Галина (2006), *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас, Димант.

JUSTYNA BĄK

Instytut Historyczny Uwr, Wrocław, Polska
justynabak.historia@gmail.com

NAUCZANIE POPRZEZ CNOTĘ – KILKA SŁÓW NA TEMAT WYCHOWANIA I WIEDZY W PISMACH STANISŁAWA KONARSKIEGO

Piarist Order and its motto "Piety and science", have done a lot in the history of education of Polish-Lithuanian Commonwealth. The Piarist educated both poor and rich young people caring for them to grow in the spirit of patriotism, devotion and respect for learning and science. They created Collegium Nobilium - an elitary school for Noble youth, who couldn't afford abroad education. One of the most outstanding figures of this period of history, was Stanisław Konarski, whose reforms have largely influenced school success and knowledge development in the country.

Key words: school, educated, reforms, knowledge

Zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych lub Zakon Szkół Pobożnych powstał w roku 1597 i założony został z inicjatywy Józefa Kalasancjusza. Pochodzący z Hiszpanii duchowny, stworzył pierwszą darmową szkołę elementarną w Rzymie. W szkole tej uczono dzieci najuboższe i niezależne od ich narodowości i wyznania. W 1621 roku papież Grzegorz XV uczynił z kongregacji zakon, a jego założyciela mianował generałem zgromadzenia. Szkoły pijarów bardzo szybko rozprzestrzeniły się w całej Europie. Początkowo w Italii, następnie na Sycylii, w Hiszpanii, a już od 1642 roku także w Polsce. Osobą, która jako pierwsza rozpoczęła starania zmierzające do sprowadzenia zakonu do Polski był Jerzy Ossoliński. W tym celu ufundował nawet w Klimontowie klasztor dla zakonników. Niestety próba nie powiodła się i dopiero zaproszenie wysłane przez króla Władysława IV, oferujące nową lokalizację zakonu w Warszawie, pozwoliło na sprowadzenie pijarów do Polski. Zaledwie rok później otwarto pierwszą szkołę.

Zgromadzenie Szkół Pobożnych kształciło swoich podopiecznych w duchu chrześcijańskim. Sama etymologia nazwy „pijarzy” wywodzi się z łacińskiego słowa „pius”, co oznacza „pobożny”. Hasłem zakonu jest „Pietas et Litterae”, czyli „Pobożność i Nauka”. Główne cele zgromadzenia pijarów dokładnie nakreślił Cyprian Komorowski, wizytator apostolski polskiej prowincji zakonu od roku 1750. Za najważniejszą zasadę uznał „wzrastanie w duchu zasad chrześcijańskich i pobożności”. Nakreślił on również siedem sposobów, które uznał za niezbędne do nauczania młodzieży szkolnej. Tymi sposobami były: czytanie katechizmu, słuchanie kazań, uczęszczanie na wspólne modły i nabożeństwa, odwiedzanie kościołów i kaplic, częste i pilne przystępowanie do sakramentów (w zamyśle: komunii i spowiedzi), coroczne odbywanie trzydniowych ćwiczeń duchowych tj. rekolekcji, nauki, czyli tak zwanego „czytania duchownego” oraz częste zachęcanie młodzieży do cnoty i ustawiczne „obrydzanie” jej grzechu. Zalecał, aby chłopcy, codziennie rano i wieczorem modlili się każdego dnia uczęszczali na mszę i dawali jałmużnę.

Nauczycielom, którzy zobowiązali się nauczać młodzież, co naturalne nakazywano zwrócić szczególną uwagę na propagowanie idei chrześcijańskich i skupić się bardzo mocno na duchowym rozwoju uczniów. Do zadań opiekunów należało czytanie chłopcom nabożnych książek, które następnie należało omówić i wytłumaczyć uczniom, bowiem istniało ryzyko, że słuchacze źle zrozumieją tekst. Oprócz tego mieli zachęcać ich do częstej spowiedzi i uczyć „pobożnego” tj. właściwego w rozumieniu ówczesnego duszpasterstwa wyznawania grzechów. Dopilnować osobiście uczniów w zakresie uczestnictwa w nabożeństwach kościelnych i udziału w przyjmowaniu sakramentów. W tym celu wprowadzono specjalne karteczki, które uczniowie zobowiązani byli zdawać swoim wychowawcom, jako rodzaj potwierdzenia. Zalecał też, aby nauczyciele retoryki każdego dnia nie zapominali o nauce duchownej, która ma się odbywać „przez ostatnie pół godziny lub przynajmniej półtora kwadransu”. Tym samym nie mogli skończyć lekcji przed czasem. Jeżeli wykładowcy nie stosowali się do tych nakazów groziły im różnego rodzaju sankcje m.in. pozbawienie posiłku lub wspomnienie o tym, w co roku wydawanym świadectwie. Poza tym, musieli oni dbać o własny rozwój duchowy, poprzez lekturę zalecanej liczby książek religijnych.

Jako, że Zakon Pijarów pośród swoich podopiecznych miał zarówno młodzież ubogą jak i zamożną, dużą uwagę przywiązywano do pomocy dzieciom, które doświadczyły ubóstwa. Jednym z zadań prefekta było dbanie o to, aby każdy z chłopców był dobrze odziany. Ponadto mieszkanie, wyżywienie i wyposażenie szkolne było w dużej mierze finansowane na zasadach filantropii. Dobroczynność z zewnątrz, nieodpłatne nauczanie i wsparcie Kościoła katolickiego stworzyły możliwość rozwoju wielu młodym ludziom.

Hieronim Franciszek Konarski z Zakonem Szkół Pobożnych zetknął się po raz pierwszy w wieku lat dziewięciu, kiedy to został przez swojego wuja Antoniego Czermińskiego, kasztelana zawichojskiego oddany do kolegium pijarskiego w Piotrkowie. Było to dobre rozwiązanie zważywszy na fakt, iż chłopiec był sierotą, a po swoich rodzicach nie odziedziczył zbyt wiele. Ponadto Szkoły Pijarów, różniły się tym od szkół jezuickich, że nie wymagały w

początkowej fazie edukacji znajomości łaciny. Jako jedyne oferowały też nauczanie elementarne, porównywalne z domowym nauczaniem w domach szlacheckich.

W 1715 roku Franciszek przyjął święcenia zakonne przyjmując imię Stanisław od św. Wawrzyńca. Spokrewniony od strony matki Heleny z Czermińskich z możnym rodem Tarłów dostał się pod opiekę innego swojego wuja Jana Joachima Tarły. Piastujący wprawdzie urząd biskupa kijowskiego (od 1717 roku), a następnie biskupa poznańskiego (od 1721 roku). Jan Tarło, dostrzegł najprawdopodobniej potencjał młodzieńca i wysłał go na dalsze nauki do Rzymu. Widząc perspektywę kariery duchownej dla swojego podopiecznego, sfinansował mu kształcenie zagraniczne we Francji, Niemczech i Austrii. Po powrocie do Polski Stanisław Konarski zaangażował się w konflikt polityczny, stając po stronie Stanisława Leszczyńskiego. Odrzucił proponowane mu biskupstwo przemyskie, najprawdopodobniej licząc na wygraną wspieranego obozu politycznego i tym samym dystynkcję o bardziej znaczącej pozycji. Niestety jego plany związane z karierą duchowną nie powiodły się. Powrócił więc do działalności edukacyjnej, czego efektem, a zarazem pierwszym znaczącym sukcesem było otwarcie w 1741 roku w Warszawie Collegium Novum. Początkowo szkoła mieściła się w zabudowaniach klasztornych przy ulicy Długiej, potem wybudowano nowy gmach, przy ulicy Miodowej. Kolegium, które wzorowane a Szkole Rycerskiej w Luneville, powstało dzięki finansowemu wsparciu przedstawicieli bogatej szlachty w przeciągu zaledwie dwunastu lat. Pewnym natomiast jest, iż mecenat Tarłów i w tym przypadku był dla Konarskiego ogromnym wsparciem, ponieważ jednym z głównych fundatorów był jego wuj Jan Tarło wojewoda sandomierski.

Collegium Nobillium było szkołą, w której kształcić się miała młodzież pochodząca z domów zamożnej szlachty. Pomimo, iż nie było to do końca zgodne z zasadami Zakonu Szkół Pobożnych, Konarski zdawał sobie sprawę z tego, że aby nadać szkole odpowiedni status niezbędne są do tego pieniądze. Zrezygnował z finansowania na zasadzie filantropii na rzecz wprowadzenia opłaty chesnego przez studentów oraz dofinansowania ze strony różnych ówczesnych instytucji. Podczas gdy młodzież z najbogatszych domów szlacheckich i magnackich pobierała nauki zagranicą, szlachta mniej zamożna wysyłała swoich synów do szkoły w Warszawie.

Król August III, dostrzegł w kolegium potencjał miejsca, w którym wykluczyć się mogło nowe stronnictwo polityczne, ukierunkowane na wsparcie monarchy, co zresztą podkreślał sam Konarski. Zarówno o jak i jego następcę Stanisław August Poniatowski otoczyli szkołę swoim mecenatem. Po uzyskaniu akceptacji w Rzymie, Konarski skupił się na reformie programu szkoły, która objęła takie zagadnienia jak: ustanowienie języka polskiego, jako języka wykładowego, zastępując tym samym łacinę, wprowadzenie do programu nauczania języków obcych, nacisk na wiedzę praktyczną, nauczanie przedmiotów przyrodniczych, wprowadzenie zajęć manualnych i fizycznych oraz propagowanie postawy chrześcijańskiej. Głównym celem, jaki postawił przed sobą Konarski było wychowanie młodzieży, która będzie świadoma politycznie i wyrosnie w ducha miłości do ojczyzny. Cel ten zrodził się w dużej mierze z obserwacji polskiej sceny politycznej, na której siał zamęt zwalczające się zaciekle obozy magnackie. Wady ustrojowe Rzeczypospolitej Konarski uwypuklił i skrytykował w jednym z swoich największych dzieł pt. *O skutecznym rad sposobie*. Środkiem, który posłużyć miał realizacji tego celu była według zakonnika pobożność, która uczy człowieka pokory i odwraca jego oczy od próżnej chwały. Mowa zatytułowana *Jak od wczesnej młodości wychowywać uczciwego człowieka i dobrego obywatela* prezentuje najważniejsze poglądy wychowawcze Stanisława Konarskiego, w których główna idea zakonu tj. „nauka i pobożność” stanowi podwaliny systemu nauczania w Collegium Nobillium. Już we wstępie zwracał uwagę na to, że kondycja Państwa uzależniona jest przede wszystkim od roztropnego i przezornego wychowania. Zdaniem Konarskiego odpowiednie wykształcenie, połączone z treściami duchowymi, będzie miało wpływ na przyszłość jego wychowanków, co zaowocuje nie tylko wiedzą, ale również świadomością obywatelską. Zakonnik poprzez wprowadzenie raczej surowej formy dyscypliny, naśladującej nabożne skupienie zza murów klasztornych, oddziaływał na młodych ludzi, którzy posiadali różne doświadczenia w zakresie wychowania. Dlatego też powtarzając zalecenia Cypriana Komorowskiego stwierdza, że młodzież powinna rozpoczynać każdy dzień od „wypełniania koniecznej powinności wobec Boga”, do której zaliczał pacierze poranne i wieczorne, codzienne uczestnictwo „w nabożeństwach czynione w należytych skupieniu, w milczeniu, skromnie i żarliwie” oraz oczyszczenie w sakramencie pokuty.

Widoczna w przedstawionych zaleceniach w sposób wyraźny nadrzędna kwestia wiary i związanych z nią praktyk religijnych podkreśla rolę pobożności, która staje się pewnego rodzaju filarem w procesie edukacyjnym, kształtującym osobowość ucznia. W myśl idei Konarskiego najpierw powinno kształtować się charakter człowieka, dopiero później obywatela. Pobożność zdaniem reformatora, była cnotą niezwykle ważną i charakteryzowała człowieka uczciwego. Człowiek uczciwy w jego zamyśle nie powinien być jedynie prawdomówny czy szanować innych, ale też nie powinien robić niczego, co zaważyłoby na jego czci i godności. Głęboka religijność Konarskiego pozostawała nie zmieniona pomimo zetknięcia się z nowymi prądami oświeceniowymi i zaangażowania w sprawy świeckie tj. politykę. Zakonnik w niewielkim stopniu związany był z ideą monastyczną. Zdecydowanie była to osoba publiczna, światły umysł, zaintrygowany nauką i nowoczesnymi rozwiązaniami. Wychowanie zakonne było jednak nieodłączną częścią jego światopoglądu, a wiara bardzo ważną częścią jego życia. Potwierdza to w dużej mierze treść pouczenia, które mówi o stosunku człowieka do Stwórcy, a w kontekście *Mowy* nakreśla poprawność relacji uczniów w kontakcie z Bogiem. Mówiąc o Bogu, Konarski miał na myśli również ojczyznę, która podobnie jak Bóg potrzebuje bezwarunkowej miłości i poświęcenia swoich obywateli. Człowiek powinien wyżej stawiać dobro państwa, ponad swoje własne interesy. Zakonnik twierdził, że grzech symbolizuje fałszywy patriotyzm i działanie na niekorzyść państwa. Karierę polityczną zakonnik ujął w kontekście ideivanitas, jako zgubnego dążenia do posiadania rzeczy

nietrwałych, podczas gdy sfera sacrum zostaje pomijana. Zaangażowanie w sprawę sanacji ustroju państwa, porównane zostało do troski człowieka w odniesieniu do spraw natury eschatologicznej.

Wychowanie obywatela oparte mocno na treściach chrześcijańskich i umiłowaniu do tradycji postępować miało w oparciu o cnoty, którym przeciwstawiono listę grzechów. Najbardziej szkodliwe dla Rzeczypospolitej Konarski uznał: krzywoprzysięstwo, nawiązując do częstych zmian w obozach politycznych przez szlachtę, niecierpliwość i gniew, przez które przemawiało awanturnictwo, rozrzutność, mściwość oraz pojedynki. Zwalczenie tych destrukcyjnych zachowań i postaw miało być, zgodnie z założeniami zakonu, drogą do przemian wewnątrzustrojowych.

Głównym założeniem Zgromadzenia Szkół Pobożnych była działalność edukacyjna począwszy od szkół elementarnych, aż po szkolnictwo wyższe. Collegium Nobilium, którego założycielem był Stanisław Konarski, stanowiło w czasach Wielkiej Reformy miejsce, gdzie idea szkolnictwa kielkowała pod czujnym okiem pragmatycznego duchowieństwa. Szkoła miała kształcić przede wszystkim przyszłą elitę władzy, która doprowadzi do zmian ustrojowych i uzdrowienia Rzeczypospolitej, oraz pozwoli na wprowadzenie niezbędnych reform. Konarski nakreślił główne poglądy wychowawcze, które w dużej mierze odwoływały się do wartości chrześcijańskich. W myśl tych poglądów edukacja praworządnego obywatela, powinna być oparta nie tylko na wiedzy, ale brać swój początek od ukształtowania charakteru młodego człowieka. Pobożność, którą zakonnik wymieniał jako największą cnotę, miała, ćwiczyć w uczniach pokorę, dyscyplinę, skromność i dbałość o sprawy duchowe. Nauka chrześcijańska znajdowała się na pierwszym miejscu we wszystkich przepisach Komisji Edukacji Narodowej, obejmując prym nawet przed nauką moralną. Wychowanie w duchu chrześcijańskim, w ogromnym stopniu nawiązywało do tradycji, która była swoistym spoiwem dla młodego pokolenia. Collegium Nobilium było miejscem, które mocno nawiązując do dziedzictwa Rzeczypospolitej, kształciło w sposób nowoczesny. System szkolnictwa wprowadzony przez Konarskiego, ponieważ charakteryzował jego samego. Osobę na wpół świecką i na wpół duchowną.

Bibliography

- Spinelli M. (2009), Święty Józef Kalasancjusz. Twórca szkoły powszechnej, oprac. J. Partyka, Kraków, eSPe
- Taraszkiewicz Jacek, Starania o sprowadzenie Zakonu Pijarów na ziemię północne Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII i XVIII wieku [w:] Z historii polskich Pijarów, 350-lecie Polskiej Prowincji Zakonu Pijarów, Kraków 2013, eSPe
- Bogdziewicz Henryk (2005), Działalność literacka polskiego środowiska pijarskiego w dobie Oświecenia, Kraków, Universitas
- Chachulski Tomasz (2000), Stanisław Konarski, Warszawa DiG
- Kinowska Małgorzata, (1993), Osiemnastowieczne szkoły pijarskie w Warszawie [w:] Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII-XIX wieku, pod. red. I. Stasiewicz - Jasiukowej, Kraków, Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN & Polskiej Prowincji Pijarów
- Grześkowiak-Krwawicz Anna (1993), Wkład pijarów w kształtowanie politycznej kultury szlachty w czasach stanisławowskich [w:] Wkład pijarów do nauki i kultury..., Kraków, WIHN
- Konarski Stanisław (1959), Mowa: Jak od wczesnej młodości wychowywać uczciwego człowieka i dobrego obywatela [w:] Pisma pedagogiczne, Wrocław, PAN
- Puchowski Kazimierz, (2004), „Collegium Nobilium” Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie, Warszawa, Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

ANDREA BALHAROVÁ

Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Ostrava, Česká republika
andrea.balharova@seznam.cz

FILOZOFICKO-PSYCHOLOGICKÝ ROZMĚR ŽIVOTA A SMRTI V ČESKÝCH A POLSKÝCH POHÁDKÁCH A POVĚSTECH

We compare themes of life and death in the Czech and Polish fairy tales and legends (especially in those from the area of Upper Silesia) about water sprites. We derive from syuzhet models of fairy tales and legends, how they were reproduced and literally portrayed by F. Lazecký, J. Ondrusz and also from records of narratives' folklore of Polish area in Upper Silesia, which were printed in a book called Śląski horror by D. Simonides. The interpretations are based on Ricoeur's phenomenological impulses, modern folklore studies and cultural anthropology (by Propp, Meletinskij, Eliade, Lévi-Strauss). We also focus on Jung's and Bachelard's interpretation. This article interpretatively focuses on texts from children's literature, but it is not primarily determined by this relation.

Key words: Demonological fairy tales and legends from Upper Silesia, water area and water sprite

Úvodem

Postoj ke smrti utopením vzbuzuje odedávna mimořádnou pozornost, protože voda je spojena s existencí života, ale také s postojem ke smrti, a to v širších vazbách duchovních, mentálních, psychických, kulturních a kolektivních. Můj výklad o symbolech a prostoru imaginace sice vychází z literárních adaptací látky a obsahuje v sobě obsáhlý okruh otázek, které souvisejí s jevy širšího společenského charakteru, avšak v tomto příspěvku není cílovou záležitostí na ně odpovédět – spíše jen poukázat.

Symbolika vody

Voda je mocný živel, který má životodárnou schopnost, avšak zároveň destruktivní sílu. Na základě této polaritě se voda a její různé podoby stávají symbolem života a smrti. Obecně bývá voda pojímána jako prvek ženský a v závislosti na tom je vnímána jako symbol plodnosti, jako dárkyně života. Život vznikl ve vodě a stejně tak vzniká život člověka v ženském těle, matčině děloze („*Ženské tělo ještě stále vytváří pro zrod nového člověka ve svém těle cosi jako vodní nádrž.*“) (Kalnická 2007: 30). Voda jakožto živel schopný pojit se s živly jinými (vzduchem, zemí) však může nabýt jiného charakteru. Nejvýraznějším příkladem je spojení vody a větru. Pokud se voda spojí s větrem, může se změnit v rozbouřenou (G. Bachelard ji pojmenovává jako tzv. prudkou vodu) – v tom případě je naplněna určitou zlostí a člověk má touhu ji pokořit, překonat. Mezi člověkem a rozbouřenou vodou, vodními vlnami, se tak rozehrává souboj, při kterém dostává voda podstatně jiný charakter a její jindy ženská podstata se mění na mužskou, která je spjata s hněvem, hrdostí a snahou zvítězit nad něčím vlastní silou (Bachelard 1997: 11–23).

Vznik života a narození symbolizuje obvykle pramen či studánka a obecně pramenitá a čistá voda. Naopak voda v podobě víru, mokřin nebo bažin člověka zabíjí tím, že jej pohltí do svých útrob, smrt člověku přináší také potopa. Ne vždy však voda představuje fyzickou smrt, voda může člověku vzít život pouze symbolicky – dokáže jej zbavit života starého, pomoci mu „očistit se“ od něj a darovat mu život nový¹ (Kalnická 2007: 9–17, 26–53).

Chápání vody jakožto životodárného a zároveň smrtícího živlu patrně vychází i z lidské psychiky a z postupně vžitých představ o tajemném podvodním světě. Pojetí vodního prostoru v pohádkách a pověstech navazuje na mytické představy o vodě. Mimo fakt, že voda je už od pradávna chápána jako znak plodnosti a vzniku života, symbolizuje také chaos (tedy stav neuspořádanosti). Přejít od vody k souši znamená přechod od chaosu k organizovanému kosmu (Meletinskij 1989: 214–215). Chaos znamená neuspořádanost, ale také neuchopitelnost, něco neznámého, na základě čehož si člověk může jen domýšlet, jak by mohl vypadat podvodní prostor a jak může pod vodou fungovat život.

Obrazy vody však mohou kromě představ o životě a smrti charakterizovat i lidské nevědomí, které je přirozenou součástí tělesnosti člověka. Z tohoto pojetí, jak jsem již naznačila, vychází koncepce psychoanalytická, která ovlivnila recepci a rozšířila interpretační metody. Zaměřila jsem se zejména na ty aspekty, které souvisejí s vybranou problematikou. Z. Freud (1989) chápe nevědomí jako řeku, kterou lze ovládnout (protéká umělými koryty), avšak ne natrvalo. Řeka se může ubírat jinými směry, vyjadřuje „původní bisexualitu“ člověka (Kalnická 2002: 95). C. G. Jung (1994) zase využívá metaforu vody k vysvětlení pojmu „kolektivního člověka“, tj. někoho, kdo není osobou, ale možná mořem forem a obrazů či nekonečným proudem, který přechází z kolektivního nevědomí do vědomí v abnormálních duševních stavech či ve snech (Kalnická 2002: 95).

¹ To je patrné u křtu – iniciačního rituálu, který s vodou úzce souvisí. Slovy M. Eliada při křtu: „*starý člověk umírá při ponoření do vody a dává zrod nově, obrozené bytosti*“ (Eliade 2004: 156).

Vodní živel (vnímaný jako symbol ženství) však souvisí rovněž s procesem svádění². Ženský princip lze spatřit ve vodních vlnách. Vlna svým tvarem odráží podobnost s ženským tělem – stejně jako má vlna své křivky a záhyby, i ženské tělo má vlnité křivky. Dalším z příkladů by mohla být postava mořské panny, která je nahore ženou a dolní část jejího těla tvoří rybí ocas. Zde je evidentní propojení ženskosti a vodního symbolu, lze odsud vyčíst však i další netransparentní znak, který svádí tím, že ukrývá, co je cílem svádění. (Kalnická 2007: 68–74) Svůdcem obývajícím vodní plochy však nemusí být nutně žena, což dokazuje postava vodníka, který je mužského pohlaví.

Vodní prostor

Nahlížím-li na vodu jako na prostor, je nutné zmínit jedno zásadní specifikum, které činí z vodních ploch přitažlivé objekty, a to fakt, že vodní prostor není lehce poznatelný – už proto, že se neustálým pohybem vody proměňuje (nejen jeho povrch, ale i hloubka či rozsah vodních ploch v závislosti na úbytku či příbytku vody). Je to prostor, jehož šíři není člověk schopen nikdy poznat úplně stoprocentně (patrně je to například u moře, v němž člověk lehce ztrácí orientaci v prostoru – ve velké hloubce je nelehké určit, kde je směr dolů a kde nahoru). Ona hloubka může pro člověka představovat tajemno, vzbuzovat respekt, ale zároveň touhu objevovat a poznávat, avšak též ovládat a pokořovat. Právě ona neznalost a nemožnost dokonale prozkoumat vodní (respektive podvodní) prostor a zároveň uvědomování si síly a moci vody, kterou je možné pozorovat i zažít na vlastní kůži (životodárnost pramene, smrtící sílu víru či potopu, uvíznutí v močálu apod.), mohly v člověku vyvolávat myšlenky, že jde o prostor obydlený nadpřirozenými bytostmi, že v neprozkoumané hloubce existuje jakýsi jiný, odlišný svět, který se řídí vlastními pravidly. Člověk do tohoto světa díky své vůli poznávat pak sice mohl proniknout, ale myslím si, že nebyl schopen jej zcela ovládnout (ostatně ani teď není člověk schopen vodu ovládnout, byť nevěří v to, že vodní prostor obývají nadpřirozené bytosti, se kterými by musel soupeřit v boji o moc). Pokud se o to pokusil, mohl narazit minimálně na mocnou sílu vodního živlu, mj. v pohádkách a pověstech pak narážel i na onen podvodní svět, který obývají různí živočichové, ale i bytosti, které se sice mohly řídit do jisté míry odlišnými pravidly, než které fungují ve světě lidském, avšak jedno měly s lidmi společné, a sice moc, o níž se nechtěly nechat připravit. Také obrovská síla vody a její schopnost darovat člověku život, ale zároveň jej o něj připravit se mohla lidem v dřívějších dobách jevit jako síla ovládaná nadpřirozenem.

Vodník

Z obrazů vody vnímaných jako reprezentace lidského nevědomí a zároveň z chápání vody jako symbolu svádění v podstatě vycházejí představy o postavě vodního démona. Tato postava je pluralitní, těžce převoditelná ve svých protikladných tendencích, třebaže se v českém lidovém prostředí vodní démon zdomácnil a vžil pod prostými pojmy vodník anebo hashrman, v Polsku pod jmény utopiec, utopek, utoplec, hasterman, ale také pod vlastními jmény (Jedra či Rokita). T. Winter (2008: 206) popisuje vodníka v českém prostředí sice jako „svrchovaného pána vod, jehož moc se projevuje hlavně v noci, kdy vylézá na břeh, rozčesává si vlasy, šije boty nebo se věnuje jiným činnostem“, avšak jeho vnější projevy jsou ve slezské folklorní tvorbě a obrazném vyjádření spíše sousedské. Jak a kdy tato postava vznikla, však není zcela jasné – objevuje se totiž celosvětově v různých podobách a formách³. Podle D. Simonides (1984: 75) se jedná se o postavu slovanského původu⁴, která se v jiných literaturách většinou nevyskytuje⁵. Na základě originality a plastičnosti pověsti o vodníkovi, ale též intenzitě výskytu této bytosti ve slezském regionu lze dokonce předpokládat, že se jedná o původně místní jev.

Předobraz vodníka lze nalézt v mytických vodních božstvech a bytostech. Nejvíce se přibližuje pravděpodobně nymfám (mohou mít podobu muže, ale též ženy), které obývají vodní prostory a žijí blízko člověka, se kterým se mohou oddat a také s ním zplodit potomky (Paracelsus 2001, cit. podle Winter 2008: 206). V českém prostředí byl vodník znám od 14. století pod jmény hashrman, vaserman či vastrman. O jeho původu vzniklo v průběhu let několik teorií⁶. Nejrozšířenější z nich byla založena na tvrzení, že vodníci jsou potrestaní pyšní andělé, které Bůh svrhl z nebe a kteří spadli do vody. Tato teorie se začala šířit od 16. století a pravděpodobně vycházela z církevních kruhů. Jejím účelem bylo začlenit vodníka do oficiální náboženské hierarchie. Podle Wintera (2008: 206) může pád vodníka z nebe symbolizovat ztrátu původní jednoty a sestup do vlastního vědomí. Vodníka tak lze chápat jako „archetypální symbol odcizení a zoufalství, jenž je jako biblický Izmael vržen do divočiny“ (Facos 1993, cit. podle Winter 2008: 208). Vodníková touha po spasení je v tomto případě reprezentována ponorem pod vodní hladinu, který lze vysvětlit jako

² Už samotná vodní plocha může evokovat svádění. Lze ji nazvat tzv. prázdným znakem, který právě tím, že je prázdný, je „nejsvůdnější, protože lidská mysl je neodolatelně uhranuta prázdným místem, nenaplněným smyslem“ (Kalnická 2007: 68).

³ Například v japonském folkloru se objevuje postava vodního skřeta kappy, který je stejně jako vodník obdařen schopností proměňovat se v různá zvířata či různé předměty (Winter 2008: 206).

⁴ A nejspíš přímo polského původu, což dokazuje mj. fakt, že pověsti s postavou vodníka byly v oblasti Horního Slezska známé výhradě u obyvatelstva mluvícího polsky, a ne například u německy mluvícího (Simonides 1984: 75).

⁵ Pověsti s hashrmanskou tematikou byly známé například také v Německu, ovšem tam nejsou tak výrazné a nevynikají takovou plastičností jako polské pověsti (Simonides 1984: 75).

⁶ Srov. s Winter, Tomáš (2008), Vodník a nevědomí. *Umění*. 56/3, s. 206.

„symbol sestupu do nevědomé celistvosti“ (Facos 1993, cit. podle Winter 2008: 208). Souvislost vodníka s rovinou nevědomí je však patrná také z jeho sepětí s vodou, která obecně představuje nevědomí, ale i s jeho mytickými kořeny⁷.

Vodníka jakožto symbol nevědomí však mohou charakterizovat nejen teorie o jeho původu, ale i jeho samotné vzezření. Obvykle bývá popisován jako malý mužíček, který je oblečený v červených, nebo zelených šatech⁸, někdy mívá také pokrývku hlavy – čepici nebo klobouk („*Na brzegu Stonawki utopiec zdjął z głowy swą czerwona czapeczkę (...)*“). (Ondrusz 1984: 217), („*Naroz wyłoz taki mały cerwony chopeczek, w takim zamtowym ancuzku (...)*“). (Simonides 1984: 80), („*(...) dverce do skály se naráz otevřely a z nich vylezl chlopeček v zeleném kabátku.*“). (Lazecký 1983: 284). Vodníkovy ruce i nohy připomínají žabí končetiny, obvykle bývají srostlé blánou („*Było to sedláčisko, chłop jako dubisko, co by se tam bál takového chlopka s nohama jako žába a v zelených šatech.*“). (Lazecký 1983: 307), v některých případech má však namísto nohou koňská kopyta („*Synci měli štěstí, že podle těch koňských kopyt hasrmany poznali (...)*“). (Lazecký 1983: 305). Vodník se navíc dokáže proměňovat v jiné osoby (například ve vznešené pány, předáky, děti), ale též v různé předměty – zpravidla takové, na které naláká určitý druh oběti – pokud chtěl například vodník svést ženu, tak aby ji vylákal k vodě, proměnil se v punčochu či barevnou pentli („*Roz Kowolicka szła z niysporów. (...) Jak już mijala rybnik, to naroz jeszcze rozspojrzała i uwidziała piykne, czerwone szlafjy.*“). (Simonides 1984: 76), pokud chtěl vylákat muže, proměnil se v tele, koně, ale také například ve fajfku, a pokud chtěl utopit dítě, proměnil se v balon nebo panenku.

Z výše uvedeného popisu tedy vyplývá, že vodník byl vnímán jako napůl člověk (má lidskou hlavu s vlasy a pokrývkou hlavy, nosí panské šaty) a napůl jako vodní živočich (žába nebo ryba, které prozrazují končetiny viditelné pod oblečením). Vodníková hlava je stejně jako ta lidská zdrojem myšlenek a může symbolizovat lidské vědomí. Jeho tělo naopak reprezentuje vodní říši – to, co zůstává člověku skryto, něco, co musí sám objevovat, pokud chce poznávat. To, že je zbytek těla skryt pod šaty, anebo pokud vodník nevyběhá na souš, pod vodou, navíc budí nejistotu. Lze konstatovat, že zbytek vodníkovy těla je možné chápat jako charakterizaci lidského nevědomí.

V pověstové a pohádkové vypravěčské tradici jsou vodníci reprezentováni jako nadpřirozené bytosti. Vyznačují se metamorfózou, zázračnými schopnostmi a vlastní zázračné předměty, které užívají k podmanění člověka. I přesto jsou však vnímáni jako součást světa. V pověstech a pohádkách vystupuje vodník často jako osoba, která lidem pomáhá (např. se zapojuje do běžných lidských činností, nosí lidem jako odměnu za pohostinnost ty největší ryby apod. – „*Na pivo jsou hasrmani celí diví. Když mu dali nějaký ten džbánek, pomáhal jim, robil, Jura nic.*“ (Lazecký 1983: 293), „*Na duży kamień kolo młyńskich stawideł kładł zawsze sporą kromkę razowego chleba, grubo posmarowaną świeżym masłem, oraz garnuszek mleka. Był to nie lada przysmak dla utopca, toteż odwdzięczał się zań młynarzom. Codziennie pod wieczór przynosił do mlyna pod pachą tłustego karpia lub szczupaka na jutrzejszy obiad.*“ (Ondrusz 1984: 236). Jeho přístup k lidem odráží chování společnosti – pokud lidé jednají s vodníkem s úctou, chová se stejně i on – oplácí štědrostí. V mnohých vyprávěních se vodník projevuje jako svůdce, ovšem nikoli pouze jako svůdník žen, ale jako svůdce k překročení hranic reálného světa, které vede k proniknutí do světa podvodního. Objektem svádění bývají muži (například v pověsti Jak hasrman potrestal věrolomníka (Lazecký 1983: 305–313) naváděl vodník sedláka, aby si od něj koupil pentličky pro hospodyně), ale častěji ženy. Existuje množství vyprávění, ve kterých vodník svádí ženy nebo dívky za účelem toho, aby se staly jejich manželkami. V pověstové tradici Slezska (polské i české části) však vodník svádí ženy většinou za účelem služby (aby mu uklízely, držely vodnické dítko při křtu apod.). Jakmile vodník stáhne svou oběť do vody, přestává fungovat reálný čas. V podvodním světě plyne čas o mnoho rychleji než na zemi („*Propánasvěta, to teprve jdeš z jarmarku? spráskla ruce selka, když uviděla svého chlopa. My už tě tři dni hledáme (...) a po tobě ani slechu dechu!*“, *Co, co, co, že jsem byl z domu tři dni? vykotal ze sebe sedlák. (...) Ale vždyť já jsem na jarmark ani nedošel!*“). (Lazecký 1983: 309), (*Gdzieś była tak długo? Długo?* (...) *Już od trzech dni cię szukamy.*“). (Ondrusz 1984: 219), zásadní je také fakt, že i přestože lidé na zemi žijí v přesvědčení, že oběti stáhnuté pod vodu jsou mrtvé, nebo zničehonic zmizely neznámo kam, není tomu tak – život v podvodním světě nekončí, oběti stále žijí a často vykonávají činnosti, které zastávaly i ve světě lidí (jedí a pijí, strojí se, spí, uklízají). Návrat na zem je možný, ale často bývá podmíněn (dobou trvání služby – „*Chceš nechceš, budeš mi tři roky sloužit.*“ (Lazecký 1983: 274), slibem mlčenlivosti – „*Tak, a teď tě pustím z vody. Ale než tě pustím, slíbíš mi, že devět let nikomu neřekneš, co u mne viděl.*“ (Lazecký 1983: 309 apod.). V některých případech může pobyt pod vodou způsobit proměnu pozemského života. Nejčastěji dostanou věrní nějaký předmět, díky kterému nabudou bohatství (například v pověsti Maryška u utopcův (Ondrusz 1984: 217–219) dostává chudá Maryška za vykonanou službu – držení nejmladšího vodnického syna při křtu – za odměnu kouzelný ubrousek, který umí vyčarovat jídlo; díky němu pak ve stavení nikdy nebyl hlad). Za pochybení však následuje trest. Když lidé neposlechnou vodníkům rozkaz nebo jeho přání, odsoudí se k smrti („*Tu máš za to, žes nedodržel svůj slib a povídals, cos neměl povídat ještě šest let. Pět set let jsem tu nikoho neutopil, ale tebe utopit musím. Jinak přestanu být hasrmanem!*“ *A prásk se sedlákem do vody.*“). (Lazecký 1983: 313). Závěr se tedy vždy pohybuje na ose tematického algoritmu a existenciální strategie, kdy zisk – ztráta (nejen ve smyslu pochybení – trest) jsou přepólováním protikladem druhého (Čechová – Plesník 2016). Něco se ztrácí na tomto světě (tělo, předměty,

⁷ Jung tvrdí, že mýty jsou „původními zjeveními předvědomé duše, bezpečnými výpověďmi o nevědomých duševních událostech“ (Jungovy myšlenky zaznamenány u Kerényi 2004, cit. podle Winter 2008: 208).

⁸ Pro české pohádky a pověsti je pro něj typická zelená barva, červené mívá většinou boty („*Byli v nejlepší, tu se otevřely dveře, a kdo nevlze do jizby, jak chlopeček v zelených šatech a červených botách.*“). (Lazecký 1983: 290).

bohatství apod.), avšak může se také získat (např. dotknout se něčeho tajuplného, projít katarzí se zkušeností, která je snová, mimo sféru vědomí).

Literatura

- Balharová, Andrea (2016), Charakteristika pověsti z Horního Slezska. In: *Tváre (ne)reality v literatuře*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filozofická fakulta.
- Bachelard, Gaston (1997), *Voda a sny*. Praha, Mladá fronta.
- Čechová, Mariana – Plesník, Lubomír (2016), *Tematické algoritmy a existenciální strategie v oceáne příběhů*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta.
- Eliade, Mircea (2004), *Obrazy a symboly. Esej o magicko-náboženských symbolech*. Brno, Computer Press.
- Jung, Carl Gustav (1997), *Archetypy a nevědomí*. Brno, Nakladatelství Tomáše Janečka.
- Kalnická, Zdeňka (2007), *Archetyp vody a ženy*. Brno, Emitos.
- Kalnická, Zdeňka (2002), *Obrazy vody a ženy*. Ostrava, Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta.
- Lazecký, František (1983), *Dukátová stařenka*. Ostrava, Profil.
- Meletinskij, Jelezar Moisejevič (1989), *Poetika mýtu*. Praha, Odeon.
- Ondrusz, Józef (1984), *Cudowny chleb: podania, baśnie i opowieści cieszyńskie*. Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Pechar, Jiří (1992), *Prostor imaginace*. Praha, Psychoanalytické nakladatelství.
- Propp, Vladimir Jakovlevič (2008), *Morfologie pohádky a jiné studie*. Přel. Miroslav Červenka. Praha – Jinočany, H&H.
- Simonides, Dorota (1984), *Śląski horror : o diablach, skarbnikach, utopcach i innych strachach*. Katowice, Śląski Instytut Naukowy.
- Sirovátka, Oldřich (1998), *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV.
- Winter, Tomáš (2008), Vodník a nevědomí. *Umění*. 56/3, 206–220.

PREJAVY JAZYKOVÉHO AGEIZMU V KOMUNIKÁCI MLÁDEŽE SO SENIORMI⁹

At the outset of our study we approach the concept of ageism. Ageism is then crossreferenced with the concept of languageageism. Following the benevolent ageism we are focusing on patronizing style of speech in the communication of the youth with seniors as a form of expressing languageageism. Patronizing speech is foreexample: simplifying vocabulary, increased tone of voices or slower talk.

Key words: ageism, language ageism, age discrimination, linguistic prejudices, communication between youth and seniors.

1 Ageizmus – vekovo podmienená diskriminácia

Označenie fenoménu vekovej diskriminácie vychádza z anglického slova *age* – *vek* a v súčasnej dobe hovoríme o *ageizme*. Anglický termín *ageizmus* bol vytvorený ako obdoba sexizmu a rasizmu (Giddens 1999: 153). Kým sexizmu a rasizmu v rámci xenolingvistických výskumov venovali napr. A. Faragulová (2016), O. Orgoňová a A. Bohunická (2015) alebo P. Bartalošová (2017), vekovopodmienej diskriminácii sa v tomto aspekte nevenovala veľká pozornosť.

Prvýkrát bol pojem ageizmus použitý v Amerike koncom 60. rokov 20. storočia riaditeľom amerického Národného inštitútu pre starnutie Róbertom N. Butlerom. Butlerova definícia z roku 1975 identifikovala *ageizmus* ako proces systematického stereotypizovania a diskriminácie ľudí pre ich starobu. Manifestácia *ageizmu* je široké spektrum fenoménov ako na individuálnej, tak na inštitucionálnej úrovni: stereotypy¹⁰ a mýty, otvorené opovrhnutie a averzia alebo jednoducho vyhýbanie sa kontaktu, diskriminačné praktiky v bývaní, v zamestnaní a službách všetkého druhu, kreslené seriály a vtipy (Vidovičová 2008: 111). L. Vidovičová (2008: 113) definuje *ageizmus* ako ideológiu založenú na zdieľaní presvedčenia o kvalitatívnej nerovnosti jednotlivých fáz ľudského životného cyklu, manifestovanú prostredníctvom procesu systematickej, symbolickej aj reálnej stereotypizácie a diskriminácie osôb a skupín na základe ich chronologického veku a/alebo na ich príslušnosti k určitej kohorte/generácii. V predkladanom texte sa zaoberáme problematikou *ageizmu* postihujúcu vyššie vekové kategórie. Do kategórie staršia dospelosť gerontológia zahŕňa obyvateľstvo nad 65 rokov (výnimočne nad 60 rokov). My vychádzame z chápania seniorov ako starších ľudí od 65 roku života. Diskriminácia sa zvykne dotýkať rôznych minorít, ktoré sa prostredníctvom neadekvátnych sociálnych a verbálnych praktík marginalizujú. Avšak táto skupina predstavuje v súčasnosti početnú časť svetovej populácie. Podľa sčítania obyvateľstva v roku 2011 žilo na Slovensku spolu až 994 597 seniorov, z toho 704 205 ľudí v kategórii 60 – 74 rokov, 276 592 starších ľudí v skupine 75 – 89 rokov a 13 800 v kategórii 90 rokov a viac. Index starnutia¹¹ sa od roku 2001 postupne zvyšuje a v roku 2012 dosiahol hodnotu 85,5 (takmer 86 obyvateľov vo veku 65+ pripadalo na 100 detí vo veku 0 – 14 rokov); index starnutia mužov v roku 2012 bol 63,2; index starnutia žien v roku 2012 mal hodnotu 109,1 (Rada vlády SR pre práva seniorov: 8). Nárast indexu starnutia a priemerného veku obyvateľstva naznačujú, že počet seniorov na Slovensku nie je zanedbateľný. Seniori môžeme považovať za minoritu oproti osobám vo veku 15 – 64 rokov, avšak zároveň sa starší ľudia postupne stávajú majoritou voči populácii mladšej ako 15 rokov. Spoločnosť je potrebné viesť k tomu, aby sa zbavili „gerontofóbie“ a rôznych predsudkov, aby prestali starších občanov minorizovať a marginalizovať.

1.1 Rozdelenie ageizmu

Ageizmus je možné rozdeliť na osobitné podskupiny. Nový ageizmus sa podľa Richarda Kalisha dá charakterizovať ako dobre mienené, až priveľmi ochranárske postoje voči seniorom, ktorým je pripisované submisívne postavenie (Vidovičová 2008: 112). Môžeme hovoriť o tzv. ochranárskom ageizme ako protiklade k nepriateľskému ageizmu, ktorý podľa Daphne Bugental a Jessica Hehman zahŕňa „subjektívne pozitívne postoje a ochranársky paternalizmus voči starším dospelým v závislej role“. Takáto prehnaná pomoc však môže byť chápaná ako prejav dešpektu a v konečnom dôsledku vedie k prehĺbeniu pocitu bezmocnosti. Kombináciou ochranárskeho a nepriateľského ageizmu vzniká ambivalentný ageizmus, kde sa obe presvedčenia prelínajú. Ochránársky ageizmus prevláda v skupine submisívnych seniorov, hostilný (nepriateľský) ageizmus dominuje tam, kde sa seniori stávajú viac asertívnymi (tamže 2008: 112 – 113). S hostilným ageizmom sa stretávame napr. pri diskriminácii na trhu práce, keď sú seniori na základe

⁹ Výskum vznikol v rámci grantu Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV v Bratislave: VEGA 2/0182/15 Norma a jej kodifikácia.

¹⁰ Stereotypy – sú ustálené, štandardizované obrazy, vlastnosti, ktoré sa v istej jazykovo-kultúrnom kontexte (diskurze) spájajú s nejakou entitou. V našom prípade hovoríme o vekových stereotypoch, ktoré sa konkrétne spájajú so seniormi.

¹¹ Index starnutia – počet osôb vo veku 65+ na 100 detí vo veku 0 – 14 rokov.

stereotypov vnímaní ako neproduktívni ľudia, ktorí nevedia priniesť nič nové, nevedia si zvyknúť na nič nové, sú pasívni a chorľaví, a preto sú oproti nim uprednostňovaní mladší uchádzači.

1.2 Prejavy ageizmu

Môžeme uviesť nasledujúce stereotypy o senioroch v spoločnosti: *mnoho starých ľudí sa v súčasnom svete nevyzná; starý človek už má najlepšie roky za sebou; starí ľudia predstavujú pre štátny rozpočet príliš veľkú záťaž; väčšina starých ľudí od svojej rodiny očakáva príliš mnoho podpory a starostlivosti* (Vidovičová 2008: 150). Staroba je zároveň spájaná so znižovaním telesných i duševných schopností, so stratou vlastnej sebestačnosti a nutnou závislosťou na pomoci okolia, rodiny či zariadení. Z predchádzajúcich stereotypov môžeme konštatovať, že seniori sú väčšinou vnímaní ako chorľaví starí ľudia, o ktorých sa treba starať, sú pasívni a nevyznajú sa v súčasnom svete – „nedržia krok s dobou“. Dané stereotypy následne ovplyvňujú aj neadekvátne (nielen) jazykové praktiky so seniormi.

2 Jazykový ageizmus v komunikácii so seniormi alebo tzv. patronizujúci štýl reči

Ťažiskovým výskumným polom je aj otázka stereotypov a očakávaní ohľadne seniorov zo strany mladých v komunikácii s nimi. Na štandardizovaných spoločenských stereotypoch a predsudkoch o senioroch sa zakladá aj jazykový ageizmus. Ako sme uviedli, stereotypy o senioroch sú silne zakorenené v spoločnosti a ovplyvňujú významne intergeneračnú komunikáciu. Ľudia nevnímajú diskrimináciu na základe veku negatívne ako problém z dôvodu jej kultúrnej prijateľnosti v našej spoločnosti. Najviac je teda znepokojujúce to, že stereotypné očakávania o komunikačných schopnostiach seniorov sú v diskurze štandardizované, internalizované a vychádzajú zo stereotypu nereálneho hodnotenia seniorov a ich schopností. Dané stereotypy seniorov, na základe ktorých sú starí ľudia chorí a potrebujú starostlivosť mladých, sú faktormi, ktoré ovplyvňujú komunikáciu mladých so seniormi. Slová sa často používajú automaticky a nevedome, keď hovoríme zvykom, pohodlím a spoločenskou prijateľnosťou. Pokiaľ ide o starnúce a staršie dospelé osoby, niektoré slová a frázy, hoci sú zamýšľané ako benígne alebo dokonca pozitívne, môžu neúmyselne pretrvávajúť negatívne postoje, stereotypy a predpoklady.

Práve v nadväznosti na ochranný ageizmus môžeme v rámci komunikácie so seniormi hovoriť o patronizujúcej reči ako forme jazykového ageizmu. Daná forma jazykového ageizmu môže vychádzať z obrazu starých ľudí, o ktorých sa treba starať. Niekedy sa mladí snažia prispôbiť seniorom až príliš, počítajú s ich zhoršením sluchom, hovoria k nim pomaly, zreteľne, hlasno, starostlivo artikulujú, považujú za nutné dôležité úseky radšej opakovať, resp. parafrázovať, skracujú vety, snažia sa formuláciu čo najviac zjednodušiť (Hoffmannová – Zeman 2007: 14). V takom prípade môžeme hovoriť o *patronizujúcej komunikácii*.

2.1 Prejavy patronizujúcej reči v komunikácii so seniormi

K charakteristickým znakom patronizujúcej komunikácie patrí jednoduchá lexika, zriedkavejšie používanie viacslabičných slov, jednoduchšie pojmy (porov. Kwong See – Ryan 2003: 63). L. Caporael (Pokorná 2010: 63) označuje patronizujúcu reč ako *elderspeak* a uvádza nasledujúce znaky danej komunikácie: *spomalenie rečového tempa, zvýšený tón hlasu, zdôraznenú intonáciu, častejšie opakovanie, jednoduchší slovník a gramatiku než v normálnych rečiach dospelých*. Starší ľudia sú vo všeobecnej rovine považovaní za menej kompetentných, takže mladšie osoby v komunikácii s nimi veľakrát využívajú jednoduchší komunikačný štýl, napr. v rámci lexiky, keď nepoužívajú neologizmy, anglicizmy a pod. Daný obraz vychádza zo stereotypu seniorov, ktorí sa nevyznajú v súčasnom svete (porov. Vidovičová 2008: 150) alebo zo stereotypu, že seniori sú konzervatívni a nemenia svoje postoje, ktoré si osvojili počas života. S nástupom priemyselnej spoločnosti, s rozvojom vedecko-technického pokroku došlo k vývoju nových technológií, ktoré vyžadujú rýchlu zmenu a odbornú spôsobilosť užívateľov. Názvy daných technológií veľakrát preberáme z cudzích jazykov.

V sociálnej interakcii seniorov môžu byť využívané špecifické efektívne postupy k podpore účinnej komunikácie a vzájomného porozumenia s ohľadom na disabilitu jednotlivých seniorov. To znamená, že pokiaľ sme identifikovali ťažkosti seniora v schopnostiach komunikovať (napr. porucha zmyslových funkcií), sme schopní im prispôbiť vlastný komunikačný štýl. Vyskytujú sa však také situácie, v ktorých sú podporné postupy využité neadekvátne s ohľadom k aktuálnemu stavu komunikujúcich subjektov. Najčastejšie ide o využitie špecifických prístupov a techník komunikácie bez ohľadu na potreby seniorov (napr. predpoklad poruchy sluchu – zvýšený hlas).

Využívanie patronizujúcej reči zvykne byť mládežou, ktorá sa stará o seniorov považované za efektívne v zmysle podpory jasnej a účinnej komunikácie. Títo ľudia uvádzajú, že ide o prejav starostlivosti o seniora, pretože prispôbujú komunikačný štýl jeho schopnostiam. Väčšina dostupných odborných zdrojov však upozorňuje na rizikovosť využívania takého komunikačného štýlu, ktorý v konečnom dôsledku vedie k zníženiu sebahodnotenia seniorov, zníženiu pocitu zodpovednosti za seba sama, depresiám, izolácii a reštrikcii možnosti sociálnej interakcie (Pokorná 2010: 63).

Záver

V úvode článku sme priblížili pojem ageizmus, ktorý sme následne usúvztážnili s pojmom jazykový ageizmus. Kým spoločenský ageizmus sa zakladá na stereotypnom vnímaní seniorov, jazykový ageizmus na stereotypných komunikačných schopnostiach seniorov. Prejavom jazykového ageizmu je patronizujúca reč. Rôzne techniky

patronizujúcej reči sú mladými vnímané ako prejav starostlivosti o starých ľuďoch. Avšak takýmto spôsobom ich kladú do závislej pozície, čo vedie k zníženiu ich sebahodnotenia.

Naším cieľom nie je konštrukcia celkového jazykovo-kultúrneho obrazu o senioroch, našim zámerom je poukázať na diferencovanosť kategórie seniorov, ktorých tvorí heterogénna skupina ľudí s veľkými rozdielmi medzi jednotlivcami z hľadiska sociálneho postavenia, začlenenia do spoločenského života, zdravotného stavu, telesnej a duševnej aktivity, pričom tieto rozdiely sú spôsobené okolnosťami priebehu života každého človeka i jeho prirodzenými predispozíciami (Hoffmannová – Zeman 2007: 9). Rôzni seniori môžu mať inú jazykovú kompetenciu, môžu ovládať neologizmy, môžu „kráčať s dobou“, iní môžu oproti svojim „rovesníkom“ zaostávať v závislosti od rôznych faktorov, akými sú napr. vzdelanie, aktivita/pasivita v spoločenskom živote, životný štýl seniora, jeho charakter.

Patronizujúcou rečou chceme seniorom „pomôcť“, staráme sa o nich, lebo voči nim máme úctu a rešpekt, avšak tým, keď si uvedomíme, že každý senior môže byť iný a nevstúpime do komunikácie s nimi s predsudkami, že majú problémy s neologizmami, s cudzími slovami, tým prejavíme rešpekt voči týmto ľuďom.

Bibliografia

- Bartalošová, Perla (2017a), Sonda do neverejného diskurzu o homosexuálnych ľuďoch cez prizmu xenolingvistiky. *VARIA XXIII*. (v tlači)
- Bartalošová, Perla (2017b), Xenodiskurz o Maďaroch, Rómoch a maďarských Rómoch na Slovensku. In: *(Socio)lingvistika – perspektívy, limity a mýty*. Bratislava. (v tlači)
- Bartalošová, Perla (2015), Intolerancia cudzosti/inakosti v slovenskom jazykovo-kultúrnom prostredí. Aplikácia na diskurze o transrodovosti. In: *Cena Daniela Tupého 2015*. Bratislava: Stimul.
- BERGER, Peter L. a LUCKMANN, Thomas (1999), *Sociálnikonstrukce reality: Pojednání o sociologiivědění*. Brno: Centrumprostudium demokracie a kultury.
- Butler, Robert (1969), Age-ism: Another Form of Bigotry. In: *The Gerontologist* 9, 243-246.
- Dolník, Juraj(2012), *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram.
- Dolník, Juraj a kol. (2015), *Cudzost', jazyk, spoločnosť*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Faragulová, Alena (2016), *Cudzost', jazyk, Slováci*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- Fiehler, Reinhard – THIMM, Caja (2003), Das Alters Gegenstand linguistischer Forschung – eine Einführung in die Thematik. In: *Sprache und Kommunikation im Alter*. Radolfzell: Verlag für Gesprächs forschung.
- Fiehler, Reinhard (1996), Die Linguistik und das Alter. In: *Sprachreport* 12, 1 – 3.
- Giddens, Anthony (2000), *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gendron, L. Tracey – WELLEFFORD, E. Ayn – INKER, Ms. Jennifer (2016), The Language of Ageism: Whyweneed to UseWordsCarefully. In: *Gerontologist*, 56.
- Glombíček, Petr (2006), *Předběžnéstudie k Filosofickým zkoumáním obecně známěj ako Modrá a Hnědá kniha*. Praha: Filosofia.
- Hoffmannová, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga (2007), *Čeština v dialogugeneraci*. Praha: Academia.
- Hoffmannová, Jana – ZEMAN, Ján (2007), Gerontologická lingvistika. Metodologické akcenty projektu. In *Čeština v dialogugeneraci*. Praha: Academia.
- Kohrt, Manfred – KUCHARCZIK, Kerstin (2003), „Sprache“ – unterbesonderer Berücksichtigung von „Jugend“ and „Alter“. In: *Sprache und Kommunikation im Alter*. Radolfzell: Verlag für Gesprächs forschung, 2003.
- Kramer, Undine (2003), Ageismus – Zursprachlichen Diskriminierung des Alters. In: *Sprache und Kommunikation im Alter*. Radolfzell: Verlag für Gesprächs forschung.
- Malíková, Eva(2011), *Péče o seniory v pobytových sociálníchzařízeních*. Praha: GradaPublishing, 2011.
- Orgoňová, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena (2013), Medzi štylistikou a diskurznuou analýzou. In: *Jazykovedný časopis*. 64/1, 49 – 65.
- Pokorná, Andrea (2010), *Komunikaceseniory*. Praha: Grada.
- Rada vlády pre práva senirov. *Národný program aktívneho starnutia na roky 2014 – 2020*.
- Ryan, B. Ellen – KWONG, See, T. Sheree (2003), Sprache kommunikation und Altern. In: *Sprache eund Kommunikation im Alter*. Radolfzell: Verlag für Gesprächs forschung.
- Tošnerová, Tamara (2002), *Ageizmus – průvodce stereotypy a mýty o stáří*. 1.vyd. Praha: Ambulancepro poruchy paměti, Ústav lékařské etiky 3. LF UK a FN Kralovské Vinohrady.
- Vidovičová, Lucie (2008), *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.

JOANNA BRODNIOWICZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polska
jbrodnowicz@gmail.com

„JÁ JSEM JAKO TA STARÁ VOJENSKÁ KOBÝLA, KTERÁ UŽ LEŽÍ A SKORO DODĚLÁVÁ, ALE KDYŽ USLYŠÍ HLAS BUBNU, TAK SE ZASE ZVEDNE A TÁHNE DÁL” – DZIAŁALNOŚĆ RŮŽENY VACKOVEJ (1948–1977)

The article presents an activity of prof. Růžena Vacková (1901–1982), who was a Czech archeologist, historian of art, educationalist, and dissident in the period from the vítězny únor till the document Charter 77 (1948–1977). In February 1948, Vacková together with her students participated in the protest against the communist putsch. Along with Oto Mádr and Josef Zvěřina, she was engaged in the activity of Prague circle “Family” which was gathering many students; the circle’s meetings were organized in her house. After 1948, the “Family” was closed down by the communist authorities, and Vacková was expelled from the university for her illegal activity among the students. In 1952, she was accused in the process of Mádr vs. society, and, as a result of that accusation, she was sentenced to 22 years of living in imprisonment for espionage and high treason. In prison, she conducted clandestine lectures regarding philosophy, history of art, and ethics; she also organized meeting for her ‘partners in crime.’ The subsequent amnesties did not include Vacková, and she was released from prison conditionally in 1967. Yet, prison experiences did not break her, she joined in the activity of the Political Prisoners Organization, and as she was the one among the first members of the resistance movement who signed the Charter 77. Vacková remained active as an oppositionist until her death in 1982.

Key words: Růžena Vacková, Czech dissident, Czech catholic intelligentsia

Artykuł przedstawia działalność prof. Růženy Vackovej (1901–1982), czeskiej archeolożki, historyczki sztuki, pedagożki, dysydentki w okresie od *vítězneho února* do Karty 77 (1948–1977)¹².

Wraz z Otą Mádr i Josefem Zvěřiną brała udział w działalności praskiego koła „Rodzina” skupiającego studentów, w jej domu odbywały się spotkania koła. Włączyła się w działania Studium Catholicum¹³, prowadziła wykłady z historii sztuki. W lutym 1948 roku w tygodniku „Katolik” ukazał się jej artykuł *Katolický názor na umění*, przestrzegała w nim przed komunizmem. Niedługo po tym „Rodzina” została zlikwidowana przez władze komunistyczne.

25 lutego 1948 roku Vacková uczestniczyła ze studentami w proteście przeciw komunistycznemu puczowi. Jako jedyna z grona profesorskiego wybrała się z nimi na Hradczany wyrazić swoje poparcie dla prezydenta Edvarda Beneša. W marcu ze względu na udział w strajku oraz nielegalną działalność wśród studentów została zwolniona z pracy na uniwersytecie; nie mogła już prowadzić wykładów. Skomentowała to w następujący sposób:

každé společenství zakládá mravní řád. O povaze mravního řádu soudím podle kritérií. Zajímalá by mne kriteria, kterými se řídilo vyloučení profesorů a hlavně studentů. Pokud jsem byla svědkem a pokud jsem se účastnila manifestací, prohlašuji, že to byly skutečné manifestace, a nikoliv demonstrace, poněvadž výkřiky, které jsem slyšela, nebyly ani politické, ani hospodářské povahy. Naopak byly povahy mravní, a byla-li kriteriem vylučování posluchačů účast na manifestaci, pak chci sdílet jejich osud (Gjuričová 2005: 299).

Vackova nadal prowadziła tajne wykłady i spotkania dla osób zrzeszonych w „Rodzinie”. Pomagała także w przesyłaniu informacji na Zachód o sytuacji w Czechosłowacji, w tym do Republiki Federalnej Niemiec (do ks. Alexandra Heidlera) i do Rzymu (do Jana Olšra)¹⁴. Przekazywała także korespondencję biskupa Štěpána Trochty. Korespondencja była przekazywana za pośrednictwem poczty dyplomatycznej ambasady francuskiej. Tą samą drogą przychodziły do Czechosłowacji przesyłki dla księży. Ponieważ Vackova została bez środków do życia, na prośbę Josefa Zvěřiny s. Zofia Langerova boromeuszka wypłacała co miesiąc Vackovej pieniądze. Jej tydzień wyglądał następująco:

V pondělí mívali u ní svůj den její sociálně demokratičtí přátelé z dřívějšíka, v úterý se zde scházeli kroužek Katolické akce Rodina, ve středu přicházeli malíři, sochaři, architekti, studující i absolventi archeologie a dějin umění, mladí básníci a spisovatelé. Předčítaly se

¹² Ze względu na możliwą objętość artykułu tekst przedstawia działalność Růženy Vackovej w omawianym okresie zaledwie szkicowo. Jest on fragmentem większej całości, w której wykorzystałam podaną poniżej bibliografię.

¹³ Zajęcia odbywały się klasztorze franciszkanów Panny Marii Śnieżnej na Jungmannovie namesti w Pradze w latach 1947-1948, później komuniści nie zezwolili na prowadzenie Studium.

Por. Vaško 1990: 210–212, Novotný 2013: 182–184; p. 260.

¹⁴ Działo się to za pośrednictwem byłej studentki Vackovej – Věry Běhalovej.

rukopisy nových děl, přednášelo se a diskutovalo se o všem možném (...). Intelektuální ovzduší bylo nasyčeno křesťanskou nadějí (Novotný 2013: 176; patrz též: 82–83).

22 lutego 1952 roku Vacková arešтована, została oskarżona w procesie Mádr a spol. i skazana na 22 lata pozbawienia wolności za szpiegostwo i zdradę stanu. Skonfiskowano jej majątek i odebrano prawa obywatelskie na 10 lat. Proces odbywał się na brneńskim stadionie Sokoła¹⁵ w dniach 11–13 czerwca 1952 roku. W więzieniu uczestniczyła w uniwersytecie więziennym: prowadziła tajne wykłady z filozofii, historii sztuki i etyki, organizowała spotkania dla współwięźniów. Była nieustannie przenoszona, przebywała w więzieniach w Pradze na Pankrácu, w Pardubicach, w Znojmie, w Novým Jičínie, w Opavie, w Ilavie i w Ostrovie nad Ohří. W Pardubicach z powodu nieprzestrzegania praw więźniów prowadziła ośmiodniową głodówkę (12-19 września 1955 roku).

W czerwcu 1956 roku, gdy przebywała w więzieniu w Pardubicach, wraz z jedenastoma innymi więźniarkami dowiedziała się z „Rudego práva” o wizycie sekretarza generalnego ONZ Daga Hammarskjöda w Pradze, każda z nich napisała list do niego list, w którym przedstawiły warunki życia i sposób traktowania w więzieniu. Vackova napisała swój list po czesku i po francusku. Listy wrzucono do skrzynek znajdujący się na terenie więzienia, więc do adresata nie dotarły... Więźniarki były za ten czyn przesłuchiwane i ukarane.

Vackovej nie objęły kolejne amnestie. Sama też nie chciała z nich korzystać, uważała, że skoro komuniści wpędzili ją do więzienia, to sami powinni ja stamtąd uwolnić. W 1965 roku prezydent ogłosił amnestię, która również objęła Vacková. Spędziła w więzieniu łącznie szesnaście lat. Została warunkowo zwolniona 27 kwietnia 1967 roku. Dzięki współwięźniarkom zachowały się jej wykłady więzienne:

Linkovaný školní sešit formátu A4 pro snadnější úkryt zapsaných textů rozřízla Dagmar Skálová v polovině nožem, a tak vznikly sešity dva. Dagmar Skálová měla po úrazu páteře, ke kterému přišla během vazebního výslechu, povolený zpevňovací bederní pás. Ten se později ukázal jako vhodná skrýš pro „přednáškový“ sešit. Dokonce i při pověstných filcuncích, když bylo někdy nutné i vysvléknout se do naha, mohla si pás ponechat. Pod tímto zpevňovacím pásem sešity uchovávala do počátku šedesátých let, kdy jí maminka poslala z domova malý papírový cestovní kufřík s civilním šatstvem na cestu domů po případném, marně očekávaném propuštění na amnestii. Dagmar pohotově odstranila vnitřní papírový kryt dna kufříku, vsunula do rychle vzniklé skrýše oba sešity, a vnitřní podobu kufříku uvedla do původního stavu k nerozeznání. Ten pak putoval do vězeňského skladu. Měla štěstí, že před transportem do Opavy dozorcí orgán obsah předmětů ze skladu již nekontroloval. Ze stejného důvodu nebyl kufřík se sešity kontrolován ani při nástupu do opavské věznice, ani při konečném propouštění paní Dagmar Skálové z opavské věznice 10. května 1965 (Zdeněk Poustka, redaktor *Vězeňských přednášek*).

Więzienie jej nie złamało, w 1968 roku włączyła się w działalność K231, Klubu Byłych Więźniów Politycznych. Wróciła do prowadzenia domowych seminariów. Jej dom, tak jak przed arešтовaniem, był pełen dysydentów. W 1969 roku została zrehabilitowana, jednak już w 1971 roku rehabilitację cofnięto.

Jako jedna z pierwszych podpisała w styczniu 1977 roku Kartę 77. W 1982 roku otrzymała z Watykanu order Pro Ecclesia et Pontifice. Do śmierci prowadziła działalność opozycyjną. Pośmiertnie otrzymała złoty medal Uniwersytetu Karola w Pradze oraz Order Tomáša Masaryka.

Literatura

Archiv bezpečnostních složek (dalej: ABS), Na Struže 3, Praha, Republika Česka

f. Vyšetřovací spisy: vyšetřovací spis arch. č. V-2742 MV, svazky arch. č. KR-670 BN, arch. č. MNB-99, inv. j. 76 ve fondu A 2/8

odkaz v evidenci Studijního ústavu ministerstva vnitra (SÚ MV)

arch. sign. 301-90-3/206

vyšetřovací spisy arch. č. V-691 MV, arch. č. V-2298 MV, arch. č. V-10199 MV, arch. č. V-2309 MV, arch. č. V-803 BN,

arch. č. V-852 BN, arch. č. V-33766 MV,

spisy Inspekce ministra vnitra ve fondu A 8, inv. j. 818, 1360, 877, 587

arch. SÚ MV sign. 215-200-2, 300-34-1.

Nie zachowały się:

arch. č. 722464 MV (reg. č. 35359 Praha, svazek kategorie PO, prověřovaná osoba, zničen 18. 2. 1987)

arch. č. 1947 HK (reg. č. 5775 Pardubice, svazek kategorie PZ, pozorovací svazek, zničen 19. 2. 1982).

Archiv hlavního města Prahy, Archivní 6, Praha, Republika Česka

sign. 36-13766

Národní archiv (dalej: NA), Archivní 2257/4, 149 00 Praha 4, Republika Česka.

f. Generální prokuratura, nezpracováno, sp. zn. T 707/52; sp. zn. 1/Kr 0122/69.

f. Krajský soud, nezpracováno, sp. zn. 15 Tr 71/69.

¹⁵Więcej na temat procesu Mádr a spol.: NA, f. Generální prokuratura, nezpracováno, sp. zn. T 707/52, NA, f. Státní prokuratura, nezpracováno, sp. zn. 4 SPT I 68/52, NA, f. Státní soud, sp. zn. 6 Ts I 41/52, Balík, Hanuš 2007: 200–203, Mádr 2007: 30–37, Rázek 2002: 96–101, Vaško 2008: 72–76, 84–96, Vlček 2006: 251–252, Vorel et al. 2004: 323–452.

f. Správa Sboru nápravné výchovy, nezpracováno, osobní spis Růženy Vackové.
sign. 42/V–9/36, 35–91/2/82

Židovské muzeum v Praze, U Staré školy 141/1, 110 00 Praha.

ŽMP, Oddělení, pro dějiny šoa, sbírka Rozhovory s pamětníky, číslo rozhovoru 113.

Balík Stanislav, Hanuš Jiří (2007), *Katolická církev v Československu 1945–1989*, Brno, CDK.

Bouška Tomáš, Pirnerová Klára, Louč Michal (red.) (2009), *Českoslovenští političtí vězni – životní příběhy*, Praha, Česká asociace orální historie COHA.

Bursík Tomáš (2006), *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století*, Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR nr 15, Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.

Církevní procesy padesátých let (2002), red. Jan Stříbrný, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství.

Cuhra Jaroslav (2000), *Dílo koncilové obnovy v kontextu státně–církevní politiky pražského jara*, w: *Koncil a česká společnost*, red. Peter Fiala, Jiří Hanuš, Brno, CDK, s. 112–124.

Drda A., Schwarzová A.M. (2017), *Naději jsem za komunismu nepěstovala. Rozhovor s karmelitánskou řeholnicí Annou Magdalenou Schwarzovou*, „Babylon”, 3.01, <<https://babylonrevue.cz/nadji-jsem-za-komunismu-nepstovala/>>, 03.02.2017, [wywiad był przeprowadzony dla Stowarzyszenia Post Bellum i Českého rozhlasu, <<http://hledani.rozhlas.cz/iRadio/?query=schwarzov%C3%A9&reader=&stanice%5B%5D=%C4%8CRo+Plus&porad%5B%5D=P%C5%99%C3%ADb%C4%9Bhy+20.+stolet%C3%AD>>, <<http://prehovac.rozhlas.cz/audio/979724>>, 3.02.2017, wydrukowany 2.03.2007 roku w czasopiśmie „Babylon” nr 6].

Dopis katolíků vězňených pro víru prvnímu tajemníku ÚV KSČ Alexandru Dubčekovi (1968), „Literární listy” nr 4, s. 4.

Fiala Petr, Hanuš Jiří (2001), *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*, Brno: CDK.

Gjuričová Adéla (2005), *Uvědomělé kichotády. Politické myšlení Růženy Vackové*, „Soudobé dějiny“ r. 12, č. 2, s. 285–308.

Halík Tomáš, Gjuričová Adéla (2005), *Růžena Vacková. Dopis generálnímu tajemníkovi OSN*, „Slave“ nr 1, s. 99–102.

Gjuričová Adéla (2006), „20. stoletím s čistým štítem i utkvělými představami: Růžena Vacková“, w: Marek Pavel, Hanuš Jiří (red.), *Osobnost v církvi a politice: Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Brno, CDK, s. 546–556.

Grajewski Andrzej (1999), *Zima i wiosna w Pradze, w: Kompleks Judasza. Kościół zraniony. Chrześcijaństwo w Europie Środkowo–Wschodniej między oporem a kolaboracją*, Poznań, Wydawnictwo W drodze, s. 21–73.

Hanuš Jiří (2005), *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*, Brno: CDK.

Havličková Helena (2002), *Dědictví (kapitoly z dějiny komunistické perzekuce v Československu)*, Olomouc, Votobia.

Mádr Oto (2007), *V zápasech za Boží věc. Vzpomínky, texty a rozhovory*, vybrala a uspořádala J. Poláková, Praha, Vyšehrad.

Novotný Vojtěch (2013), *Odvaha být církvi: Josef Zvěřina v letech 1913–1967*, Praha, Karolinum.

Ondok Josef Petr (2007), *Muklovský Vatikán*, Brno, CDK.

O svobodě svědomí a vyznání a náboženských právech v Československu (1980), w: *Křesťané a Charta 77*, Köln–München.

Rázek Adolf (2002), *Scénář církevního procesu*, w: *Církevní procesy padesátých let*, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství, s. 83–108.

Rázek Adolf (2006), *Proces Oto Mádr a spol.*, „Universum. Revue České Křesťanské Akademie” č. 1, s. 39–41.

Surosz Mariusz (2015), *Ach, te Czeszki!*, Warszawa, W.A.B., s. 277–319.

Synek Jan (2013), *Svobodni v nesvobodě. Náboženský život ve věznicích v období komunistického režimu*, Praha, Vyšehrad, Ústav pro studium totalitních režimů.

Tajovský Vít Bohumil (2001), *Člověk musí hořeti*, Praha, Torst, s. 394–396.

Vacková Růžena (1994), *Ticho s ozvěnami. Dopisy z vězení z let 1952–1967*, Praha: Česká Křesťanská Akademie.

Vacková Růžena (1948), *Katolický názor na umění*, „Katolík” roč. 11, č. 5, s. 3; č. 6, s. 3; č. 7, s. 3.

Vacková Růžena, (1999), *Vězeňské přednášky*, Praha, Archiv Univerzity Karlovy.

Václavík David (2009), *Náboženství a moderní česká společnost*, Praha, Grada.

Vaško Václav (1993), *Profesor Kolakovič*, Bratislava, Charis.

Vaško Václav (1994), *Církevně politický vývoj Československa (1938–1989)*, w: Hledíková Zdeňka, Polc Jaroslav V., *Pražské arcibiskupství 1344–1994*, Praha, Zvon, s. 277–293.

Vaško Václav, (1997a), *Charta 77 a křesťané*, „Perspektivy” č. 1, s. V.

Vaško Václav, (1997b), *Církev a Pražské jaro*, „Perspektivy” č. 6, s. V.

Vaško Václav (1990), *Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po druhé světové válce*, t. 1 i 2, Praha, Zvon.

Vaško Václav (2001), *Ne vším jsem byl rád. Vlastní životopis*, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství.

Vaško Václav (2002a), *Dílo koncilové obnovy, jeho vznik a vliv*, w: Opatrný Aleš (red.), *Kardinál Tomášek a koncil: sborník ze symposia k 10. výročí úmrtí kardinála Tomáška a ke 40. výročí zahájení 2. vatikánského koncilu*, Praha, Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském, s. 75–89.

Vaško Václav (2002b), *Přehled a charakteristika církevních procesů padesátých let*, w: *Církevní procesy padesátých let*, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství, s. 37–70.

Vaško Václav (2006), *Profesor Kolakovič – mýty a skutečnost*, „Impulz. Revue pro moderní katolícku kultúru”, č. 3, s. 93–119.

Vaško Václav (2007), *Legendární profesor Kolakovič*, „Teologické texty” č. 4, <<http://www.teologicketexty.cz/casopis/2007-4/Legendarni-profesorKolakovic.html>>, 3.02.2017.

Vaško Václav (2008), *Dům na skále 3, Církev vězněná 1950–1960*, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství.

Vlček Vojtěch (2006), *Kříž jsem hlásal, kříž jsem snášel. Rozhovory s kněžími a řeholnicemi pronásledovanými za komunismu v letech 1948–1989*, Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství, s. 240–267.

Vorel Jaroslav, Šimánková Alena, Babka Lukáš, Kremličková Ladislava, Liška Otakar, Maišaidr Petr, Rázek Adolf, Virkner Patrik (2004), *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech. Díl 3*, (Sešity úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR č. 8), Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, s. 321–452.

Kauza profesorky Vackové (2011), rež. Pavel Křemen [film dokumentální].

KAMILA BYRTEK

Opole University, Opole, Poland

kamila.byrtek@gmail.com

„BYĆ CZŁOWIEKIEM W DRODZE”, CZYLI POETYCKIE *PEREGRINATIO* *VITAE* JACKA PODSIADŁY¹⁶

The article presents “circadian pulsation of the poem” (Karol Maliszewski’s concept) in Jacek Podsiadło’s poetry. Applying Janina Abramowska’s classification concerning peregrination and Zygmunt Bauman’s concept of postmodern personalities, reveals Podsiadło’s poetry as the creations about vagabond poet. For the considered author, concepts that are becoming the most important are movement, experiencing and tasting reality, contemplation by being-on-the-path. In the following essay I present different means of concretization of peregrinatio vitae topos by invoking examples from poetry-prose created by author of Arytmia.

Key words: Jacek Podsiadło’s poetry, modern polish poetry, peregrinatio vitae topos

Droga jest w poezji Podsiadły pojęciem wieloznacznym, gdyż jej znaczenie oscyluje między konotacjami dotyczącymi sfer: fizycznej i duchowej. To zarówno szlak przemierzany przez poetę-trampa, jak i po prostu życie – egzystencja pełna rozmaitych bodźców. „Jest trasą wędrówki rejestratora codzienności, szlakiem trampa, scenariuszem pojedynczego życia i planem uniwersalnej ludzkiej egzystencji” (Legeżyńska, Śliwiński 2000: 147). Pisownia – duża litera – dodatkowo pozwala na włączenie jej do zbioru pojęć dla poety ważnych.

Trudno byłoby wymienić wszystkie miasta i miejsca, w których znajduje się bohater poetyckiego dziennika Podsiadły. Wiele z nich wspomina jedynie epizodycznie, inne opisuje, snując opowieść o swojej codzienności w podróży. Czasami jest to skondensowany opis pobytu: „Toruń, Inowrocław, Poznań, Gostyń. / Od komisariatu przez grób Papuszy i litanię karmelowego piwa po hotel” (*Petit prix*; Podsiadło 2003: 23). Innym razem to opis wycinka rzeczywistości, zupełnie błahych i banalnych w swej prostocie wydarzeń:

Pociąg przedzierał się przez noc
jak niezmordowany łamacz szyfrów.

Ulizany młodzieniec w końcu korytarza
głośno opowiadał bardzo kiepski dowcip
grubej dziewczynie.
Ja jadłem kanapkę z białym serem.

Potem pili piwo
a ja jadłem drugą kanapkę.
Kiedy rozmawiali z konduktorem,
jadłem trzecią.

Kiedy ją całował, nie miałem już kanapek.
Nie czułem głodu ni sytości.
Nie czułem nic.

(*Katowice-Olsztyn 23.15*; Podsiadło 2003: 27–28)

Co charakterystyczne, opisywane zdarzenia i rozmaite komponenty rzeczywistości, z których Podsiadło układa swoje wiersze, nie są jedynie relacjami z codzienności, z potocznego, zwyczajnego świata – wpisać je można w szerszy projekt artysty. Nieraz są to pre-teksty skłaniające do rozważań nad różnymi egzystencjonalnymi aspektami bądź świadectwa światopoglądowe poety. Tak też w cytowanym powyżej wierszu *Katowice-Olsztyn 23.15* obserwacja pary młodych ludzi w trakcie jedzenia kanapek przeradza się w refleksję nad samotnością i emocjonalną pustką, swoistym uczuciowym nihilizmem. To dla Podsiadły znamienne – obserwując rzeczywistość, wywołuje obrazy, które służą mu do wyrażania własnych przemyśleń i odczuć (czasem jedynie pobocznie, jakby na marginesie).

Przestrzeń związana z drogą przedstawiana jest w sposób nieliniarny: brak niezmiennych, wyznaczonej trasy. Czasami jedynie przestawione zostają punkty podróży – jak w wierszu *Jadąc do ciebie* (Podsiadło 2003: 56–67):

---

¹⁶ Artykuł powstał na podstawie wybranych zagadnień pracy magisterskiej „*Sobą po mapie*” – *sztuka poetycka Jacka Podsiadły* (praca napisana pod kierunkiem prof. Elżbiety Dąbrowskiej, obroniona w 2016 roku; Uniwersytet Opolski, Wydział Filologiczny, Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa: Zakład Literatury Współczesnej i Teorii Literatury).

Warszawa, Dominów, Dąbrówka, Zduńska Wola, Poznań – uwidacznia się zatem wielokierunkowość i nieciągłość relacji z wypraw. Innym razem ukazane są miejsca tymczasowych postojów (za przykład posłużyć mogą wiersze z tomu *W lunaparkach smutny, w lupanarach śmieszny*, opatrzone tytułami-miastami, w których przebywał Podsiadło: *Olsztyn, Szczecin. Skarga, Ostrowiec Świętokrzyski, Olsztyn. Zakupy*). Ruch podmiotu rozumianego sylleptyczne (tu posługując się kategorią syllepsis, opisaną przez Ryszarda Nycza, zob. Nycz 1997: 108) każe zatem przywołać topos peregrynacji, gdyż „[...] literacki opis drogi implikuje obecność postaci, a także zdarzeń, w których wędrownik spełnia rolę bohatera (spotkania, rozstania, ucieczki i pogonie) lub obserwatora” (Abramowska 1995: 294)¹⁷.

Podmiot z wczesnej twórczości Podsiadły jest włóczęgą, bezdomnym z wyboru, który nieustannie wędruje¹⁸ (wartościowe staje się wędrowanie samo w sobie); później zaś bohater zadomawia się – ukształtowany z Lidią, następnie także z dziećmi, dom staje się przestrzenią nacechowaną dodatnio, z którą bohater się wiąże i w której kształtuje swoją tożsamość. Jego włóczęga przeradza się na swój sposób w podróżowanie (jednak nigdy nie jest to turystyczne zwiedzanie – planowane i schematyczne). Zmienia się punkt odniesienia: bezdomność z wyboru zamieniona zostaje na identyfikację z domem, miejscem, w którym panuje Miłość („Kładąc Dawidowi pod poduszkę prezenty, / po pierwsze, niespodziewanie jestem kimś świętym. / Po drugie, wreszcie światy za pierwszym zakrętem / czasoprzestrzeni to najbliższe okolice” – *Kładąc Dawidowi pod poduszkę prezenty*; Podsiadło 2003: 330). „Podsiadło – wskazuje Stanisław Stabro – reaktywował kontrkulturowy mit małej wspólnoty, ocalającej poszczególne indywidua, jak i humanistyczne relacje pomiędzy poszczególnymi jednostkami. Przeciwwstawiał ten mit samotności, osamotnieniu, obcości, osobności i wykorzenieniu bohatera lirycznego” (Stabro 2002: 269–270; podkr. – K.B.).

W ujęciu baumanowskim bohater Podsiadły również jest typem włóczęgi – podróżuje w samotności (bądź z najbliższą osobą), z dala od wytyczonych szlaków (w przeciwieństwie do wyodrębnianego przez Zygmunta Baumana turysty, wędrującego według map i przewodników). Nie ma celu owej włóczęgi, nie prowadzi ona do określonego miejsca (zob. Urbanowski 1995: 400). Każdy punkt podróży (i stan z nim związany) jest dla niego jedynie przystankiem, po którym rusza w dalszą wędrowkę. „Ruch jest dlań ważniejszy od celu: nie z celu, a z samej siebie czerpie wędrowka swój sens” (Bauman 2011: 450; podkr. – K.B.). Zmiana i ruch są najważniejszymi składowymi określającymi sposób egzystowania. Jeśli trasa jest planowana, to wyłącznie krótkofalowo – szlaki włóczęgi są zawile, splątane, wiją się w różnych kierunkach. Nie sama orientacja ruchu jest ważna (bohater może się cofać; u Podsiadły często widoczne są powroty i reminiscencje). „Ważne jest to – podkreśla Bauman – by nie tracić zdolności ruchu; i ważne jest też to, by z każdego postoju wydobyć, ile się da korzyści” (Bauman 2011: 450) – w schemat ten wpisuje się dobrze bohater Drogi Podsiadły, który nieustannie do-świadczą poprzez przemieszczanie się, kilkudniowe a nawet kilkugodzinne pomieszkiwanie, nieplanowe (również czasowo) postoje, spontaniczne kontakty z otoczeniem.

Jego „liryczny pamiętnik” (zob. Gutorow 1999: 99–101) przywołuje skojarzenia związane z koncepcją drogi zawartą w powieści *Bieguni* Olgi Tokarczuk. „Zawsze lepsze będzie to, co jest w ruchu, niż to, co w spoczynku; [...] szlachetniejsza będzie zmiana niż stałość” – pisze autorka (Tokarczuk 2007: 8). Ruch staje się dla Podsiadły czynnikiem niejako go konstytuującym.

Relacje z podróży i obserwacje świata nasycone są prywatnymi wtrąceniami: przemyśleniami, osobistymi wspomnieniami, nawiązaniem do spraw istotnych dla podmiotu:

Wiem, że coś przemijało. Chyba dni i noce. Nie miałem papierosów a w zamieszkałej przez zielonoświątkowców wsi Puławy Górne, gdzie się

¹⁷Janina Abramowska przedstawia schemat, w jaki można wpisać wędrowanie człowieka. Wyróżnia cztery różne sposoby podejmowania drogi, w zależności od nacechowania przestrzeni (ujemnego bądź dodatniego) domu i świata:

- dom (+), świat (-) – tułaczka, wygnanie, przymusowa ucieczka, konieczność opuszczenia domu, wiążąca się z chęcią powrotu;
- dom (-), świat (+) – włóczęga, bycie wiecznym turystą (Abramowska pojęcie włóczęgi i bycia wiecznym turystą traktuje tożsamo), bezdomność z wyboru, wartościowe staje się wędrowanie samo w sobie (jest bezcelowe bądź wiąże się z osiągnięciem małych celów);
- dom (+), świat (+) – umiejętność odnalezienia się „w świecie” z zachowaną identyfikacją z domem, brak problemów z chwilowym opuszczeniem go obie przestrzenie nacechowane są dodatnio, są wartościowane, ale nie określa się ich jako przeciwstawnych;
- dom (-), świat (-) – tragiczna bezdomność.

Zob. Abramowska 1995: 296–299.

¹⁸ Wieczny włóczęga przeciwstawia się wzorcom kultury oficjalnej, ma swoiste poczucie wyższości, swobodę bycia wolnym, podobnie jak staropolski peregrynant (bohater naiwny w przestrzeni cudów i dziwów [np. w *Peregrynacji Maćkowej*] lub bohater-błazen, frant percypujący normalny świat niczym w krzywym zwierciadle [dobrze znany Sowizdrzał]), jednak jego postawa nie łączy się już z żebraczą lub błazeńską sylwetką, jego postać ulega nobilitacji. „Fascynacja bezdomnością z wyboru – zaznacza Janina Abramowska – trwa do dziś, łącząc się z krytyką kultury mieszczańskiej i protestem antycywilizacyjnym”. Zob. Abramowska 1995: 321–330.

zatrzymaliśmy, nikt nie palił. Bóg widział i nie grzmiał, za to córka gospodarzy przez cały dzień okrutnie fałszowała na pianinie. Uciekliśmy, szukałem po Drodze niedopałków znajdując więcej: kolorowe, wygładzone przez wodę kamienie.

[...]

Potem Konop zboczył ze szlaku i zasnął w lesie. My szliśmy dalej.

Jeśli było mi smutno, mówiłem sobie: let be. Monika Anna powiedziała:

„Polacy to taki głupi naród, im bardziej ktoś umęczony, tym większym jest Polakiem”. „No tak, ale na chuj mnie to wiedzieć?” – pomyślałem zdejmując buty, by przejść na drugą stronę strumienia.

(*Gdzie indziej*, Podsiadło 2003: 105)

W wierszu, który przybiera formę niemal prozatorskiego (poezjo-proza) opowiadania o wyjeździe, podmiot znajduje się w ciągłym ruchu. Podróż daje poczucie wolności. Z dala od zmartwień, a przede wszystkim bez związku ze społeczeństwem. Włóczęga (wciąż nawiązując do baumanowskiej koncepcji) podejmuje się zatem ucieczki (potrafi sprecyzować przed czym, nie wie jednak do końca ku czemu podąża), zarazem żaden z postojów nie spełnia oczekiwań, jakie ma bohater. Do pewnego stopnia tak właśnie wygląda życie poety-trampa. Szczególnie mowa o okresie przed poznaniem Lidki i założeniem rodziny, jednak później również inicjuje on wyprawę-ucieczki:

Droga się skończyła. Nie tak, jak się kończy
szosa: szlabanem, zakazem, objazdem czy urwiskiem.
Rozpłynęła się w trawie, znikły cienie kolein
i samosiejki zarosły wszelki dalszy ciąg,
jeszcze niedawno możliwy. Zatem to dobre miejsce,
żeby postawić namiot, zacząć życie od nowa,
odetchnąć pustką piersią. Dumny, że je odnalazł,
Dawid napił się wody i zmiął niepotrzebną mapę.
Staliśmy się ludźmi lasu. Będziemy nimi do czasu,
aż wywoła nas szkoła, praca, termin lub sąd.
(***Droga się skończyła, Podsiadło 2003: 24; podkr. – K.B.)

Podsiadło – jako outsider i kontestator – ucieka przez społeczeństwem i jego „wszechogarniającymi” strukturami, polityką, przemocą w każdej postaci. Bycie-w-drodze jawi się więc jako poszukiwanie, „czynność ukierunkowana epistemologicznie i ideologicznie (kontrkultura)” (Mielhorski 2009: 342). Będąc cały czas w ruchu, poszukuje stymulujących wrażeń, ale też odnaleźć pragnie sens, wyrażający się w umiłowaniu Wolności i Miłości. Wybiera taką drogę wraz z wszystkimi konotacjami owej decyzji. Jego wybór jest zatem nie tylko podążaniem za przygodą, ale również konsekwencją spójnego, ukształtowanego światopoglądu i etycznie określonej postawy¹⁹. „A by żyć i kochać, trzeba być w Drodze: wędrując koleją, pisząc listy lub w zimnych pokojach tworzyć wiersze. Wtedy objawia się to, co najważniejsze: zwyczajność, ale poddana kontemplacji; własne istnienie, ale przyjęte jako dar” (Legeżyńska, Śliwiński 2000: 147; podkr. – K.B.). Przemieszczanie się z miejsca na miejsce jest szczególną formą „zamieszkiwania” – „tożsamość osoby kształtuje się w egzystencjalnym doświadczaniu podróży”²⁰ (Dąbrowska 2008: 280; podkr. – K.B.). Poeta prowadzi swoisty dziennik, który staje się zapisem przebytych dróg, ciągłego bycia-w-ruchu. Jego relacja z rzeczywistością często stanowi podstawową warstwę struktury semantycznej „codziennych” wierszy. Tkanka jego wierszy utkana jest z wielu detali, małych epizodów, które razem tworzą ogromny kolaż miejsc, barw, obrazów, dźwięków, zapachów, smaków.

Droga to również „stawanie się”, procesualne stwarzanie oraz doświadczanie rzeczywistości i samego siebie (topos *peregrinatio vitae* konkretyzuje się więc również jako wędrowka poprzez życie). Jest to zatem egzystencja postrzegana jako coś nieustannie się zmieniającego, jako bycie w ruchu poprzez odnoszenie się do świata zewnętrznego i wewnętrznego. To, jak wyżej wspomniano, scenariusz życia własnego, pojedynczego (pojawiają się w nim także

¹⁹ Wędrowanie jako sposób życia w kulturze dawnej nie było społecznie akceptowane. Jedynym zaaprobowanym rodzajem podróżowania była wędrowka w stronę Domu – a więc miejsca, z którego się rozpoczęła. Przewartościowanie, jakie przyniósł przełom romantyczny, pozwalało na umiłowanie wolności i odwagi, sprawiając, że pojawiły się postawy: bycia zarówno w świecie, jak i w domu (umiejętność odnalezienia się w różnych przestrzeniach i korzystania z nich), oraz wyobcowania (np. u modernistów – „życie jako wędrowka donikąd”). Zob. Abramowska 1995; rozdział *Odys współczesny*.

²⁰ Elżbieta Dąbrowska przywołuje nyczowską parafrazę słów Miłosza: „w «przygodnie» składanych światach «ja»: «gdziekolwiek jest nie zdoła być obcy»”. Zob. też: Nycz 1999: 41–51. Ryszard Nycz rozważa dwie (niesprzeczne, a komplementarne) tendencje – jedną prezentowaną przez Miłosza (swoiste zadomowienie), drugą przez Gombrowicza (bycie zawsze obcym). Nycz włączył później swoje przemyślenia do książki (Nycz 2012), w której scala on rozważania m.in. na temat doświadczenia i poznania oraz ich związków z tworzeniem.

odniesienia, które można interpretować, uniwersalizując je, uogólniając i uwzględniając ekozoficzną optykę: „Jak mógłbym nie odczuwać porozumienia z ziemią / samemu będąc po części zlepkiem liści i roślin?” – *Henry David Thoreau pisze a potem drze na strzępy list do Ellen Sewall*; Podsiadło 2003: 212). Podsiadło wyraża pragnienie doznawania autentyczności bycia (człowiekiem): chce żyć intensywnie, poznawać drogą niezapśredniczoną przez język, a więc pierwotnie, by móc zjednoczyć się ze światem, czemu daje wyraz w słowach „być człowiekiem w Drodze / a nie słowem człowiek w słowie Droga / być słowem a nie słowem słowo” (*Satja*; Podsiadło 2003: 8–9). Bycie słowem człowiek to jedynie ułudą istnienia. Jak wskazuje Sylwia Grzeszna, „znalezienie autentyzmu własnego istnienia jest tożsame z oddaleniem się od Boga. Stwórca wydaje się zbyt abstrakcyjny dla człowieka, który wyrusza w Drogę, by odnaleźć inną – doświadczalną – Prawdę” (Grzeszna 2012: 188). Piotr Śliwiński wskazuje, że człowiek, który jest w Drodze (do Miłości, co podkreśla) jest sam ze sobą pogodzony, znajduje wewnętrzny spokój, posiada własną wzniosłą misję (Śliwiński 2002: 155).

Jak wskazują autorzy *Poezji polskiej po 1968 roku*, Podsiadło to „poeta-który-musi-pisać”, prawdziwy humanista pragnący doświadczać: „chce doświadczyć wszystkiego, co ludzkie, nie zaś tylko tego, na co skazuje go los. Bohater jego wierszy, znów sobowtór – bo twórczość Podsiadły ma charakter dziennika intymnego – wkłada zatem solidne buty, bierze plecak i rusza w drogę. Jego głowę przepełniają myśli i uczucia raz banalne, raz znów głęboko poruszające, lecz zawsze w przekonaniu autora godne zapisania. W ten sposób życie Podsiadły wypełnia, używając sugestywnej formuły Karola Maliszewskiego, «całodobowe pulsowanie wiersza»” (Legeżyńska, Śliwiński 2000: 146).

Jest poeta zatem cały czas w Drodze. Życie, wraz z całym inwentarzem różnych bodźców, dóbr, zdarzeń, emocji i odczuć, jest ową Drogą. Procesualność zatem intensywnie uobecnia się nie tylko w samym wędrowaniu, ale: w od-tworzeniu obrazów rzeczywistości, przeżywaniu, codziennym do-świadczaniu. Topos peregrynacji konkretyzuje się zatem – ujmując rzecz holistycznie – w każdym stworzonym przez autora wierszu.

Literatura

- Abramowska J., 1995, *Peregrynacja*. In: *Powtórzenia i wybory. Studia z tematologii i poetyki historycznej*. Poznań, Wydawnictwo Rebis.
- Bauman Z., 2011, Ponowoczesne wzory osobowe. *Studia socjologiczne* 1 (200).
- Dąbrowska E., 2008, *A ja kim jestem? Dyskurs tożsamościowy w polskiej literaturze po 1989 roku*. In: *Tożsamość a język w perspektywie slawistycznej*, ed. S. Gajda. Opole, Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej.
- Grzeszna S., 2012, Osobisty ochroniarz „nieznanego Boga”. Poszukiwania sacrum w poezji Jacka Podsiadły. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica* 4 (18).
- Gutorow J., 1999, Kontrapunkt (kilka uwag o poezji Jacka Podsiadły). *Czas Kultury* 3.
- Legeżyńska A., Śliwiński P., 2000, *Humanista w głąbiach i dredłokach. Poezja Jacka Podsiadły*. In: *Poezja polska po 1968 roku*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Mielhorski R., 2009, *Tendencje teatralizacyjne i modulacyjne w poezji najnowszej (E. Tkaczyszyn-Dycki, M. Świetlicki, J. Podsiadło)*. In: *Nowa poezja polska. Twórcy – tematy – motywy*, eds. T. Cieślak, K. Pietrych. Kraków, Księgarnia Akademicka.
- Nycz R., 1997, *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie*. Wrocław, Leopoldinum.
- Nycz R., 1999, „Każdy z nas jest przybyszem”. Wzory tożsamości w literaturze polskiej XX wieku. *Teksty Drugie* 5(58).
- Nycz R., 2012, *Literatura jako trop rzeczywistości. Poetyka w epifanii w nowoczesnej literaturze polskiej*. Kraków, Universitas.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, 1999. Poznań, Pallottinum.
- Podsiadło J., 2003, *Wiersze zebrane*. Warszawa, Lampa i Iskra Boża.
- Stabro S., 2002, *Związki liryki Jacka Podsiadły z tradycją kontrkultury*. In: *Literatura polska 1990–2000*, vol. 1, eds. T. Cieślak, K. Pietrych. Kraków, Zielona Sowa.
- Śliwiński P., 2002, *Wiersz jako dziennik intymny (O Jacku Podsiadły, 1998)*. In: *Przygody z wolnością. Uwagi o poezji współczesnej*. Kraków, Znak.
- Tokarczuk O., 2007, *Bieguni*, Kraków, Wydawnictwo Literackie.
- Urbanowski M., 1995, Nowy Filon, czyli bohater młodej poezji polskiej. *Polonistyka* 6 (326).

СКОПСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА ИЛИ ЕЗИКОВО-ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ГЕНЕЗИС НА КОДИФИКАЦИЯТА НА МАКЕДОНСКИЯ СТАНДАРТЕН ЕЗИК ПРЕЗ XX ВЕК

Very often people see Macedonian language as “the second” codification of Bulgarian or Serbian language, because of its closeness to these two literary standards. It is known that Macedonian dialects besides many similarities with these in Bulgaria and Serbia in phonology, morphology and vocabulary, also has a lot of important differences in the same aspects. This is the result of unique history of that land – from first slavonic literary schools to nowadays, but surely the most important period for Macedonian language is XX century, when there was a lot of tries of its codification.

Key words: dialectology, folklore

Често, когато някой говори за македонски език го възприема като български или понякога и сръбски диалект. Също може да се срещне твърдение, че той е дори така нареченият *пиджин* на тези два езика. От лингвистична гледна точка не можем да отричаме съществуването на такъв независим книжовен език. Известно е, че диалектите в Македония притежават специфични черти, които ги различават от говорите в България и Сърбия, но също има такива особености, които ги свързват с тях. Можем да споменем например областта на фонетиката или лексиката. Първите признаци на езикова независимост на района можем да забележим вече през IX век, тоест по времето на първите български книжовни школи – Охридската и Преславската. Въпросът освен езикова гледна точка има и свой политически аспект – страната преминава от една власт в друга, в това число османска, българска и сръбска. Ситуацията води до изолацията и новата национална идентичност на живеещите там хора от съседните славянски народи, тоест например по времето на българската власт от сърбите и по времето на сръбската власт от българите. Към многобройните резултати от тези исторически събития, можем да причислим и кодификацията на македонския език.

Днес може да се срещнат дисертации, които доказват, че историята на съвременна Македония е силно свързана с древната държава на Филип II и Александър Велики. Този период днес е много важен за идентичността и националната гордост на македонците, но също и за гърците и поради това възниква спор между тези две страни. Наистина формирането на *славяномакедонския* народ и реалният развой на идеологията на македонизма започват през втората половина на XIX век. По това време много често се среща спор за това дали славянските жители в Македония са българи или сърби, в който двете страни дават исторически и езикови аргументи за своето твърдение. Това е резултат на тогавашната политика на България и Сърбия. Първата от държавите иска да възстанови своите исторически граници, но другата просто иска да има достъп до море – разбира се, че под името ‘Македония’ възприемат цяла област включвайки крайбрежието на Бяло море. От 1878 година в Македония се срещат многобройни движения, свързани с македонизма, но най-много от тях са насочвани към българите, сърбите и гърците. Гръцките действия срещу македонците са най-интензивни, но са ограничени само до околностите на Солун, защото областта е по-близка към Гърция в географско и историческо отношение. Проблемът с българите е по-сложен, защото много македонци се възприемат като българи – поради езиковата и историческата идентичност, но от друга страна много от тях чувстват своята национална делимост – поради същите причини (Olszewski 2010; 45).

Един от най-важните фактори за развой на македонската националност е създаването на нов книжовен език – независим от българския и сръбския. Първите съвременни литературни произведения, които носят специфичните черти на македонските диалекти се появяват вече преди първия опит за кодификацията на езика, в това число творби от Григор Пърличев, Георги Пулевски и братя Миладинови. Първият опит за кодификацията на македонския език е през 1892 година, когато шестима македонски учители с подкрепата на църковно-училищни дружества искат да премахнат българския език от образованието и да създадат комисия за формиране на речник и правопис на нов книжовен език. Опитът много бързо се превръща във фиаско поради интервенцията на османската власт (Olszewski 2010; 45).

През следващите години има други опити за кодификация, но те в голяма степен са ограничени само до създаването на новата азбука и използването на диалектните форми и думи. Най-важна роля има Кръсте Петков Мисирков (според македонската норма *Кръсте Петков Мисирков*). Той е познат също като филолог, славист, историк, етнограф, фолклорист, преводач и публицист, който е създател на *Вардар*, тоест първото научно списание, написано на македонски език. През 1903 година той публикува най-важното си дело, тоест книгата *За*

македонските работи, в която освен призови за национален сепаратизъм на македонците включва няколко основни принципа за нов литературен език. Грите най-важни от тях са:

1. централните диалекти като граматическа основа на литературния език – поради своето различие спрямо съседните славянски езици, тоест българския и сръбския;
2. фонетичен правопис, който е използван от Мисирков, в това число и графемите;
3. лексиката, включваща думите от всичките македонски говори.

Азбуката, използвана от Мисирков – после наричана *македонска възрожденска азбука* (според македонската норма: *македонска преродбеничка азбука*), се появява в повечето текстове до началото на XX век. Тя е базирана на гражданския шрифт, но също в голяма степен е независима от руската, българската и сръбската. Тя използва няколко графични решения, които са били включени в песните, събрани от Марко Цепенков в *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* през 1892 и 1897 години. Тя няма типичните за българския и руския езици *йотиранни гласни* (я, ю), *ерове* (ъ, ь), лигатура *щ*, сръбски *меки съгласни* (љ, њ) и графема *ј* и *дже* (џ). Като иновация тя използва латинската графема *i*, вместо и кратко (*й*) и апостроф, означаващ палатализация на фонемите *г*, *к*, *л* или *н*. Освен това неговият правопис включва такива особености, като изпускане на интервокалните съгласни *в*, *х* и *д* (*праа*, *дуот* и *создаим*), *ф* вместо старото *х* (*успеф*), използването на групата *ич* (*ичо*) и наставката *чки* вместо *ски*. Реформата от Мисирков е свързана с неговото твърдение: *Создааин'ето литературен иазик иет дуовна потребност каи нас[...]*, което ни показва, че кодификацията е силно свързана с употребата на македонския национален сепаратизъм срещу българите и сърбите. В сравнение с другите кодификации на македонския език, мисирковата има най-голямо влияние върху крайната му форма. Ролята на Мисирков е сравнима с Вук Караджич за сръбския, Людевит Щур за словашкия и Людевит Гай за хърватския език.

След Мисирков няма други важни опити за кодификация на езика, обаче са издавани многобройни произведения, които носят специфичните черти на македонските говори, в това число произведения от Васил Ильоски, Антон Панов и Венко Марковски. Езикът обаче няма силна позиция, защото до 1918 година Македония е част от Кралство Сърбия, където официалният език е сръбски и после е включена в Кралство на Сърбите, Хърватите и Словенците (после познато като Кралство Югославия), където официалните езици са сръбски, хърватски и словенски. Промяна на ситуацията има по времето на дейностите на комунистическите организации.

Продължението на въпроса за кодификацията се случва четиридесет години след издаването на *За македонските работи*. През ноември 1943 година е свикан *Инициативният комитет на свикване на АСНОМ* (според македонската норма: *Иницијативен одбор за сбикување на АСНОМ*) от комунистически дейци, които планират създаването на представително тяло на законодателната и изпълнителната власт в Македония. На 2 август 1944 година – тоест четиридесет и една години след избухването на *Илинденското въстание*, инициативният комитет създава *Антифашистско събрание за народно освобождение на Македония* (на македонски: *Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија*) и организира неговото първо заседание, където формира постулати, свързани със създаването на Република Македония в рамките на федеративна Югославия и нейния език, независим от българския и сръбския. Едно от първите решения на събранието е прокламацията на Република Македония с македонския – още не в кодифицирана форма, като официален език. Принципите съответстват на решенията на *Националния комитет за освобождение на Югославия* (според македонската норма: *Национален комитет за ослободување на Југославија*) от 1943 година, които също признават съществуването на независим македонски език и му дават същия политичен статус, като сръбския, хърватския или словенския език на цялата територия на Югославия. Освен това комитетът дава равноправие на Сърбия, Хърватия, Словения, Македония и Черна гора, както и на техните жители (Stawowy-Kawka 2010; 241).

През 1944 година АСНОМ започва да кодифицира езика, защото югославското правителство отрича българския иредентизъм в Македония. Първата езикова комисия работи от 27 ноември до 4 декември същата година. Тя се състои от филолозите Васил Ильоски, Ристо Зографов, Крум Тошев, Венко Марковски, Марко Павловски, Михаил Петрушевски, Ристо Проданов, Георги Киселинов, Георги Шоптраянов, Йован Костов и един политически представител без филологическо образование - Даре Джамваз. Комисията бързо решава, че централните диалекти ще станат основа на нов книжовен език – както преди казва Кръсте Мисирков. На 4 декември тя представя своето предложение за азбуката, която се състои от 32 букви. АСНОМ бързо отхвърля азбуката, защото според Милован Джилас, Едвард Кардел и Йозип Броз Тито тя е прекалено близка до българската – главно поради присъстващия в нея *голям ер*. На 15 февруари 1945 година АСНОМ създава втора езикова комисия, състояща се от Волислав Илич, Васил Ильоски, Блаже Конески, Бенко Марковски, Марко Пивловски и Крум Тошев, но на нейните срещи присъстват също Радован Загович и Милован Джилас. Нейната задача е да приеме сръбската азбука – тоест да включва буквите *ћ* и *ђ*, с две допълнителни графемии, тоест старобългарското *s* и апостроф вместо *голям ер*. На 3 май същата година АНСОМ създава трета комисия, която се състои от Киро Хадживасилев, Владо Милески, Илия Топаловски, Густав Влахов и Иван Мазов. Този път македонската азбука е до известна степен независима от българската и сръбската. Комисията приема сръбските букви: *је*, *меко л* (*љ*), *меко н* (*њ*) и *дже* (*џ*), приема старобългарската *s*, отхвърля *голям ер* и създава две нови графема *меко к* (*ќ*) и *меко г* (*ѓ*) вместо сръбските *ћ* и *ђ*.

На 2 юни 1945 година АСНОМ представя официалния правопис и правоговор на македонския език, базиращ се на няколко принципа, представени от Кръсте Мисирков, тоест: централните диалекти като граматическа основа, фонетичен правопис и лексиката от всичките говори в Македония. На 24 януари 1946 година Крум Кепески създава първата македонска граматика, а през 1953 и 1954 Блаже Конески създава втора, след която езикът получава *научен* статус. Също много важен фактор за развоя на езика е създаването на *Речник на македонския език със сърбохърватски тълкувания* (на македонска норма: *Речник на македонски јазик со српскохрватски толкуванија*) през 1965 година.

От 1944 година можем да забележим така наречения процес на *дебалканизирани* и *славизирани* (мк: *дебалканизирање* и *славизирање*) на македонския език. Процесът основно се състои от отхвърляне на турските думи и (ако е възможно) използването на съответни македонски лексеми. Турски заемки съществуват в езика до днес, но най-често са използвани в разговорния стил и кулинарията. Приемането на много сърбохърватски лексеми е резултат на политическо-историческата ситуация в областта. След втората световна война македонският език приема много елементи от интернационалната лексика, като например: *енклава*, *консензус* и *дијаспора*. По това време влиянието на английския език е още много слабо – в *Речник на македонскиот јазик* от Блаже Конески от 1965 година са регистрирани само 170 думи (Davkova-Ġorieva 2011, 153-154).

Кодификацията на македонския език дава очаквани резултати. Днес езикът е широко разпространен във всички области на живота, както например в медиите и обучението. Известно е, че ежедневно македонците говорят собствените говори, но всеки от тях знае официалната книжовна норма. Въпреки това кодификацията невинаги получава позитивни оценки – дори днес много българи и сърби я възприемат като *алтернативна* литературна норма на техните езици, която се базира на други диалекти и използва различна азбука. Но това не е закон, защото има и известни македонисти от България – като например Дина Станишева, или Сърбия – като Радомир Иванович.

Библиография

- Olszewski Paweł (2010), *Macedonia. Historia i współczesność*, Radom, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu.
- Rychlik Jan (2005), *Początki i rozwój macedońskiej idei narodowej*, In: *Miejsce Macedonii na Bałkanach*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Stawowy-Kawka Irena (2000), *Historia Macedonii*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Божковска Стојка (1998), *Дијалектната основа на македонскиот јазик од 1945 година*, In: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Македонски јазик*, Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Давкова-Ѓоргиева Светлана (2011), *Лексичките заеми во македонскиот јазик*, In: *Macedoński dyskurs niepodległościowy*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Минова-Ѓуркова Лилјана (1998), *Некои карактеристики на македонскиот стандарден јазик*, In: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Македонски јазик*, Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Мисирковъ Кръсте Петковъ (1903), *За македонските работи*, София, Печатница на „Либерланий Клубъ”
- Ристовски Блаже, Минова-Ѓуркова Лилјана (1998), *Македонскиот јазик до 1945 година*, In: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Македонски јазик*, Opole, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Шклифов Благој (2003), *За решението на диалектната основа на българския книжовен език и неговото обновление*, София, Veritas Et Pneuma Publishers Ltd.

LUCIA ČENDULOVÁ

Department of Slavic Languages, Faculty of Arts, University of Matej Bel, Banská Bystrica, Slovakia
cendulova.lucia@gmail.com

THE STATUS OF THE TRANSLATION OF RUSSIAN LITERATURE IN SLOVAK CULTURAL SPACE

The main aim of the paper is to examine the context of translation in Slovak cultural space from the end of the Second World War to the recent past, while taking into account translations from Russian language into Slovak. The paper deals with the status of the translator of Russian literature, furthermore, it will examine the status of the translation from Russian into Slovak before the revolution and more contemporary state of the translation of Russian literature. The findings will enable the comparison of all the analyzed contexts and thus create the picture of development of the translation of Russian literature in the past and today.

Key words: Translator, Status, Translated literature, Cultural space

Introduction

Translated literature has always played an important role within the recipient cultural space. Apart from bearing undeniable artistic mission, through which it introduces important literary works and new cultural elements to the readership, it also fulfils ideological and political goals. Russian literature has always been an important element in Slovak cultural space, not only in 19th century, when ideas or Slavonic mutuality were spread across Europe, but also after the WWII when translation from the Russian language gained strong position in the area of Slovak translation (Lesňáková 1983).

Circumstances determining translation in Slovak cultural space

1945 – 1956

The year 1945 brought new ideological and political view of translation of Russian literature to the Slovak cultural space, as the changing regime brought new cultural policy, ideological and artistic orientation of the state. According to Lesňáková (1983: 112), many people who worked in literary and cultural spheres realised at that time the importance of Russian literature in Czechoslovakia, emphasized the need for translations of literature from the states that accepted the policy of the Soviet Union and condemned the works which did not meet required criteria. One of the ways how government tried to spread the soviet culture in Czechoslovakia was by nationalizing the publishing houses in 1948 (Lesňáková 1983), which later started to publish various book series focused on soviet literature. This was not the only change within the policy of the publishing houses, type of translated literature changed as well. For example, the main focus of translated literature before the 1945 was classic and exile literature, however after this year translations included mostly soviet authors, the number of translated classic literature decreased, which sometimes came at the expense of quality, when translated literature included less known and erudite authors, though whose ideas were more convenient for the regime. Particularly important was the social demand the incoming literature should have set a normative image to the society and bring to readers a good example of life of a Soviet man. The most preferred translations were those which depicted World War II, revolution and revivalist moods and idyllic village environment which brought many gaps in learning about soviet literature.

1955 – 1971

The decade after Stalin's death brought a new era for the Russian society, during which it was finding its new directions. Even though the changes did not come at once and the totalitarian character of the state prevailed, one of the most significant steps forward was a speech given by Nikita Khrushchev, new leader of the party, to the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union on 25 February 1956. In this speech, he criticized acts of the previous regime, which included mass repression and poor living conditions of the Soviet people. These changes influenced also Czechoslovakia, even though the Thaw came some time later to its cultural space than in Russia. According to Lesňáková (1983: 116) „...soviet literature welcomed wide range of authors, literary past was being revised and forgotten values are being found again.“ Situation during this period was different than the one after 1945, although the number of translations from Russian literature was quite high, the volumes were lower and quality of translated works was the prime concern of publishers. The scope of translated literature changed as well, while in the past years contemporary soviet authors dominated, it was mostly classic literature which was translated during the 1950s and 1960s, along with unofficial exile works, works of modern and avant-garde authors (Pašteková 1998).

The 1960s brought first signals of a new character of Czechoslovakian reality, which was indicated by aforementioned 20th Congress of the Communist Party, which meant some indications of democratization process in USSR and Czechoslovakia. The aesthetic aspect of translated works was one of the most important criteria, creating

more democratic atmosphere within culture and arts. Editorial practice of that period favoured representatives of literary modern and avant-garde styles, those authors were before labelled as “inappropriate” or “decadent” as they did not fulfil the official normative criteria.

1971 – 1990

Normalization of 1968 in Czechoslovakia strongly influenced this period, not only within the common state but also in the Soviet Union, literature published officially was full of hopelessness and desperateness. Literature which was published in the Soviet Union and translated into Slovak should have directed literature towards social realism. Soviet literature was supposed to be a model literature for the whole society. As claimed by Maliti (1998: 99) “*Even though the publishing houses of that time published more and more translated works of similar character, the interest of common readership was lowered.*” Apart from continuing the literary editions of Russian classic authors, there was a tendency to translate works of socialistic literature, which were bearing the spirit of revolution and topics of civil war along with works of short prose.

Although the second half of the 1970s brought less strong normative pressures than the previous years, titles for translation were still being carefully selected by publishing houses under the supervision of the ruling organs. Those organs later, in the first half of the 1980s, imposed more and more obstacles in front of translating socially and politically contemporary works which would reflect the needs of current time. New social situation caused by the Velvet Revolution in 1989 was also reflected in the area of translation of Soviet literature. According to words of Maliti (1998: 130) “*Publishing of Russian literature and literature of non-Russian political conglomerate of Russia after 1990, got into completely new position which could be characterized in economic point of view, which is the current market economy. This moves reception and translation into completely new conditions co-creating an image of reception.*”

Translation and Translators from Russian language in Slovak Cultural Space

Along with growing interest in the translation of Russian and Soviet literature, the status and number of Russian-language translators also grew. Among the translators with all of the language combinations, those who translated from Russian language were the most numerous ones. Eventually, translators of Russian language began to institutionalize and the Circle of Translators from Russian language was created within the Union of Czechoslovak writers, which was very active.

Despite the favourable position of Russian-language translators in the 1950s, 1960s and 1970s, people who worked in the publishing environment were in constant existential fear, as some of the workers remained unverified or punished by ruling party’s inspection, and they got to the “blacklist”, they were not allowed to publish, and most of the works they had worked on in the past were withdrawn from bookstores and libraries. Such fate met Zora Jesenská. In 1969, Tatran published the translation of Doctor Zhivago, the party leadership then banned her from any publishing activities, they withdrawn not only the translation of Doctor Zhivago but also all the books she had translated. Regrettably, during her active period, Jesenská translated many valuable works of Russian literary figures, the disappearance of these translations created vacant places in Slovak culture for many years, which had a very negative impact on the Slovak literary space (Maliti 1998).

One of the reasons why the status of translation was improved was also the presence of strong translating personalities who actively participated in development of translation during this period and contributed to its high quality. Ján Ferencík, an important person in the organization of translation, was the leading figure of Slovak translation at that time, organizationally and ideologically trying to unify all areas of translatology. Particular attention was paid to education of a new generation of translators, theoreticians and literary critics, which resulted in Slovak translation school. The school was not a classical art school, conscientiously and collectively delivering its collective program, it was an indication of a set of processes that result into the creative method (Ferencík 1982).

On some numbers

To illustrate the significance of translation from Russian literature, we will show some numbers concerning translation into Slovak language:

In 1950, there were recorded 144 translations from Russian literature, 23 from French, 21 from Polish, 16 from English and American, 11 from Hungarian and 8 from German (Pašteková 1998: 84).

According to Djovčoš and Pliešovská (2011: 8), the proportion of translated works from Soviet versus American literatures for the years 1945 – 1968 was 2040 = 46% of Soviet literatures and 347 = 8% of American literature, and from socialist literatures versus Western literatures, with 994/4479 = 22% of soviet literatures and 3485/4479 = 78% of Western literatures.

In 1975, the English translation commission recorded 389 translators, including 125 from the Russian language, 100 from German, 90 from French, 72 from English, 23 from Italian, 21 from Spanish and from the Nordic languages 18 Translators.

Translation of Russian literature after 1989 in Slovak cultural space

The year 1989 is viewed as a significant milestone in the history of Slovak cultural space, according to Pašteková (2013: 9), this year is metaphorically perceived as “The end of history” which was heading the ideological direction.

The course of literature started to gradually change and the change was radical, it was no longer dictated by the government and the need for social normalisation, the society started to become more and more democratic, censorship as used in the previous regime ceased. However, published literature started to follow a different course, the publishing houses became private businesses again, more and more small publishing houses were emerging and the book market started to be influenced by market economy. Not all of the houses were created in order to quickly profit from the emerging situation, many of those smaller businesses tried to publish books which were in the previous regime forbidden to be translated.

Luckily, many translators who were not able to publish under the previous regime returned to the book market and started to translate again. Works translated before, but unpublished because of the ideological issues started to be published (Bednárová 2015). Even though the publishing houses lost funding from the government, Western European institutions, which were re-established in Slovakia, created funding to support publishing of their literatures. However, the publishing environment was gradually changing as the criteria of profit became more important, the quality of translated works was naturally lowered.

On some numbers

According to the numbers stated below, the change in number along with the status of Russian literature in Slovak cultural space can be seen:

As Djovčoš and Pliešovská state (2011: 8), the proportion of translated works from Russian language versus English language for the years 1989 – 2010 was 185 = 2% of Russian language literature and 5487 = 51% of English language literature along with 5097 = 47% of non-English literature excluding the Soviet Bloc.

The report on the Slovak book market claims, that in 2014 there were recorded 60 translations from Russian language, 1431 from English, 190 from Czech, 90 from French, 46 from Polish, 102 from Hungarian, 225 from German, 38 from Spanish, 94 from Italian, 42 from Norwegian, 14 from Portuguese, 26 Swedish and 109 from other languages.

The numeral results show us clearly the disproportion between translations from Russian language before 1989 and after this period, according to Bednárová (2015: 58) “*This promisingly evolving and differentiated translation space in a free cultural environment has began to broadcast disturbing signals at the turn of the century, the effect of which had already been shown in the first decades of the 21st Century: The hegemony of one native tongue (Russian) replaced hegemony the second (English) and the dramatic change in the proportions of the translation literature.*”

Conclusion

From the historical background and numbers discussed above, we can see how the status of Russian literature has changed throughout the years and how the powers hidden behind it shifted. Hopefully, we will be able to see more balanced situation in the future, some compromise between the numbers from communism period which imposed Russian language and culture as a normative model, and those from the modern capitalist period, seeing the Western paradigm as the most profitable and valuable to our cultural space.

*The study was created as a partial output of project Vega No. 1/0118/17 *Slavic Standard Languages in Synchrony and Diachrony: West and East Slavic context.*

Bibliography

- Bednárová Katarína (2015), *Rukoväť dejín prekladu na Slovensku II*. Bratislava, Vydavateľstvo Univerzity Komenského.
- Djovčoš Martin, Pliešovská Eubica (2011), Power and shifting paradigm in translation. *Mutatis Mutandis: Revista Latinoamericana de Traducción: Latin American Translation Journal*. 4/1, 77-88.
- Ferenčík Ján (1982), *Kontexty prekladu*. Bratislava, Slovenský spisovateľ.
- Kusá Mária, Lesňáková Soňa, Ústav svetovej literatúry SAV.
- Kollár Daniel (2015), *Správa o slovenskom knižnom trhu 2014*. Združenie vydavateľov a kníhkupcov Slovenskej republiky.
- Lesňáková Soňa (1983), *Slovenská a ruská próza*. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Pašteková Soňa (2013), *Proces, kánon, recepcia*. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

ВАЛЕРІЯ ЧЕРНАК

Інститут україністики та середньоєвропейських студій, Пряшівський університет в Пряшеві, Словацька Республіка
cernakvaleria@gmail.com

БІЛІНГВІЗМ ТА МІЖМОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МОВЦІВ НА СХОДІ СЛОВАЧЧИНИ

The study focuses on bilingualism and language interference occurring in Ukrainian minority language users in the Eastern Slovakia. There are given several definitions of these phenomena and samples of spoken utterances of autochthonous Ukrainian minority recorded within last two years. The character of Ukrainian-Slovak language contacts, which occur in the given samples, is discussed closely at the phonetic, morphological and lexical level. The summary elucidates possible trends in using various Ukrainian dialects in the region researched in the future.

Key words: bilingualism, language interference, Ukrainian minority, Eastern Slovakia

Незважаючи на те, що українська та словацька мови належать до різних підгруп слов'янських мов, їхнє тісне контактування у прикордонних регіонах призводить до інтенсивного процесу розвитку міжмовної інтерференції та двомовності носіїв обох мов.

Обидва ці явища розвиваються досить динамічно, стираючи при цьому кордони у лінгвістичних розбіжностях мов.

Що зумовлює виникнення білінгвізму та міжмовної інтерференції і до якої міри їх можна вважати позитивними феноменами сьогодення? Вони виникають передусім внаслідок політично-економічної глобалізації, яка зумовлює культурно-соціальну, тому з'являється нагальна потреба розглядати питання стирання чітких меж між контактуючими мовами, особливо якщо вони використовуються одним мовцем.

Існує велика кількість визначень терміну «білінгвізм» або «двомовність». Цим питанням та питанням характеру літературної мови загалом займалися такі визначні лінгвісти, як Л. Шерба, Ю. Шевельов, Н. Хомський, Ф. де Соссюр, О. Зілінський чи І. Верхратський. Слід згадати дефініцію Стефана Узунова, який розглядає поняття білінгвізму комплексно: «білінгвізм і білінгви (люди, які володіють двома й більше мовами) є об'єктом зацікавлення декількох наукових дисциплін – психології, лінгвістики, соціолінгвістики. У ситуації білінгвізму дві мови існують у межах одного колективу, і їх рівноправно використовують у різних комунікативних сферах залежно від соціальних потреб та інших параметрів комунікативного акту» (Узунов, 2014: 84). Він також згадує розмежування поняття білінгвізму та диглосії за О. Швейцером, подаючи такі визначення: «білінгвізм – дві мови, які співіснують паралельно, а диглосія – взаємодія двох різновидів однієї мови» (Швейцер: 8–22, In: Узунов, 2014: 84).

Також Узунов виділяє визначення білінгвізму відповідно до поглядів Ю. Дешерієва, який тлумачить його як вільне володіння двома мовами (Дешерієв: 21–28, In: Узунов, 2014: 84),

В. Аврорін додає, що двомовність починається тоді, коли рівень володіння другою мовою наближається до рівня володіння першою (Аврорін: 72–89, In: Узунов, 2014, с. 84).

Однак слід зазначити, що протягом постійного поперемінного вживання двох мов, одна з них стає домінантною, починає значно впливати на іншу мову. Це може бути спричинене тим, що одна з двох вживаних мов є офіційною в адміністративних установах, на телебаченні, у пресі та у звичному для мовця оточенні, тому він/вона змушений/-а частіше її застосовувати, що є об'єктивною перешкодою до чіткого розмежування між двома мовними кодами.

Микола Штець в своїй публікації „Українська мова в Словаччині“ (Пряшів, 1996) торкається також соціолінгвістичних та інтерлінгвістичних аспектів дослідження словацько-українських міжмовних відносин. У цій монографії автор розглядає питання історичного розвитку української мови та її діалектів на території Східної Словаччини, літературної мови у цьому регіоні, відношення мови українців Східної Словаччини до сусідніх мов та діалектів, детально пояснює типологію мовних контактів, білінгвізм українців Пряшівського регіону, явища фонетичної, морфологічної, синтаксичної та лексичної інтерференції тощо. Микола Штець наводить цікавий погляд Є. Хаугена, що розуміє інтерференцію «як процес, на одному кінці якого є «переключення кодів», (Code switching), тобто перехід з однієї мови на іншу, а на другому – їх повна інтеграція або змішання (1996: 115).

Розмежування говірок досліджуваного регіону розглядає у своїй роботі «Лемківські говірки. Фонетика і морфологія» П. Пиртей. Він розрізняє три українські наріччя: північне, південно-східне та південно-західне. У межах останнього виділяє три діалекти: гуцульський, бойківський та лемківський. Лемківський

(західнокарпатський) діалект – складова частина української розмовної мови. Поширений він на території Лемківщини: па північних і південних узбіччях гір Карпат – у Східній Словаччині, частково в (колишніх) Жешувському та Ново-Санчівському воєводствах Польщі та північно-західнім Закарпатті. У Польщі в колишніх повітах Ліско, Сянік, Коросно, Ясло, Горлиці, Новий Санч і Новий Торг населення теж володіло лемківськими говірками, здебільшого у південних районах цих повітів. На сході лемківські говірки межують з бойківськими та середньокарпатськими приблизно по річці Ослава (притока р. Сян) та поріччю Лабірця; на півдні – з говірками словацької мови приблизно по лінії – Снина – Гиральтівці – Бардіїв – Сабинів – Стара Любовня; на заході – із словацькими говірками по р. Попрад, хоч і на захід від Попраду також є ще лемківські говірки. Західна і північна межа з польськими говірками до кінця Другої світової війни визначалася так: на схід від Кросьценка; на південь від Північної, Грибова, Горлиць, Ясла, Коросна до Сянока і на північ від Сянока (2013: 14).

Пиртей називає говори всього регіону лемківськими, водночас і їхню південну підгрупу. Проте на території Словаччини східнославацькі українські говори прийнято називати русинськими, або руснацькими.

Деякий консерватизм гірської народності, її звичаїв, занять допоміг створити своєрідну культуру мови. Вірність традиціям берегла від денаціоналізації населення. Мовні традиції береглися міцно, не змінювались, мало підлягали іншомовному впливу і нескоро сприймалися нові. Хоч деякий вплив польської чи словацької мови помітний у лемківських говірках, проте все це перероблювалось народом на свій лад (2013: 15).

Велика кількість українців проживає за межами України, тому дослідження мови діаспори та автохтонних українців важливе і для українських лінгвістів, які аналізують розвиток мовлення, роблять компаративні співзіставлення між мовами українською та іноземною, у даному випадку – словацькою.

Валентина Федонюк, пояснюючи усвідомлення національної приналежності українського населення на Сході Словаччини, пише: «Більшість словацьких українців відноситься до корінного населення, тзв. автохтонів, представники яких мешкали на цих землях декілька століть тому. Частина українців Словаччини – це емігранти, що переселилися під впливом політичних, соціальних та економічних чинників, та їх нащадки... Під час проведення перепису 1991 р. вперше було запроваджено дві позиції для самовизначення: «українець» та «русин». Унаслідок цього мешканці Східної Словаччини, які раніш називали себе українцями-русинами і становили з лінгвістичного погляду одне ціле, розділились на: українців, русинів та словаків. Крім осіб, які усвідомлюють свій зв'язок з Україною, вирізнялася група осіб, які в результаті асиміляційних процесів словакізувалися» (2015: 122).

Зразки усного мовлення респондентів

Зразок 1: Наталія (32 роки, Михайлівці) – Тема 1: «Традиційні святкові страви у вашій сім'ї».

На свйатá я готу́ю капу́стн'и́ц'у, у п'існо́му, фазу́л'а, капу́ста, гриби б'і́л'і, дуба́ки по-слова́ц'ки, варéники з капу́сто́ю, варéники з карто́шко́ю, риба, капу́ста, прóсто двана́(д)цят' страв му́сит' бу́ти, чисно́к, мед, такé. А на Па́ску я ро́бл'у шóвдар' домáшн'и́, мйáсо вáрит'с'а, ковбасá, салáти украї́нськ'і і слова́ц'к'і. Наприклад, украї́нськ'и салáт – на́ше ол'и́вйé, де вхóдит' карто́шка, мóрква, горóшок, майонéз. А слова́ц'к'і ро́бл'у, йі́х фаш'і́рка вáрит'с'я, катл'éта, то такі́ рул'éт, цв'і́кла. А коли при́йїжджа́ют' гóст'і, роблю пильмéн'і. Пильмéн'і ма́йу ра́да і борщ, вони це не зна́ют' варити так, як ми. Звáра'т' слова́ц'к'ий борщ, але ни йé то та́киї, як наш, украї́нськ'ий. У борщ да́ємо свин'і́ну і гавйáд'і́ну, коли йé. Трóшки ко́пчено́го мйáса, шóби вкус бу́у. Капу́ста, мóрква, цв'і́кла, а потóм, на зáвер, сме́танку, бо гóст'і д́уже так лубл'ат'. А з слова́ц'ких мен'і д́уже йі́х подóбайет'с'а на Вйáноце, на Свйати́й вéч'ір бобáл'ки. З капу́сто́ю, з ма́ком н'и, з капу́сто́ю – да... А Свйати́й вéч'ір ма́ємо т'і́л'ки на украї́нськ'ий стил', п'і́сниї, свйатку́ймо на Шест' крáл'ов, шóстого.

Тема 2: «Розпорядок дня».

Ра́но йá вста́йу, і́ду митис'а, як кáжда лудина ма́ла би помитис'а, г'і́г'и́йéну а так, пóтом бе́ру́ сво́го сина, од'и́вайу в сад'і́к, у ме́не є малéн'к'ий син, йа́кий ма́йе ш'і́ст' ро́к'и́у, йд'éмо ми в сад'і́к, прихóжу з сад'і́ка, випивáйу год'і́ аж кáву, то́го шо ме́жду тим ми до́вго спимó, пóтом б́ігом уби́раю до́ма і йду по сво́йім д'і́лам. Так, йа́к, наприклад, с'о́годн'і, со́ц'і́ал'на поі́ст'овн'а, бáнка а так. Йé такé, що ма́йу і в'і́л'ний час про се́бе, йé і коли не зна́ю, де шо. А малóго вчу і по-украї́нськи, і по-слова́ц'ки. Слова́ц'к'и он овлáда до́бре, до́бре говóрит', але украї́нськ'и ни д́уже. Мóже тим, шчо малéн'к'иї, мóже, п'і́де в шкóлу, так, мóже з то́го. Алé, покá, в сад'і́ку говóрит' по-слова́ц'ки. Кáже: «Ма́мка, йа́к ти говóриш? То не до́бре да́йк ти розп́рава́ш т́ераз».

З малим те́пéр, наприклад, йі́демо в пйáтниц'у в'і́ддыхáти до не́д'і́л'і, трóшки в гóри, а так. А л'і́том – мóре, а Ш'і́рава, вóда, бас'éйн а так. Коли вс'і́ до́ма – по-вс'áкому.

Лексема «шóвдар'» (відповідник у літературній мові – «шинка») широко застосовується на території Східної Словаччини та Закарпаття і маємо багато варіантів: шóвдар', шóв'дар', шунка, зустрічається навіть узагальнене поняття «ла́ба», яке означає «но́га», але поступово семантичне значення розширилося на пояснення «(копченої) задньої кінцівки домашньої худоби, у значення їстівного продукту».

Досить часто вживаним у досліджуваних взірцях є поняття «карто́шка», це винятково запозичення з російської мови, у даному мовленні варіант «карто́пля» майже не зустрічається. Те саме стосується і лексеми «катл'éта».

У словах «свин'іна, гавйід'іна» спостерігаємо нехарактерну вимову другого та третього складів відповідно. Другий склад у слові «сви-ні-на» та третій у слові «гав-йа-ді-на» вимовляються, як в російській мові, у ненаголошеній позиції. Ця тенденція спостерігається нині і на території України, особливо у вимові ненаголошеного «о». Наприклад: до^а-по^а-мо^а-га, мо^а-ло^а-ко тощо.

Словосполучення «Шѐст' крál'ов» у даному випадку було використане для субституції можливого варіанту «православне Різдво», оскільки саме відповідника до аналізованого словосполучення в українських реаліях немає. Тут спостерігаємо інтерференцію на рівні міжкультурних реалій.

Поняття «г'іг'ісѐна» застосоване під впливом вимови словацького відповідника («hygiēna»), другий склад в українському відповіднику вимовляється наступним чином: г'і-г'і-йѐна.

Частим явищем є використання у мовленні представників української меншини словосполучення «соц'іал'на поіст'овн'а», у словацько-українському словнику Бунганича (с. 357), наводиться його переклад «страхове товариство», тобто можна було б використати варіант «соціальне страхове товариство». Оскільки в українських реаліях це явище не розвинулося, таке тлумачення словацького відповідника «sociálna poisťovňa» звучало б надто штучно. Тому, задля мовленнєвої економії у цьому випадку використання варіанту «соц'іал'на поіст'овн'а» у потоці діалектного мовлення є на своєму місці.

Зразок 2: Станіслава (23 роки, Пряшів) – Тема 1: «Спогади про дитинство».

Вдома сім'я розмовляє по-словацьки. По-українськи розмовляє лише Станіслава. Оскільки її батьки та родичі не мають зв'язок з українською національністю, можна спостерігати використання у більшій мірі літературної мови, з незначною кількістю словакізмів.

Коли йа була мален'ка, йа провѐдила л'ітн'і кан'ікули по-р'ізному. З мамою, бѐт'ком і се^нстрою подорѐжували по р'ізних м'ісц'ах і сѐлах Словач:ини та п'ізнавали нашу де^нржаву. Ми хѐдили до природи, на р'ізні хѐти, по р'ізним зѐмкам, музеѐям і тому под'ібно. Коли бѐт'ки були на робѐт'і, то ми були у бѐбус'і і д'ідуся. Бѐбус'а нам завжди розказувала йак'ус' істор'ію з своѐго жит:'а та м'і потім багато розмов'яли, йака р'ізниц'а м'іж нашим та йійі дитинством, абѐ ми разѐм з бѐбусею готували об'ід. Д'ідусев'і ми допомагали в майстерн'і, коли в'ін шос' ре^нмонтував, абѐ ми були в сѐд'і та полотили бур'ян. У менѐ багато гѐрних спогад'іу на л'ітн'і кан'ікули. Мойсею ул'убле^нною порою року йе зима. Тому шчо йа л'убл'у пити гар'ячий чай та смѐтрити з в'ікна на те, йак падаѐє сн'іг та крайина пропадаѐє п'ід б'ілою коўдрою. Йа тѐже л'убл'у робити ѐнгел'ів в сн'ігу, катѐтис'а на сѐн'ках, катѐтис'а на ковзанах. Кр'ім тѐго, двѐдц'ат' че^нтвѐртого грудн'а майемо Р'іздѐво, йакѐ йе мойім ул'убле^нним св'ѐтом. Не зѐдл'а тѐго, шчо д'істану р'ізні подарунки, ѐле тому, шчо це св'ѐто покѐйу, це св'ѐто, коли вс'а с'імія вм'іст'і. Б'іл'а р'ізд'яноі вѐчер'і та розпакуван'а подарунк'іу, зробимо соб'і чай, розмовл'яємо, про те, шчо все гѐрне і погѐне зустр'іло нас в ц'ѐму роц'і, граймо р'ізні гри, дивимос'а на р'ізд'ян'і казки і тѐму под'ібно. Зимѐ – це дл'а мене чар'івна порѐ року, тому шчо йа мѐжу багато часу провѐдити в кругу своѐйї с'імії, мѐжу дивитис'а на те, йак мѐроз мал'ує картини на наш'і в'ікна, сл'ухати, йак в'іѐе вѐтер і дивитис'а на гѐрну, засн'іжену картину.

У даному зразку прослїдується поодиноке вживання наголосу на перший склад: «у бѐбус'і і д'ідуся», на третій склад «подорѐжували» (в українській літературній мові у цьому випадку наголос ставиться на п'ятий склад: «подорожували»).

У словосполученні «ходити до природи» вжито прийменник «до», в українській літературній мові вживається прийменник «ходити на природу»; спогади на літні канікули (порівняймо зі словацьким відповідником «spomienky na letné prázdniny»); лексема «хати» вжита у значенні «дачі»; лексема «гри» вжита у значенні «ігри».

Вказані приклади свідчать про вплив словацької мови на даний зразок мовлення.

Слїд окремо виділити і наступні лексеми та словосполучення: «тому подібно» – тощо, «полотити бур'ян» – полоти бур'ян, «смѐтрити» (дієслово притаманне і деяким шариським говіркам) – дивитися, «вм'іст'і» – у значенні «разом», «тѐже» – теж, «катѐтис'а на сѐн'ках» – кататися на санях.

Зразок 3: Міхаела (22 роки, Пряшів) – Тема 1: «Наші сімейні традиції».

В мойї с'імії не дѐже захѐвалис' традиц'ії, ну... у нас йе так'і, йак, наприклад, Р'іздѐво, двѐдц'ат' че^нтвѐртого грудн'а. Ми с'ідаѐм за один стол... ст'іл і ве^нчерѐємо. У нас на ст'іл суп з кап'усти, йакий називѐєт'с'а кап'устн'іца, рибѐ і салѐт з картошки, врѐд'е йак ол'ів'ѐ. М'іѐ бѐт'ко майе пр'іговѐр і пот'ім ми вс'і збирѐемс'а і ід'ѐм к йѐлке, і смѐтрим, йакі у нас там подарунки, а потѐм ми смѐтрим вс'ѐк'і казки з Чѐх'ії, з Словач:ини, ѐто у нас ужѐ така традиц'ія.

На Вѐликден' у нас... Йа тѐго дн'а постѐян:ѐ бой'ус', потѐму шо вранку м'ен'ѐ обливѐєт' п'ѐпа, но, Хвала Бѐгу, т'ільки зо стакѐна, водою, не холодною дѐже і пшикаѐє парф'ум, і бажѐє мн'е вс'ѐго найл'іпшого, шчо б йа р'іслѐ до краси. В'ін получѐє розкрашене йѐйце, абѐ шоколадне йѐйце і чут'-чут' назначѐє корбѐчѐм, шо в'ін ме^нѐ бѐє.

А остѐн'іх традиц'іѐ там залишилос', ужѐ, дѐже н'ічѐго такогѐ не залишилос'. Там... на Нѐвий Р'ік ми вс'і разѐм, тѐже смѐтрим телебѐчен'а, пе^нре^ндѐч'і вс'ѐк'і і, іногдѐ ми пускаѐєм фейверѐрки на нашѐму горѐд'і, а інакше так, вс'ѐ... Традиц'іѐ ухѐд'ѐт'.

У даному зразку усного мовлення можна спостерігати широке застосування русизмів. Це спричинене тим, що досліджуваний респондент у повсякденному житті вживає російську мову у більшій мірі, ніж українську.

Слід виділити найспецифічніші лексеми з тексту: «**заховáлис'**» – у значенні «збереглися». Ця лексема була вжита внаслідок мовної інтерфеернції між словацькою та українською мовами; «**сідаєм, вечераєм**» – таку форму дієслів з особовими закінченнями у теперішньому часі **-ам, -аш, -ат, -áme, -áte, -ajúт** (капам, капаш, капат, капáme, капáте, капáют); **-ям, -яш, -ят, -'яме, -'яте, -'яют** (м'іням, м'іняш, м'інят, мін'яме, мін'яте, мін'яют) наводить Пиртей П. (2013: 20).

«**Пр'іговор**» – у значенні «звернення» у цьому зразку є прикладом інтерференції зі словацької мови на лексичному рівні.

«**Врбд'е, картóшка, йблка (ёлка), постойáнно, стакáн с водб́и** (орудний відмінок однини – *водою*) – використання русизмів.

Висновок

У зразках усного мовлення, розглянутих у цій статті, можна спостерігати значний вплив словацької мови на українські говори Східної Словаччини. Крім того, напевно, внаслідок відкритої медіальної громадськості, наявне і використання русизмів. Наявні деякі лексеми, які використовуються і в українських закарпатських діалектах, що є наслідком тривалого територіального спільного минулого Закарпаття та Східної Словаччини, яке спричинило об'єднання сімей, тісний культурний та мовний обмін. Унаслідок цього сформувалися унікальні мовні навички окремих населених пунктів та, навіть, сімей.

Використана література

- Аврорін, Валентин.; с. 72–89, In: Узунов, Стефан (2014), Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, 2014. - Вип. 1. с. 81-93. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2014_1_9.
- Бунганич, Петро. *Словацько-український словник*. Братіслава: Словацьке педагогічне видавництво, 1985. 688 с.
- Дешерієв, Юнус (2014), с. 21–28, In: Узунов, Стефан (2014), Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, 2014. - Вип. 1. с. 81-93. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2014_1_9.
- Пиртей, Петро (2013), *Лемківські говірки. Фонетика і морфологія*. Zjednoczenie Łemków. Горлиці, 2013. 194 s. ISBN 978-83-907645-6-6.
- Узунов, Стефан (2014), Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? In: С. Узунов, *Українське мовознавство*. Київ, 2014. - Вип. 1. - с. 81-93. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2014_1_9.
- Федонюк, Валентина (2015), Сучасна словацька лінгвістична україністика: досягнення та втрати. Наукові записки національного університету «Острозька академія», 2015. ISSN 2409-68-06. с. 122-130.
- Швейцер, Олександр (2014), с. 8–22 In: Узунов, Стефан (2014), Мовна ситуація в Україні: білінгвізм чи диглосія? *Українське мовознавство*. Київ, - 2014. - Вип. 1. с. 81-93. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Um_2014_1_9.
- Штець, Микола (1996), *Українська мова в Словаччині: соціолінгвістичне та інтерлінгвістичне дослідження*. Пряшів, 1996. 256 с.

NADIA CZACHOWSKA

University of Adam Mickiewicz, Poznań, Poland

nadia.czachowska@gmail.com

RYTUAŁY NACJONALIZMU BOSZNIACKIEGO NA PRZYKŁADZIE OBCHODÓW UPAMIĘTNIAJĄCYCH MASAKRĘ W SREBRENICY

In my paper I show the rituals of nationalism and explain its performative dimension on the Bosniaks example. I analyze contemporary celebrations commemorating the Srebrenica massacre, which to a certain extent take on a nationalist character. To understand contemporary relationships, I present only some of the facts relevant to the Srebrenica events. I look at the ways of commemoration in which the massacre of the Srebrenica has become a symbol of the history of the Bosniaks nation. It is also an opportunity for many to notice the community dimension of these activities. Such organized ritual and symbolic repetition in it, may subconsciously influence the increased sense of unity of the Bosniaks nation.

Key words: nationalism, rituals, Bosniaks, Srebrenica, Bosnia and Herzegovina

*Rolę estetyki narodowej – jej symboli, opowieści
i rytuałów – należy umieścić na pierwszym
planie analizy nacjonalizmu, ponieważ
to za pośrednictwem tej estetyki ludzie
wyrabiają sobie emocjonalny
stosunek do narodu.
Geneviève Zubrzycki (2014: 50)*

W tej pracy chciałabym pokazać rytuały nacjonalizmu oraz wyjaśnić jego performatywny wymiar na przykładzie bośniackim, a dokładniej współczesnych obchodów upamiętniających masakrę w Srebrenicy, które w pewnej mierze przyjmują charakter o znamionach nacjonalistycznych. Należy zaznaczyć, że każdy nacjonalizm potrzebuje czegoś, czym mógłby się żywić, a srebrenicka masakra jawi się jako coś niezamkniętego (zwłaszcza z powodu nieodnalezienia jeszcze wszystkich ofiar), co jeszcze bardziej wzmacnia taki charakter. Coś co trwa i jest wciąż aktualne (stałe antagonizmy bośniacko-serbskie) oraz coś, co stanowi istotną treść teraźniejszości jest ciągle na nowo przeżywane. Cykliczne wydarzenia rocznicowe podtrzymują pewien dyskurs przy życiu przez zabieg ciągłego powtarzania. Opisywany przypadek urósł do rangi symbolu narodowego, u przeciętnego Bośniaka hasło „Srebrenica” wywołuje bowiem duże emocje.

Dla zrozumienia kontekstu oraz współczesnych zależności przypomnę istotne fakty dla wydarzeń w Srebrenicy. Warto zauważyć, że istnieją dwa odmienne (boszniackie i serbskie) spojrzenia na historię tej masakry. Srebrenica to miasto we wschodniej części Bośni i Hercegowiny, obecnie na obszarze Republiki Serbskiej. Podczas wojny w latach 90., od 12 do 17 lipca 1995 r. miała tam miejsce masakra muzułmańskich mężczyzn i chłopców. Zginęło wtedy ponad 8000 osób, co zostało uznane za największe ludobójstwo w Europie od czasów II wojny światowej. Dlaczego doszło do masakry oraz kto jest winny – to pytania, które mają wiele odpowiedzi i niemożliwością jest stwierdzenie, że tylko jedna strona mówi prawdę (www.1; Mustafić 2008). Wydarzenia w Srebrenicy pozostają więc nadal przedmiotem sporu różnych grup społecznych i są złożoną, i wciąż nie do końca oczywistą sprawą. Jednak przedmiotem tego eseju jest przyjrzenie się sposobom komemoracji masakry w Srebrenicy, która z pewnością miała miejsce (masowe groby wciąż są odkrywane). Co roku, 11 lipca, na dzień wejścia wojsk bośniackich Serbów do miasta, obchodzona jest pamięć srebrenickiej masakry. W 2001 r. została założona Fundacja, której celem miało być upamiętnienie wydarzeń poprzez wybudowanie cmentarza i centrum pamięci, pamięci w pobliżu we wsi Potočari, gdzie rozpoczęła się masakra. W 2003 r. pochowano 600 odnalezionych ciał, a centrum zostało oficjalnie otwarte przez byłego prezydenta USA Billa Clintona i nosi nazwę: „Centrum pamięci Srebrenica-Potočari, znak pamięci i cmentarz ofiar ludobójstwa z 1995 r.”. Do maja 2017 r. pochowano 6377 ofiar, a cały czas trwa poszukiwanie pozostałych masowych grobów i reszty zaginionych.

Obchody wydarzeń w Srebrenicy podzielone są najczęściej na 3 etapy: pierwszym jest uroczyste pożegnanie szczątków ofiar w Visoko, gdzie w ciągu roku identyfikuje się je z nowoodkrytych grobów. Kości, złożone w ciężarówce, ozdobione flagą Bośni i Hercegowiny oraz kwiatami są przewożone do Potočari, gdzie odbywają się główne obchody. Po drodze ciężarówka zatrzymuje się m.in. w Sarajewie przed siedzibą prezydium, gdzie ludzie ponownie dekorują ciężarówkę kwiatami i odmawiają *fatihę*. Na głównym placu Sarajewa organizowany jest apel i wyczytywane są nazwiska ofiar, które zostaną pochowane podczas obchodów. Każdy może podejść i przeczytać jedno nazwisko, po czym złożyć swój podpis na specjalnym dokumencie który na uroczystości jest wręczony „Matkom Srebrenicy“ w dowód pamięci. Podczas apelu rozbrzmiewa z głośników utwór „Srebrenički inferno” (śł. Dž. Latić, muz. Đ. Jusić):

Matko, matko, jeszcze o tobie śnię
Siostró, bracie, jeszcze o was śnię każdej nocy

Nie ma was, nie ma was, nie ma was
Szukam was, szukam was, szukam was,
Gdziekolwiek ruszę widzę was
Matko, ojcze, dlaczego was nie ma

Bośnio moja, ty jesteś moją mamą
Bośnio moja, matką będę cię nazywał
Bośnio matko, Srebrenico siostró,
Nie chcę być sam

Drugi etap to tak zwany „Marš mira” (Marsz pokoju), który odbywa się także co roku. Jego ideą jest upamiętnienie nie tylko ofiar masakry, ale także uczestników „Marša smrti” (Marszu śmierci). Jest to określenie długiej, męczącej ucieczki koło 15 tysięcy ludności z srebrenickiej enklawy, którzy wybrali nocny pochód przez góry w stronę wolnego miasta Tuzli. Duża liczba osób zginęła w trakcie marszu i nie doczekała się wyzwolenia. Pierwszy „Marsz pokoju” zorganizowano w 2005 r., a pochód co roku wyrusza z miejscowości Nežuk i wiedzie trasą przebytą przez uciekinierów w 1995 r., tyle że w przeciwnym kierunku i po trzech dniach dochodzi do Potočari. W 2011 r. zorganizowano także marsz z Sarajewa, który startuje 5 dni wcześniej, by dotrzeć do Nežuk, gdzie dołącza się do głównego pochodu (www.2). Przed wyruszeniem z Sarajewa uczestnicy marszu kładą kwiaty pod pomnikiem męczenników i poległych żołnierzy. Istnieją także marsze, maratony oraz konwoje rowerzystów i motocyklistów z innych miejscowości, chcące upamiętnić masakrę.

Trzeci etap (najważniejszy), ma miejsce 11 lipca w Potočari. W 2016 r. oficjalne obchody zaczęły się przemówieniem burmistrza Srebrenicy Ć. Durakovića. Następnie przemawiali: sędzia trybunału w Hadze T. Meron, Minister Spraw Zagranicznych Turcji, B. Izetbegović - członek prezydium Bośni i Hercegowiny, N. Muminović - przedstawicielka osób, które przeżyły ludobójstwo oraz S. Zajević, przewodnicząca belgradzkiego stowarzyszenia „Žene u crnom” (Kobiety w Czerni). Następnie miała miejsce wspólna modlitwa, po czym nastąpił pogrzeb 127 ofiar. Na obchodach było obecnych około 30 000 ludzi (www.3).

Można rzec, iż działania upamiętniające stały się już współczesną tradycją narodu boszniackiego, gdyż jak twierdzi E. Hobsbawm (2008: 10-17), tradycja to „zespół działań o charakterze rytualnym, bądź symbolicznym”, który służy wzmacnianiu poczucia przynależności i symbolizuje jedność wewnętrzną grup. Z pewnością Srebrenica, poprzez uroczystości komemoracyjne, stała się dla wielu symbolem – zarówno masakry jako boszniackiego męczeństwa, jak i historii narodu boszniackiego w ogóle. Narodu, który będąc zawsze „pomiędzy”, od wieków był narażony na ataki nieprzyjaciół. Ludobójstwo jest więc zdarzeniem na ścieżce przeznaczenia, smutna historia Boszniaków nie zaczyna się w lipcu 1995 r., ona trwa o wiele dłużej, a ofiary zostały „przerobione” na metaforyczny symbol całego narodu. Sensorycznym biegunem symbolu, jak mówi V. Turner (2006: 37-38), jest fakt, że wywołuje on i nasila reakcje emocjonalne, nie może być tylko znakiem, który nie wywołuje uczuć. Symbolem materialnym, który nosi się w dniu uroczystości, jest biały kwiat z zielonym środkiem, nazywany „Cvijet Srebrenice” (Kwiat Srebrenicy) lub „Sjećanje” (Pamięć). Został wymyślony przez kobiety ze stowarzyszenia „Gračaničko keranje” w 2011 r. Białe płatki oznaczają niewinność i śmierć, ich liczba – jedenaście – oznacza datę masakry (11 lipca), a kolor zielony symbolizuje nadzieję. Symbol ten upowszechnił się także jako obraz jedenastu ubranych na białą kobiet, które swoimi prawymi rękoma dotykają zielonej trumny, w jakiej chowa się zmarłego wyznawcę islamu. Ma on identyfikować, łączyć, zbliżać i jednoczyć ludzi go noszących. „Kwiat Pamięci” stał się symbolem związanym z tożsamością Boszniaków jako narodu. Nie jest używany tylko w czasie uroczystości, ale często noszony na codzień, a nawet obecny na portalach społecznościowych (Facebook, Instagram), jako dodatek do zdjęcia użytkownika portalu. Jak mówi Hobsbawm (2008: 13), „przedmioty lub działania mogą w pełni nabrać symbolicznego i rytualnego znaczenia, kiedy nie są już ograniczone praktycznym użytkowaniem”. W analizowanym przypadku takimi czynnościami stają się zarówno fakt noszenia symbolicznego kwiatka, jak i udział w obrzędach pogrzebowych osób, które nie są rodziną zamordowanego. I choć prawdopodobnie większość uczestników uroczystości nie widzi w nich nic związanego z nacjonalizmem, to właśnie na podstawie elementów, które zaraz zanalizuję, taka aura nacjonalizmu powstaje.

Rytuály polityczne można zanalizować z dwóch perspektyw, *Erfahrungen* i *Erlebnisse*, czyli zewnętrznej i wewnętrznej (Kołodziejczak 2015: 148). Ta pierwsza odnosi rytuał do relacji z państwem, druga natomiast (ważniejsza w tym tekście) nastawiona jest na wrażenia i emocje jako rezultat sposobu postrzegania wydarzeń. Jak zauważa badaczka (Kołodziejczak 2015: 149) rytuał „polega na (re)konstruowaniu sensu porządku społecznego poprzez wspólnotowe działania symboliczne” i dokładnie tak dzieje się w przypadku Srebrenicy. Takim działaniem jest zarówno sama uroczystość, jak i elementy ją poprzedzające – marsze, modlitwy przy ciężarówce ozdabianej kwiatami czy odczytywanie nazwisk ofiar. Celem tych działań jest (re)konstrukcja sensu porządku społecznego, czyli innymi słowy, sensu codziennego życia w kraju, gdzie obok siebie nadal żyją zwaśnione narody, w czasie kiedy nie wszyscy zbrodniarze zostali jeszcze złapani i osądzeni, a serbscy politycy wciąż negują ludobójstwo. Jest to też rekonstrukcja świadomości zbiorowej Boszniaków, a więc ogółu wierzeń i uczuć wspólnych przeciętnemu członkowi tego społeczeństwa, tak jak rozumiał to É. Durkheim (Banaszczyk 1989: 50). Należy jeszcze wspomnieć o przestrzeni, w której rytuał ten ma szansę zaistnieć – czyli tam, gdzie rzeczy święte są traktowane z największą czcią, a więc w sferze *sacrum*. Odróżnia ją od sfery *profanum* całkowicie inny charakter, *sacrum* „posiada wyższą godność i większą moc niż rzeczy świeckie” (Durkheim 1990: 32). Bardzo ważny jest także aspekt społeczny, gdyż, każde święto ma jakieś cechy

ceremonii religijnej, a jego celem jest wzniesienie silnych emocji, zbliżenie ludzi i poruszenie mas (Durkheim 1990: 367). Człowiek, który jest wyrwany ze swojej codzienności, zaczyna zachowywać się inaczej i daje się ponieść emocjom tłumu (Tokarska-Bakir 2012: 143-156). Osadzenie w *sacrum* wypracowane jest na dwa sposoby: konstruktywny oraz demarkacyjny (Kołodziejczak 2015: 150). Ten pierwszy to budowanie przez uczestników rytuału treści i dynamiki działań w oparciu o symbole, co nadaje treściom transcendentalny sens. Obrzęd współtworzy dodatkowo uczucie pociechy – ulga aktywuje się po spełnieniu domniemanego obowiązku, jakim było oddanie czci srebrenickim ofiarom. Sposób demarkacyjny to wyłączenie czasu i przestrzeni rytuału z życia codziennego i jego rytmu, przez co przeżywane treści zdają się być szczególnie uwzniośnione. Wyłączenie przestrzeni odbywa się poprzez obecność ochrony – policji, wolontariuszy, otoczenie miejsca komemoracji (w tym przypadku cmentarza) murem od strony ulicy, a także wstrzymaniu ruchu drogowego podczas uroczystości. Wyłączenie czasu odbywa się poprzez konieczność spędzenia całego dnia (lub kilku) w przestrzeni otwartej, poza domem, w otoczeniu ludzi, których nie spotykamy na co dzień. Wielokrotne używanie symboli także wskazuje nam na uroczysty charakter wydarzenia oraz jego performatywny wymiar – oprócz wspomnianego już „Kwiatu Pamięci”, ludzie noszą zdjęcia ofiar oraz flagi kraju, a także flagi i herby niepodległej Bośni i Hercegowiny, używane w latach 1992-1998 – które, poprzez umieszczone na nich lilijki, nawiązują do islamu. Obecność tych symboli jest widoczna szczególnie w marszach, które w związku z tym mają wysoce performatywny charakter – uczestnicy nosząc flagi, dumnie manifestują swoją tożsamość. Podczas pochodu maszerujący są ubrani w identyczne koszulki (każda gmina ma swój kolor bądź symbol), co także wpływa na podkreślenie równości i wspólnotowego charakteru wydarzenia. Po zakończeniu marszu uczestnicy biorą udział w prelekcjach prowadzonych przez osoby, które przeżyły „Marsz śmierci”. Często są to ludzie, którzy w 1995 r. byli młodzi, a teraz organizują marsz i opowiadają o swoich wspomnieniach z wojny. Opowieści takie nadają znaczenie wydarzeniu, są argumentem uzasadniającym konieczność zachowania w pamięci przeszłości. Dzięki nim, człowiek, który ich słucha, ma wrażenie naturalnej sekwencji – przeszłość, czyli masakra, teraźniejszość, czyli bieżące obchody upamiętniające i przyszłość, następne marsze w kolejnych latach (Burner 2001: 151). Warto tu nadmienić, iż M. Halbwachs wychodzi z założenia, że „umysł odtwarza swoje wspomnienia pod presją społeczeństwa” (Banaszczyk 1989: 172), a co za tym idzie, że nie zawsze muszą być one prawdziwe. Marsz jest też formą pielgrzymki, rytuału przejścia do świętego miejsca (*sacrum*), z miejsca w sferze *profanum*. Jak pisze Turner (2005: 156), podczas pielgrzymki „obcy staje się bratem, pokrewieństwo specyficznego rodzaju zostaje rozciągnięte na wszystkich” uczestników. Warte zanalizowania są jeszcze słowa utworu wykonywanego podczas uroczystości, a zwłaszcza słowa refrenu, w których Bośnię utożsamia się z mamą, a Srebrenicę z siostrą – jest to dobry przykład personifikacji, która ma unaocznić bardzo silny, wręcz podstawowy, organiczny związek człowieka z państwem i miastem.

Uroczysty charakter wydarzenia wraz z całą symboliczną otoczką, to niewątpliwie zjawisko społeczno-polityczne, a nie narzędzie, którym ktoś chce osiągnąć jakiś cel. Inicjatywa obchodzenia uroczystości i marszów wyszła od samych uczestników wydarzeń, które obecnie są upamiętniane w formie społecznego rytuału. Mimo to, podczas obchodów uwydatniają się tendencje nacjonalistyczne - tak zorganizowany rytuał oraz powtarzane w nim treści symboliczne, wpływają na zwiększenie poczucia jedności narodu boszniackiego, ale jest ono budowane w opozycji do Serbów, a tożsamość tłumu bazuje na tym, kto jest jego przeciwnikiem (Tokarska-Bakir 2012: 147). Niekoniecznie jest to działanie kierowane „z góry”, gdyż tłum sam siebie napędza emocjami, obrasta symbolami, które tworzy, zawsze przejmując narrację, z którą sam się zgadza, nie może on bowiem z własnej woli zrobić czegoś, co jest przeciw jego interesom.

Bibliografia

- Burner Edward M. (2001), *Etnografia jako narracja*. In: V. Turner V., E. Burner (ed.), *Antropologia doświadczenia*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Banaszczyk Tadeusz (1989), *Studia o przedstawieniach zbiorowych czasu i przestrzeni w durkheimowskiej szkole socjologicznej*. Wrocław, Ossolineum.
- Durkheim Émile (1990), *Elementarne formy życia religijnego*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hobsbawm Eric (2008), *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*. In: Hobsbawm Eric, Ranger T. (ed.), *Tradycja wynaleziona*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kołodziejczak Małgorzata (2015), Rocznicowe rytuały smoleńskie w perspektywie neodurkheimizmu. *Przegląd Politologiczny*, 2, 147-159.
- Mustafić Ibran (2008), *Planirani haos 1990-1996*. Udruženje građana „Majke Srebrenice i Podrinja”.
- Tokarska-Bakir Joanna (2012), *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej polski 1939-1946*. Wołowiec, Wydawnictwo Czarne.
- Turner Victor (2005), *Gry społeczne, pola i metafory. Symboliczne działanie w społeczeństwie*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Turner Victor (2006), *Las symboli. Aspekty rytuałów u ludu Ndembu*. Kraków, Nomos.
- Zubrzycki Geneviève (2014), *Krzyże w Auschwitz. Tożsamość narodowa, nacjonalizm i religia w postkomunistycznej Polsce*. Nomos, Kraków 2014.

Źródła www:

1. <<https://www.youtube.com/watch?v=i1a-LzxDyE>> [dostęp: 13.01.2017].
2. <www.marsmira.org> [dostęp 12.01.2017].
3. <<http://ba.n1info.com/a104333/Vijesti/Vijesti/Godisnjica-genocida-u-Srebrenici.html>> [dostęp 12.01.2017].

GRZEGORZ DĄBROWSKI

University of Wrocław/ Faculty of Historical and Pedagogical Sciences- Historical Institute, Wrocław, Poland
dabrowski.grzegorz.artur@gmail.com

"DO PRACY NAJLEPIEJ ORZEŹWIA I WZMACNIA PIWO" - ROLA ALKOHOLU W PRL

The purpose of the paper is to discuss alcohol related social issues in Poland during the Polish People's Republic. In my statement I will try to confront the prevailing opinion of alcohol in the PRL with the social and economic situation that prevailed at that time. The analysis was subjected to statistical materials, fragments of Polish Film Chronicles and the statements and opinions I gathered. The basic questions that my work base on, concerns the stereotypes that prevail today: why the drink so much alcohol, are most of the population of the PRL were alcoholic and is that true that for the "half liter" could solve every problem.

Key words: Polish People's Republic, alcohol, polish society,

Alkohol w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej był czymś więcej niż używką. W polskim społeczeństwie pełnił wiele ról, jedne z nich były oczywiste, jak na przykład element celebrowania różnych ważnych wydarzeń, ale inną, mniej znaną rolą alkoholu było między innymi podtrzymywanie polskiej gospodarki. Wyżej wymienione funkcje mają ze sobą wiele wspólnego i były ze sobą ściśle powiązane. Pojawia się zatem pytanie, dlaczego władze PRL tak walczyły z panującym wtedy alkoholizmem, skoro sprzedaż alkoholu stanowiła jeden z ważniejszych filarów gospodarki PRL? Gdy spojrzymy na taką, wydawałoby się, zwykłą rzecz jaką jest alkohol z innej perspektywy niż tylko zwykłej używki, jawi nam się obraz o zarysie wręcz kulturalnym albo gospodarczym. Najczęściej jednak można połączyć te dwa rodzaje jeden.

Nie jest tajemnicą, że w czasach Polski Ludowej pito dużo alkoholu. Wystarczy spojrzeć na zdjęcia z organizowanych przyjęć, nie tylko prywatnych, ale także tych wystawianych przez zarządy fabryk czy urzędów. Oczywiście nie pito tylko na zorganizowanych imprezach, ponieważ panowało wtedy przekonanie, że okazja do picia alkoholu znajdzie się zawsze. Dla ówczesnych Polaków każda okazja była dobra, powstało nawet wiele żartów i anegdot, które pocztą pantoflową rozchodziły się po całej okolicy. Były o żarty o mniej więcej takiej treści:

- " - No to dzisiaj pijemy!
- A z jakiej okazji ?
- Dzisiaj są urodziny Ani!
- Ani?!
- Ani moje ani Twoje."

Alkohol był częstym elementem krajobrazu Polski. Sięgano po niego w pracy, by napić się po zakończonej zmianie (oczywiście w towarzystwie, ponieważ picie w samotności uważano już za problem). O tym, że alkohol był wtedy najbardziej powszechną formą używki, świadczą na przykład statystyki, które rzytacza między innymi Krzysztof Kosiński w swojej książce „Historia pijaństwa w czasach PRL”. Według zebranych przez niego statystyk w powojennej Polsce statystyczny mieszkaniec wypijał rocznie 2,2 litra czystego alkoholu. W latach późniejszych ten wynik rósł dosyć szybko. W 1956 roku wynosił już 3,2 litra, dziewięć lat później wzrósł do 4,1 litra, a w 1970 wynosił aż 5,1 litra. Trzeba również tutaj zaznaczyć, że brano pod uwagę wszystkie osoby dorosłe, wśród których mogły znajdować się osoby, które od alkoholu stroniły.

Ilość spożywanego alkoholu ciągle rosła, a sięgali coraz to młodszy obywatele. W PRL nie było większych trudności ze zdobywaniem alkoholu, nawet częste były przypadki, kiedy osoby niepełnoletnie kupowały go w sklepach. Oczywiście zdarzały się sytuacje, kiedy sprzedawca odmówił tej sprzedaży, ale wtedy z pomocą przychodzili starsi obywatele, którzy alkohol kupowali, a potem oddawali młodemu. Nie widziano w takim zachowaniu niczego złego, a wręcz społeczeństwo na tego typu sytuacje przymykało oko. Ale alkohol był dostępny nie tylko w sklepach. Bardzo powszechne były tak zwane "budki z piwem", gdzie można było kupić owy napój. Wokół takich sklepów zawsze krążyła spora ilość ludzi a widok pijanych mężczyzn nie był czymś nadzwyczajnym. Piwo pił każdy i pito go dużo, ponieważ według powszechnej opinii piwo nie było alkoholem. Według szacunków, w Polsce na jeden punkt sprzedaży alkoholu przypadało 631 mieszkańców, podczas gdy w tym czasie w Finlandii, na jeden punkt sprzedaży przypadało 27,6 tysięcy mieszkańców. Wnioski z tego są proste, alkohol pod każdą postacią był łatwo dostępny dla każdego. Na początku wspominałem o tym, że alkohol był ważnym filarem polskiej gospodarki. W dzisiejszej Polsce często słyszy się opinie mówiące, że władza specjalnie rozpijała naród, po to by łatwiej było nad nim panować - ale gdy przyjrzeć się danym statystycznym sprawa wygląda trochę inaczej. W 1947 roku wpływ do budżetu państwa który dała sprzedaż alkoholu wyniósł 13% ogólnych wpływów. W latach 60 ten wpływ zmalał i wyniósł 9% lecz w późniejszych latach znów zaczął wzrastać. W 1975 roku wynosił już 12,5% by latach 80 przekroczyć 14%. Statystyczna rodzina przeznaczała mniej więcej 10% swoich dochodów tylko na wódkę. A pamiętajmy, że powszechnie pito także piwo i

wszelkiej maści wina owocowe. Takiej sytuacji nie pomagał wieczny niedobór towarów. Polska była rynkiem zbytu dla rodzimych alkoholi, co pozwalało powstrzymać narastającą inflację.

Jednak władza dostrzegła problemy wynikające z nadużywania alkoholu przez obywateli. Rosła ilość wypadków powodowanych przez pijanych robotników. Picie alkoholu w miejscu pracy, albo nawet jego nadużywanie, nie było czymś niezwykłym. Mimo że taki proceder był zakazany przez kierowników zakładów, to robotnicy kryli swoich kolegów, a takie zachowania sprzyjały wypadkom. Problem z nadużywaniem alkoholu nie tylko wpływał na wzrost liczby wypadków w miejscach pracy, coraz częściej dochodziło do kolizji i wypadków spowodowanych przez pijanych kierowców, a w domach przemoc na tle rodzinnym była częsta. Wszystkie te problemy, a także wszystkie inne, które nie zostały przeze mnie wymienione, wynikały nie tylko z samego nieodpowiedzialnego spożywania alkoholu, ale także przez to, że takie zachowania były akceptowane przez społeczeństwo. W miejscach pracy podczas przerw pito piwo, ponieważ uważano, że to nie alkohol i że zwyczajnie lepiej wzmacnia i ochładza ciało, niż inne napoje. Innym przykładem mogą być zachowania osób kierujących samochodami po suto zakrapianym przyjęciu. Powstały a ten temat liczne anegdoty jak na przykład taka:

"- Dobrze panowie, żegnam się!

- Heniu, ale ty przecież piłeś !

- A tam, pojedę małymi uliczkami, tam przecież nie będą mnie kontrolować, a po za tym mieszkam niedaleko."

Takie sytuacje były nagminne i stwarzały ogromne zagrożenie. W wyniku coraz częstszych tego typu sytuacji, władze postanowiły zareagować. Powstało wiele kampanii społecznych, których zobrazowaniem są na przykład liczne plakaty o antyalkoholowym przesłaniu. Takie plakaty pojawiały się wszędzie, w miejscach pracy, w urzędach czy w gazetach. Przykładem działań antyalkoholowych mogą być metody stosowane przez generała Jaruzelskiego. Po naradzie mającej miejsce w lutym 1981 roku, wprowadzono kartki na alkohol, zezwalające na kupno jednej butelki alkoholu na miesiąc oraz zaczęto bardziej przestrzegać zasad o sprzedaży alkoholu nieletnim. Rok później, przepisy zaostrzono jeszcze bardziej, co skutkowało zmniejszeniem dostępności i ilości alkoholu w sklepach a także zakazem sprzedaży alkoholi mocniejszych niż 4,5% przed godziną 13.

Na przestrzeni lat wzrastała kultura picia alkoholu. Jednakże nie wszyscy chcieli się dostosowywać do nowego prawa. Po wprowadzonych przez generała Jaruzelskiego restrykcjach, wzrosła ilość miejsc, gdzie nielegalnie sprzedawano nielegalnie wytwarzany alkohol. Tak zwane "meliny" oraz bimbrownie, były obiektem śledztw prowadzonych przez specjalnie do tego utworzone jednostki milicji obywatelskiej. Alkohol sprzedawany i wytwarzany w takich miejscach nie był dobrej jakości, częste były przypadki sprzedaży trującego metanolu. Warunki, oraz szybkie tempo wytwarzania trującego alkoholu, były częstymi przypadkami zgonów wśród pijących. Przeciwno takim procederom także zastosowano kampanie społeczne, jednak w tym wypadku to ludzie sami potrafili się zorganizować. Między innymi dla bezpieczeństwa swojego i innych. Mimo takich działań, Polacy radzili sobie jak mogli. Widok mężczyzn kupujących denaturat, czy kilka butelek wody kolońskiej, jak na przykład słynna "Woda brzożowa" były czymś normalnym. Alkoholu szukano wszędzie a fakt, że owy alkohol jest trujący albo niesmaczny nie był dużym problemem. Na ten temat też powstało wiele żartów jak na przykład taki:

"Przychodzi człowiek do sklepu:

- Czy jest denaturat?

- Nie ma.

- To poproszę jakieś inne wino."

Jednak zabiegi wprowadzane przez władze PRL w latach 80. XX wieku, uderzały nie tylko w alkoholików, ale także w zwykłych obywateli, którzy z alkoholem nie mieli problemów. Organizowanie większych uroczystości, takich jak wesela, wiązało się oczywiście z kupnem dużej ilości alkoholu. Ale wprowadzone limity kupna alkoholu, stwarzały ogromne problemy. Przez takie przypadki właśnie, alkohol zyskał zupełnie inną wartość. Stosowano go jak swego rodzaju walutę, rozliczanie się w barterze. Dobry, legalny alkohol był towarem trudno dostępnym, przez co był jeszcze bardziej pożądany. Butelką wódki dziękowało się za pomoc, a za niektóre usługi płacono się przysłowiową "fłaszka". Pozostałości po takich sytuacjach widać do dziś, we współczesnej Polsce i to nie tylko wśród osób starszych. Można powiedzieć, że butelka alkoholu kosztująca 20 złotych jest więcej warta niż banknot o takiej samej wartości.

Wpływ jaki alkohol wywarł na polskie społeczeństwo jest większy niż się nam wydaje. Jego sprzedaż w Polsce, ale także po za jego granicami, poprawiała gospodarkę, lecz jego nadmiar na polskim rynku wzmagał jednak społeczny alkoholizm. Z kolei ten problem otworzył oczy innym ludziom i poprawił kulturę narodu, jak i jego świadomość jak powinno się radzić z podobnymi problemami. Analizując powyższe przykłady można sądzić, że alkohol grał w PRL jedną z głównych ról. Niestety nie zawsze można było powiedzieć, że była to rola pozytywna.

Bibliography

Keinzler Iwona (2015), *Życie w PRL i straszne, i śmieszne*, Warszawa, Bellona.

Kosiński Krzysztof (2009), *Historia pijaństwa w czasach PRL*, Instytut Historii Nauki PAN.

Wald Ignacy (1984), *Alkohol oraz związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, Warszawa, PWN.

MICHAŁ DEBICKI

University of Wrocław/ Faculty of Historical and Pedagogical Sciences- Historical Institute, Wrocław, Poland
mzdebicki@gmail.com

POLITYCZNA ROLA KRÓLOWEJ LUDWIKI MARII GONZAGI W OPINII WYBRANYCH OPOZYCJONISTÓW I REGALISTÓW LAT 1661-1667

The second decade of reigning of John II Casimir Vasa was marked by the efforts of the royal faction, main point which was to strengthen the king's authority. According to the court, the main expression of it was the vivente rege election. The impact that Marie Louise had on the course of the events also increased during that period, and because of that her figure is often mentioned in the literature. The aspects the authors usually focused on include the -informal, yet indisputable - role she played, the way in which she influenced her husband (it is a matter of discussion how strong the influence really was) transferring the French political customs to the Commonwealth, the attempt to use military force for her own purposes.

Key words: John II Casimir Vasa, Polish-Lithuanian Commonwealth, II north war, politic, XVII century

Druga wojna północna w Polsce, znana bardziej jako potop, stała się impulsem do rozmyślań nad reformą systemu ustrojowego Rzeczypospolitej. Z częściowo urzeczywistnionych zmian podatkowych i niezrealizowanych reform sejmowych, batalia polityczna skoncentrowała się na forsowaniu elekcji *vivente rege* - za życia panującego. Choć oficjalnie zrezygnowano z tej idei na sejmach w latach 1661-1662, to była ona żywo widoczna aż do abdykacji króla Jana Kazimierza Wazy w 1668 roku. W okresie tym szczególnie uwidoczniła się działalność królowej Ludwiki Marii Gonzagi, która zyskała prestiż przez swoją postawę w czasach potopu. W opinii wielu publicystów szybko go też straciła, nierzadko wzrastając do roli przyczyny wszelkiego zła w Rzeczypospolitej. Miała też obrońców, w większości powiązanych z kręgami monarchistycznymi.

U progu dekady propaganda dworska starała się maksymalnie wykorzystać obraz królowej walczącej za swoją nową ojczyznę. Jeszcze w 1659 roku, zanim doszło do podpisania pokoju w Oliwie kończącego okres zmagania ze Szwedami, marszałek sejmu Jan Krzysztof Gliński wychwalał królową kończąc jej zasługi porównaniem do Joanny d'Arc: *"Niech się już Orlean nie szczyli Pucellą. Niech jej głosu, który Anglików zabijał, topił, mordował, nie magnifikuje"* rzekł. W późniejszym utworze Jan Andrzej Morsztyn, związany z dworem - również przez małżeństwo z dwórką królowej - chwali jej działania:

*"Powraca w Polskę, opuszcza kraj śląski,
Kraków odebran za jej dobrą sprawą;
Ona z stanami czyni nowe związki,
Ona zatacza działa pod Warszawą,
Odbiera Toruń, kraj pruski niewąski
I tryumfuje nad zazdrością żwawą;
Na koniec, matka ojczyzny prawdziwie,
Wieczysty pokój zawiera w Oliwie"*

Anonimowa Relacja szwedzkiej wojny z 1662 również podkreśla jej rolę w czasach potopu, zachowując przy tym względną neutralność oceny. Szczególnie natomiast zwrócono uwagę na rolę królowej w powstawaniu idei elekcji *vivente rege* czy wyborze kandydatów. Miejscami autor dawał natomiast do zrozumienia, że wpływy Ludwiki Marii na wiele spraw były większe niż króla.

Samą pozycję królowej względem Jana II Kazimierza poruszano w materiałach piśmienniczych - z oczywistego względu, na ogół antymonarchicznych. Było to dodatkowo o tyle wygodne, że osoba króla w dalszym ciągu posiadała autorytet - i tak jak za czasów jego ojca opozycja atakując działalność Zygmunta III oskarżała o wszystko "złych doradców", jego regalistyczne otoczenie. Tak za czasów ostatniego Wazy taką rolę przejęła królowa. Podkreślano siłę jej wpływu na męża i zgubne tego skutki. Chociaż warto zaznaczyć, że pisma bezpośrednio atakujące osobę Jana Kazimierza również się pojawiały, co dobitnie pokazuje osłabienie autorytetu królewskiego w szóstej dekadzie XVII wieku. Dalej jednak było ich niewiele.

"Nie królestwa, a króla królowa. Macocha królestwa, władczyni męża, sługa Francji" - określał Ludwikę Marię jeden z anonimowych paszkwili doby Związku Święconego. Wawrzyniec Rudawski, autor Historii polskiej od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego stawiał egzotyczne, często w publikacjach przywoływane porównanie - *"mały Etiopczyk, który kieruje wielkim słoniem"*. O silnej pozycji Ludwiki Marii Gonzagi w królestwie świadczył nawet i sam Jan Kazimierz, w listach do niej pisząc, iż zdaje się na jej *"najwyższą mądrość i absolutną wolę"*. Była to jednak przede wszystkim polityczna deklaracja. Król nie był jej bezwolnym narzędziem. Potrafił wykazywać się

inicjatywą, zwłaszcza podczas kampanii wojennych. W kwestii projektów *vivente rege* o wiele bardziej zaznacza się jednak wpływ królowej. Kierowała wyborem kandydatów i doprowadziła do tego, iż najbardziej potencjalny następca, Henryk Juliusz Condé, poślubił jej siostrzenicę, Annę Bawarską. Miało to też swój szkodliwy wpływ. To z inicjatywy królowej przekazano parze należące do Wazów księstwo Opolsko-Raciborskie, które niedługo potem przeszło we władanie Habsburgów.

Istotnym instrumentem władzy królowej Ludwiki Marii, na który wielokrotnie zwracano uwagę, były dwórki jej fraucymeru. Starając się scementować partię dworską, monarchini aranżowała śluby pańien ze swego otoczenia z magnatami. Proceder zapoczątkowany już w 1650 roku, przyniósł wiele ważnych mariaży, jak na przykład małżeństwo Krzysztofa Zygmunta Pacy z Klarą Izabelą de Mailly-Lascaris, a w 1658 - Jana Sobiepana Zamoyskiego z Marią Kazimierą d'Arquien. Królowa nie ukrywała konkretnego celu tych mariaży, co znalazło swe odzwierciedlenie w jednym z utworów rokokowych:

*“We wszystkim moim górnym, pierwszym fraucymerze
Niech każdy sobie męzny kawaler wybierze,
Którą sobie spodoba, dam mu ją za żonę,
Tylko niechaj mam z niego w tym państwie obronę”*

Tym większym zgrzytem był fakt iż Jan Sobieski, człowiek zgłaszający swą gotowość do poparcia elekcji *vivente rege*, krótko po śmierci Zamoyskiego - który nie przyniósł królowej oczekiwanych korzyści - poślubił jego żonę, z którą już wcześniej utrzymywał romans. Gdy zaś Jerzy Sebastian Lubomirski, dawny stronnik dworu, popadł w niełaskę, a na sądzie sejmowym 1654 roku został skazany na śmierć oraz utratę czci i dóbr, Sobieski otrzymał po nim urząd, co szybko zaczęto mu wyrzucać tworząc z niego personifikację zarzutów kierowanych do polityki Ludwiki Marii.

Powtarzającym się zarzutem w stosunku do królowej jest oskarżenie o przeniesienie francuskich obyczajów i wzorców politycznych nad Wisłę. Był to motyw powtarzający się wielokrotnie w publicystyce opozycyjnej także sprzed czasów jej aktywnej działalności (jak na przykład w twórczości Krzysztofa Opalińskiego i jego Satyrach), szczególnie eksponowany gdy para królewska zaczęła forsować projekt elekcji *vivente rege* z wiadomym kandydatem - Francuzem, księciem Henrykiem Juliuszem. Czerpano też z aluzji jaką dawało łacińskie słowo *gallus* - kogut - i powiązanie z Galami. *“Niechaj się Polacy starają, aby ci, którzy są dziś kogutami, stali się jutro kapłonami”* życzone w poezji rokokowej.

Zarzuty iż królowa Ludwika Maria swoją działalnością “zaprzedała się” Francji były częste, chociaż monarchini - pochodząca znad Sekwany - od początku swych rządów wykazywała niezależność względem Ludwika XIV, pomimo swego francuskiego otoczenia.

*“Łaskiś pełna francuskiej, polskiej zapomniawszy
Fortunę z państwa swego z onej odebrawszy”*

Pisano jednak w publicystyce, podobnie jak o “Polsce sfrancuziałej” i sprzedanej Kondeuszom. Winy upatrywano się - tu już bez wyjątków - Ludwice Marii, Francuzce z pochodzenia, dawnej poddanej Ludwika XIII czy później Ludwika XIV. Dlatego małżeństwo z Habsburżanką, na które patrzono podejrzliwie jeszcze w czasach Władysława IV, z Michałem Korybutem Wiśniowieckim będzie odebrane przez ogół jako wyraz kontynuowania pomyślniej tradycji przez królów polskich.

Ludwika Maria Gonzaga umarła w 1667 roku. Jej śmierć przekreśliła istnienie stronnictwa dworskiego w dotychczasowej formie, tym bardziej, że Ludwik XIV zaczął wycofywać się z popierania księcia Condé na rzecz dużo pewniejszego kandydata, Filipa Wilhelma Neuburskiego. Jak później zanotował Jan Chryzostom Pasek, królowa *“zdrowia przy owych pracach i turbacjach nadwężyla, siadając za kratką w senatorskiej izbie po całym dniu i nocy, żeby widziała i słyszała, jako też stawają ci, którzy gębę swoją do promowania fakcyj najęli...”*. Pompatyczny pogrzeb zgromadził wielu. Najbardziej wyróżniają się mowy biskupa warmińskiego Jana Stefana Wydźgi i kaznodziei królowej, Andrzeja Pikarskiego. Podkreślano szczególnie ofiarność podczas potopu - najbardziej chwalebny okres życia Ludwiki Marii - a także dobroczynność i pobożność, sprowadziła bowiem do Rzeczypospolitej trzy zakony żeńskie. Wśród zalet wymieniano także aktywność polityczną *“Co za absurdum, gdy w paniej obrotniejszy rozum niż wrzeciono, ostrzejszy rozsądek niż igielka? Wielki jest nierozum ganić wysoki i bystry w paniach najjaśniejszy rozum. [...] pewnie Semiramis babilońskie baszty nie kądziela uprzęda”*. Anonimowe Epitafium Ludwiki Marii Gonzagi, królowej Polski podsumowuje:

“Tyle w Rzeczypospolitej znaczyła, ile jej dozwalała jej płeć, Bardzo sławna w Europie - ponad miarę swej płci - zdolnościami, wymową, powagą i łatwością obcowania z ludźmi, znajomością prowadzenia spraw.”

Jan Andrzej Morsztyn upamiętnił królową i jej dwór w poemacie Psyche dając zgrabną charakterystykę tak jej, jak i co znacniejszych dwórek.

Nie uniknęła natomiast Ludwika Maria, rzecz jasna, niepoehlebnych opinii. Do jej śmierci odnosiło się wiele, często rozbudowanych i nawiązujących do mitologii - na przykład opowieść o trzech Furiach zastąpionych w Piekło

jedną Ludwiką Marią. Wespazjan Kochowski pisał po śmierci królowej, że Jan Kazimierz “w wielkiej rozpaczycy zostawał, a najbardziej ubolewał, że i po śmierci nie ustali ją różni różnie prześladować, wymyślając różne satyry i straszne baśnie.” “Maj przyniósł królowej śmierć, a królestwu zdrowie” - lakonicznie podsumowywał inny paszkwil.

Ludwika Maria Gonzaga nie została zapamiętana dobrze i w źródłach napisanych po jej śmierci trudno znaleźć pochlebne opinie, z wyjątkiem niewielkiego grona osób bezpośrednio z nią związanych (Morsztyn, Sobieski). Za kolejnych elekcji jeszcze mocniej ograniczono prerogatywy królowej, by ustrzec się przed ich silną, choć nieformalną, pozycją. Nie udało się to, bowiem zarówno Eleonora Habsburżanka, jak i Marysieńka Sobieska potrafiły wyrzec wpływ na mężów. “Rządy” Gonzagi to także okres silnych wpływów francuskich, znieawidzonych przez ogół szlachecki, natomiast w związku z rosnącą pozycją Francji, obecnych w Rzeczypospolitej aż do rozbiorów.

Bibliography

- Fabiani, Bożena (2014), *W kręgu Wazów. Ludzie i obyczaje*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Libiszowska, Zofia (1963), *Żona dwóch Wazów*, Światowid, Książka i Wiedza.
- Nowak-Drużewski, Juliusz (1953), *Poezja Związku Święconego i rokoshu Lubomirskiego*, Wrocław, Ossolineum.
- Ochmann-Staniszevska, Stefania (2007), *Dynastia Wazów w Polsce*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ochmann-Staniszevska, Stefania (1989), *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza 1648-1668 t. II*, Wrocław, Volumen.
- Targosz, Karolina (2014), *Uczony dwór Ludwiki Marii Gonzagi (1646-1667)*. Warszawa, Muzeum Pałacu w Wilanowie.
- Więckowska-Mitzner, Wanda (1961), *Miłość i polityka*, Światowid.

ROMÁN KLIATBA A JEHO MIESTO V TVORIVOM PROFILE T. VANSOVEJ

The presented paper is devoted to the Terézia Vansová – Slovak realistic writer – from the perspective of genological variety of her literary outputs. The author of the paper will analyze genological peculiarities and specifics of the novel Kľatba (The Curse) in the context of contemporary novel model with intention to identify its aesthetic and axiological functions that create a part of artistic intention of Terézia Vansová. The general artistic profile of the writer – Terézia Vansová will be offered as an evaluating perspective for this analysis.

Key words: Slovak literary realism; Terézia Vansová; gothic novel; historical novel;

Dnešná doba – prajná gendrovo zameranému výskumu – opätovne upriamuje pozornosť na propagátorky slovenskej vzdelanosti 19. storočia, ktoré svojimi aktivitami združovali a predovšetkým vzdelávali slovenské ženy – a tým im otvorili cestu k zrovnoprávneniu spoločenského postavenia ženy a muža. Jednou z predných predstaviteľiek je i Terézia Vansová (1857 – 1942). Terézia Vansová, tak ako nám ju približuje obecná a literárna historiografia, je z hľadiska svojho osobnostného profilu výnimočnou postavou svojej doby a slovenského literárneho prostredia.

Jedinečnosť jej odkazu tkvie okrem národno-osvetovej a redaktorskej práce predovšetkým v jej literárnej tvorbe, a to konkrétne v šírke žánrového rozpätia jej diel. „*Počas svojho tvorivého obdobia, ktoré datujeme od jej sedemnástich rokov až po jej smrť, dokázala Vansová svojou tvorbou obsiahnuť všetky literárne druhy – lyriku, epiku i drámu,*“ (Gunišová 2015: 170), avšak práve epická tvorba bola pre spisovateľkinu tvorbu kľúčová. Vansová dlhé roky písala a uverejňovala, (nielen) v slovenských periodikách, kratšie epické žánre s cieľom naučiť slovenské ženy čítať v slovenskom jazyku, zároveň bola slovenskou spisovateľkou, ktorá priniesla prvý cestopis primárne určený žene ako čitateľke. Notoricky známym – avšak neopomenuteľným – faktom je, že napísala prvý ženský román v slovenčine – *Sirota Podhradských* (1889).

Na konci 19. storočia Vansová prichádza s románom ako žánrom, po ktorom je v aktuálnej dobe dopyt práve zo strany ženského publika strednej triedy a snaží sa tak zmeniť vtedajší úzus Sloveniek – čítať ženské romány v cudzích jazykoch, prevažne v nemčine. Táto stratégia sa ukázala byť čitateľsky úspešnou, román vyšiel ešte za autorkinho života hneď v niekoľkých vydaniach. To ale nemožno tvrdiť o reakcii recenzentov, ktorí román hodnotili ako „menej hodnotnú“ sentimentálnu literatúru určenú výhradne ženám, ktorej dej sa podľa nich až priveľmi podobal deju nemeckých ženských románov. I z toho dôvodu bolo Vansovej hlavným zámerom následne vytvoriť román historický, a teda nadviazať na žánrový variant populárny v slovenskej literatúre už v druhej polovici 19. storočia, ktorého účelom bolo podnecovať nádej malých národov na veľkolepé „znovuzrodenie“ (Lukács 1976). Vybraný žánrový variant považovala autorka za ideálny v snahe vytvoriť dielo, ktoré by už nenieslo znaky sentimentalizmu, ktorý bol jej dielam pravidelne vytýkaný, ale naopak dúfala, že historický román odzrkadľujúci skutočnú realitu by mohol byť označený ako dielo nesúce reálne znaky literárneho realizmu, hoc práve realizmus ako smer Vansová neakceptovala a nemala ho rada: „*Čo se týče jeho smeru, nemám ho rada. Realismus keď je zdravý, má v našom pokročilom veku isté oprávenie, ale len keď nie je prehnaný – no téměř vždy viac škodí ako osoží.*“ (Vansová 1941). Predloženú Vansovej intenciu možno chápať ako snahu legitimovať sa nielen ako autorka literatúry pre ženy, ale i ako plnohodnotná realistická prozaička: „*Chcela by som nakresliť a verne podať obraz tej doby,*“ píše v liste Štefanovi Krémérymu (Kocák 1994: 215).

Samotný námet (beštiálny príbeh o niekoľkonásobnom vrahovi Ludovítovi Feketem a jeho obetiach) autorka považovala za jedinečný: „*Bála som sa, že mi tento námet podchytí nejaký maďarský románopisec, zvlášte kým žil Jókai a Mikszáth*“ (Valehrachová-Matulayová). Aby Vansovej román bolo možné považovať za historicky verný, autorka vychádzala z dobových historických prameňov – zo zápisnice župného úradu v Banskej Bystrici, z výpisu farského úradu vo Zvolene, ako i z výstrižkov z dobovej tlače či údajov z osobnej korešpondencie.

Pôvodne chcela tento žánrový variant publikovať už niekoľko rokov po vydaní svojho prvého románu *Sirota Podhradských*. Napriek tomu (veľmi pravdepodobne kvôli redaktorským povinnostiam s periodikom Dennica) tento zámer zrealizovala až v období finančných ťažkostí, kedy de facto potrebovala vydávať diela: „*ja musím písať, lebo sme s mojou chovanicom fin. upadly*“ (Vansová 1926). Po napísaní románu Vansová považuje svoj primárny cieľ za splnený a v prvom vydaní románu *Kľatba* (1927) uvádza označenie historický román (zmenu žánrového označenia románu na „historický romantický obraz zo začiatku devätnásteho storočia“ Vansová uskutočnila až pod vplyvom negatívnej kritiky L. N. Jégého v druhom vydaní románu, pozri: Mikulová 2011: 251; prekvapivé je, že Jégé sa Vansovej následne za negatívnu kritiku ospravedľňuje a píše: „*že Kľatba je cenná, o tom niet reči a pochyby*“ (Nádaši Jégé 1927a)). Napriek tomu, že počas svojho tvorivého obdobia Vansová obvykle dokázala dosiahnuť vopred vytýčených cieľov, v tomto prípade sa jej žánrové vymedzenie naplniť nepodarilo, a to z viacerých dôvodov.

Prvotná Vansovej intencia – formovať román ako historický – je z diela zrejma: z časového hľadiska je dej zasadený do minulosti, autorka sa neopiera o skutočnosti, ktorých mohla byť očitým svedkom (inak by román mohol byť nechcene ovplyvnený subjektívnymi vplyvmi (pozri: Dokupil 1987: 16), ale predstavuje príbeh založený na dochovaných reálnych faktoch a dokumentoch. Pri povrchnom skúmaní tak dielo spĺňa všetky základné charakteristiky historického románu uvedené v literárnych slovníkoch. Vansová však i tento zamýšľaný seriózny žánrový variant románu modifikuje, prispôsobuje menej náročnému čitateľskému publiku, presne tak, ako to bolo zvykom v jej dovtedajšej tvorbe, a tieto zásahy nenávratne vybraný typ románu deformovali. Snahu o zachovanie historickej vernosti možno nájsť v reportážnych digresióch, ktoré autorka vedome vkladala do diela pre potvrdenie jeho autenticnosti, avšak práve nimi sa plynulosť deja výrazne narušila. Viac ako rekonštrukcia minulého zločinu púťali na seba pozornosť fikčné prvky diela – predovšetkým napäté vykreslenie bezprávia mladých žien, príbeh nenaplnenej romantickej lásky, drastickosť konania „*diab[la] v ľudskom tele*“ (Vansová 1968: 194) Feketeho. Historický román má sice už zo svojej žánrovej charakteristiky určitú spätosť s gotickým románom: „*Kořeny h. r. se sice shledávají ve starověkém eposu, ve středověkých kronikách a bezprostředně v anglickém → černém románu,*“ (Vlašín 1984: 136), Vansová však oživovanie hrôzy a strachu prostredníctvom literatúry vystupňuje až do krajnosti, čím v istých momentoch román možno označiť skutočne frenetickou literatúrou, ako to zmieňuje už Marcela Mikulová (Mikulová 2011: 253). Nadužívanie prvkov strachu a hrôzy je pre Vansovú charakteristické a autorka tieto prvky často vkladala do rôznych žánrov svojej tvorby. Vysvetlenie tohto javu je možné dvoma spôsobmi, pričom prvé vysvetlenie predkladá už sama autorka. Jednak je nesporné, že Vansová vystupňovanie krutosti v *Kliatbe* pokladala za strategické v rámci podchytenia si čitateľskej pozornosti: „*Fantázia ľudu je fantázia nedospelého dieťaťa, potrebuje veľmi mnoho silnej potravy, temer nemožnej. Ľud nerád číta o sebe, len o vyšších o vojnách, zbojníkoch, o vraždách, krádeži a princoch.*“ (Vansová 1903), pričom práve reálna a historicky zaznamenaná ohavnosť činu Ľudovíta Feketeho de Nyék jej dovoľovala zachytiť desivosť vrážd v plnom rozsahu: „*Mala veľa rán od šable, ruky ktoré sa chytali šable, aby odrazili údery, boli dorezané a ako sa ešte bránila a utekala k dverám, chytala sa dvier a steny, tade bolo poznať dlaň i prsy úbohej, do smrti umučenej ženy. Desný to bol pohľad na mladú ženu a matku. Život mala rozpárany a zo strašnej rany vyzerala malinká rúčka dieťaťa.*“ (Vansová 1968: 165). Detailný opis týchto desivých scén autorka pravdepodobne pokladala iba za reálne vykreslenie pravdivých faktov.

Na druhej strane *Kliatba* je celoživotným vyvrcholením Vansovej záujmu o tajomný až hrôzostrašný svet, a to reálny, ako i ten fikčný. Záujem o reálne tragické až desivé udalosti nám dnes dokladá Literárny archív Slovenskej národnej knižnice, kde nájdeme desiatky novinových výstrižkov informujúcich o katastrofických a záhadných udalostiach doma i v zahraničí. Vansovú podobná tematika musela fascinovať, keďže si tieto informácie desaťročia zhromažďovala. Zároveň pri komplexnom pohľade na Vansovej prozaickú tvorbu spozorujeme až nadpriemerne časté zobrazovanie tajomna a mystických scén. Vansová tento svoj záujem pretavuje do všetkých svojich diel, rozdiel je len vo frekvencii podobných obrazov. V *Kliatbe* dosahuje desivosť maxima, hoc intenzívne je prítomná i v ďalších dielach. Už v románe *Sirota Podhradských* zobrazuje autorka diabla podobného Feketemu, ktorého predstavuje skazený zeman Aladár Lepáry z Pešti „*Ste diabol, ste strašnejší nad všetko pomyslenie. Preč, nechcem vás viac počuť, preč choďte!*“ (Vansová 1977a). Tento „*belzebub a satan*“ zo *Siroty Podhradských* je príčinou smrti mladej nevinnej Veronky. Desivé je i vykreslenie príčiny smrti Violinho otca pri požiari: „*Ako Podhradský opustil Violu, zamiešal sa medzi ľudí, a hneď ho bolo vidieť s kupou vody liezť po rebríku na strechu horiaceho domu, už viac rás vykonal túto cestu, keď zrazu počul za sebou hlas spomedzi ľudu: Zhod'te ho dolu z rebríka, zrazte ho, zabite ho, on podpálil naše mesto, on nás chcel zničiť!*“ (Vansová 1977a); v poviedke 2888 Vansová prináša čitateľkám príbeh iracionálny a predovšetkým strach vyvolávajúci príbeh z budúcnosti. Vansová však dokázala preniesť tajomné obrazy aj do inak stereotypných jednoduchých besedníc: „*Pred ňou stojí kostol, malý a ošarpaný, ale v túto chvíľu vidí sa jej, že pred ňou sa vypína v obrovskej veľkosti prišerné stavisko, dotýkajúce sa nebies... A tá bránka, tá tajomná skrýš všetkého nadprirodzeného! Odtiaľ vídať vychodiť raz postavu bez hlavy, raz čierneho psa, raz koniča*“ (Vansová 1977b). Počiatky záujmu o tematiku hrôzy a strachu, ktorý u Vansovej vrcholí románom *Kliatba*, môžeme hľadať v slovenskom folklóre a slovenskej ľudovej slovesnosti, bohato spracovávanom do literárnej podoby práve v období romantizmu (predovšetkým prítomnosť nadprirodzených javov v tvorba Jána Bottu, rovnako u Vansovej švagra Pavla Dobšinského a v ním zozbieraných slovenských rozprávkach atď.), a teda i v dielach, ktoré Vansová poznala už z domácej knižnice. Vansovej fascinácia tradičnou ľudovou kultúrou úzko prepojenou s veštbami, poverami a mystikou poznačila nielen jej literárnu tvorbu, ale i s poučné články dokumentujúce slovenskú ľudovú kultúru – napr. *Čary a kuzly* vydávané v Národných novinách i v Dennici. Ostatné opodstatnenie spojitosti s transcendentálnym svetom vhodne komentuje Zuzana Profanová: „*Deprimujúce úmrtie milovaného dieťaťa v útlom veku, a progredujúca duševná choroba manžela spôsobili, že nie len v literárnych prácach je bohato zastúpená, ale aj v národopisných materiáloch dominuje téma smrti, nadprirodzených síl, kontakt so záhrobným životom, praktiky ľúbostnej mágie a liečiteľstva, ale aj rodinného zvykoslovia.*“ (Profanová 1994: 251)

O tom, že sa podarilo Vansovej vytvoriť neobyčajné a na tu dobu netypické dielo, svedčí i udelenie štátnej ceny, ktorú Vansová dostala 28. októbra 1928 dostala od ministra školstva a národnej osvety na návrh odbornej poroty cenu za slovesné umenie (ďalšími oceneniami v rovnakej kategórii boli: Josef Kopta za román *Hlídač č. 47*, Viktor Dyk za knihu *Vzpomínky a komentáre 1893 – 1918*, Jan Opolský za knihu poviedok *Upír a jiné prósy*, Antonín Sovaza básnickú zbierku *Drsná láska*, Karel Matěj Čapek Chod za román *Řešany*).

Počiatkové neutrálne až nepriaznivé kritiky románu prekonal opätovne čitateľský záujem. A to i napriek tomu, že Vansová neuskutočnila svoj pôvodný zámer – dokázať napísaním vážneho a uznávaného literárneho žánru – historického románu sebe, ako i kritike, že je viac ako len autorka zamilovaných „limonád“ – reagujeme na označenie z jednej z recenzií, ktoré Vansová spomína v rozhovore s Viliamom Sálkom. Paradoxne i tak vytvorila špecifické dielo, a to svojou tematikou, ale rovnako žánrovým zaradením. Tak ako *Sirota Podhradských* prináša zásah do literárnej estetiky vďaka svojej prvotnosti v slovenskej literatúre, i román *Kliatba* predstavuje jedinečné dielo s ohľadom na svoj netypický a nejednoznačne definovateľný žánrový variant.

Literatúra

- Dokupil Blahoslav (1987), *Český historický román. 1945–1965*. Praha, Československý spisovateľ.
- Gunišová Eliška (2015), *Žánrové rozpätie tvorby Terézie Vansovej*. Slavica Litteraria 10/2, 169 – 179.
- Kocák Michal (1994), *Vansovej román Kliatba*. In: *Literárny archív*. Martin, Matica slovenská.
- Lukács György (1976), *Historický román*. Bratislava, Tatran.
- Mikulová Marcela (2011), *Medzi „krásnostrašným“ a pragmatickým*. In: *Slovenka doma i na cestách*. Bratislava, Aspekt.
- Nádaši-Jégé Ladislav (1927a), osobná korešpondencia. Dostupné v: LA SNK 41 X 16.
- Nádaši-Jégé Ladislav (1927b), *Vansovej nový román*. Prúdy 11/1.
- Profanová Zuzana (1994), *Vzťah Terézie Vansovej k tradičnej ľudovej kultúre*. In: *Literárny archív* 29/92, 30/93, 250 – 254. Martin, Matica slovenská.
- Valehrachová-Matulayová Margita, osobná korešpondencia. Dostupné v: LA SNK 198 D 1.
- Vansová Terézia (1903), osobná korešpondencia. Dostupné v: LA SNK M 98 I 27.
- Vansová Terézia. (1926), osobná korešpondencia. Dostupné v: LA SNK 150 I 8.
- Vansová Terézia (1941), osobná korešpondencia. Dostupné v: LA SNK 41 MM 5.
- Vansová Terézia (1968), *Kliatba*. Bratislava, Tatran.
- Vansová Terézia (1977a), *Sirota Podhradských*. Bratislava, Mladé letá. [Cit. 4. 8. 2017]. [online]. Dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/293/Vansova_Sirota-Podhradskych/1.
- Vansová Terézia (1977b), *Nové šatôčky*. [Cit. 4.5. 2017]. [online]. Dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/315/Vansova_Nove-satocky/1.
- Vlašín Štěpán (1984), *Slovník literární teorie*. Praha, Československý spisovateľ.

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ З ЯПОНСЬКОЇ МОВИ

Translation of any literary work is made to make it available and understandable for people not familiar with foreign languages. Translator's task is to deliver the essence, style and exact content of the original literary work to the reader. Translation has to evoke the same thoughts, emotions and associations, which characterize the original piece. In the article we are going to see what are the main difficulties in the translation of onomatopoeias from Japanese language to the Ukrainian. Onomatopoeia is a word that phonetically imitates, resembles or suggests the sound that it describes. Japanese language is rich in onomatopoeias, there are also such onomatopoeias, that do not have equivalents in the Ukrainian language.

Key words: onomatopoeia, gender linguistic, honorific language, equivalent

Азія завжди була цікавою для усього світу. Вона приваблює своєю екзотикою, своїми традиціями, які збереглися протягом століть, а також своїм неординарним мисленням. В Азії особливої уваги заслуговує країна, яка першою зустрічає новий день. Країна прекрасної сакури та величного Фудзі. Звісно, це – Японія. Довгий час країна була ізольована від усього світу. Вона ніби зникла з очей світу, довгий час – крім Китаю та Голландії – не мала ніяких зв'язків з іншими країнами. Країна завжди розвивалася своїм особливим шляхом, і мабуть через це зберегла свої давні традиції та культуру.

Що ми знаємо про Японію? Це країна високих технологій, дивної моди та смачної їжі. А японська мова є однією з найважливіх у світі, вона вважається екзотичною і рідкісною навіть сьогодні. Людей найбільше дивує те, що японці використовують три види письма: ієрогліфи, запозичені у китайців; хірагану і катакану, яку японці винайшли самі. Останнім часом все більше і більше людей цікавиться Японією, зокрема завдяки культурі, анімаціям, музиці, а також літературі.

Одним із найвідоміших японських письменників сьогочасності є Харукі Муракамі, чії книги неодноразово ставали бестселерами, та лауреат нобелівської премії Ясунарі Кавабата, чії твори потрапили навіть до шкільної програми українських шкіл. На прилавках книжкових магазинів у перекладі українською мовою можна знайти багато творів японських письменників. Та мало хто знає, що найчастіше ці переклади були здійснені не з мови-оригіналу, а з мови-посередника, якою зазвичай є англійська. Своєрідність японської мови робить її надзвичайно важкою для перекладу.

Завдяки географічним особливостям Японії, адже країна містить велику кількість островів, які довгий час були майже ізольовані один від одного, у японській мові виникло з десятків різних діалектів, які відрізняються лексикою, морфологією, уживанням службових часток, а в деяких випадках і вимовою. Бували випадки, коли жителі віддалених один від одного регіонів не могли порозумітися. Так звана стандартна японська мова була створена на базі токійського діалекту, і з 1886 року її викладали в навчальних закладах як «літературну» японську мову. Але навіть сьогодні японці між собою спілкуються на діалектах, а стандартну мову вважають формальною, офіційною, робочою.

Тож, хоч стандартну мову і називають «літературною», письменники часто використовують у своїх творах діалекти з метою мовної характеристики персонажів, показу їх соціального статусу тощо. Тому для порозуміння японського літературного твору не достатньо знання лише літературної мови.

У японській мові важливе місце посідає гендерна лінгвістика, що окремо вивчає мову чоловіків і жінок, яка може суттєво відрізнятися. Особливо яскраво це виражається у творах 19-20 століть, в яких навіть окремі слова чи частки, або граматичні закінчення свідчать про стать персонажа твору. Хоча в наші часи молодь вже не звертає на це явище велику увагу і без проблем вживає вирази приналежні протилежній статі.

Так само не зовсім однакова мова використовується при спілкуванні людей різного соціального статусу або віку. *Keigo*, тобто так звана «поважна мова», має два типи: «сонкейго», коли той що говорить «піднімає або звеличує» слухача, та «кенджоуго», коли він «занижує» себе. У класичних японських творах XI століття майже не використовувались особові займенники, але з рівня поваги до співрозмовника можна встановити, що йдеться про імператора або, наприклад, придворну даму. Іноді саме з відповідних виразів поваги можна зрозуміти про кого розповідає автор у творі.

Ще одна особливість японської мови, що викликає труднощі при перекладі – це ономапоєя. Японська мова дуже багата на ономапоєї. Ономапоєї – це слова, створені за допомогою наслідування звуків природи, тварин, оточуючого світу, людей тощо. Японська мова тісно пов'язана з явищами природи, тому вона дуже чутлива й емоційна. Якщо за допомогою звуконаслідувальних слів «гіон-го» та «гісей-го» японці передають реальні звуки, то за допомогою «гітай-го» передаються рухи і відчуття, які ми сприймаємо зором або через дотик. Ономапоєї надають мові динамічності і навіть якоїсь дитячої милості.

Найяскравішими та найбільш відомими прикладами ономатопей є наслідування звуків тварин. Як це не дивно, тварини у різних мовах говорять по-різному. Наприклад, звична нам кішка замість «мяу» японською каже «ニヤ» («ня»), а кінь каже «ヒヒイン» («хіхі:н») тощо. Ведмідь та відома на весь світ Годзилла, кажуть «ガオー» («гао:»). Японці навіть знайшли відповідь на питання, що не дає спокою представникам інших націй – як говорить лисиця? А вона каже «コンコン» («конкон»).

При перекладі звуконаслідувальних слів японської мови, які відтворюють звуки тварин, наприклад, комах (цикад, цвіркунів), великих проблем немає, адже можна використати відповідники, або передати їх у тексті перекладу методом транскрипції. Але ономатопейні можливості японської мови значно багатші: про людину, що «багатозначно усміхається», кажемо: «*こやこや*» («нія-нія»); про літню чи втомлену людину, що «йде, похитуючись» – «*ふらふら歩く*» («фура-фура аруку»); про корабель, що «погойдується» на хвилях – «*ゆらゆら*» («юра-юра»); коли світить сонце – «*さんさん*» («сан-сан»); коли світить місяць – «*こうこう*» («коу-коу»); коли сяють зірки – «*きらきら*» («кіра-кіра»); коли дівчина тремтить від страху – «*がたがた*» («гата-гата») тощо (Див.: Кобелянська 2013: 54-55). Тобто, ономатопея використовується для опису образу дії, рухів, передачі емоцій і навіть розповсюдження світла.

Але найчастіше мова, якою перекладають японські художні твори, не має настільки ж багатого набору ономатопейних відповідників. Тому перекладачі художньої літератури зіткаються з неабиякими труднощами.

При відсутності відповідного еквіваленту ономатопейі перекладачі часто використовують заміну звуконаслідувальних засобів. В українській мові, так само як і в російській, існує велика кількість образної лексики, за допомогою якої передають семантику японської ономатопейної лексики. Наприклад, японський вислів «*虫がチリリンと鳴*» («*Mushigachiririntonaku*») можна без проблем перекласти не використовуючи ономатопей, а замінити їх дієсловом, яке має ономатопейне забарвлення: «комахи скрекочуть».

У японській мові ономатопейні вирази частіше виступають у ролі прислівників. Перекласти такий ономатопейний вираз можна за допомогою словосполучення прислівник + дієслово. Наприклад, у реченні «*空気がゆっくりと流れる*» («*Ku:ki-gayukkuri-tonagareru*») слово *yukkuri* прислівником – «Повітря переміщувалося повільно...».

Розглянемо три варіанти російського перекладу одного речення з оповідання Харукі Муракамі «День тюленя». Оповідання починається із зустрічі головного героя з тюленем. Під час розмови стає зрозуміла ціль візиту такого незвичайного гостя – він просить допомоги у відродженні популяції тюленів шляхом проведення дня тюленів. Оповідання буде цікаве тим, хто любить сюрреалізм. Воно сповнене дотепними фразами, стилю твору іронічний, адже автор відкрито висміює у ньому підлабузництво.

«*玄関のベルがカンコンとなり、僕がドアを開けると、そこにアシカが立っていた。*»

«*Genkan no беру ga кан-кон то нари, бoku га доа о аkerу то, соко ни аshика га тatteита。*»

1. [Я курил после обеда,] когда в коридоре раздался звонок. Открываю дверь, а там – он!
2. Зазвонил звонок в прихожей, я открыл дверь – и там стоял сивуч.
3. "Дин-дон!" – пропел мне звонок в прихожей. Подхожу к двери, открываю, смотрю – тюлень (Румак 2005).

Як ми бачимо, ономатопейний вислів *кан-контонари* був перекладений різними способами. У першому, перекладач просто передав значення виразу. У другому варіанті перекладач надав виразу ономатопейного забарвлення за допомогою алітерації. У третьому перекладач використав ономатопейний відповідник.

Муракамі використовує ономатопейі в багатьох своїх творах. Наприклад, у творі «Хроніки заводного птаха»

у реченні

«*食事のあとで僕がお風呂から出てくると、クミコは電灯を消した居間の暗闇の中にひとりぽつんと座っていた。*» («*Shokuji no ato de boku ga ofuro kara detekuru to, Kumiko wa dentou wo keshita ima no kurayami no naka ni hitori de potsunto suwatteita*») Муракамі використовує ономатопею *ぽつんと* (*potsunto*) у значенні «одинокий», що в перекладі І. Дзюби виглядає так:

«Коли вечері я вийшов з ванни, Куміко сиділа самотньо у вітальні при погашеному світлі». Перекладач навіть не намагається вжити ономатопею, адже українська мова таких засобів немає.

Таким чином, японська мова є справжнім викликом для перекладачів, адже вона має такі лексичні та граматичні вирази, які інша мова не має у такій кількості або не має зовсім. Серед цих виразів особливих труднощів приносять рівні поваги до співрозмовника, гендерна лінгвістика, а також ономатопейі. Ономатопея у японській мові широко представлена не тільки звуконаслідуванням, але і так званими «звукосимволізмом» – словами, фонетичний склад яких відображає не звуки, але форми предметів, образи дій, психофізичні та інші стани, емоції тощо. Так, наприклад, у японській мові за допомогою ономатопейі можна виразити страх, самотність, або навіть сяння сонця та зірок.

Література

- Кобелянська, О. (2013), Дослідження ономапоєї в японській лінгвістиці. In: *Мовні і концептуальні картини світу* Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
- Комарницька, Т. К., Комісаров К. Ю. (2012), *Сучасна японська літературна мова*. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
- Румак, Н. Г. (2005), *Лексические проблемы перевода на примере японской ономапоєи*. Москва, інтернетний ресурс: <http://istina.msu.ru/publications/article/3291412/> ЛИК

ŠTYLIZÁCIA V TANEČNOM FOLKLORIZME – PROJEKT DIZERTAČNEJ PRÁCE

Scenic folklorism in Slovakia is the most frequent form of presentation of traditional folk culture phenomena outside its origin for more than half a century. Its representatives are unprofessional folk ensembles which present folk dance and folk music phenomena and other folk culture facts through folk dance choreographies of selected locality or region in Slovakia. The paper presents project of dissertation thesis and its first findings. In the beginning author presents research methodology which enhances existing approaches to research topic in Slovakia. The aim of the thesis is to put forward the development of forms of folk dance performances in Slovakia with emphasis on the period after 1948 by analyzing the choreographic strategies of selected choreographers working in folk ensembles in Slovakia and interviews with them.

Key words: folklorism, folk dance, choreographers

Scénický folklorizmus na Slovensku je už vyše polstoročie najfrekventovanejšia forma prezentácie javov tradičnej ľudovej kultúry. Jeho nositeľmi sú, okrem iného, neprofesionálne folklórne súbory, ktoré najmä prostredníctvom choreografií ľudového tanca prezentujú širokej verejnosti javy tanečného, hudobno-spevného folklóru a ostatné reálie ľudového umenia vybranej lokality alebo regiónu Slovenska. Rôzne formy prezentácie javov tradičnej ľudovej kultúry na scéne, ktorými choreografická tvorba vo folklórnych súboroch v histórii folklórneho hnutia prešla, však do značnej miery ovplyvnili názory a vkus konzumentov tohto druhu umenia. Práve aj na základe scénického umeleckého spracovania, teda prostredníctvom choreografií ľudového tanca, si spoločnosť vytvára obraz o javoch tradičnej ľudovej kultúry Slovenska.

Opodstatnenosť výskumu súčasných prejavov folklorizmu preto netreba osobitne zdôrazňovať, zvlášť čo sa týka folklorizmu scénického. Neutíchajúca popularita už niekoľko desaťročí existujúcich a na Slovensku etablovaných folklórnych kolektívov a neustály vznik nových, najmä mestských súborov je dôkazom, že o tento druh trávenia voľného času je stále aktívny záujem. Rovnako z pohľadu pasívnych účastníkov folklórneho hnutia nemožno hovoriť o nedostatku príležitostí na takúto formu kultúrneho využitia.

Navyše, v ostatných desiatich rokoch sme opäť svedkami zvýšeného záujmu o odborné usmernenie práce neprofesionálnych folklórnych súborov s využitím aktuálnych poznatkov etnológie, etnochoreológie, etnomuzikológie s akcentovaním nevyhnutnej praktickej znalosti ľudového tanca ešte pred jeho inscenovaním. Šírenie a popularizácia „moderných“ poznatkov medzi mladou generáciou tvorcov spôsobili výrazné zmeny v prístupe k choreografickej tvorbe v niektorých neprofesionálnych folklórnych súboroch (nielen) na Slovensku.

Diskusia odbornej a laickej verejnosti, ktorú spomínané zmeny vyvolali najmä v rámci rozborových seminárov súťaží a iných kultúrno-spoločenských podujatí, podnietila návrat tanečnej folkloristiky a štúdium prejavov folklorizmu z periférie vedeckého záujmu do povedomia mladých vedeckých pracovníkov a študentov etnológie ako jej atraktívnej výskumnej oblasti. Po značnom záujme folkloristov o túto problematiku najmä v 70. a 80. rokoch 20. storočia badať v období uplynulých dvoch desaťročí v tomto ohľade absenciu štúdií venujúcich sa fenoménu folklórneho hnutia na Slovensku a scénického folklorizmu z perspektívy jeho historického vývoja, systematickej kritiky choreografickej tvorby a publikovania odbornej, príp. populárno-náučnej literatúry.

Ciele a metodológia práce

Hlavným cieľom dizertačnej práce je vedecká explanačia vývoja podôb inscenácie ľudového tanca na území Slovenska cez prizmu analýzy choreografických stratégií vybraných choreografov vo folklórnych súboroch na Slovensku s dôrazom na obdobie po roku 1948, ktorým slovenská folkloristika ohraničuje vznik významného kultúrno-spoločenského fenoménu na Slovensku – folklórneho hnutia. Parciálnym cieľom práce je doplnenie poznatkov o vývoji inscenovania ľudového tanca a tanečného scénického folklorizmu.

Vychádzajúc z formulácie hlavného cieľa dizertačnej práce som stanovila dve základné výskumné otázky:

1. Aké zmeny možno sledovať v stratégiách príslušníkov jednotlivých generácií v tvorbe choreografií vo folklórnych súboroch na Slovensku?
2. Aké faktory zapríčiňujú uvedené zmeny?

Ako som už spomínala v úvode, od 90. rokov 20. storočia možno v choreografickej tvorbe neprofesionálnych folklórnych súborov badať výrazné zmeny v choreografických stratégiách choreografov neprofesionálnych folklórnych súborov. Tí pod vplyvom novej spoločensko – politickej situácie na Slovensku po r. 1989, širších možností štúdia a zážitkov tvoria pomerne kompaktnú skupinu tvorcov kvalitatívne odlišnú od skupiny choreografov, ktorá bola choreograficky aktívna najmä v období socializmu.

Téma dizertačnej práce balansuje medzi viacerými vednými disciplínami, preto je aj jej metodológia prispôbená takto koncipovanému výskumu. Základným pilierom je oblasť etnológie, tanečnej folkloristiky, ktorá však na čo najkomplexnejší pohľad nepostačuje. Keďže predmetom dizertačnej práce je choreografická tvorba, resp. choreografické stratégie vybraných choreografov, sú na dosiahnutie stanovených cieľov nevyhnutné poznatky a metódy výskumu i umenovedných disciplín.

Metodológia výskumu k dizertačnej práci vychádza z teoretického konceptu *esencializácie a partikularizácie* Anthonyho Shaya (2002), ktorý autor aplikoval na kategorizáciu vybraných profesionálnych folklórnych súborov zo šiestich krajín sveta na základe ich choreografických stratégií (choreographic strategies) a množstva autentických prvkov (authentic elements) vyskytujúcich sa v ich choreografickej tvorbe. Ako sám autor uvádza, tento teoreticko – metodologický model tvorí základ k štúdiu profesionálnych, poloprofesionálnych štátnych folklórnych súborov a taktiež množstva amatérskych súborov, ktoré svojou produkciou napodobňujú prácu štátnych tanečných súborov (Shay 2002: 12), a doteraz vo výskume tanečného folklorizmu na Slovensku nebol aplikovaný.

Princíp esencializácie Shay (2002: 14) charakterizuje ako spôsob choreografickej tvorby, pri ktorom sa choreograf snaží o vyobrazenie *esencie* ľudovej kultúry – najcharakteristickejších, najvýstižnejších črt folklóru istého regiónu, príp. národa. „Esencializácia“ sa vzťahuje na fenomén používania uniformne produkovaných kostýmov v zladených farbách, všeobecnej orchestrálnej tonalite, ktorá slúži ako domnelý produkt celej krajiny a sled krokov, pohybov a choreografických stratégií reprezentujúcich esencializovaný národ“ (Shay 2002: 14).

Naproti tomu sa partikularizmus snaží o inscenáciu čo najväčšieho množstva *autentických* prvkov v snahe rozlíšiť a umelecky využiť aj najjemnejšie nuansy tanečného, hudobno-spevného folklóru a ostatných javov lokálnej, resp. regionálnej ľudovej kultúry v snahe poukázať na ich jedinečnosť a špecifickosť (Shay 2002: 14).

Uvedené princípy choreografickej tvorby sú uplatniteľné aj na pomery a situáciu vo folklórnych súboroch na Slovensku a predstavujú dve odlišné názorové, myšlienkové a estetické kategórie vychádzajúce z osobnej erudície tvorca, vlastného svetonázoru a špecifického kultúrneho pozadia.

Výskum k dizertačnej práci vychádzajúc z výskumných otázok je založený na kvalitatívnom prístupe a jeho proces zahŕňa niekoľko fáz:

1. komparatívna analýza tanečných kompozícií a choreografií vybraných neprofesionálnych i profesionálnych choreografov pôsobiacich vo folklórnych súboroch na Slovensku zameraná na vybrané aspekty choreografickej tvorby. Na základe analýzy čo najväčšieho počtu tanečných kompozícií jednotlivých choreografov bude možné vytýčiť základné črty ich choreografickej tvorby, choreografické stratégie, a napokon ich kategorizovať v zmysle základného metodologického rámca tejto dizertačnej práce ako tvorbu realizovanú buď na princípe esencializmu alebo partikularizmu.
2. realizácia naratívnych interview s vybranými osobnosťami choreografie ľudového tanca na Slovensku, čo bude významné dopĺňať informácie získané analýzou choreografií. Snahou bude získať čo najrozmanitejšiu vzorku respondentov tak, aby odzrkadľovala generačnú i obsahovo pestrú paletu choreografických stratégií uplatnených v praxi folklórneho hnutia na Slovensku. Na základe predvýskumu k dizertačnej práci a zúčastneného pozorovania, ktoré aktívne uplatňujem od roku 2012 vo folklórnom hnutí na Slovensku, rozdeľujem choreografov pôsobiacich vo folklórnom hnutí na Slovensku podľa veku a najaktívnejšieho obdobia ich tvorby do štyroch generačných skupín, čo bude slúžiť na postihnutie zmien v prístupoch ku choreografickej tvorbe ľudového tanca na Slovensku. Informatívne rozdelenie choreografov do jednotlivých generačných skupín (najmä čo sa týka generácie B a C) sa však ešte počas výskumu môže na základe nových získaných informácií mierne skorigovať a následne definitívne ustáliť. Rovnako ani zoznam plánovaných informátorov nie je kompletný a počas výskumu sa bude priebežne dopĺňať metódou snehovej gule.

Generácia A – Juraj Kubánka, dlhoročný umelecký vedúci a choreograf Slovenského ľudového umeleckého kolektívu a Štefan Nosál, dlhoročný umelecký vedúci a choreograf poloprofesionálneho súboru Lúčnica. Choreografi tejto generácie stáli už pri zrode folklórneho hnutia na Slovensku a ich umelecky najplodnejšie obdobie vrcholí v 80. rokoch 20. storočia. Za štyri desaťročia aktívnej tvorby vytvorili pestrú mozaiku tanečných kompozícií, niektoré z nich tendenčne prispôbených dobovej estetike a tematike. I keď títo autori tvorili aj v období, keď už začala tvoriť generácia B, prípadne C, ich vyčlenenie spomedzi ostatných autorov je nevyhnutné. Sú to najznámejšie osobnosti slovenskej choreografie ľudového tanca, ktorých tvorba dodnes ostáva inšpirujúca pre ostatných choreografov. Fakt inšpirácie pri tvorbe autorov neprofesionálnych folklórnych súborov tvorbou profesionálnych a poloprofesionálnych súborov bola dokázaná nielen v prostredí slovenského folklórneho hnutia (Takáčsová 2015), ale i v ďalších štátoch bývalého tzv. východného bloku (napr. Dunin 1991, Dunin 2012). Obsiahnuť celú šírku ich choreografického diela je na úrovni dizertačnej práce nemožné. Preto sa v prípade tvorby Juraja Kubánku a Štefana Nosála obmedzím na „zlatý fond“ ich tanečných kompozícií, ktorý zaručuje reprezentatívny výber z tvorby oboch choreografov akceptovaný odbornou i laickou verejnosťou na Slovensku i v zahraničí.

Generácia B – Choreografi neprofesionálnych folklórnych súborov tzv. staršej generácie (choreografi sa tak sami vymedzujú voči ostatným choreografom), ktorí boli priamymi „žiakmi“ choreografov generácie A. Niektorí dodnes aktívne pôsobia ako umeleckí vedúci, resp. choreografi (táto „pozícia“ je najmä v praxi neprofesionálneho

folklórneho hnutia často spojená v jednej osobe) neprofesionálnych folklórnych súborov. Ich najaktívnejšia tvorba prebiehala v 60. – 90. rokoch 20. storočia.

Generáciu C tvorí skupina autorov začala aktívne tvoriť koncom 80. a v priebehu 90. rokov 20. storočia, až po prvé desaťročie 21. storočia po pomerne dlhšom časovom úseku po predošlej generácii. Tento zoznam nie je konečný, keďže sú to ešte v súčasnosti choreograficky aktívne osobnosti, v prípade potreby bude priebežne doplnený metódou snehovej gule. Okolnosti začiatkov ich choreografickej tvorby, typ dosiahnutého vzdelania budú predmetom naratívnych interview.

Generácia D – do tejto skupiny budem radieť najmladšiu generáciu autorov v súčasnosti pôsobiach v neprofesionálnych folklórnych súboroch. Vyprofilovala sa viacerými spôsobmi: prevzatím vedenia už existujúceho a etablovaného folklórneho súboru po choreografovi z generácie C a B, príp. vznikom nového folklórneho súboru. Zoznam choreografov v tejto generácii sa bude rozširovať počas terénneho výskumu metódou snehovej gule a zúčastneným pozorovaním v rámci choreografických súťaží, no nebude nosnou vzorkou respondentov.

3. metóda zúčastneného pozorovania ako doplnok k naratívny interview, ktorú plánujem aplikovať účasťou na nácvikoch, na ktorých bude choreograf, s ktorým je realizované interview, v procese choreografickej tvorby vo folklórnom súbore.

Na základe doterajších výskumov, ktoré som realizovala k mojej bakalárskej a diplomovej práci, ale rovnako aj na základe pilotných rozhovorov realizované pre potreby dizertačnej práce sa ukazujú indicie o profilovaní dvoch ústredných osobnostiach choreografickej tvorby vo folklórnych súboroch na Slovensku, ktorí svojou tvorbou a choreografickými stratégiami ovplyvnili vývoj choreografickej tvorby a vyhranili ju do dvoch kvalitatívne odlišných generačných vln. Prvým je Štefan Nosál, umelecký vedúci a choreograf Lúčnice, ktorý okrem umeleckej tvorby v súbore Lúčnica a v programoch Slovenskej televízie, prípadne, režijnej práce na folklórnych festivaloch, realizoval prednášky z oblasti choreografickej tvorby pre choreografov generácie B v rámci rôznych vzdelávacích seminárov. Okrem toho, ako pedagóg a neskôr aj vedúci Katedry tanečnej tvorby Hudobnej a tanečnej fakulty VŠMU v Bratislave sa podieľal na výchove nasledujúcich choreografov. Vplyv jeho choreografického myslenia na generáciu B je pozorovateľný nie len analýzou choreografií tvorcov generácie B, no rovnako v ich osobných výpovediach.

Naproti tomu, pilotný výskum k dizertačnej práci zahŕňal i rozhovory s choreografmi generácie C, v ktorom sa ukazuje dominantná postava Ervína Vargu, choreografa a umeleckého vedúceho súboru *Szóttes* a *Iffjú Szívek* v Bratislave, ktorému nebola dosiaľ venovaná z hľadiska jeho vplyvu na zmenu v choreografických stratégiách mladšej generácie tvorcov patričná pozornosť. Už názvy súborov, s ktorými spolupracoval indikujú vplyv maďarskej tanečnej školy, ktorej umelecké východiská by si zaslúžili samostatný príspevok Žiaľ, Ervín Varga je už niekoľko rokov nebohý a tak informácie o ňom a o jeho choreografickej tvorbe bude treba získavať zo sekundárnych zdrojov. Napriek tomu už teraz disponujem novými poznatkami, ktoré sa v konečnom dôsledku pretavia do praktického významu dizertačnej práce.

Bibliografia

- Dunin Elsie Ivancich (1991), Transmission and Diffusion: Macedonian Dances 1938 – 1988. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 33/1, 203 – 213.
- Dunin Elsie Ivancich (2012), Performing local folklor (dances): *lindjo* in Croatia and *čoček* in Macedonia, two case studies. In: *Dance, Gender and Meanings, Contemporizing Traditional Dance*. Prague, Academy of Performing Arts.
- Shay Anthony (2002), *Choreographic Politics. State Folk Dance Companies, Representation, and Power*. Middletown, Connecticut, Wesleyan University Press.
- Takácsová Martina (2015), *Stereotypy v choreografiách amatérskych folklórnych súborov v druhej polovici 20. storočia na príklade ženského kruhového tanca zo Zemplína – karičky*. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

ASPEKTY PRIESTORU MESTA A JEHO SPOLOČENSKÝ OBRAZ V PRÓZE J. P. TOMÁŠKA *OBCHODNÍCI*

The present paper focuses on the elaboration of the literary city area in the start of the 19th century and monitors its projection in Slovak literature during the Biedermeier period. The main attention is paid to the prose of J. P. Tomášek Traders that can be considered as the first urban prose in Slovak literature. The author portrays the urban environment of Pest and Buda in the early thirties of the 19th century. He describes individual city areas, noting the city architecturally, as a place of culture and education, while considering also its social and societal conditions.

Key words: prose, Biedermeier, city, interior, townspeople

Na začiatku štyridsiatych rokov 19. storočia vychádza prozaický fragment J. P. Tomáška *Obchodníci* (1846), ktorého príbeh je situovaný do veľkomestského prostredia Pešti. „Primárnym typologickým znakom poviedky, ktorý najcelistvejšie odráža dobovú biedermeierovskú kultúrnu atmosféru, je ústredný topos mesta, ktorého použitie zaraďuje tento text vôbec k prvým výsostne mestským prózám v slovenskej literatúre.“ (Vojtech 2003: 383). Pešť bola kľúčovým miestom kultúrneho a spoločenského diania v Uhorsku. Pre Slovákov z Horného Uhorska bola vždy lákadlom, nielen pre lepšie životné podmienky, ale aj pre možnosť získavania nových poznatkov a skúseností. Poviedka zobrazuje osudy štiavnického Slováka, ktorý opúšťa rodné provinčné mestečko a odchádza do veľkomesta, aby sa mohol vzdelávať v obchodníckom povolání. Po svojom vyučení a zdokonalení sa chce svojou prácou podieľať na zlepšení pomerov svojich národovcov, čím sa autor snaží naznačiť vlasteneckú koncepciu diela.

Tomášek v prvej časti prózy využíva priestorovú koncepciu cudzosti, keď hlavný hrdina Alichovský prichádza do veľkého a pre neho neznámeho mesta, do ktorého nás autor vovádza bez úvodných informácií o jeho vzniku alebo histórii (autori 19. storočia svoje prózy často začínali topografickým opisom priestoru). Alichovský na Jozefskú ulicu, ktorá je zaplnená davom neznámych ľudí, pozerá očami cudzinca, ktorý všetko vidí prvýkrát. Prezerá si budovy, ťahajúce sa do výšky, domy a obchody, ktoré navzájom tvoria súvislý celok. Všetko pozorne sleduje, ale s istým odstupom, mesto prijíma do seba, ale stále nie je vtiahnutý do jeho atmosféry. Preto oveľa citlivejšie vníma prechod z centra mesta, v ktorom je ubytovaný jeho budúci zamestnávateľ, nemecký obchodník pán Bär, do jeho okrajovej časti, v ktorej si hľadá primerané ubytovanie. Hlavná postava sa presúva z prepychovej časti mesta do odľahlejšej, tichšej, ale mierne zanedbanej úzkej ulice, k obydlíu pani Turskej na Píšťalovej ulici. Jej dom je malý, obklopený nízkymi budovami. Uprostred dvora stojí pumpa a na ľavej strane sa cez otvorené dvere okoloidúcemu naskytá pohľad do kuchyne zútulnenej teplom ohňa a riadom, v ktorom sa pripravuje jedlo. Tento obraz v nás vyvoláva dojem biedermeierovského náznaku tepla rodinného krbu a pokojnej rodinnej atmosféry. Autorov pohľad od vonkajšieho opisu domu prechádza smerom do jeho útrob a pomocou interiérových prvkov modeluje priestor izby. Pre obdobie biedermeieru bol bežný opis meštianskeho domu s jeho vnútorným vybavením, interiérom izby a oknom, ktoré poskytovalo výhľad na okolitú krajinu. Domácu atmosféru v penzióne u pani Turskej naznačuje usporiadanie izby, v ktorej je umiestnený pohodlný diván pre odpočinok, stólik prikrýty brusom, stoličky, skrinky s praktickou funkciou na uloženie kníh, obrazy, zrkadlo. Prostredie vytvára dojem účelnosti, zmysluplnosti, je uvoľnené, nenútené s prirodzeným komfortom. Alichovský ubytovanie prijíma, napriek tomu, že v izbe bude dočasne ubytovaný s mladým študentom medicíny Hengemannom. Aby svojho spolubývajúceho nerušil, vyberie sa do centra mesta, s cieľom spoznať ho bližšie. Mesto má podobu živého organizmu, je v ňom ruch, neustály pohyb, množstvo ulíc, obchody s tovarom a veľa ľudí. Hlavná postava sa dostáva do blízkosti s okoloidúcimi, ktorí sú súčasťou každodenného života Pešti. Práve tieto stretnutia slúžia Tomáškovi na zdôraznenie vlasteneckej tendencie a hrdosti na svoj národ.

Okrem pozitívne ladených náznakov pri spracovaní tematiky veľkého mesta nachádzame v Tomáškovej poviedke aj negatívny pohľad, ktorý je kritický a moralistický. Alichovský je človek preferujúci nábožensko-filozofický postoj pasívneho prijímania a podriaďovania sa všetkému, čo život prináša. Napriek tomu ho životné okolnosti privedú do verejného domu, kde sa spoločnosť ľahkých dievčat správa k nemu veľmi dôverne. Vnútna charakteristika tohto priestoru naznačuje identitu nečistoty a atmosféru nemorálnosti a hriechu. Keď Alichovský pochopí, na akom mieste sa nachádza, rýchlo ho opúšťa. Na druhý deň jeho kroky vedú do chrámu, do ktorého sa dostáva náhodou. Cirkevná stavba je miestom, v ktorom sa nevykonáva praktická činnosť, práve naopak, je určená k tomu, aby sa jedinec z tohto prostredia vymanil a zahĺbil sa do svojho vnútra. Kostol je transcendentálnym priestorom, v ktorom prichádza k stretnutiu človeka s Bohom, preto je táto stavba miestom útočiska, zostupovania do seba, miestom, ktoré je z týchto dôvodov považované za posvätné. Priestor chrámu sa vyznačuje mravnou štruktúrou, ktorá posilňuje duchovnú silu človeka. Vnútročné prostredie kostola má aj funkciu spoločenskú, je to miesto obradov a zhromaždenia ľudí, ktorí sa ich

zúčastňujú. „Na rozdiel od vidieckeho kostola býva zoskupenie účastníkov bohoslužby v mestskom alebo dokonca vo veľkomestskom chráme podstatne rôznorodejšie, premenlivejšie, schádzajú sa tu aj ľudia úplne neznámi – a preto práve chrám sa stáva neraz dejiskom stretnutí prekvapivých a osudových.“ (Kubínová 1997: 132) Je možné sem vstúpiť aj v čase, keď sa nekoná bohoslužba, kvôli modlitbe alebo rozjímaniu v prostredí ponorenom do ticha. Alichovský práve z tohto dôvodu vchádza do kostola, keď mu autor pripraví náhodné stretnutie s osobou, v ktorej spoznáva dievčinu z predchádzajúceho večera. Rozhodne sa poobzerať aj po iných peštianskych kostoloch, v jednom z nich si vypočuje slovenskú kázeň J. Kollára. „Kollárove kázne šírkou svojho záberu a akcentom na všeľudské a univerzálne hodnoty, ktoré prekračovali náboženskú persuzívnosť žánru, poskytovali bohatú zásobáreň myšlienok a tém, v ktorých sa odrážal nielen hodnotový svet autora, ale aj hodnotový svet človeka a intelektuála prvej polovice 19. storočia.“ (Vojtech 2016: 209) V tejto súvislosti treba pripomenúť význam vzdelania, ktoré bolo dôležitým prvkom realizácie postavenia privilegovanej mestskej spoločnosti. Pracovná činnosť mužov v správe mesta si vyžadovala vyštudovanie strednej školy, dievčatá z meštianskych kruhov sa vzdelávali v súkromných školách, od konca storočia navštevovali meštianske školy, v ktorých sa pripravovali na manželstvo a vedenie domácnosti. Tomáškov hrdina, ktorého cieľom je zamestnať sa v obchode pána Bára, sa zdokonaľuje v nemeckom a maďarskom jazyku a v obchodnej vede. V tom mu je nápomocný intelektuál Hengemann, ktorý mu odporúča vhodné knihy na štúdium, vedí ho do kníhkupectiev a na mnohé miesta (do múzea, do divadla, na verejné zhromaždenia rôznych spolkov, ale aj do prírody v okolí Budína), kde získava množstvo nových vedomostí a skúseností.

Tieto skutočnosti umožnia Alichovskému nastúpiť do služby pomocníka v peštianskom obchodnom dome pána Bára, v ktorom mu je poskytnuté aj ubytovanie. Hlavná postava prichádza do styku s rodinou obchodníka a zoznamuje sa s atmosférou kultivovanej meštianskej vrstvy. Domáci život rodiny predstavuje usporiadaný systém a interiér v ňom hrá úlohu ideálneho miesta naplneného vzájomným porozumením a rozdelením funkcií jeho členov. Žena je zodpovedná za organizovanie činnosti v domácnosti, čistotu, útulnosť a domácu pohodu, muž reprezentuje rodinu vo vonkajšom prostredí, finančne ju zabezpečuje a rozhoduje o nej. Tomuto modelu zodpovedá interiérové vybavenie domácnosti, ktoré kladie dôraz na účelnosť a pohodlie. Zariadenie domu obdobia *biedermeieru* neoplyvalo ozdobnosťou, ale vzťahom majiteľov k drobnostiam, ktoré ich obklopovali. Vybavenie miestností zodpovedalo priestorovým možnostiam príbytku a dobovému vkusu, ktorý preferoval štýly z predchádzajúcich storočí pôsobiace dojmom serióznosti. Každodenné činnosti vykonávané v tomto prostredí boli spetrované rôznymi záujmami, ktoré boli rozdielne pre mužské a ženské pohlavie. Ak ženy preferovali spoločenské stretnutia pri rozhovoroch, hudbe, vyšívaní alebo kreslení, muži uprednostňovali stretávanie sa v pohostinstvách, kaviarňach a rôznych spolkoch.

Rodina pána Bára patrila do strednej vrstvy meštianstva, ktorej životný štýl sa nezaobišiel bez návštevy divadla. Ešte začiatkom 19. storočia určovala vysoká šľachta smerovanie a vývin divadelného života a dávala aj podnety na divadelné predstavenia, postupne vplyv šľachty na rozvíjajúcu kultúru ochaboval a jeho úlohu prebralo meštianstvo. Sféra kultúrneho pôsobenia divadla nebola vždy zhodná s vkusom publika, ktoré navštevovalo predstavenia, ale jej vývoj prebiehal podľa konkrétneho dobového určenia. Divadlo, prezentované v Tomáškovom príbehu nebolo veľké, ale jeho vnútorný priestor bol pekne ozdobený. Slúžil pre určitú skupinu spoločnosti, hlavne mladých ľudí z radov mešťanov. Študujúca mládež, svojim kultúrnym rozhľadom, vedomosťami a spoločenským postavením, mala veľký vplyv na šírenie divadelnej kultúry. „V mestách, kde študovala (Bratislava, Pešť), mohla sa divadlom nielen vzdelávať a nadchýňať, ale i spoznávať jeho schopnosti ako nástroja veľkej spoločenskej pôsobnosti.“ (Michalčová-Cesnaková 1967: 220)

Spoločenský život meštianskej rodiny 19. storočia tvorili aj rôzne zábavy a plesy, ktoré boli mimoriadnou udalosťou a oživením každodenného stereotypu. Tomášek si v kapitole *Ples a nešťestí* veľmi pozorne všima spoločenské podujatia meštianskych vrstiev, ktoré sa odohrávali v súkromnom prostredí domova. Tomáškov salón je stvárnený v podobe najpriestrannejšej miestnosti v strede domu, v jeho ústrednej časti. „Salóny neboli akýmkoľvek spoločenstvom. Išlo o spoločenstvo, ktoré bolo vytvárané ako umelecké dielo *sui generis*. Pestovala sa salónna reč a elegantný štýl, vyžadovala sa náležitá kultúra hovoriaceho aj počúvajúcich. Pani domu bola vždy hlavnou protagonistkou spoločnosti, sprostredkovala stretnutia rôznych osobností a vytvárala zo spoločnosti celok, v ktorom vládla tolerancia a súlad.“ (Pešková 1999: 9)

Spoločenské stretnutie si vyžadovalo siahodlhé prípravy zdobenia a osvetľovania miestností, ktoré malo dať vyniknúť kráse a zariadeniu miestnosti. Organizácia tanečnej zábavy bola robená so zámerom prezentácie zámožnosti rodiny a pani domu ako hositeľka na všetko dohliadala. Ples častokrát pre mladé dievčatá spĺňal zoznamovaciu úlohu, účelom ktorej bolo nájsť si budúceho manžela s primeraným spoločenským postavením a finančným zabezpečením. Salón bol miestom slávnostného zhromaždenia, okrem predpísaných noriem správania bolo stanovené aj to, v akom odeve sa mohol návštevník plesu zúčastniť. Tomášek okrem charakteristiky prostredia a spoločnosti detailne zobrazuje priebeh pohostenia, stoly plné rôznych lahôdok a nápojov a príjemnú domácu atmosféru, ktorú dotvárala hudba pre tanečtívcov mladých hostí. „Salónna hudba predstavovala v 19. storočí novú rozsiahlu oblasť, ktorá bola vyvolaná spoločenskou potrebou. Pod pojem salónna hudba zahŕňajú hudobnú prax, ktorá sa viaže k priestoru a špecifickému kontextu pospolitosti označovanej ako salón, alebo hudba v salóne a potom diela kompozičné, ktoré sú určené priamo pre tento rámec, teda hudba pre salón.“ (Ottlová – Pospíšil 1999: 50) Hlavný protagonistasi v tomto prostredí veľmi pozorne všima všetko dianie, sleduje tanec, správanie, zvyky a spôsoby meštianskej spoločnosti a práve vďaka tomu sa mu počas zábavy podarí vypátrať v obchode pána Bára zlodeja Sziványiho a odhaliť jeho predchádzajúce podvody.

Nedokončená próza J. P. Tomáška je tvorená z množstva heterogénnych elementov – vedľa realistických drobností

v nej nachádzame zápletku v podobe intrigy (ktorá hlavný význam nadobudne až v romantickej próze), tiež prvky sentimentalizmu s biedemeierovskými tendenciami. Spracováva niekoľko tematických vrstiev od sociálnej, cez národnostnú, vlasteneckú, kultúrnu, hospodársku, či politickú. Práve z týchto dôvodov môžeme na nej ukázať prácu s rôznymi typmi literárneho priestoru a jeho modelové stvárnenie.

Chápanie priestoru u autora je viacvrstvové, zobrazuje tak exteriéry ako aj vnútorné priestory, ktoré sú navzájom typologicky odlišné. Interiéry a ich zariadenie naznačujú postavenie mestského človeka v spoločnosti a jeho spätosť s prostredím okolo neho. V súvzťažnosti s Alichovským vyjadruje atmosféru mesta priestorová situácia, charakteristická svojimi dominantnými predmetmi, ktoré dotvárajú miesto deja. Jednotlivé priestory u Tomáška súvisia s funkciou opisovaných miest, ktoré sú podriadené štruktúre mesta a autorovmu náhľadu. Priestor u neho prechádza cez rôzne roviny od zobrazenia priestranstva mesta, cez jeho ulice, domy a napokon izby, zakúšanie hrdinového priestoru a povaha miesta sa premenlivo rozvíja od makropriestoru cez podpriestory, až k mikropriestoru. Priestor, ktorý je modelovaný rôznymi významovo usporiadanými zložkami, tak zanecháva svoju pečať v mnohotvárných vrstvách Tomáškovho diela.

Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA 1/0647/17 *Poetika prózy 18. – 20. storočia*.

Primárna literatúra

Tomášek, Ján Pavel (1846), *Obchodníci – Povídka z nových časův*. Levoča, Jan Werthmüller a syn.

Sekundárna literatúra

Kubínová, Marie (1997), *Prostory víry a transcendence*. In: Hodrová, D.: *Poetika míst: kapitoly z literární tematologie*. Jinočany, H&H.

Michalcová-Cesnaková, Milena (1967), *Kapitoly z dejin slovenského divadla: od najstarších čias po realizmus*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV.

Pešková, Jaroslava (1999), *Salony jako místo setkání*. In: Lorenzová, Helena - Petrasová, Taťána, *Salony v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha, KLP-Koniasch Latin Press.

Ottlová, Marta – Pospíšil, Milan (1999), *Hudební salon a salonní hudba*. In: Lorenzová, Helena - Petrasová, Taťána, *Salony v české kultuře 19. století: sborník příspěvků z 18. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha, KLP-Koniasch Latin Press.

Vojtech, Miloslav (2004), *Biedermeierovské tendencie v slovenskej literatúre národného obrozenia*. In: Petrasová, Taťána – Lorenzová, Helena: *Biedermeier v českých zemích: sborník příspěvků z 23. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 6. – 8. března 2003*. Praha, KLP.

Vojtech, Miloslav (2016), *Prozaický fragment Pavla Jána Tomáška Obchodníci (Otázky literárnohistorickej recepcie, interpretácie a česko-slovenské súvislosti textu)*. In: Pospíšil, Ivo - Paučová, Lenka: *Poetika prózy v česko-slovenských souvislostech: kolektivní monografie*. Brno, Jan Sojnek – Galium.

JAKUB JARINA

Masaryk University, Brno, Czech Republic
jarina@mail.muni.cz

GLIMPSES OF UTOPIA IN MODERN CZECH LITERATURE

The literary genre of utopia has declined in the 20th century. Dropping behind its negative counterpart (dystopia and anti-utopia) it became rather scarce, anachronic and unconvincing. However, there were some new, innovative attempts on the genre, too. In my article, I will focus on these "glimpses of utopia" in modern Czech literature, arguing that these texts bear similar features to critical utopias and dystopias as described in MOYLAN 1986 and MOYLAN 2000. Even though critical utopia and dystopia are mostly connected with Anglophone context of so-called New Wave science fiction, some Czech work resemble them in the way they blend the genres of utopia and dystopia to reflect and disavow the naivety of classic utopias.

Key words: Utopia, Dystopia, Anti-utopia, Invalid Siblings

Let me start with a short anecdote. I finished my master degree with a thesis devoted to negative utopia or dystopia and my supervisor once asked me if there are some positive utopias left in the Czech literature. I realized that he wasn't completely serious and the question was a joke to a certain extent because everyone knows that utopia, positive utopia, a depiction of ideal yet nonexistent society, is a dead genre in the 20th and the 21st century. Positive utopias like Thomas More's *Utopia* and Tommaso Campanella's *City of Sun* were not appealing enough for the broad audience: they were too intellectual and the story was too boring for common readers. Also, after two world wars and after the experience of totalitarian regimes, the ideas like technological progress, optimal social organization and the very concept of utopia itself were perceived as something unconvincing and even corrupted and dangerous by most people. The 20th century was overly critical to utopia. The idealism of utopian thinking has been seen as unrealistic and connected with totalitarianism and political violence (cf. Popper 2011: 162–172). In literary production, the genre has declined and has been mostly replaced by its negative, more pessimistic variants. Still, one can find glimpses of positive utopia in modern literature. The genre developed new forms that allowed it to cope with criticism of utopian thinking.

The generic field of utopian literature

The genre of utopia is an interesting intersection of fiction and political or philosophical essay. It constructs fantastic fictional worlds to develop thought experiments that speculate about an alternative organization of society. For the sake of brevity, let's stick with the well-known definition of the genre by Lyman Tower Sargent, who sees (positive) utopia as „a non-existent society described in considerable detail and normally located in time and space that the author intended a contemporaneous reader to view as considerably better than the society in which that reader lived.“ (Sargent 1994: 9)

Apart from traditional positive utopias, the long tradition of narratives that presents rather bleak and pessimistic visions of fictional societies established. This negative counterpart of utopia is usually called dystopia and can be defined as „a non-existent society described in considerable detail and normally located in time and space that the author intended a contemporaneous reader to view as considerably worse than the society in which that reader lived.“ (Ibid.: 9).

Sometimes, the distinction between dystopia and anti-utopia is made. The difference is that anti-utopia is critical to the very concept of utopia and it presents utopia as something impossible or even perverted and dangerous. Typical anti-utopia tells a story about a utopia that went terribly wrong becoming a hell on earth instead of paradise. There is an assumption that every attempt to create utopia will inevitably fail or lead to dystopia (Ibid.: 9).

As was already said, since the end of the 19th century, dystopia and anti-utopia have prevailed in the literary production while positive utopia has been mostly seen as antique or even dead genre. However, there were some innovative generic forms developed that revived the hopeful aspect of utopian fiction. These new forms were described as critical utopia and critical dystopia. They both can be seen as liminal genres since they are blending the genres of utopia and dystopia together.

The term critical utopia is mostly related to so-called New Wave science fiction and feminist science fiction of the 60s and 70s. It was introduced by Tom Moylan (1986) to describe the texts like Ursula K Le Guin's *The Dispossessed*, Joanna Russ's *The Female Man* or Samuel R. Delany's *Triton*. These works are basically utopias that adopt some elements of dystopia.

There is an utopian society in the fictional world but this society is far from perfect. There are some major flaws revealed during the process of narration and the utopian society has to develop and evolve in order to overcome them. But often, this is an unsolvable problem because these flaws are caused by the very nature of human beings which isn't ideal at all. The future is unclear and open in these texts, the utopia can even fail entirely, eventually becoming a dystopia.

The critical dystopia does something slightly different with similar effect. The term covers some newer development of the genre in the 80s and early 90s. It describes the works like K. S. Robinson's *Other California* or Octavia Butler's *Parable of the Sower* in which the potential of the genre is used to examine possibilities of subversion, resistance and social change within the dystopian society (cf. Moylan 2000). Critical dystopias construct a dystopian world that contains in itself an element of utopia. It can be an utopian community, a resistance movement or even a historical process that eventually leads to overcoming of the dystopian order of things. Of course, we can see something similar in classical dystopias, too. Heroes of Orwell's, Huxley's and Zamyatin's canonical novels all act in order to oppose the dystopian regime, but in this case, resistance is hopeless and at the end, these characters end up dead or defeated. In critical dystopias, on the other hand, there is a chance for resistance to succeed and transform the society.

The image of utopia in critical utopias and dystopias differ a lot from the one in classical genre text. Classic utopias were basically static, universal blueprints, safe and stable projections of ideal principles. In critical utopias and dystopias, the element of ideality and stability is brought into question and the utopia is rather an ambiguous, fragile and struggling attempt on a better world. The message of these texts is that the ideal can't be achieved but it is this ideal, the image of utopia what motivates us to constantly change our world to a better place. Critical utopias and dystopias "reject utopia as a blueprint while preserving it as a dream." (Moylan 1986: 10).

Invalid Siblings

The narrative strategies typical for critical utopia and dystopia can be found in modern Czech literature, too. However, there are some slight differences as can be seen on the novel *Invalid Siblings* (1974) by Egon Bondy.

The story is set in the far future on an isolated island (probably the most significant setting in utopian literature). The fictional world is clearly dystopian in terms of both settings and social organization. The environment is bleak: ground lifeless, sterile and filthy and the island itself is surrounded by black, slimy and stinky waters that flooded the rest of the world and threaten to swallow the island too.

The island itself is divided into two states, Union and Federation, that are practically identical. Both are governed by sort of military officers, while most of the common people are described as docile citizens that eventually grew idiotic. They are diligent builders of values and consumers of senselessness and they are mostly apathetic for everything else. Apparently, the island society has totalitarian roots but here and now, on a little island at the end of the time, the regime is a mere charade and its attempts on absolute control are absurd and nonsensical.

Of course, this depiction of dystopian island reflects how Bondy perceived the society during the normalization in the late 60s and 70s.

Aside from the social order stands a group of invalid pensioners. These are people that don't fit the image of worthwhile working class: lazybones and vagabonds but also artist and intellectuals or people overly spiritual. The state doesn't care about them too much. Being lazy and clumsy, forced to work, the invalids would cause so much damage that it is better to pay them regular rent and let them be. The community of invalids is practically a small utopia in the dystopian world of the book. The invalids are more active, joyful and creative, they care for each other and they are not violent. Still, they are just people, they differ a lot and their community isn't ideal. They are also struggling to a certain extent, because there is a possibility that the government will start focusing on them someday and try to get rid of them, probably in a violent way. Still, life here is significantly better than in the society of regular citizens.

At this point, the structure of the fictional world of the book is similar to the one of critical dystopias. Things are more complicated, though. Having no common philosophy or ideology, the society of the invalids is very heterogeneous and there are even some political fractions with loyal followers that want to lead a revolution and take over the control over the island. In one of the key parts of the book, A. (the main protagonist and one of the eponymous siblings) debates with Lev Davidovič Mandelbaum, leader of one of these revolutionary groups. Mandelbaum wants A. to join his revolution but A. is against it. As he argues "since the October Revolution, every revolution failed because the revolutionaries started to govern the society. (...) They (new revolutionary parties) always end as same as the former ones." (Bondy2002: 90) The revolution would solve nothing and it would change nothing. After the revolution, one establishment will fall but another one will emerge to fill the blank space. And as long as there will be an establishment, there will be no real freedom for the people, only the never-ending circle of masters and slaves.

According to A., people should govern themselves without any leaders. But as he says later in the book, most people don't want this, because they are too afraid of the responsibility that comes with true independence. So, there is a vision of utopia but this vision will never become a reality. The proposed utopia will never be accepted as universal status quo by most people, it is a viable option only for the small subversive group of invalids.

Let us sum up the situation. The novel is set in an apparently dystopian world, but this dystopia contains a small utopia in form of the community of invalid pensioners. This small utopia is fallible as it already contains germs of possible future dystopias (the revolutionary groups). It also contains a germ of possible complete universal utopia, but there is no hope for the whole humankind to reach that state. In the end, everything seems to be covered by a layer of anti-utopian skepticism.

Bondy's novel is blending the genres of utopia, dystopia, and anti-utopia. There is an utopian dimension in it – the book has a didactic dimension and it was perceived as a manifest by members of Czech literary underground (Pilař 1999: 71) While the depicted ideals, ethics and lifestyle were meant to follow, there is strong opinion that it is possible

to do something despite the establishment, but not to fight it, because to fight the establishment means to create the new one. In the end, the book is an interesting mixture of hope and despair.

We can find more books in the modern Czech literature that create structures similar to these of critical utopia and dystopia. Texts like Cecilie Jilková's *The Voyage to Drromm* (2010), Michal Ajvaz's *The Golden Age* (2010) or Ondřej Štindl's *Mondschein* (2012) present utopia as something not ideal, but flawed and ambiguous. The future of their fictional societies is open, they are developing and at the end of this development, they can become a better place but also fail entirely. At the same time, these texts involve much more skepticism that pushes them towards the anti-utopian stance. Unlike the works described by Moylan and others, these Czech ambiguous utopias also don't constitute any kind of literary movement. These are isolated attempts, often unique even for their authors.

I think the differences can be explained by different cultural contexts to a certain extent. The authors of critical utopias and dystopias were strongly influenced by ideas of the counterculture of the 1960s which has significant utopian dimension. In Czechoslovakia, on the other hand, there were five decades of the totalitarian regime that presented itself as a utopia (or utopian project, cf. Macura 2008: 15–36). And after that, there was the Velvet revolution which turned out to be quite a disillusion for many people. We can speculate that this historical experience has made the notion of utopia and radical social change more suspicious for Czech authors.

Despite the differences, it is quite interesting that the genre of utopia developed similar forms in two different cultural environments without any evident influence. Both in American science fiction and in Czech literature, the genre overcame the political naivety and unrealistic notion of human nature through blending (positive) utopia with its negative counterparts. It would be interesting to explore if there is similar development in other national literatures too.

Literature

- Bondy, Egon (2002), *Invalidní sourozenci*. Brno, Zvláštní vydání.
Macura, Vladimír (2008), *Šťastný věk a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha, Academia.
Moylan, Tom (1986), *Demand the Impossible: Science Fiction and the Utopian Imagination*. New York, Methuen.
Moylan, Tom (2000), *Scraps from the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia*. Boulder, Westview.
Pilař, Martin (1999), *Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu*. Brno, Host.
Popper, Karl Raimund (2011), *Otevřená společnost a její nepřátelé I*. Praha, Oikoymenh.
Sargent, Lyman Tower (1994), *The Three Faces of Utopianism Revisited*. *Utopian Studies*. 5/1, 1–37.

ГЛАГОЛИ ЗА СЛУХОВО ВЪЗПРИЯТИЕ С КОГНИТИВНО ЗНАЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

*The study presents the semantic transformation of the Bulgarian perceptive verbs *slusham* and *chuvam* into verbs with mental meaning. The syntactic features of these verbs in their uses are analysed and compared. The main goal is to present the semantic transition of the verbs which is based on the fact that the perception of speech makes it possible to emphasise its meaning, its content. In these uses, hearing perception is only a channel for obtaining information that is rationalized and interpreted.*

Key words: perceptive predicates, semantic transformation, syntactic features

Въведение

Обект на изследване в настоящата работа са глаголите за слухово възприятие *чувам* и *слушам*. Предмет на изследване е семантичният преход на тези глаголи от перцептивно към ментално значение. Нашата цел е да се представят и съпоставят синтактичните свойства на глаголните лексеми при двете употреби.

Изложение

Слуховото възприятие е един от аспектите на перцептивната дейност. Перцепцията е резултат от въздействието на дразнители (стимули) от обкръжаващата среда върху сетивните органи. В резултат на това въздействие възприемащият субект получава информация, т.е. непосредствено познание за тази среда. От своя страна сетивното познание, като първично, е основа и необходимо условие за по-висшия познавателен процес – мисленето, в различните му аспекти: знание, разбиране, умозаключение, формиране на мнение и преценка и т.н. В този смисъл възприятието се явява база и предпоставка за когнитивната дейност.

Връзката между перцепция и познание намира своето отражение в езика. Доказателство за това е свойството на перцептивната лексика да развива ментални значения. В настоящата работа изследването е концентрирано върху глаголи за слухово възприятие в българския език, а предмет на изследване е употребата им като когнитивни предикати. В работата ще бъде представена разликата в съчетателните им свойства при употребата им с перцептивно и вторично ментално значение.

Ситуацията на слухово възприятие предполага, от една страна, възприемащ със слуха си субект и от друга страна, наличие на проява на звуков източник, който може да бъде от различно качество – човешки глас, говор, музика, различни видове шум и т.н. обозначаването на този вид психична дейност става чрез глаголната лексема *чувам*. Нейното значение е 'възприемам звук, глас, шум, говор, пеене и др. със слуха си' (БТР 2008). Глаголът *чувам* отваря позиции за два поясняващи го елемента – субект на перцептивна дейност (експериментор) (Пенчев 1998: 74, Петрова 2006: 74) и обект на възприятие, т.е. някакъв слухово възприемаем източник. Субектът на възприятието заема подложната позиция, а звуковият източник – прякообектната. Елементът в обектна позиция се изразява със съществително име, което означава звучаща същина от различно естество (глас, говор, песен, шум и т.н.), например:

- (1) *Тя чу гласа на сестра си.*
- (2) *Около полунощ чухме два изстрела.*
- (3) *И тогава чуха тропота на конете.*

Обект на слухово възприятие обаче може да бъде и ситуация, свързана със звукова проява. При това положение в обектната позиция се явява подчинено допълнително изречение, например:

- (4) *Тя чу, че се звъни.*
- (5) *Чух как нещо изтрещя.*
- (6) *Не чух какво ми каза.*

От примерите се вижда, че глаголът *чувам* присъединява подчинено допълнително *че* – изречение (4) или подчинено допълнително косвеновъпросително изречение (5, 6). Тъй като глаголът обозначава непосредствено сетивно възприятие, подчинените изречения обозначават някакво фактическо събитие. Възможна е и употребата на подчинено *да* – изречение, но тогава се опровергава нечие предположение (Петрова 2015: 82):

- (7) *Телефонът май звъни.*
Не чувам да звъни.

Докато при възприемането на шум, пеене е налице само перцептивна дейност, при възприемането на звучаща реч е възможна преориентация към нейния смисъл, към съдържанието ѝ, което по същество е вече когнитивна дейност. В тази нова ситуация (8-13) перцепцията отива в втори план, а фокусът на вниманието се измества върху узнаването, получаването на информация за някакъв факт, събитие и т.н. Именно това мотивира семантичният преход от перцептивно към ментално значение на глагола *чувам* и употребата му с неговото производно значение 'узнавам, научавам нещо по нечии думи, слух, мълга' (БТР 2008):

- (8) *Чу ли новината?*

- (9) *Чух мнението/становището/идеята ти.*
 (10) *Чух за развода им.*
 (11) *Чу ли какво се е случило там?*
 (12) *Чух, че ще се развеждат.*
 (13) *Не съм чул да е заминал за Америка.*

При употребите с това значение елементът в подложна позиция вече не е перцептивен, а когнитивен субект (този, който узнава, който получава информация за нещо). Що се отнася до обекта на възприемане, той вече не е звучаща, а ментална същина (8 – 9) или не проява на звуков източник, а някакъв факт, събитие (10 – 13), обозначени съответно със съществителни имена или подчинени допълнителни изречения. Важно е, че във фокуса на вниманието са когнитивни процеси като узнаване, получаване на информация и т.н. това от своя страна разширява съчетателните възможности на глагола при употребата с ментално значение. Той може да присъединява непряко допълнение (за *развода* – 10), както и по-широк кръг косвеновъпросителни изречения, например:

- (14) *Чу ли кога ще дойдат?*
 (15) *Чу ли дали ще участват в конференцията?*
 (16) *Чух, че тя се е развела.*

При тези примери подчиненото изречение обозначава бъдещо или минало събитие, което при същинската перцепция е невъзможно, защото тя изисква едновременност.

Интересна е и още една употреба на глагола *чувам*:

- (17) *Чух болката/отчаянието в гласа ѝ.*
 (18) *Чуй сърцето си!*

В изречение (17) възприемащият субект по слуховото впечатление прави извод за нечие емоционално състояние. То не може да се чуе, но може да се интерпретира, да се разпознае по характерните му симптоми. Това по същество разширява когнитивната ситуация в посока на осмисляне, на правене на изводи и умозаключения. В пример (18) е налице насочване към разбиране и следване на това, което ни „казва“ сърцето, нашата съвест, нашата душа и нейните желания.

Глаголът *слушам* означава 'насочвам вниманието си да чуя, да възприема с уши, със слух' (БТР 2008). За разлика от *чувам* това е преднамерено, насочено слухово възприятие, т.е. активно, контролирано от субекта. Именно този компонент в значението на глагола *слушам* предполага времева продължителност на слуховото възприятие. Този факт от своя страна обуславя съчетателните прилики (19) и разлики (20 – 22) при двата глагола:

- (19) *Чувам музика и Слушам музика.*
 (20) *Чувам шум, но *Слушам шум.*
 (21) *Чу изстрел на улицата, но *Слушам изстрел на улицата.*
 (22) *Не ми се слуша музика, но *Не ми се чува музика.*

Примерите показват, че *слушам* не се съчетава с краткотрайни звукови източници (20 – 21), което се дължи на разликата в значението на двата глагола. Невъзможната употреба на *чувам* в желателна конструкция (22) е мотивирана от това, че не можеш да не желаеш да възприемаш нещо със слуха си, защото това е даденост (Петрова 2006: 120-121).

Глаголът *слушам* също развива когнитивно значение, но предимно в посока на разбиране и осмисляне съдържанието на нещо, което е казано като информация (23 – 24) или като съвет (25):

- (23) *Винаги слушам внимателно какво ми говориш.*
 (24) *Слушах внимателно доклада му.*
 (25) *Тя не слуша съветите на родителите си.*

Когнитивна ситуация се обозначава и при преносна употреба на глагола:

- (26) *Слушай сърцето си!*

В изречение (26) някой трябва да следва повелите на своята съвест и желания, т.е. да се доверява на своя вътрешен глас, на личната си преценка за нещата.

Заключение

От настоящия анализ може да се направи изводът, че семантичният преход на представените глаголи от перцептивно към ментално значение се основава на това, че възприемането на реч позволява да се изведе на преден план нейният смисъл, нейното съдържание. При тези употреби слуховата перцепция е само канал за получаване на информация, която да бъде осмислена и интерпретирана.

Литература

- БТР (2008), *Български тълковен речник*. София, Наука и изкуство.
 Пенчев, Йордан (1998), *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. Пловдив.
 Петрова, Галина (2006), *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас, Димант.
 Петрова, Галина (2015), *Сложни изречения с да – комплемент за изразяване на контрахипотетичност; Да (пре)откривава думите (Юбилеен сборник, посветен на проф. дфн Вера Маровска)*. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 77-84.

OLIWIA KASPRZYK

Uniwersytet Warszawski, Polska
kasprzyk.oliw@gmail.com

PROLOG DO TRAGEDII WŁODZIMIERZ MAJAKOWSKI. ANALIZA PORÓWNAWCZA POLSKICH TŁUMACZEŃ

This paper is an attempt of a comparative analysis of two Polish translations of the prologue to the tragedy Vladimir Mayakovsky, the first play written by V. Mayakovsky in 1913. The author of the first translation is Anatol Stern (1959) and of the second one is Adam Pomorski (1996). The central issue is the analysis of those differences between the translation and the original, which greatly affected the language, image, sound/rhythm and which had the biggest impact on the changes in the layer of meanings and images. In this paper we will try to explore the presence of a situation of an explicit ideological and literary identification of the translator's strategy, which expresses itself in his relation to language and interpretation of translation.

Key words: Mayakovsky, translation, comparative analysis, theatre, dramaturgy

W niniejszym referacie została podjęta próba analizy porównawczej dwóch tłumaczeń na język polski *Prologu* do tragedii *Włodzimierz Majakowski*, pierwszego dramatu, napisanego przez Władimira Majakowskiego w 1913 r. Autorem pierwszego tłumaczenia jest Anatol Stern; było ono opublikowane w wydanym w 1959 r. zbiorczym tomie poety pt. *Utwory sceniczne. Proza*. Autorem drugiego tłumaczenia, opublikowanego w 1996 r. w 7 numerze „Literatury na świecie”, jest Adam Pomorski. Daty powstania tłumaczeń oddziela prawie czterdzieści lat i są to jedyne przekłady tragedii czy jej fragmentów na język polski, co tylko zdaje się potwierdzać regułę, która w pewnym stopniu pokutuje również współcześnie: „Jeśli poematy Majakowskiego, przynajmniej we fragmentach, na ogół czytelnikowi polskiemu były znane, to jego utwory sceniczne z wyjątkiem niewielkich fragmentów *Misterium-buffo*, tłumaczonych ongiś przez Wandurskiego i Sterna – przełożone zostały dopiero w latach powojennych i po raz pierwszy pojawiają się w wydaniu zbiorowym poety” (S. Pollak 1958:587).

Z jednej strony brak większej ilości konkurencyjnych polskich tłumaczeń tragedii dziwi – tym bardziej mając na uwadze nie tylko dynamiczny rozwój polskiego futuryzmu, którego twórcy inspirowali się młodym Majakowskim, ale i wielość przekładów utworów z wczesnego okresu twórczości, jak np. *Obłoku w spodniach*. Z drugiej strony, skoncentrowanie się na porewolucyjnej twórczości Majakowskiego, przy odrzuceniu utworów i poetyki sprzed 1917 r. było żywą tendencją w radzieckich badaniach literackich, co miało swoje odbicie w polskiej czy węgierskiej krytyce. Jednocześnie, jeśli mówimy o tłumaczeniach najnowszych, A. Pomorski, będący jedynym tłumaczem, który podjął się próby przekładu utworów poety po zmianie ustrojowej 1989 r., bardzo dobrze przedstawił stosunek polskich środowisk czytelniczych tego okresu do Majakowskiego. W wywiadzie dla audycji *Biosfera* (22.09.2010, radio Tok FM) mówił o tym, że w latach 90. wspomnienie poety wywoływało u wielu osób bulwersowanie, co związane było z falą odrzucenia i skrajnej krytyki Majakowskiego w literaturoznawstwie rosyjskim tego okresu.

W pracy pozwoliłam sobie porównać dwa tłumaczenia fragmentu tragedii *Włodzimierz Majakowski* w znacznym wyabstrahowaniu od całości utworu z kilku przyczyn. Po pierwsze, w warstwie treściowej w *Prologu* została przekazana skrócona, ale znaczeniowo pełna treść konfliktu sztuki (poeta i tłum) oraz jej tragiczne rozwiązanie (samoofiarywanie poety). Po drugie, *Prolog* w stosunku do całości tragedii *Włodzimierz Majakowski* spełnia tradycyjną funkcję zarówno z punktu widzenia jego związku z formalną organizacją utworu, jak i jego znaczeniowo-twórczej roli, determinującej cały semiotyczny klucz interpretacji tragedii. I, po trzecie, mimo że *Prolog* stanowi pewną część większej tekstowej całości, można go również odebrać jako samowystarczający i samowartościowy twór, którego budowa fabularna podporządkowuje się nie dramatycznym, ale lirycznym zasadom kreacji.

Niniejsza analiza nie porównuje przekładów drastycznie różnych w kwestii sensów. Sama tragedia *Włodzimierz Majakowski* – zwłaszcza z punktu widzenia treści (uniwersalny problem „poeta-tłum”) – jest utworem o znacznie mniejszym nacechowaniu politycznym niż teksty (po)rewolucyjne. Nie znaczy to, że utwór nie „wymusza” na tłumaczu dwupoziomowego ustosunkowania się utworu – jego warstwy treściowo-ideologicznej i jego poetyki, pozostawia on jednak problemy natury rewolucyjno-politycznej poza ramami interpretacyjnymi.

Prolog rozpoczyna się wezwaniem rzuconym w stronę tłumy, w którym podmiot – poeta – mówi o swojej ofierze.

Вам ли понять,
почему я,
спокойный,
насмешек грозою
душу на блюде несу

Czyż wam to pojąć
dlaczego,
spokojny,
na obiad lat nadchodzących
burzą szyderstw gniewną

Wy mielibyście zrozumieć,
dlaczego
spokojnie
duszę kładę na tacę
niby szyderstwa burzę

к обеду идущих лет.
(Маяковский 2011:1300)

duszę swą niosę pod wierszy serwetą.
(Stern 1956:9)

na obiad idących lat?
(Pomorski 1996:224)

W tłumaczeniu Pomorskiego dokonana została zamiana części mowy, która skutkuje zmianą znaczeń. W oryginale „спокойный”/”spokojny” to cecha poety, natomiast u Pomorskiego mamy do czynienia ze zmianą formy przmiotnikowej na formę przysłówkową „spokojnie” – wartość została przeniesiona z bohatera na wykonywaną przez niego czynność. Jest to warte wspomnienia głównie przez niecodzienną tę charakterystyki bohatera na tle innych jego utworów. Spokojny bohater nie jest typową postacią liryki Majakowskiego, jego bohaterowie są niezwykle aktywni i wręcz hiperbolicznie emocjonalni. Stąd możemy wyciągnąć wniosek, że spokój jest niepożądanym stanem, który dopełnia się odseparowaniem bohatera od świata, a jednocześnie obietnicą działania, ofiary.

Kolejną znaczną różnicą jest interpretacja i substytucja fragmentu „душунаблюденесу”u Sterna na „duszę swą niosę pod wierszy serwetą”. Fragment ten jest jednym z licznych odwołań biblijnych, które występują w twórczości Majakowskiego w różnych formach: nazw własnych, frazeologizmów, (krypto)cytatów, symboli chrystologicznych, parodii i trawestacji kanonicznych reprezentacji. Tutaj obraz duszy na tacy może być czytany w kluczu biblijnym i wtedy stanowi odwołanie do śmierci Jana Chrzciciela, którego głowę na tacy otrzymała za swój taniec Salome. W ten sposób obecna w liryce Majakowskiego analogia „poeta – Chrystus” uzupełniona zostaje o analogię „poeta – Jan Chrzciciel, prorok”. Z punktu widzenia futurystycznej koncepcji wizja poety jako ofiarnego proroka przyszłości ma bardzo duże znaczenie.

С небритой щеки площадью
стекая ненужной слезою,
я,
быть может,
последний поэт.
(Маяковский 2011:1300)

Z nie ogolonego placów policzka
spływający łzą niepotrzebną –
ja,
być może,
jestem ostatnim poetą.
(Stern 1956:9)

Niepotrzebną spływając łzą
przez niegolone place
ja –
to może ostatni poeta,
który przyszedł na świat.
(Pomorski 1996:224)

W tym fragmencie A. Pomorski wprowadza dwie stosunkowo znaczące zmiany. Po pierwsze, jest to interpretacja z ominięciem „с небритой щеки площадью”/„z nie ogolonego placów policzka” jako „przez niegolone place”. W obu tłumaczeniach zachowany jest miejski charakter metafory, jednak tylko u Sterna mamy do czynienia z jej „ucieleśnieniem”. Jest to ważna dla całej poezji Majakowskiego myśl o związku bytu poety z miastem, ze współczesną cywilizacją. U Majakowskiego mamy do czynienia z metaforycznym obrazem miasta-twarzy, jako obrazu ciała poety, czyli albo z personifikacją „placu”, albo z nadaniem miejskiej, przestrzenno-przedmiotowej charakterystyki ciału poety. Jest to jeden z przykładów cielesnego motywu w utworze, który w tym przypadku wzmacnia fizyczny związek poety z „piekłem miasta”, który uwypukla jego samotność i bezpodmiotowość w przestrzeni miejskiej.

Небо плачет
безудержно,
звонко;
а у облачка
grimаска на морщинке ротика,
как будто женщина ждала
ребенка,
а бог ей кинул кривого
идиотика.
Пухлыми пальцами в рыжих
волосиках
солнце изласкало вас
назойливостью овода -
в ваших душах выцелован раб.
(Маяковский 2011:1300-1301)

Niebo płacze
niepohamowanie,
we łzach się rozplywa bez mała –
i obłoczek patrzy
z gorzkim zdziwieniem,
jak gdyby kobieta dzieciątka
wyczekiwała,
a Bóg jej rzucił kalekie szczenię.
Pulchnymi palcami o rudych
włosach
z zaciekłością szerszenia pieści
was słońce –
mdleją wasze dusze niewolnicze
wśród ramp.
(Stern, 1956:10)

Niebo płacze,
łzami się zalewa,
a chmurce
grymaskiem marszczy się minka,
jak gdyby kobieta dziecka się
spodziewa,
a Bóg jej ciśnie bezokiego
kretynka.
Obrzmiętymi palcami z rudym
włosem
słońce jak giez natrętne
pieściło was nie szcędząc
zachodu –
niewolnika w duszy wycalowało
wam!
(A. Pomorski 1996:225)

W obu tłumaczeniach został pominięty przysłówek „звонко” (dźwięcznie, głośno). W przypadku przekładu Sterna mamy do czynienia z substytucją – z podaniem dwóch synonimów dla słowa „безудержно” – „niepohamowanie,/ we łzach się rozplywa bez mała”, natomiast u Pomorskiego słowo to zostało całkowicie pominięte. Zabieg taki w obu tłumaczeniach dziwi o tyle, że dosłowny przekład słowa „звонко” nie zaburzyłby ani znaczeniowej, ani nawet rytmiczno-formalnej strony fragmentu.

Ponadto w powyższym fragmencie mamy do czynienia z różnym podejściem do przekształceń form słownych. U Majakowskiego formą dominującą w tworzeniu słów jest deminutivum – częściowo zostało to zachowane w pracach obu tłumaczy. Zdrobnienia w tym przypadku są znaczące – wyrażają bezsilność. Za pomocą sufiksów zdrabniających te wielkie materie – niebo, słońce, Bóg – są przedstawione jako małe i słabe istoty, które są w stanie tylko płakać i

współczuć. Konsekwentnie wydaje się trzymać tej zasady słotwórczej Pomorski, dlatego też dziwi porzucenie metody przy tłumaczeniu słowa „волосики” – „włosy” i dobór polskiego odpowiednika do słowa „пухлый”, jako „obrzmiały”, które poprzez swój charakter formy augmentatywnej pozbawia wers tej wrażliwości i bezsilności.

Natomiast zupełnie niezrozumiałą jest interpretacja A. Sterna dla „в ваших душах выцелован раб”, która brzmi „mdleją wasze dusze niewolnicze wśród ramp”. W najlepszym wypadku możemy podejrzewać próbę podobnego udźwięcznienia wersu (раб – ramp). Jeśli założymy interpretację, że poeta nazywa siebie ostatnim, ponieważ nie jest nikomu potrzebny to za pomocą frazy „в ваших душах выцелован раб” rysuje się przed nami pozbawiony duchowości świat, który utracił swoją zdolność twórczą. Jednak, u Majakowskiego dusze-uczniów, dusze-słuchaczy nie są jednoznacznie duszami niewolniczymi, jak to jest u Sterna, a jedynie zawierają one w sobie niewolnika, od którego poeta może ich zbawić.

Придите все ко мне,
кто рвал молчание,
кто был
оттого, что петли полдней туги,
-
я вам открою
словами
простыми, как мычанье,
наши новые души,
гудящие,
как фонарные дуги.
(Маяковский 2011:1301)

Pójdźcie do mnie wszyscy,
coście szarpali milczenie,
coście wyli,
bo południe wam wór zarzuciło na
głowę.
Ja
wam
słowami
prostymi jak myczenie
nasze nowe dusze odsłonię –
tętniące
jak lampy lukowe.
(Stern 1956:10)

Pójdźcie ku mnie,
ty któryś rwał milczenie,
któryś wył
w ciasnych stryczkach południ –
ja wam objawię
słowami
prostymi jak buczenie
nasze nowe dusze,
w których łuk elektryczny
dudni.
(Pomorski 1996:225)

W *Prologu*, po wielu ekspresjonistycznych metaforach, tworzących apokaliptyczny nastrój, Majakowski wprowadza do tekstu bezpośredni cytat z Biblii, z Kazania na Górze: „Придите все ко мне”. Nawiązanie do tego zauważa Stern, który w swoim przekładzie wprowadza cytat z Biblii Wujka: „*Pójdźcie do Mnie wszyscy, którzy pracujecie i jesteście obciążeni*, a Ja was ochłodzę” (Mat. 11. 28.). Ci, którzy w wypowiedzi Chrystusa są obciążeni i pracują, u Majakowskiego są to ludzie współczesnej cywilizacji, nie posiadający języka do wyrażenia swojej duszy i jej bólu. Na podobieństwo Chrystusa, poeta zbiera wokół siebie swoich uczniów i odkrywa przed nimi nową prawdę „словами простыми, как мычанье”. Aby ich uleczyć poetyckim swoim słowem, poeta – bóg, poeta – władca, po wypełnieniu swojej misji dobrowolnie poniża się i składa siebie w ofierze.

А я, прихрамывая душонкой,
уйду к моему трону
с дырами звезд по истертым
сводам.
Лягу,
светлый,
в одеждах из лени
на мягкое ложе из настоящего
навоза,
и тихим,
целующим шпал колени,
обнимет мне шею колесо
паровоза.
(Маяковский 2011:1301)

A ja, kuśtykając duszyczką,
wytartym sklepieniem z dziurami
gwiazd
odejdę do swojego tronu.
Jasny,
otulony lenistwem,
na miękkie położę się łoże –
nawóz prawdziwy –
i łagodnie,
całując szyn ciało śliskie,
obejmie mą szyję koło
lokomotywy.
(Stern 1956:10-11)

A ja utykając na duszkę
pójdę sięść na moim tronie
z dziurami gwiazd na wytartym
sklepieniu.
Jasny,
odziany w lenistwo,
ciało swe złożę
na miękkim łożu z prawdziwego
nawozu,
a w pokorze
całując kolana podkładów na torze
obejmie mi szyję koło parowozu.
(Pomorski 1996:225)

O ile na początku *Prologu* występuje „dusza na tacy”, w jego finale – „utykająca dusza”. Mimo że w obu tłumaczeniach obraz tej kalekiej, zmarnowanej, odrzuconej i niezrozumianej duszy jest zachowany, to w przypadku przekładu A. Sterna forma „kuśtykając duszyczką” jest znacznie bliższa „прихрамывая душонкой” przez to, że zachowuje ten sam charakter neologizmu gramatycznego. Natomiast Pomorski porzuca awangardową stylistykę i wraca do gramatycznie poprawnej formy „utykając na duszkę”.

Godnym uwagi jest natomiast odzwierciedlenie obecnego w oryginalnym tekście zestroju dźwiękowego, a mianowicie nagromadzenia spółgłosek szeleszczących (ж-щ-ш), które zauważamy w tłumaczeniu Pomorskiego (ż-rz-sz).

Podsumowując, w przypadku tłumaczenia A. Sterna mamy do czynienia z silniejszą eufemizacją języka, typową dla tłumaczeniowej konwencji stylistycznej późnego romantyzmu czy modernizmu. Ponadto, Stern naddaje własną ideologię – tu rozumianą jako poetykę – z powodu jego dwupoziomowej roli – tłumacza i poety futurysty. Ze

względu na jego pozycję poetyfuturysty mamy do czynienia z sytuacją manifestacyjnej identyfikacji ideologicznej i literackiej strategii (Legeżyńska 1986:97), co wyraża się w jego stosunku do języka i interpretacji tłumaczeniowej. Stern akceptuje zarówno światopogląd, jak i poetykę oryginału, przez co przekład, mimo obecności różnic, dodawania i uzupełniania znaczeń, może wydawać się być stylistycznie i ideologicznie bliższy Majakowskiemu. Z drugiej strony Stern pozwala sobie na dość znaczną dowolność w kwestiach interpunkcji i budowy stroficznej. Całościowo w swojej pracy tłumacza Sternowi bliżej adaptacji czy interpretacji utworu niż ekwiwalentnemu przekładowi.

Pomorski wprowadza metaforykę opartą na zasadzie kontrastu, dosadności. W dużej mierze stara się być Majakowskiemu bliższy językowo poprzez stosowanie bezpośrednich odpowiedników, tworzący tym samym bardziej dosłowne tłumaczenie. Jednak, zwłaszcza w porównaniu z tłumaczeniem Sterna, w trakcie lektury uderza surowość, wręcz oschłość stosowanego przez Pomorskiego języka. Nie można stwierdzić konfliktu między Pomorskim a Majakowskim z punktu widzenia ich identyfikacji ideologiczno-literackiej, ani że Pomorski odrzuca światopogląd, czy kwestionuje prezentowaną koncepcję języka poetyckiego. Jego stosunek do tłumaczenia nie jest natomiast obciążony ideologicznym i estetycznym kluczem przekładowo-interpretacyjnym, jak to bywało w przypadku Sterna czy Jasińskiego, którzy próbowali wręcz poddawać Majakowskiego „futurystycznej czystce”.

Literatura

- Маяковский, Владимир (2011), Владимир Маяковский. Трагедия. Пролог. Два действия. Эпилог. In: *Полное собрание стихотворений, поэм и пьес в одном томе*, 1300-1301. Москва, Альфа-книга.
- Legeżyńska, Anna (1986), Tłumacz i jego kompetencje autorskie. Warszawa, PWN.
- Majakowski, Władimir (1996), Władimir Majakowski. Tragedia (fragment). *Literatura na świecie*, 7/1996, 224-226. Warszawa, Biblioteka Narodowa.
- Majakowski, Władimir (1956), Włodzimierz Majakowski. Tragedia. Prolog, dwa akty, epilog. In: *Utwory sceniczne. Proza*, 9-11. Warszawa, Czytelnik.
- Pollak, Seweryn (1958), Literatura ZSSR. *Rocznikliteracki*, 572-610. Warszawa, PIW.

DEMINUTÍVA V SPISOVNEJ SLOVENČINE A POĽŠTINE

The aim of the thesis is to point out at the ways of formation, frequency and practical use of diminutives in literary Slovak and Polish. The thesis accents comparison of selected phenomena and the word formation of this sort of phenomenon. The greatest attention is given to enumeration, classification and comparison of particular suffixes in which the given words are formed. The thesis focus on detailed clarification of diminutives. The chapters list by names particular suffixes and their corresponding equivalents, the fact which offers clear and immediate comparison in Slovak and Polish context.

Key words: Diminutives. Slovak. Polish. Suffixes.

Cieľom príspevku je poukázať na problematiku tvorenia, frekvencie, výskytu a používania deminutív. Napriek tomu, že tieto slová sa objavujú v slovníku používateľa takmer denne a patria medzi veľmi frekventované, v gramatikách má táto problematika minimálny priestor. V príspevku sa budeme venovať tejto skupine slov ako samostatnému celku, ale zameriame sa aj na ich postavenie v slovnej zásobe. Definujeme pozíciu týchto slov v rámci odvodených výrazov, ktoré vznikajú druhotne (odvodzovaním) a vymedzíme skupiny slov, od ktorých možno vytvoriť tieto typy pomenovaní. Uvedieme najfrekventovanejšie prípony, ktorými ich tvoríme v slovenskom aj v poľskom jazyku a v praxi na to poukážeme na konkrétnych príkladoch v oboch spomínaných jazykoch.

1 Postavenie deminutív v slovnej zásobe

Slovná zásoba predstavuje v každom jazyku súhrn všetkých slov v danom jazyku, ktoré sú príslušníkovi jazyka k dispozícii, bez ohľadu na to, aká je frekvencia využitia konkrétnych slov. Neustále podlieha zmene, či už do jazyka nové slová pribúdajú, alebo ich využiteľnosť klesá. Slovná zásoba sa v slovenskom a v poľskom jazyku diferencuje na základe viacerých kritérií, napr. na základe štylistiky, expresivity a emocionálnosti, pôvodu, aktívneho a pasívneho používania či sociálneho a teritoriálneho používania. Tieto slová nachádzajú uplatnenie v neutrálnej, hovorovej, knižnej aj terminologickej lexike. Základnú vrstvu slov v jazyku predstavuje tzv. neutrálna lexika, čiže slová využívané vo všetkých štýloch s bežne zaužívaným významom. Expresívnymi sa mnoho z nich stáva v prípade navrstvenia emocionálnej zložky na neutrálnu lexiku. Existujú však aj také výrazy, ktoré už v samotnom význame slova majú príznak expresivity.

Expresívne slová sa delia na dve základné skupiny: slová s kladným (pozitívnym) výrazovým odtienkom a slová so záporným (negatívnym) výrazovým odtienkom. Oba typy slov v človeku evokujú určitú emocionálnu reakciu. K pomenovaniám s kladným odtieňom zaraďujeme familiárne slová, hypokoristiká, detské slová a eufemizmy. Ako určitý typ protikladu k týmto slovám slúžia pejoratíva, vulgarizmy, ironické, žartovné a posmešné slová. K vrstve expresívnych slov sa zaraďujú aj deminutíva a ako ich protipól augmentatíva.

2 Deminutíva (wyrazy zdrobniale)

Pojem deminutívum je latinského pôvodu, vzniklo zo slova *minutus*, čo v preklade znamená malý alebo nepatrný. Do slovenčiny sa prekladá ako *zdrobnenina*, *zdrobnenie* do poľštiny ako *zdrobienie*, *wyras zdrobniały*. Ide o veľmi produktívnu kategóriu slov, keďže v podstate od každého konkrétneho substantíva možno utvoriť deminutívum. Zdrobnené názvy sa poväčšine odvodzujú od názvov osôb a konkrétnych názvov vecí, hoci je možné utvoriť ich aj od abstraktných názvov. Spôsob tvorenia deminutív je podmienený gramatickým rodom základového neodvodeného slova, čiže motivanta, pretože každý rod má svoj vlastný inventár deminutívnych prípon. Pri niektorých slovách môže byť jedna deminutívna prípona použitá aj pri slovách odlišného rodu. Týka sa to slov v mužskom a strednom rode. Táto kategória odráža kvalitatívne a zároveň aj kvantitatívne prvky. Kvantitatívne prvky sa odrážajú v tom, že predmet alebo jav sa chápe v inom, najčastejšie menšom meradle, než je jeho skutočná, respektíve bežná veľkosť (porovnávací element malý v parafráze). Kvalitatívne znaky súvisia s emocionálnym zafarbením, expresivitou (*voda – vodička*). Nie je neobvyklé, ak sa kvantitatívne aj kvalitatívne znaky prelínajú (*zub – zúbok*). Pri niektorých slovách je možné navrstvovať na seba deminutívne formanty alebo možno pri jednom slove použiť viacero formantov, napr. *mama* (slovenčina): *mam-ka, mam-ička, mam-ul'ka, mam-ičenka, mam-inka, mam-ina ~ mama* (poľština): *mam-cia, mat-ula, mat-uľenka, mat-ulka, mat-unia, mam-eczka, mam-unia, mam-usia, mat-eňka, mam-eňka, mat-eczka, mam-uňka, mam-uška, mam-ula*. V takomto prípade hovoríme o opakovanej alebo viacnásobnej deminutivizácii. Deminutíva najčastejšie tvoríme od substantív a adjektív, ale slovenský jazyk pozná aj verbálne (slovesné) deminutíva: *bež-kať, sp-inkat'*, adverbálne (príslovkové) deminutíva: *tich-učko, mál-ičko* alebo propriálne (zámenné), ktoré však nemožno utvoriť od každého zámene (*sam-učký, sam-učičký, každ-učký*).

Deminutívne názvy predstavujú v jazyku jednu zo základných modifikačných kategórií a vzhľadom na sémantiku, deriváty takéhoto typu sú uplatnené iba pri podstatných menách označujúcich konkrétne predmety, čiže

abstraktné výrazy nemôžu figurovať ako základný výraz pre vytvorenie deminutíva. Deminutívum teda nie je možné utvoriť od slov vyjadrujúcich vlastnosti charakteru, veci ako napr. *piękno, zło, mądrość* (*krása, zlo, múdrosť*), od názvov činností, napr. *chodzenie, gotowanie* (*chodenie, varenie*), v čom je viditeľná podoba so slovenčinou. Základom pre vytvorenie deminutíva nemôže byť ani výraz označujúci vykonávateľa nejakej činnosti, napr. *obrońca, myśliciel, piekarz*, ani výraz pomenujúci nositeľa nejakej činnosti či vlastnosti, napr. *leniwiec*. Od takýchto výrazov možno utvoriť deminutívum iba za účelom žartu (*myślicielek, biegancko*). Avšak niektorých konkrétne výrazy označujúce činnosti alebo výsledky, môžu nadobúdať deminutívnu podobu, napr. *rozprawka* (*esej*), *miłostka* (*intriga*), *slabostka* (*slabôstka*). Deminutíva tohto typu nehovoria o veľkosti, ale vyjadrujú emocionálny postoj hovoriaceho.

Aj poľština tvorí deminutíva od viacerých slovných druhov. Okrem podstatných mien sú to ešte prídavné mená (*malutki*), vzťažné zámená (*samiutki*), neurčité zámená (*każdziutki*), príslovkové zámená (*wszędziutko*) a numerálne zámená (*niewieluczko*), nasledujú slovesá (*plakuniać*) a príslovky (*malutko*). Takisto možno pri týchto slovných druhoch sufixy navrstvovať, teda aj tu dochádza k viacnásobnej deminutivizácii (*mały – malutki, maluteńki*). Pri deminutívach majú sufixy, nielen opisnú funkciu, keď vyjadrujú malosť niečoho, ale zároveň môžu vyjadrovať expresivitu – najčastejšie vyjadruje pozitívny vzťah ku konkrétnemu predmetu alebo veci. Napríklad slovenské slovo *domček* alebo poľské slovo *domek* nevyjadrujú iba to, že sa jedná o malý dom, ale zároveň ide o dom útulný, príjemný, je to dom, ktorý má pre vlastníka neoceniteľnú hodnotu. Pri takýchto slovách preto môže nastať problém oddeliť objektívny prvok (veľkosť domu) od subjektívneho (emocionálne hodnotenie, vzťah k predmetu). Ak sufixom naznačíme existenciu menšieho predmetu, ako býva jeho zvyčajná veľkosť, ide o kvantitatívny deminutívny význam (*lesik, mestečko*), aj keď slovo ostáva ešte v nociónálnej oblasti, čiže je stále pojmový. V prípade vyjadrenia kvalitatívneho deminutívneho významu ide o emocionálny význam, a to melioratívny (to znamená, že vyjadruje slovo so zlepšeným významom, ako napr. *masielko*), alebo pejoratívny (hanlivý, význam zhoršujúci; napr. *románik*). Niekedy možno oba významy vyjadriť súčasne, najmä pri zdobeninách (*dzieńcatko*). V dnešnej spisovnej slovenčine niektoré slová stratili status zdobeniny a nepocituje sa pri nich ani citové zafarbenie, hoci majú podobu deminutíva (*łyżeczka: čajová, káвовá; hodinky: vreckové, na ruku; piłka; książka*). Podobne je to aj v poľštine (*łyżka, zegarek, książka, wycieczka*). Pri niektorých slovách došlo k opačnému procesu. Pôvodne mali deminutívnu podobu (*nitka, książka*), ale ničím neobvyklým nie je využitie ich augmentatívnej podoby (*nić/nit', księga/kniha*), pričom sú si navzájom rovnocenné.

2.1 Najfrekvencovanejšie deminutívne prípony a ich poľské ekvivalenty

Prípona **-ok**: touto príponou tvoríme zdobeniny od názvov vecí, zriedkavo aj od názvov zvierat: *list-ok, kamien-ok, skovrán-ok, holúb-ok*. Poľskými ekvivalentmi týchto slov sú výrazy *list-ek, kamien-ek, skowron-ek, gołąb-ek*. Vidíme, že každý z jazykov pri týchto slovách využíva tú istú príponu, hoci sa formálne od seba líšia. Táto formálna odlišnosť je spôsobená rozličnými striednicami za mäkký a tvrdý jer v poľštine a slovenčine, preto má slovenčina *-ok* a poľština *-ek*. Význam výrazov je však v oboch jazykoch rovnaký.

Prípona **-ik/-ik**: touto príponou tvoríme zdobené názvy osôb, zvierat aj vecí: *Petr-ik, wojač-ik, miláč-ik, kon-ik, kocúr-ik, hroš-ik, pohár-ik, nož-ik/Piotr-ek, wojacz-ek, kochan-ek, kon-ik, kot-ek, hipopotam-yk, kieliszecz-ek, noż-yk*.

Prípona **-ec**: touto príponou tvoríme názvy vecí ako *domec, zvonec, baranec* (hoci vo väčšine prípadov sa takýto pojem nepovažuje za zdobeninu a existuje ako relevantný ekvivalent k základnému slovu: *kahan – kahanec*). V niektorých prípadoch však základné slovo a slovo zakončené na sufix *-ec* nie sú rovnocenné a označujú dva rozličné, na sebe nezávislé pojmy: *klin – klin-ec, stłp – stłp-ec, wzor – vzo-rec/klin – gwózdź, słup – słup-ek, wzór – wzór* (tu sa rozdiel nevy-medzuje).

Prípona **-ček**: touto príponou tvoríme prevažne názvy vecí, osôb, ale aj zvierat: *strom-ček, stol-ček, syn-ček, jelen-ček/drzew-ko, stol-ik, syn-ek, jelon-ek*. Pri slovách zakončených na *-ec* alebo *-iec* toto zakončenie odpadá a ku koreňu slova pripájame *-ček*: *valec – val-ček/wał-ek, wrabec – wrab-ček/wróbel-ek*. Podstatné mená zakončené na prípony *-ok/-ik* vytvárajú deminutíva tak, že koncové *-k* splyva so sufixom *-ček*, teda *článok – článo-ček/artykuł-ek, budík – budi-ček/budzicz-ek*. Prípona *-ček* môže v niektorých prípadoch pribrať ešte *-i*, teda vznikne prípona *-iček*: *tat-iček*, zatiaľ čo v poľštine neexistuje takýto variant, tu vystupuje výraz *tatus*. Kvôli znelosti sa niekedy namiesto variantu *-ček* využíva variant **-tek**: *krčah – krčiah-tek/dzban – dzban-ek, prst – prś-tek/palec – palecz-ek, pysk – pys-tek/pyszcz-ek*.

Prípona **-ka**: je charakteristická pre tvorbu deminutív od názvov ženského rodu, či už ide o osoby, zvieratá, alebo veci: *żien-ka, dziewczyn-ka, mysz-ka, ryb-ka, polič-ka, skatule-ka/kobiet-ka, dziwczyn-ka, mysz-ka, ryb-ka, pólec-ka, ale pudel-ko*.

Prípony **-ička/-ôčka**: podobne ako prípona *-ka* sa tieto využívajú pri podstatných menách ženského rodu označujúcich osoby, zvieratá, veci (aj abstraktné) a miesta: *sestr-ička, mam-ička, mač-ička, pokladn-ička, básn-ička, lekárn-ička/siostrz-yczka, mam-eczka*, ale v poľštine *kotek/kot-eczka, skarbon-ka*, ale tu *wiersz-yk, aptecz-ka*. Vidíme, že niektoré slová sú si v oboch jazykoch podobné, niektoré inak znejú a pritom ešte môžu byť v inom rode. Prípona **-ôčka** má paralelný variant v prípone **-očka**, ich využitie je rovnaké ako pri prípone *-ička*, teda pri názvoch ženských mien, osôb, zvierat a vecí: *śat-ôčka, poliev-očka, spomien-očka, sliiep-očka/chust-eczka, zup-ka, kur-ak*.

Príponami **-enka/-ienka/-inka** tvoríme názvy ako *mam-inka, slobod-inka, šabl-enka*. Podobný význam má prípona **-uša/-uška**: *mam-uša, mam-uška/mam-usia*.

Príponou **-ko** sa tvoria zdobnené názvy od pomenovaní vecí. Slová sú v strednom rode: *polien-ko, zrkadiel-ko/polan-ko, luster-ko*. Paralelná prípona **-ce** je menej využívaná: *zrkadiel-ce, pier-ce*. V poľštine sa v takomto kontexte táto prípona nevyužíva.

Príponou **-ičko** tvoríme zdobneniny od podstatných mien ukončených na *-e/-ie*: *pol-ičko, pohodl-ičko/pol-ko, wygod-ka*. Paralelnou príponou k nej je prípona **-očko//ečko**: *vin-ečko, polien-očko/win-eczko, polan-eczko*.

Väčšina týchto prípon figuruje aj v poľštine, hoci na prvý pohľad sú formálne odlišné. Táto odlišnosť je však spôsobená iba tým, že každý jazyk má inú typickú jerovú striednicu. Repertoár poľských sufixov teda zastupujú: *-ek, -eczek, -iczek/-yczek, -ik/-yk, -ka, -eczka, -ko, -qtko, -eczko* a k menej frekventovaným (temer dnes nevyužívaným) patria napr. *-alek* (synalek), *-ulek* (dziadulek), *-aszek* (chlebaszek), *-uszek* (dzbanuszek), *-iszek* (braciszek), *-uszka* (kaczulka), *-ulka* (deszczulka), *-uszko* (serduszko), *-aczek* (chłopaczek), *-uchna* (córuchna), *-ciunia* (babciunia) alebo *-ciuchna* (Helciuchna).

Dôležitým rozdielom medzi slovenčinou a poľštinou je aj tvorba deminutív od prevzatých pomenovaní. Ako uvádza M. Pančíková (2008: 32) vo svojej monografii venovanej vybranej problematike substantív, slovenčina nikdy netvorí deminutívne pomenovanie od slov zakončených na *-cia, -sia, -zia*, zatiaľ čo poľština ich vytvára: *fantazyjka, kolacyjka, sesyjka*.

Zhrnutie

Príspevok predstavuje deminutívne (a predovšetkým) substantívne prefixy v slovenskom jazyku a následne na ich poľské náprotivky. Medzi repertoárom sufixov je výrazná zhoda, čo je však logické ak uvážime, že ide o západoslovanské, a teda geneticky príbuzné jazyky. Slovenčina aj poľština má vďaka týmto sufixom možnosť vyjadriť rozličnú škálu expresívne zafarbených výrazov, poľština sa však predsa len javí expresívnejšie. Niektoré sufixy sú totožné, iné formálne odlišné, ale to zapríčiňuje rozdiel v jerových striedniciach.

Literatúra

- Bąk, Piotr (1977), *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa, Wiedza powszechna.
- Dolník, Juraj (2003), *Lexikológia*. Bratislava, Vydavateľstvo UK.
- Furdík, Juraj (1993), *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča, Modrý Peter.
- Grzegorzczkova, Renata, Puzynina, Jadwiga (1978), *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Warszawa, Wydawnictwo PWN.
- Kačala, Ján (2003), *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava, Veda.
- Markowski, Andrzej (2007), *Słownik poprawnej polszczyzny*. Warszawa, Wydawnictwo PWN.
- Nagórko, Alicja (1996), *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa, Wydawnictwo PWN.
- Pančíková, Marta (2008), *Rozvojové tendencie polskej a slovenskej lexiky na prelome tisícročia: Vybraná problematika (Substantíva)*. Bratislava, Stimul.

TOPOS ŽELEZNIČNÍHO NÁDRAŽÍ V ČESKÉ PRÓZE 20. STOLETÍ

The study "Topos of railway station in Czech prose in twentieth century" deals with issue of railway stations as specific phenomenon of Czech literary and film culture. Paper portrays their depiction, cultural and historical symbolism and the role they play in Czech modern literature. Paper especially accentuates Central European dimension of this subject and follows up with thoughts of Hungarian philosopher Agnes Heller, Polish linguist Robert Kulmiński or Slovenian essayist Aleš Debeljak about space in literary theory and railway station symbolism. A core of this paper lies in interpretation of selected Czech works of art across the twentieth century, in which railway setting plays the key role and determines their plot. From František Langer's, Karel Čapek's or Jaroslav Hašek's pre-war prose, over Hrabal's Closely watched trains and their Jiří Menzel's poetic film adaptation (1966) to contemporary Jaroslav Rudiš's and Jaromír Švejdlík's comic book trilogy Alois Nebel (2003-2005).

Key words: railway station, train, czechliterature, Lesní chodci, Výlet k nádražní hale

Pokud se pozornost společenských věd v minulosti zaměřovala na železniční prostředí, většinou inklinovala k dráze, vlakům a kolejím. Český literární vědec Vladimír Macura považuje nástup železnice a její integrační schopnosti za zlomové v kontinentálním evolučním vývoji: „Zásahem vlaku se zcela proměňuje dosavadní časoprostor. (...) Teprve železnice přetvářejí Evropu z hypotézy ve skutečnost tím, jak propojují dosud vzdálená místa kontinentu a mění je v jediný komunikující celek.“ (MACURA 1995: 60)

Přestože svět kolejí a svět železničních nádraží jsou komplementárně propojeny, mají nejen jinou symbolickou, ale i odlišnou praktickou podstatu. Zatímco umělecké ztvárnění vlakové dopravy slouží zpravidla k metaforickému nebo explicitnímu vyjádření dynamiky a pohybu: „Kam letí tato jízda? Kde zastaví se jednou?! Vířila kola, / v bílých plamenech žhavěly tajemné osy jak slunce, / oblaky jisker pokryly ostrovy duší a zrním svatého ohně pářily spící...“ (BŘEZINA 1899).

Naproti tomu nádražní budovy jsou v mnoha ohledech místy, kde se zastavuje čas a pasažéři jsou nuceni se zklidnit, koncentrovat na četbu odjezdových a příjezdových tabulí a poslech nádražních hlášení. Vnitřní tenze se tu odehrávají latentně a „pod střechou“. Flagrantně to naznačují slova Haškovy literární postavy dobrého vojáka Josefa Švejka:

„Je těžké fotografovat nádraží?“, Lehčí, než něco jiného. Poněvadž se to nehejbá a pořád to nádraží stojí na jednom místě, a člověk mu nemusí říkat, aby se tvářilo příjemně.“ (HAŠEK 1923). Symbolika nádraží je vůči vlastní železnici kontrastní. V narativním textu slouží nádražní budovy jako prostředí pro setkávání „našeho“ s „cizím“, jako brána do nových světů, jako strategický a orientační bod, jako místo magické proměny.

Metafora železnice

Železniční metaforika devatenáctého století má veskrze adorační charakter. Základními drážními asociacemi jsou oheň a voda, dále pak pára a dynamika. Vlak byl vnímán jako výslednice dvou navzájem nepřátelských a vzájemně se potírajících živlů. V díle moravského básníka a dramatika Gustava Pflgera Moravského se objevuje spojení „bouřlivý komoň z ohně a vody“. Pohyb vlaku vnímá jako „kolos chvátící dopředu“, kolos „dunící“ a „hučící“.

Gustav Pflger Moravský je rovněž jedním z prvních českých autorů, jenž zasadil děj svého literárního díla do prostředí železničního nádraží. Veselohra *Telegram* z roku 1881 se odehrává v čekárně nejmenované vlakové stanice, kde se se shodou okolností potkává devět postav z rozličných sociálních vrstev. Kvůli řadě nedorozumění vznikají ve stanici humorné situace a absurdní vztahové zákruty. Moravský v dramatickém kusu využilvděčný motiv nádražního „jeviště“, na jehož malém prostoru se střetávají postavy, jež navzájemnic nespojuje až na jistou dobu společně sdíleného prostranství.

Další metafora železniční stanici využívá jako most či tunel mezi dvěma světy, mezi minulostí, současností a budoucností. Železné konstrukce nástupišť se obrací do prostoru, mnohdy skleněné střechy hal navozují pocit modernosti a čistoty. Na ně pak navazují nově zbudované kolejnicové koridory, za nimiž čeká budoucnost. V esejí maďarské filosofky Agnes Hellerové je nádražní časoprostor popisován jako originální symbolické místo s hlubokou vnitřní esencí. Agnes Hellerová vnímá významnou kontradikci mezi průčelím a interiérem nádražních budov. „Velmi rozdílné je funkcionalistické uspořádání vnitřku a velkorysých fasád. (...) Propastný rozdíl mezi vnitřkem a vnějším může být latentní nebo otevřený. Nikde, dokonce ani u velkých tržnic, není tak zjevný jako je tomu u nádraží. Jejich průčelí dává tušit mohutnost. První Eustonovo nádraží bylo postaveno v klasicistním slohu: uvnitř slibovalo řecký chrám. Nejčastěji však průčelí evokují paláce v romantickém či romanticko-elektrickém stylu. Díky hodinám na věži nádražní budovy připomínají kostel. Ti, kdo sem vstoupí, se však ocitnou v docela jiném světě. Za čelní fasádou se ukrývá jinakost, a to jinakost funkcí a strojů. Vnitřní prostor je nutně útroby jedné velké fabriky.“ (HELLEROVÁ 1992). Svět železničních nádraží jako by byl předurčen pro střetávání jiných světů a rozdílných kultur, ale také historických období. Nádraží časoprostor je tak podle Agnes Hellerové symbolem absolutní přítomnosti.

Obraz nádražních stanic coby různé světy, případně místo bezčasi stojící mezi přítomností a budoucností, je jednou z možných variací literárního železničního archetypu. V literatuře byl motiv železničního nádraží jako brány /

portálu použit mnohokrát. V české literatuře je emblematickým příkladem dokumentární román Jiřího Weila *Moskva-hranice*. Jeho hlavní aktérka Ri se stěhuje ve třicátých letech dvacátého století do Moskvy za svým partnerem. Sovětský svaz si představuje jako necivilizovanou, barbarskou enklávu kulturně mezi Evropou a Asií. Riina cesta vlakem na východ je popisována jako rituální loučení s kultivovanou starou Evropou, odluka doprovázená strachem z cizího. Cestě dodává patřičný rytmus přestupování ve východoevropských městech, aby vlak po dlouhé cestě dorazil na moskevské nádraží. Tam Ri přepadne pocit prázdnoty při konfrontaci se sovětskou každodenností.

Dalším příkladem literárního díla, v němž železniční nádraží prostor představuje spojnicí mezi různými světy, je sedmidílná saga Joanne K. Rowlingové o čarodějnickém učni Harry Potterovi. V prvním díle série s podtitulem *Kámen mudrců* autorka velmi sugestivně popisuje, kterak stojí hlavní hrdina na londýnském nádraží King's Cross a má se dostat na nástupiště devět a tři čtvrtě. Také v dalších dílech potterovské sagy hraje nádraží zpravidla úlohu magického časoprostoru oddělujícího svět „mudlů“ od světa čarodějů. V sedmém díle s titulem *Harry Potter a relikvie smrti* se hlavní hrdina ocitá na stejném nádraží v momentě, kdy se pohybuje po tenké hranici mezi životem a smrtí. Na nádraží King's Cross se setkává se zesnulou postavou ředitele Brumbála. Železniční stanice je čistá a pustá, na perónu stojí pouze Harry s Brumbálem a nedaleko nich leží zakrvácený tvor. Londýnská stanice není v této pasáži branou, či tunelem mezi dvěma pozemskými světy, ale vstupní (odbavovací) halou na Onen svět, odkud je ještě možné si zvolit směr jízdy. Neboť: „*kdyby ses rozhodl, že se vracet nechceš, mohl bys... řekněme... chytit vlak.*“ (ROWLING 2007).

Další z myslitelných drážních metafor je obraz železnice coby představa dějin. Již Friedrich Hegel nahlížel na současnost jako konečnou stanici, kam se loď dějin po několika tisíc let trvající plavbě konečně vrací jako do rodného přístavu. Stejně tak vlak jede kupředu, stejným směrem, jakým se ubírá lineárně putující čas.

Nádraží v literatuře, literatura na nádraží

V roce 1930 publikoval německý filosof, esejista a kritik Walter Benjamin v literární příloze Frankfurter Zeitung esej s názvem *Kriminalromane, auf Reisen*. Benjamin se zde zamýšlí nad tím, proč si cestující kupují na nádražích před odjezdem vlaku nové knihy. Ve své úvaze dochází k přesvědčení, že pasažéři podvědomě cítí před cestou děs a hrůzu z hodin, které je čekají v pohyblivém prostředí na cestě, která může skončit všelijak. I proto mají tendenci si v nádražních knihkupectvích pořizovat především detektivní romány, v nichž funguje elementární logika, a navzdory ukřutnostem nad postavami ční majestát spravedlnosti. Benjaminova myšlenka podpírá hypotézu, že literatura k železničním nádražím nedílně patří. Jednak tím, že prodej knih byl od počátku dvacátého století nedílnou součástí vlakových stanic, druhá proto, že jejich prostory byly pro spisovatele lákavým prostředím, do něhož rádi umísťovali syžety svých příběhů.

Na dvou dílech současné české literatury, v nichž sehrává prostor železničního nádraží důležitou roli němeého pozorovatele, který v příbězích přímo determinuje jednání postav, bychom rádi demonstrovali pestrost drážní symboliky.

Martin Ryšavý: Lesní chodci

Ryšavého *Lesní chodci* poprvé vydalo nakladatelství Eva Babická v roce 2001. Po deseti letech následovalo druhé vydání ve vydavatelství Revolver Revue.

Děj se odehrává převážně v dobách normalizace, kdy se poprvé setkávají hlavní protagonisté – tuláci s přezdívkami Rufus a Čerčil, smyslem jejich života je nekonečné a bezcílné působícíbloudění volnou krajinou. V něm nacházejí systémem ukradenou svobodu. Hlavní protagonisté zde vystupují jako představitelé svých kmenů, jimž je podřízena kmenová struktura. Tento klanový charakter je podtržen aristokratickou dohodou o budoucím sňatku Rufusova syna a Čerčilovy dcery.

V Ryšavého novele se branické nádraží na pražské periferii stává hranicí mezi městským světem symbolizujícím systém a venkovem, jenž značí živelnost a svobodu. Stává se též místem rozloučení obou kamarádů, když Čerčil dochází k rozhodnutí, že jeho svoboda lesního chodce v nesvobodné zemi pokulhává.

„*Seděli v nádražní restauraci u malé vesnice na periferii, pili pivo a dívali se, jak se k nim pomalu blíží dlouhý nákladní vlak.*

,Takže ty fakt jedeš?’ Zeptal se Čerčil.

Rufus smutně zavrtěl hlavou. Čerčil zklamaně vzdychl. Dopil své pivo, podal Rufusovi ruku, vzal tornu a počkal, až vlak před nádražím ještě více zpomalí. Nastoupil za jízdy a odjel.“ (RYŠAVÝ 2011: 35)

Ryšavého existenciálně laděný příběh uzavírá scéna, kdy se ve vlaku potkávají potomci hlavních hrdinů. Společně pak: „*vystoupili na malém vesnickém nádraží na Vysočině. Počkali, až vlak odjede, a šli pak spolu několik kilometrů pěšky po hlavní trati a na známém místě zabočili na mrtvou kolej. (...) Malej Rufus i Malá Gréta spolu pak dlouhou dobu žili a založili novou vlčí smečku. Tak se naplnilo volání rodu a duše jejich otců došly klidu na onom Světě u Železné Rudy i u Sedlčan.*“ (RYŠAVÝ 2011: 82-83)

Jáchym Topol: Výlet k nádražní hale

Topolova novela *Výlet k nádražní hale* patří k autorovým nejznámějším textům. Děj knihy je zasazen do prostředí nepojmenovaného města připomínajícího v mnoha ohledech labyrint. Hlavní hrdina vypráví příběh odehrávající se na malé časové, ale zato osudové ploše, na níž je vyličen rozpoložení myslí člověka po výbuchu času, po nastolení nových společenských pořádků.

Jedním ze symbolů města, jemuž jako by se vyhnuły veškeré změny a zůstalo ostrovem „starých časů“ je železniční nádraží. „Jižní nádraží jsem měl upřímně rád. Připomínalo mi doby, kdy byla nádražím věnovaná stejná péče jako dnes letišťům. Secesní kov držel klenbu, držel sklo. V rozích zelený a růžový kytky, tak vysoko, že rytcovy drobnokresby na nich nebyly vidět. Možná že tehdy si řemeslníci ještě mysleli, že ty jejich výtvořiny vidí Bůh. Aspoň některý si určitě dávali bacha. (...) Dřevěné dveře od záchodů byly taky secesně vypravené, panty s nymfami, petlice a kování, měly rozměr tak šesti sídlištních dřevotřísek na kliku. Jako by byly stavěny pro muže obřích postav. Celý nádraží jako by bylo zbudované pro nějakou jinou, zmizelou rasu. Kdyby se tu náhle zjevil jeden z Atlantánů, místní chamrad' by jistě vzala do zaječích...“ (TOPOL 2011: 16).

Prostorové kvality haly a její zdobnost asociuje gotické katedrály. Opulence architektury však stojí v kontrastu se s neslavnou současností budovy. Topolův bezděčný postesk konfrontuje osud železniční dopravy a nádraží jako pozvolna vymírajících a antikvovaných rekvizit starého světa se vztahem moderní společnosti k letadlům a letišťům. Nádraží již nejsou mytickými arénami, přemostující starou a novou dobou, ale definitivně se stávají historickým odpadem. Tento fakt umocňuje propojení nízké kultury a kýče, které prostory Jižního nádraží naplňují. Jejich prostřednictvím stanice atakuje smysly návštěvníka a snaží se všemožnými způsoby zaujmout jeho pozornost. „Na Jižním nádraží jsem v kocovině chodil zkoumat pestrobarevné obálky rodokapsů, detektivek a pornografií, jejich názvy mi ve zpomaleném mozku rezonovaly, taky to jsou body mapy světa. Tady jsou lvi a tady je Tisíc vražd z vilnosti a tady Černá Máry a tady Pavoučí dům a tady vzpoura robotů, a když stoupneš na špičky, zahlídeš i novelu Uvařená a Sen služky a Právo pěstí a Hrůznou ulici. Vedle je stánek se zeleninou a těžká vůně asijský neznámý a kopí a taky oregano a skořice a pikantní olivy a citróny a rozinky vytvářejí jedinečnou čichovou clonu ke Králi mutantů, Sexuální požirače, vedle páchnoucí záchody. Taky je má soukromník, prodává pornokazety, stojím tam, u žlabu, papírovejma očima mě sleduje zmalovaná děvka, celá roztažená na obálce TýnejdžProstitujít...“ (TOPOL 2011: 13-14). Uprostřed tohoto rozmanitého světa je vypravěč Topolovy knihy konfrontován s pradávou silou přírody.

„Pak jsem se vydal na menší výlet k nádražní hale, byla blízko. V té prosklené báni, v zimní zahradě s lokomotivou jsem se podíval, kvůli zvukům, nahoru, v secesní kopuli jsem zahlídl vysoko nahoře stín, jako by se tam ve výšce třepetala křídla káněte myšilova s malou myší, anebo možná se stehlíkem v drápech, to krutý stvoření drželo svou kořist pevně, v uších jsem slyšel pištění jako ultrazvuk, bolelo mě to a skoro jsem cítil, jak se drápy dravce zarývají stehlíkovi do srdce, silou kovu, silou stroje, pak asi párkrát klovnul, udeřil zobákem, protože pištění myši ustalo, prudce, jakoby seknutím, a pak už jsem jen tušil pomalé plavné pohyby křídel ve výšce, ale možná to byla halucinace...“ (TOPOL 2011: 38).

V Topolově povídce nádražní časoprostor již nepředstavuje moderní vznešenou katedrálu, ani není strategickou budovou, jako tomu bylo u výše diskutovaných textů. Naopak se stává prostředím neopečovávaného úpadku, místem, kde se setkávají společensky podezřelé osoby, místem, na které moderní společnost rezignovala a ponechala jej napospas pozvolnému zániku. Tato proměna paradigmatu toposu nádraží je v české literatuře signifikantní pro devadesátá léta dvacátého století. Železniční nádraží na sebe přijímá podobu špinavého kutlochu, jak předvádí snímek režiséra Wiktora Grodeckého a scenáristy Davida Švece *Madragora* z roku 1997, pojednávající o náctiletém Markovi, který se vydává do Prahy, aby se skryl před vlivem autoritářského otce. Masarykovo nádraží se mu stane domovem, v němž prodává své tělo. Přitom propadne drogám a stane se z něj troska.

Obdobně jako ve filmu *Madragora* využil prostředí pražského Masarykova nádraží filmový režisér David Ondříček ve svém snímku *Šeptej* (1996). Jedna z vedlejších postav s přezdívkou Kytka v hereckém podání Martina Myšičky se živí jako prostitut. Jeho pasák ho nabízí právě na místě nejstaršího z dosud sloužících nádraží v hlavním městě.

Umělecké ztvárnění železničního nádraží po „výbuchu času“ jako by odsoudilo železniční budovy k úpadku. Vznešenost vyprchala, zůstává jen prokletí umocňované vršením osobních katastrof.

Literatura

Primární literatura:

- Hašek, Jaroslav (1921-1925), *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Praha: A. Sauer & J. Čermák.
Moravský, Gustav Pflieger (1928), *Ztracený život III*. Praha: Ústřední Legio-nakladatelství.
Rowling, Joanne K. (2000), *Harry Potter a kámen mudrců*. Praha: Albatros.
Rowling, Joanne K. (2008), *Harry Potter a relikvie smrti*. Praha: Albatros.
Ryšavý, Martin (2001). *Lesní chodci: kapesní sága*. Praha: Eva Babická.
Topol, Jáchym (1995), *Výlet k nádražní hale*. Brno: Pluháček Martin.
Weil, Jirí (1991), *Moskva – hranice*. Praha: Mladá fronta.

Sekundární literatura:

- Foucault, Michel (1996), *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann a synové.
Hellerová, Agnes (1992), *Žít na nádraží*. In: Lettre International. Praha: Lidové noviny.
Hodrová, Daniela (2001), *Na okraji chaosu: poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst.
Jehličková, Alice (2010), *Zkušenost prostoru: vyprávění a vizuální paralely*. Praha: Academia.
Macura, Vladimír. POHL, Rudolf (1995), *Osudový vlak: sborník příspěvků stejnojmenné vědecké konference k 150. výročí příjezdu prvního vlaku do Prahy*. Praha: Nakl. NN.
Salzani, Carlo (2009), *Constellations of reading: Walter Benjamin in figures of actuality*. New York: Peter Lang.

КОМПОНЕНЦИЈАЛНА АНАЛИЗА ГЛАГОЛСКИХ ХИПОНИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

In this paper we analyze verbal hyponyms excerpted from two dictionaries of synonyms in Serbian language, using componential analysis. Classification is based on Elena Kotcova's approach to verbal hyponyms, as she distinguishes different types of hyposems. Similarly, we noticed types of hyponyms such as modal, instrumental, agentive, patientive, temporal, spatial, causal, intentional and scalar. As analysis shows, in Serbian language verbal hyponymy also has less hierarchical levels than substantival, a hyponym can have two or more hypernyms, and also two or more hyposems in its meaning structure, or can develop the phenomenon of autohyponymy.

Key words: componential analysis, verbal hyponymy, hyposems, autohyponymy, Serbian language

Корпус овог рада чине глаголи ексцерпирани из двају речника синонима српског језика – Lalević (1974) и Ћосић (2008). Њих смо анализирали путем компонентијалне анализе и, уочивши одређене хипосеме у значењској структури једних наспрам других, утврдили различите хипонимијске односе који се међу њима јављају. На основу те анализе спроведена је класификација грађе према типу хипонимијског односа, те изнесени одређени закључци који потврђују досадашња запажања аутора о глаголској хипонимији у другим језицима.

Крофт и Круз (према Драгићевић 2010: 292) напомињу да хипонима има далеко мање код глагола и придева, него код именица. Због тога се овој лексичкој релацији код глагола не посвећује довољно пажње, нарочито у нашој средини. Како и Lynne Murphy (2003: 222) примећује, хипонимија је ипак „веома именички однос“, будући да су номиналне таксонимије веома развијене. Она напомиње да можемо рећи да, на пример, *красти* (*stealing*) значи на неки начин *узети* (*getting*), али да није јасно шта је онда *узети* и пита се: да ли је то таксоним од *(у)радити* (*doing*)? У закључку она истиче да са вишим лествицама хијерахије одлуке постају мање јасне, очигледне. Ипак, то се може уочити и код именица, пошто не постоје два приступа која се слажу око броја или природе *јединствених почетника* у номиналним хијерахијама.

И поред тога што је у литератури махом заступљена именичка хипонимија, ипак можемо издвојити неколико приступа глаголској хипонимији у науци, који понекад подразумевају и коришћење засебне терминологије: традиционалног (Cruse 1986, Layons 1977), принстонског код аутора WordNeta, у ком се говори о *тропонимији* (Fellbaum 1993), европског код аутора EuroNeta I и II и BalkaNeta (Krstev i dr. 2004, Šojat 2012) или славистичких, од којих се неки ослањају на принстонски и проширују га (Волвачева и Руденко 2007), а неки су засебни (Котцова 2010).

Занимљив приступ уочавамо управо у раду Елене Котцове. Наиме, она се ослања на досадашње радове о хипонимији махом руских лингвиста из друге половине XX века на материјалу именица, аутора као што су Лискова, Розина, Вјежбицка, Гинзбург, Степанов, Фрумкина и др. На основу компонентијалне анализе глагола из руског језика ауторка у семској структури глагола уочава семантичке компоненте којима се глаголски хипоними разликују од својих хиперонима – тзв. *хипосеме*. Тим хипосемама се сужава обим денотације хипонима, те је његово значење, у односу на општије значење хиперонима, спецификовано. У раду она издваја осам хипосема према којима класификује глаголе у руском језику (2010: 118–119): „карактер субјекта радње“, „карактер објекта радње“, „оруђе, инструмент или средство“, „материјал“, „начин“, „резултат“, „време“, „циљ“.

Слично Котцовој, у анализи уочавамо следеће хипосеме: *агенс*, *пацијенс*, *начин*, *средство*, *време*, *место*. Само условно овоме можемо придодати и хипосеме *узорка* и *циља*, јер у нашој грађи оне нису потврђене. За разлику од Котцове, уочавамо и постојање скаларних хипосема, тј. хипосема *брзине*, *јачине* и *количине*, те издвајамо и скаларне хипониме, као подврсту начинских. У наставку рада класификоваћемо грађу на основу анализе. Представићемо само један део грађе, условљени обимом рада. Највећи део грађе тицаће се инструменталне и начинске хипонимије, најчешћих типова глаголске хипонимије.

У оквиру инструменталне хипонимије, код које хипоними имају хипосему средства, уочавамо примере као што су *белити* > *кречити* (+кречом); *бојити* > *фарбати* (+фарбом), *кречити* (+кречом), *малати*, *мазати* (+четком). Глагол *чистити* је хипероним глаголима *парити* (+паром), *четкати* (+четком), *пајати* (+пајалицом), *прати* (+водом/+течношћу), *местити* (+метлом). *Песничити* се компонентијално може представити овако: *бити* (*ударати*) + *песницама*, а и наведени *мачугати* (данас обичније према *мочуга*: *мочугати*), *чибукати*, *бичевати*, *канџијати*, *кундачитити*, *батинати*, *каишати* имају исту архисему и хипосеме средства: +мочугом, +чибуком, +бичем, +канџијом, +кундаком пушке, +батином, +каишем. Слично је и са глаголом *шакетати* (*шакатати*) који има хипосему средства +шаком. Ако кажемо да *бурџијати* значи „бушити

бургијом“, онда *бушити* представља глагол општијег значења, уз који се (као архисему) у структури значења глагола *бургијати* јавља и сема средства +бургијом. Између *вабити*, с једне, и *звати*, *призивати*, *дозивати*, с друге стране, нема семантичке еквиваленције. Први дефинишемо као „мамити некога узвицима, речима или неким вабилом, мамцем“. Друга три глагола односе се само на дозивање некога узвицима и речима, али не и мамцем, мамљењем, што значи да имају шири опсег денотације, стога, овде говоримо о инструменталној хипонимији *звати*, *призивати*, *дозивати* > *вабити*. Један од хипонима глагола *вадити* је *испумпавати* (+пумпом, пумпањем). И глагол *возити се*, у односу на глаголе *ићи* и *кретати се*, има ужи обим денотације, има хипосему средства: +возилом, као и *пловити* (+пловним објектом) и *летети* (+летелицом). *Убити* и *казнити се* наводе у одредници под *каменовати* (+кривца, +бацајући каменице). То су ипак могући хипероними глагола *каменовати*, те овај пример сврставамо у инструменталну хипонимију. *Лакирати* значи „мазати лаком“, те га треба сматрати (инструменталним) хипонимом глагола *мазати* (+лаком), а као хипоним наводи се и *кречити*, што одговара значењу: мазати + кречом. Видимо да се *кречити* може јавити у три хијерархије, као хипоним глагола *бојити*, *белети* и *мазати*. Под *пловити* наводе сеинструментални хипоними *бродарити* (+бродом), *крстарити* (+крстарицом), *једрити* (+једрилицом), *сплаварити* (+сплавом), *скеларити* (+скелом). *Прљати* има хипоним *блатњавити* (+блатом), који спада у инструменталну хипонимију. *Засипати се* у РСЈ дефинише „испунити, затрпати, покрити (неку рупу, отвор и сл.) неком сипком материјом (песком, камењем и сл.)“. Дакле, *покривати* и *прекривати* су глаголи општег значења, хипероними тог глагола, који има додатну семантичку компоненту, компоненту средства +сипком материјом.

Начинску хипонимију илуструју примери попут *делити* > *деојити*, *половити*, *преполовљавати* (+на два/пола), *комадати* (+на комаде), *ломити* (+ломљењем), *цепати* (+цепањем); *обићи* > *оптрчати* (+трчањем), *облетети* (+летењем); *невати* > *фалширати*. Глагол *завитлати се* у речницима наводи као синоним глаголу *бацити*, међутим, његово значење (З. а.) је „бацити снажно, са замахом“, што га чини начинским хипонимом (+са замахом). Глагол *беседити* не значи исто што и *придиковати*, други се од првог разликује начинском хипосемом +прекорно. Код *бојити* наводе се и *сенчити* (+тамније). Код *чистити*, поред наведених инструменталних, налазимо и начинске хипониме *брисати*, *рибати* (+трљајући), *белити* (+избелјујући), *стругати* (+стружући), *трести* (+тресући). *Вадити* („узимати, износити, извлачити из нечега“, према Ћосић 2008) се може посматрати као хипероним за *исисавати*, који има начинску хипосему +сисајући. *Витлати* је начински хипоним глагола *окретати* и *обртати*, јер има, за разлику од поменутих глагола и семантичку компоненту +вртложно, у ковитлац.

Према РСЈ *воњати* значи „ширити око себе воњ, одавати воњ (пријатан или непријатан), мирисати, пахнути“. У Ћосић 2008 ту се јављају и глаголи који се односе на непријатан мирис (*смрдеати*, *баздеати*, *заударати*), а у Lalević 1974 и непријатан, али и пријатан (исп. *мирити*, „ispuštati lak i prijatan miris“). Сви ови глаголи имају ужу денотацију од глагола *воњати*, *мирисати* који означавају одавање мириса уопште, те их овде посматрамо као хипониме, са начинском хипосемом +непријатно или, у случају глагола *мирити*, +пријатно.

Вребати у основном значењу није синонимно са *чекати* (+скривено, +да се нападне), у питању је начински хипоним. Код *вредновати* и *оцењивати* јавља се *премеравати*, што бисмо дефинисали као „вредновати нешто мерењем“ (+мерећи). Код глагола *јахати* наводе се глаголи *галопирати* (+галопом) и *касати* (+касом). *Гурнути* има начинске хипониме *ћушнути* (+грубо, +одбацујући) и *мунути* (+одједном, изненада).

Глагол *гледати* има начинске хипониме *бленути* (+опчињено), *пиљити* (+удубљено), *буљити* (+широм отворених очију), *зурити* (+нетремице, +бесмислено), *бечити* (+исколачено), *зијати* (+бесциљно), *зверати* (+неодређено, +унезверено), *жмиркати* (+полуотвореним очима), *блејати* (+бесмислено), *зевати* (+бесциљно), *очијукати* (+заљубљено), *ждракатати* (+раздражено), и просторни *завиравати* (+кроз нешто).

Глагол *додати* има и начинске хипониме: *продужити* (са архисемом додати и хипосемом +у дужину), *досути* (+сипајући), *дописати* (+пишући), *пришљамчити* (+на силу). Слично томе, несвршено *додавати* има забележене начинске хипониме *доливати* и *досипати*.

У оквиру скаларне хипонимије могу се издвојити следећи хипоними (навешћемо само најтипичније примере):

- 1) велоцитарни: *кретати се* > *вући се*, *јурити*, *брзати*;
- 2) интензификативни: *ударити* > *опалити*, *распалити*, *треснути*;
- 3) квантитативни: *јести* > *ждрати*, *грицкати*, *грицнути*, *жвакнути*, *презалогајити*, *јести*, *ждрати*, *најести се*, *прејести се*. У овој последњој групи издвајамо поделу на деминутивне (*грицкати*) и аугментативне (*прејести се*). Квантитативна се види и у примерима *бојати се* > *стрепети*, *прибојавати се* (+мало), интензификативна примеру *бацити* > *завитлати* (+снажно) итд.

Примери *исећи* > *ампутирати* (+уд); *родити* > *облизити се* (+близанце); *увежбавати* > *дресирати* (+животиње), *сећи* > *касати* (+месо, +стоку), *љубити* > *целивати* (+икону) представљају пацијетивну хипонимију, јер се додатна семантичка компонента у значењској структури хипонима у односу на хиперониме тиче објекта на који је усмерена глаголска радња. Но, хипосема може бити, иако ређе, ограничена и на вршиоца радње који је садржан у значењу подређеног глагола, те глаголи *слетети* > *атерирати* (+летелица); *расти* > *бујати* (+вегетација); *родити се* > *испилети се* (+птица) представљају агентивну хипонимију. Глаголи попут

бити (боравити) > *становати* (+кућа/стан) јесу пример просторне или спацијалне хипонимије, а глаголи *клањати се* > *метнисати* (+при молитви) редак пример временске или темпоралне, јер се другим глаголом овде сужава значење преко компоненте којом се означава када се врши то клањање. *Светлуцати*, *одсијавати*, *блескати* хипоними су за *светлети* (са интензификативном деминутивом хипосемом „слабо“ или темпоралном хипосемом „кратко“).

Као и у радовима страних истраживача (исп. Вольвачева и Руденко 2004) на материјалима других језика (руског, енглеског), и у српском се потврђује мањи број хијерархијских нивоа у глаголској него у именичкој хипонимији. Навешћемо неке примере са већим бројем гранања у нашем материјалу, који овде иде до четири нивоа: *додати* > *ушити*, *залепити* > *аплицирати*; *одмарати* / *почивати* / *мировати* > *спавати* > *дремати* > *дремкати*, *дремуцкати*; *спустити се* > *приземљити се* > *долетети*, *прилетети*, *слетети* > *атерирати*.

Укрштање више хипосема види се у примерима *гурати* > *ваљати* (+место, +пацијенс); *рећи* > *сасути* (+велоцитарност, +квантитет); *ударати* > *шамарати* (+средство, +пацијенс); *мењати* > *кривотворити* (+начин, +пацијент); *убличавати* > *вајати* (+средство, +начин, +пацијенс); *вадити* > *ископавати*, *копати* (+начин, +место), *јести* > *зобати* (+пацијенс, +агенс), *глодати* (+начин и +пацијенс).

У грађи уочавамо и примере истокоренске хипонимије: *бацити* > *избацити*, *фрљити* > *фрљакнути*; *бојати се* > *прибојавати се*; *бости* > *боцкати* (+помало, +учестано), *певати* > *невуцкати*, *невушити*, *попевати* (+мало).

Такође, можемо издвојити и примере аутохипонимије, као што *сукувати* > *кувати*, *барити*, *динстати*, *пржити*, *пећи*; *усвојити* / *прихватити* > *усвојити*, *адоптирати* > *покћерити*, *посинити*.

Чини се јасним да бисмо све поделе глаголских тематских група или хипонима могли свести на две: квалитативну и скаларну. Највеће тематске групе које смо уочили у речницима синонима јесу оне које можемо означити као говорење, физичку силу и кретање. Такође, очигледно је да се и да се овде јавља мањи број хијерархијских нивоа него код именица (што се можда може објаснити платисемијом), а уочили смо, као и други истраживачи, да за великим бројем хипонима долази ниво са малим бројем лексема и обратно. Укрштање хипосема могло би сугерисати да се ту ради о семантички празном месту, тј. потенцијалној семантици, и то би даље требало испитати. Видели смо да се један исти глагол може јавити у више таксонимија (*кречити* према *бојити*, *белити*, *мазати*; хипоним *сркати* према *јести* или *пити*), да се истокоренска хипонимија такође може уочити, и то најчешће као део деминутивне, те и да један глагол, услед полисемије може развити однос аутохипонимије (исп. *кувати* и *усвојити*).

Литература

- Вольвачева Ирина, Руденко Елена (2007), Особенности глагольной гипонимии. *Sbornik Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis A 55, 2007 – Linguistica Brunensia*, 153–167.
- Грицкат Ирена (1967), Стилске фигуре у светлу језичких анализа. *Наш језик*, књ. XVI, св. 4, 217–235.
- Драгићевић Рајна (2010), *Лексикологија српског језика*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Котцова Елена Е. (2010), *Гипонимия в лексической системе русского языка (на материале глагола)*: монографија, Архангелск.
- Krstev Svetana, Pavlović-Lažetić Gordana, Vitas Duško, Obradović Ivan (2004), Using Textual and Lexical Resources in Developing Serbian Wordnet. *Romanian Journal of Information Science and Technology*, vol. 7, No. 1-2, 147–161.
- Cruse David Alan (1986), *Lexical Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Layons John (1977), *Semantics*/II. Cambridge, Cambridge University Press.
- Murphy M. Lynne (2003), *Semantic Relations and the Lexicon*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ристић Стана (2004), *Експресивна лексика у српском језику*. Београд, Институт за српски језик САНУ, Монографије 1.
- Fellbaum Christiane (1993), English Verbs as a Semantic Net. In: *Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database* (Miller et al.), 40–61. <http://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf>
- Šojat Krešimir (2012), Struktura glagolskog dijela hrvatskog WordNeta. *Filologija*, 59, 153–172.

Извори

- Lalević Miodrag (2004), *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, Београд, Nolit.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI (1967–1976). Нови Сад, Матица српска.
- Речник српског језика* (2011). Нови Сад, Матица српска.
- Посић Павле (2008), *Речник синонима*. Београд, Корнет.

PODOBY ČESKÉ DYSTOPIE V OBDOBÍ KOMUNISTICKÉ TOTALITY V ČESKOSLOVENSKU

The article deals with the Czech dystopian prose within the period of the Communist totality in Czechoslovakia. For the purposes of our thesis, we analysed the works of eight Czech authors who wrote their works within the period of the Communist regime and, on the basis of this analysis, we set up the typology of the ways of development that the Czech dystopian prose took throughout this period. We observed not only the works released officially in Communist Czechoslovakia, in samizdat, or in exile, but also the work that remained unreleased before 1989.

Key words: Dystopia, Communist totality, Czech literature

Problém definování žánru

Cílem tohoto článku je nastínit vývoj české dystopické prózy v období komunistického diktátu v Československu, tedy mezi lety 1948 a 1989. Před samotnou typologií, ke které jsme na základě analýzy vybraných dystopických děl z tohoto období došli, se krátce zastavme u pojmu dystopie. Ten bývá totiž v odborné literatuře často směřován s utopií (tomu se budeme krátce věnovat na začátku následující kapitoly) a naopak odlišován od antiutopie, popř. negativní utopie. My se ovšem přikláníme k názoru, který vyslovil ve své práci Petr Hrtánek, tedy, že dystopie, antiutopie a negativní utopie jsou prakticky synonyma. Hrtánek dokonce popisuje rozlišování těchto žánrů jako o samoúčelnou snahu „*o novou, originální definici za každou cenu*“ (Hrtánek 2004: 7), ačkoli rozdíl mezi těmito žánrovými variacemi prakticky neexistuje. Pro naše účely se přidržme pouze pojmu dystopie.

Při samotném pokusu definovat dystopický žánr narážíme na další problém: Obecně platí tendence definovat dystopii jako zrcadlový opak utopie, tedy, že co je v případě utopie vykresleno jako ideál, to dystopie předkládá v negativních odstínech a dopadech. Respektive ukazuje, že z ušlechtilých myšlenek může vzniknout totalitní (= dystopický) režim. Tyto tendence kritizuje např. badatel Frederic Jameson, který naopak u dystopií vyzdvihuje „*vášeň odsuzovat a varovat před utopickými programy ve vládě*“, (Balasopoulos 2011: 60) konkrétně píše o anti-komunismu a anti-socialismu. Jak si později ukážeme na dílech českých poválečných autorů, právě anti-komunistická a anti-socialistická tematika nabrala na síle, což bylo logickým (avšak rozhodně ne jediným) důsledkem doby, kdy tato díla vznikala.

Z českých teoretiků snad nejlépe a nejuceleněji žánr definuje Aleš Langer, ačkoli se nevymezuje proti označení utopie jako opaku dystopie, avšak toto jednoduché konstatování mu nestačí:

Antiutopie je, jak patrně ze samotného označení, opakem utopie. Jestliže utopie zobrazuje ideální stát a společenské zřízení, pak antiutopie je popřením tohoto zřízení. Přejít mezi utopií a antiutopií nemusí být vždy zcela zjevné – antiutopie však začíná tam, kde v zájmu vyšších cílů, v zájmu vytvoření dokonale šťastné či dokonale fungující společnosti začínají být radikálně oklešťovány svobody jednotlivců, kde jsou lidé vystaveni skryté i otevřené manipulaci, kde není možno vyjevit svobodně vlastní názor, který by mohl ohrozit ideově nivelizovanou společnost – souhrnně tedy všude tam, kde se člověk ve své přirozené sociální podstatě stává překážkou dalšího vývoje. (Langer 2006: 232-233)

Tři období české dystopie

Českou dystopickou prózu lze rozdělit do třech období. Prvním je období mezi světovými válkami, které je ovšem problematické definovat – odborná literatura často považuje utopii a dystopii v tomto období za jeden žánr (např. Hodrová 1989: 33). Daniela Hodrová mluví v tomto období pouze o utopii, tu však popisuje jako „*ideálně fungující společenství*“ (Hodrová 1989: 33), na druhou stranu za utopie považuje díla, která vykazují jasně dystopické prvky. Problém tohoto období spočívá především ve faktu, že dystopická díla vznikala v době, kdy samotný žánr ještě nebyl definován. Jak upozorňuje Josef Skála, antiutopii pojmenoval jako první až George Orwell (Skála 1985: 5).

V dalším období (dystopická beletrie psaná po druhé světové válce) se již rozdíl mezi utopií a dystopií vyostřuje, žánry se zcela oddělují, a ani v literární vědě nedochází k jejich směřování. Z velké části možná proto, že dystopická literatura z let komunistické nadvlády v Československu stále není nijak hlouběji reflektována, až na několik konkrétních výjimek, jakými jsou dystopická díla Egona Bondyho, Vladimíra Párala, částečně pak Martina Harníčka a Evy Hauserové. Oproti tomu např. autory, jako jsou Josef Pecinovský, nebo Zdeněk Páv, literární věda prakticky ignoruje.

Posledním obdobím, které lze u české dystopie reflektovat, je pochopitelně období po roce 1989 a současnost. Toto období je ovšem ve velké míře odrazem období předchozího. Mladí autoři tematicky navazují na autory starší, u kterých se – jako např. u Pecinovského – poetika a vyznění děl, ve srovnání s jejich tvorbou před rokem 1989, nijak výrazně nemění. Nelze se divit ani tematickému navazování nastupující generace autorů, neboť velké množství děl z období 1948-1989 vyšlo až po listopadovém převratu, a tedy literárně mohlo ovlivnit teprve naši současnost. Např. Eva Hauserová a Josef Pecinovský knižně publikovali až v devadesátých letech, Martin Harníček do devadesátých let publikoval pouze v exilovém nakladatelství v Torontu, Egon Bondy publikoval do pádu komunistického režimu v exilu a samizdatem, dosud jediná kniha Zdeňka Páva vyšla až roku 2014 (ačkoli jde o výbor textů z osmdesátých let) – tři roky po Pávově smrti, jediná dystopická povídka Eduarda Petišky (napsaná v padesátých letech dvacátého století) byla vydána v roce 1999 – dvanáct let po autorově smrti. Oproti tomu Vladimír Páral a Jiří Marek v komunistickém Československu svá díla oficiálně publikovali.

Typologie dystopických děl mezi lety 1948 a 1989

Pro analýzu jsme vybrali osm autorů, kteří psali dystopie od padesátých do osmdesátých let dvacátého století. Uvědomujeme si, že jejich výběr je pouze sondou do tohoto žánru, avšak naším cílem je především nastínit hlavní tematické směry, kterým se autoři z tohoto období v tomto žánru ubírali.

Díla jsou volena s ohledem na to, aby byla zastoupena jak díla publikovaná před rokem 1989 v ČSR oficiálně (Jiří Marek – *Blažený věk*, Vladimír Páral – *Země žen*), samizdatově (Egon Bondy – *Invalidní sourozenci*), či díla před rokem 1989 a pádem komunistického režimu vzniklá, ovšem nepublikovaná vůbec (Josef Pecinovský – *Její veličenstvo*, Josef Pecinovský – *Nos to závaží*, Eduard Petiška – *Cesta do země Lidivoni*, Eva Hauserová – *Adenin a Mikra*, Zdeněk Páv – *Život je, i když si zuješ boty*). Vedle nich reflektujeme také díla, která sice před rokem 1989 oficiálně vyšla, ovšem ne v Československu, tedy díla exilová (Martin Harníček – *Maso*, Egon Bondy – *Invalidní sourozenci* [ten vyšel poprvé samizdatově v roce 1980, podruhé o rok později exilově v Torontu]). Je ovšem zvláštní, že toto dělení nemělo na volbu témat příliš velký vliv. Oficiálně vydávaný Jiří Marek ve svém románu kritizuje politické poměry podobně, jako nevydávaní, exiloví a samizdatoví autoři. Vedle toho např. Pecinovský se ne vždy věnuje pouze politickým tématům. Kromě kritiky politického klimata převládá u většiny námi analyzovaných autorů kritika společnosti a lidského chování – toto téma je však pojímáno velice různorodě. Než se dostaneme ke konkrétním dílům, představme typologii, jak jsme ji na základě analyzovaných děl sestavili:

- a) alegorie totalitní skutečnosti
- b) dystopie sociální
- c) dystopie feministická
- d) dystopie antifeministická
- e) dystopie a „přírodní“ utopie
- f) ekologická dystopie

Kategorizace vybraných děl

Nejstarším dílem, kterým jsme se v naší analýze zabývali, je povídka Eduarda Petišky *Cesta do země Lidivoni*. Tento text autor napsal již mezi lety 1951 a 1952, kdy ovšem, jak Petiška píše v předmluvě pro plánované vydání roku 1968, „nemohl vyjít tiskem“ (Petiška 2013: 5). Ani k plánovanému vydání v roce 1968 nedošlo, a tak se tato povídka dostala ke čtenářům poprvé až se zveřejněním autorovy pozůstalosti v roce 1999. Krátký text napsaný v době tvrdé cenzury a politických procesů po únorovém komunistickém převratu v roce 1948 je dobře čitelnou alegorií právě cenzury tisku a tendenčního psaní historie, respektive vytváření falešné „historické pravdy“.

Na cenzuru naráží i *Blažený věk* Jiřího Marka, vydaný v Československu roku 1967. Mimo cenzuru také připomíná budovatelskou poezii, která je (stejně jako v aktuálním světě komunistické totality) prosazovaná, zatímco svobodné umění se stává potlačovaným a zakazovaným. Markův fikční svět je navíc aluzí polarizovaného západního světa a východního bloku, jelikož svět je rozdělen na dvě velmoci (což ovšem není u dystopií nic neobvyklého). Stejně jako Petiškovu povídku řadíme *Blažený věk* do kategorie A.

S podobnou polarizací světa se setkáváme i u Pecinovského povídky *Její Veličenstvo*, která je ovšem textem spíše sociálním (kategorie B) – příběh představuje klasickou polarizaci společnosti, kde malá skupina privilegovaných žije na povrchu planety Země, zatímco miliardy osob žijí pod ní v pláštích, které připomínají včelí úl (také se úlem nazývají). Jiné texty Josefa Pecinovského však jasně politické aluze obsahují, např. povídka *Nos to závaží* tematizuje jak vykonstruované soudní procesy, tak prohnílý vládní systém, který ovšem požívá sám sebe, neboť každý, kdo pracuje pro vládu, musí tvrdě trestat ostatní, aby sám ulehčil svému neustále navyšovanému trestu – ten spočívá v přidávání tělesné váhy a tvrdé absurdní zákony umožňují trest navýšit prakticky za cokoli. Na vrchu vládní pyramidy pak (ne)překvapivě stojí osoba nejtěžší = nejvíce trestaná.

Skutečně politické alegorie, které tematizují rozdělení západního a východního světa, nalezneme v povídce *Život je, i když si zuješ boty* Zdeňka Páva (kategorie A), kde je svobodný a nesvobodný svět dokonce oddělen zdí – ta jasně odkazuje na někdejší zeď, která oddělovala západní a východní Berlín. Ne nepodobné rozdělení světa se také

objevuje v novele *Maso* Martina Harníčka. Ta však patří nejen do kategorie A, ale též do kategorie B, neboť jejím hlavním motivem je rozpad společenských struktur, citů a veškerých mezilidských vztahů, život se změnil pouze na doslovný boj o přežití – lidé požívají jeden druhého, jiné jídlo než lidské maso neexistuje. *Maso* i *Život je, i když si zuješ boty* (společně ještě s *Invalidními sourozenci* Egona Bondyho – ti ale taktéž patří do kategorie A, neboť jejich kritika komunistického uspořádání v ČSR je více než patrná) utváří kategorii E – jejím společným rysem je existence utopického prostoru, který s dystopickým prostorem sousedí. Utopický prostor je vždy přírodní, zatímco dystopický bývá v těchto fikčních světech symbolizován městem (s podobným rozdělením se můžeme setkat už patrně u nejstaršího dystopického díla, kterým je ruský román *My*, který v roce 1920 napsal Jevgenij Zamjatin). Postavy žijící v dystopickém prostoru zpravidla utopický prostor navštíví, ovšem pouze v Pávově případě jsou schopné a ochotné se v něm aklimatizovat.

Vzhledem k dichotomii světa založené na přírodním a městském prostoru není překvapivé, že všechny tyto tři povídky patří zároveň do kategorie F, kterou doplňuje ještě tvorba Evy Hauserové, v naší práci zastoupené povídkou *Adenin a Mikra* a povídka *Její Veličenstvo* Josefa Pecinovského. Všechny povídky v kategorii F spojuje – jak lze podle názvu kategorie předpokládat – ekologická tematika založená na obavách a dopadech devastace přírodních zdrojů a/nebo přírodního prostoru obecně.

Eva Hauserová je také jediným zástupcem kategorie C – feministické dystopie. Mnoho textů této autorky představuje fikční svět, kde jsou buď tradičně vnímané společenské role mužů a žen vyhnány do extrému a prohozené (např. povídka *Už jsi velký mužík* z počátku devadesátých let), nebo feministické téma spočívá v hypertrofovaném vykreslení negativních mužských vlastností (mezi které však v představě Hauserové patří i vlastnosti, které jsou společností obvykle vnímány jako ženské negativní vlastnosti) a vedle toho silné a samostatné ženské hrdinky, jako je tomu např. právě v povídce *Adenin a Mikra*. Na opačném pólu oproti Hauserové stojí Vladimír Páral, zejména jeho román *Země žen* (kategorie D), který představuje také matriarchální svět. Ten je (na rozdíl od fikčního světa textů Hauserové) představen jako špatně fungující společenství, skrze které Páral reflektuje strach z rozpadu tradičního společenského postavení mužů a žen. Ač je vyznění těchto textů zcela odlišné, oba autoři se jimi řadí taktéž do kategorie B, neboť jejich texty představují výrazné sociální změny. Vedle nich sem řadíme i texty, kde je hlavním tématem sociální rozklad (viz tabulka).

Tabulka analyzovaných děl

a) alegorie totalitní skutečnosti	b) dystopie sociální	c) dystopie feministická	d) dystopie antifeministická	e) dystopie a „přírodní“ utopie	f) dystopie ekologická
Bondy – <i>Invalidní sourozenci</i>	Harníček – <i>Maso</i>	Hauserová – <i>Adenin a Mikra</i>	Páral – <i>Země žen</i>	Bondy – <i>Invalidní sourozenci</i>	Bondy – <i>Invalidní sourozenci</i>
Harníček – <i>Maso</i>	Hauserová – <i>Adenin a Mikra</i>			Harníček – <i>Maso</i>	Harníček – <i>Maso</i>
Petiška – <i>Cesta do země Lidivoni</i>	Páral – <i>Země žen</i>			Páv – <i>Život je, i když si zuješ boty</i>	Hauserová – <i>Adenin a Mikra</i>
Marek – <i>Blažený věk</i>	Pecinovský – <i>Její Veličenstvo</i>				Páv – <i>Život je, i když si zuješ boty</i>
Páv – <i>Život je, i když si zuješ boty</i>					Pecinovský – <i>Její Veličenstvo</i>
Pecinovský – <i>Nos to závaží</i>					

Prameny

- Bondy, Egon (2002), *Invalidní sourozenci*. Brno, Zvláštní vydání.
- Harníček, Martin (1999), *Maso*. Praha, Maťa.
- Hauserová, Eva (2006), Adenin a Mikra. In: *U nás v Agónii*. Praha, Triton.
- Hauserová, Eva (2000), Už jsi velký mužík. In: *Když se sudičky spletou*. Praha, Maťa.
- Marek, Jiří (1995), *Blažený věk*. Praha, Ivo Železný.
- Páral, Vladimír (1988), *Země žen*. Praha, Československý spisovatel.
- Páv, Zdeněk (2014), Život je, i když si zuješ boty. In: *Neočlověk*. Praha, Triton.
- Pecinovský, Josef (2006), Její Veličenstvo. In: *Abbey Road*. Praha, Triton.
- Pecinovský, Josef (2006), Nos to závaží. In: *Abbey Road*. Praha, Triton.
- Petiška, Eduard (2013), *Cesta do země Lidivoni: Neuvěřitelná dobrodružství trosečníka*. Online, Education.
- Zamjatin, Jevgenij (1985), *My*. Köln, Index.

Literatura:

- Balasopoulos, Antonis (2011), Anti-Utopia and Dystopia: Rethinking the Generic Field. In *Utopia Project Archive, 2006-2010*. Athens, School of Fine Arts Publications.
- Hodrová, Daniela (1989), *Hledání románu: Kapitoly z historie a typologie žánru*. Praha, Československý spisovatel.
- Hrtánek, Petr (2004), *Negativní utopie v české próze druhé poloviny 20. století: pokus o znakovou identifikaci žánru*. Ostrava, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta.
- Langer, Aleš (2006), *Průvodce paralelními světy: nástin vývoje české sci-fi 1976-1993*. Praha, Triton.
- Petiška, Eduard (2013), *Cesta do země Lidivoni: Neuvěřitelná dobrodružství trosečníka*. Online, Education.
- Skála, Josef (1985), *Postřehy a fikce George Orwella*. Praha, Svoboda.

PATRYK KURZYŃSKI

Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polska
patryk-kurzynski@wp.pl

STRONNICTWO REGALISTÓW ZYGMUNTA III WAZY W LATACH 1587 – 1606: KRZEPNIĘCIE ORAZ DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA.

According to functioning in early modern times model of mixed monarchy in Polish – Lithuanian Commonwealth, the ruler had prerogatives of executive power. In political level it meant that monarch due to his attribution of executive powers has been endowed with possibility to nominate persons on the highest institutions and offices in state and also has powers to requited dignitaries. The complement to this policy were also evinced by royalists attitudes which were needed for court and also they should had useful personal values. Both resultants led royalists to promotion in nomination for next levels of dignities. The purpose of this proposed article will be endeavor to discuss about mechanism which formed this faction, the similarities in this group of adherents and individual ways to get promotion for main institutions and dignities, also the political activity in parliament and in diplomacy.

Key words: king, royalist, commonwealth, career, executive, monarchy

Zgodnie z modelem ustroju monarchii mieszanej w Rzeczypospolitej polsko – litewskiej, władza wykonawcza leżała w gestii panujących. Ważnymi prerogatywami tej władzy była możliwość dokonywania nominacji na urzędy oraz rozdawnictwo dóbr zasłużonym dla tronu. Z drugiej strony wykorzystanie w praktyce obu przywilejów otwierało królom drogę do budowy własnych stronnictw, nierzadko poprzez odpowiednie rozlokowanie zaufanych dostojników na wysokich państwowych stanowiskach, co często powodowało przeciągnięcie na stronę dworu dotychczasowych opozycjonistów (Augustyniak 1999: 48 – 50). Przykładem najlepiej ilustrującym wskazane wyżej założenia była polityka personalna Zygmunta III Wazy, który przez całe panowanie starał się skupiać przy sobie grupę oddanych ludzi. Warto zaznaczyć, że monarcha ten zwykł traktować politykę nominacyjną jako narzędzie służące wiązaniu u swojego boku lojalnych zauszników często także, co istotne posiadających pogłos wśród szlachty. Tym samym regaliści tworzyli zbiorowość przede wszystkim wspierającą plany Zygmunta III, bądź też stanowili przedłużenie prowadzonej przez niego polityki na danym obszarze państwa (Opaliński 1981: 93).

Analiza wskazanej zbiorowości wymaga żeby na wstępie zdefiniować kogo można uznawać za regalistę w przyjętej cezurze czasowej. Najważniejszym wyznacznikiem był stopień przydatności dla planów politycznych dworu i polityki dynastycznej Zygmunta III (Chłapowski 1995: 107). Wśród adherentów występowały zauważalne podobieństwa. Większość z nich była starsza wiekiem od Zygmunta III, co pokazuje, że posiadali potrzebne doświadczenie zarówno w życiu publicznym jak i politycznym. Cechą przeważającą była także autorytatywność, którą regaliści wykorzystywali wśród szlachty do zyskania poparcia dla monarszych planów. Zygmunt III wykorzystując prawo do nominowania urzędników oraz senatorów opierał formując się stronnictwo na adherentach, zarówno świeckich jak i duchownych skupiających się w senacie. Ponadto każdy z zauszników posiadał własny charakter, przejawiał pewne indywidualne zachowania, postawy oraz działania požądane przez monarchę i dwór. Wyklarowany w ten sposób obraz adherenta stanowi kwestię węzłową dla opracowania determinantów konsolidujących stronnictwo w omawianych latach oraz płaszczyzn na których jego członkowie byli aktywni.

Krzepnięcie stronnictwa było w dużej mierze zależne od polityki personalnej prowadzonej przez Zygmunta III. Procesem zdającym się najbardziej obrazować ten mechanizm mogą być drogi karier regalistów i związany z nimi ruch na urzędach. Monarcha poprzez nominacje na urzędy ministerialne dążył do posiadania szerokiego wpływu na kształt spraw państwowych (Kutrzeba 1917: 206 – 207). Jeszcze za czasów Henryka Walezego urząd marszałka wielkiego koronnego objął Andrzej Opaliński pozostając na nim do swojej śmierci w 1593 r. Jego następcą był Stanisław Przyjemski trzymający marszałkowstwo do 1595 r. Ciągłość obsadzania regalistów została przerwana nominacją Mikołaja Zebrzydowskiego, który zrezygnował w 1601 r. Wakujący przez kolejne 2 lata urząd dostał się jednemu z najbliższych zauszników króla – Zygmunтови Myszkowskiemu. Tą nominacją zadano pozycji Zamojskiego kolejny cios, gdyż pominięci zostali wskazani przez niego kandydaci do objęcia tej godności. Dodatkowo wakans został rozdany pod nieobecność kanclerza. Następcą Myszkowskiego w 1616 r. został kolejny ulubieniec króla – Mikołaj Wolski. Po śmierci Mikołaja laska marszałkowska powędrowała z powrotem do rodziny Opalińskich – w 1630 r. otrzymał ją Łukasz syn Andrzeja, pełniący ten urząd przez dziewiętnaście lat (Janiszewska – Mincer 1984: 106 – 107). Z kolei przebieg zmian personalnych wśród regalistów na marszałkostwie nadwornym rozegrał się niemalże w tej samej wąskiej grupie beneficjentów. Wspomniany już Andrzej Opaliński piastował tę funkcję w latach 1572 – 1574. Po jego awansie, stanowisko do 1588 r. trzymał Andrzej Zborowski – usunięty za aktywne popieranie kandydatury arcyksięcia Maksymiliana. Tym samym wakans trafił do Stanisława Przyjemskiego – protegowanego Andrzeja. Po nim na krótko do 1596 r. marszałkiem nadwornym był Prokop Sieniawski. Podobnie jak w przypadku laski marszałkowskiej koronnej, godność ta wakowała przez kolejne 4 lata.

Zmiany w kancelarii koronnej miały charakter zdecydowanie intensywniejszy. W pierwszych latach rządów Zygmunta III, a także w okresie poprzedzającym rokosz sandomierski. Monarcha konsekwentnie dążył do ograniczenia wpływów kanclerza Zamojskiego (Lepszy 2015: 243). Przykładem takich działań była nominacja na stanowisko

podkanclerzego Jana Tarnowskiego w 1591 r. Wakująca wówczas godność miała pierwotnie być nadana będącemu wtedy w obozie kanclerza Piotrowi Tylickiemu ówczesnemu sekretarzowi wielkiemu. Próba przeciągnięcia Tylickiego do stronnictwa regalistów nastąpiła w 1598 r. kiedy to nadano mu podkanclerstwo. Po jego rezygnacji mniejszą pieczęć otrzymał na sejmie w 1605 r. niezbyt gorliwy regalista ale dostatecznie zaufany króla Maciej Pstrokoński, co wywołało wzburzenie opozycjonistów. Główną przyczyną tego był fakt iż, Tylicki wciąż pozostawał jednym z najbliższych powierników kanclerza. Natomiast kanclerstwo wielkie koronne otrzymał Pstrokoński. Pozostawiony po nim wakans dostał Stanisław Miński trzymający podkanclerstwo do swojej śmierci w 1607 r. Następnie mniejszą pieczęć nadano Wawrzyńcowi Gembickiemu. Ten z kolei w 1609 r. zajął miejsce Pstrokońskiego. Wykonywał obowiązki na urzędzie kanclerza do 1613 r. Równoległe z Gembickim podkanclerzem był wybitny mówca Feliks Kryski, który na przestrzeni 10 lat zrobił niebywałą karierę polityczną. Od bycia dwukrotnym marszałkiem izby poselskiej na sejmach w 1603 r. i 1605 poprzez referendarstwo świeckie doszedł po rezygnacji Gembickiego do kanclerstwa wielkiego koronnego w 1613 r. piastując je przez kolejne 5 lat.

Oprócz bycia głównym decydem w rozdawnictwie urzędów ministerialnych, Zygmunt III nominował na godności senatorskie. Strukturę senatu oparł na przedstawicielach wywodzących się z rodzin, zarówno starych, jak i nowych. Poprzez starą należy rozumieć taką, która przynajmniej od dwóch albo i więcej pokoleń miała w swoich szeregach senatora wielkiego. Nowa to taka, która nie posiadała żadnych eksperyencji związanych z tym stanowiskiem, albo jej ciągłość została przerwana po czym wróciła ona do stanu senatorskiego. Ze starych rodzin wielkosenatorskich wywodzili się: Adam Sędziwój Czarnkowski, Henryk Firlej, Stanisław Karnkowski, Feliks Kryski, Wacław Leszczyński, Jan Piotr i Zygmunt Myszkowscy, Andrzej Opaliński oraz jego synowie Andrzej i Łukasz. Natomiast z nowych pochodzili: Wawrzyniec Gembicki, Stanisław Golski, Hieronim, Jan i Stanisław Gostomscy, Bernard Maciejowski, Stanisław Miński, Jan Potocki, Stanisław Przyjemski, Maciej Pstrokoński, Jan Roszkowski, Adam Stadnicki, Jan Tarnowski, Piotr Tylicki, Mikołaj Wolski (Opaliński 2007: 27 – 30).

Czynnikiem, na który należy zwrócić również uwagę w grupowaniu się stronnictwa były indywidualne ambicje poszczególnych regalistów. Zwiększenie majątku z tytułu użytkowania dóbr królewskich, czy nowe źródła wpływów płynące z pełnionej godności urzędniczej wykorzystywano do wzmacniania pozycji rodu. Dowodem tego była postawa Hieronima Gostomskiego, który odbudował pozycję rodziny w senacie po znacznej utracie wpływów politycznych w pierwszej połowie XVI w. Z kolei inny regalista Stanisław Przyjemski zainicjował budowę silnej pozycji i znaczenia swojej rodziny. Wszakże, tacy adherenci jak Opalińscy, Kryscy czy Czarnkowscy, pod względami ekonomicznymi wchodzili w obręb najzamożniejszych rodzin w Wielkopolsce i na Mazowszu.

Niemniej jednak przechodząc do następnego zagadnienia, w celu jego omówienia aktywności stronników Zygmunta III na różnych polach, zostanie wykorzystany sejm zwyczajny z 1597 r. trwający od 10 lutego do 25 marca. W instrukcji z 1597 r. Zygmunt III proponował aby na obradach sejmowych w Warszawie osiągnięto porozumienie głównie w problemie zewnętrznym. Pierwszym punktem miało być relacjonowanie pracy komisji krakowskiej, powołanej jeszcze na sejmie w roku poprzednim, która prowadziła rozmowy w kwestii zawarcia chrześcijańskiej Ligi Świętej. Król chciał aby podjęto ostateczne kroki. Drugim problemem była kwestia obronności kraju przed zagrożeniem tureckim oraz tatarskim. Władca optował za umocnieniem Krakowa oraz innych miast na południu Rzeczypospolitej. W odpowiedzi na królewskie postulaty, sejmiki tylko połowicznie przychyliły się do propozycji Zygmunta III. Wobec zagrożenia tureckiego zaaprobowano przyłączenie się do Ligi, ale pod pewnymi warunkami. Odnosnie zabezpieczenia kraju, także zgodzono się na podjęcie środków ku temu.

Sejm rozpoczął się od uroczystego nabożeństwa. Następnie głosowaniem wybierano marszałka izby poselskiej. Nominację uzyskał regalista – Piotr Myszkowski. Po procedurach formalnych jak powitanie przez marszałka oraz wygłoszenie przez niego przywitania, przystąpiono do porządku obrad rozpoczętych przedstawieniem propozycji królewskiej. Wygłaszana przez podkanclerzego Jana Tarnowskiego propozycja posiadała rozbieżności w stosunku do tej rozesłanej na sejmiki. Rozpoczęcie wotów senatorskich zostało opóźnione odbiorem papieskiego legata kardynała Gaetano, którego powitali m. in. Hieronim Gostomski, Stanisław Karnkowski, Stanisław Miński, Bernard Maciejowski oraz inni królewscy dostojnicy. 20 lutego rozpoczęły się wota nad propozycją tronu, a z regalistów mowy wygłaszali: Stanisław Karnkowski, Piotr Tylicki, Hieronim Gostomski, Bernard Maciejowski. W ich przemówieniach charakterystyczne były pewne podobieństwa. Wobec zagrożenia tureckiego opowiedzieli się za nie podejmowaniem działań militarnych przeciwko Turcji, jednakże wotowali za umocnieniem granicy południowej i skoncentrowaniem tam wojsk, co miało być formą nacisku politycznego na cesarza tureckiego. Na sejmie omawiano także sprawy wewnętrzne – kwestie obronności, zaległego żołdu, animozji z kozakami, obsadę na godność biskupa wileńskiego. (Rzońca 1989: 29 – 33).

Kolejną sferą w której stronnicy przejawiali aktywność była dyplomacja. Spośród analizowanej grupy regalistów, dwunastu odbyło przynajmniej jedno poselstwo zagraniczne. Z kolei dziesięciu towarzyszyło monarsze w ważniejszych podróżach. Zygmunt III mając zapewne na uwadze sympatię jaką cieszył się Henryk Firlej u papieża Klemensa VIII zlecił mu poselstwo do Rzymu w 1601 r. Nie jest do końca wiadomo co było celem podróży. Przypuszcza się, że Firlej czynił posłannictwo w sprawie ponownego matrymonium króla. Do Stolicy Apostolskiej udał się także w 1605 r., gdzie miał dopilnować szybszego rozpatrzenia dokumentów do procesu kanonizacyjnego św. Stanisława Kostki (Korytkowski 1889: 684).

Innym exemplum może być kwestia Wołoszczyzny na którą wkroczyły wojska dowodzone przez Zamojskiego. Zygmunt Batory – książę siedmiogrodzki protestując wobec działań Rzeczypospolitej szukał posłuchu u

cesarza Rudolfa II oraz Klemensa VIII, który początkowo stał po stronie Batorego (Jorga 1905: 93 – 99). Świadczył o tym fakt odbioru polityki Zygmunta III jako szkodliwej dla projektu Ligi Świętej (Korzon 1923: 118 – 119). Zabiegiem naprawczym było poselstwo Wawrzyńca Gembickiego do Rzymu w 1596 r. W przemowie do papieża odparł wcześniejsze oskarżenia. Powody interwencji argumentował kwestią religijną oraz obroną Wołoszczyzny przed najazdem tureckim i tatarskim. Udało mu się przechylić rację na stronę polską. Rok później z misją dyplomatyczną do Porty udał się Stanisław Golski. Priorytetem posłannictwa było podtrzymanie zawartego pokoju między obu państwami oraz zapewnienie sułtana Mehmeda III, że Rzeczypospolita swoimi działaniami na Wołoszczyźnie nie naruszyła zawartego porozumienia. Zakończyło się ono potwierdzeniem pokoju przez sułtana (Jorga 1910: 359).

Znaczone obycie w wojażach zagranicznych posiadał kolejny królewski zaufany Zygmunt Myszkowski. Pod koniec XVI w. peregrynował do włoskiej Mantui, gdzie pozyskał względy na dworze ks. Wincentego Gonzagi. Wpisany w ród otrzymał tytuł ks. mantuańskiego. Z kolei od Klemensa VIII otrzymał następny tytuł margrabiego, rozszerzony także na innych członków rodziny. Znaczną aktywnością na polu dyplomatycznym wykazał się w latach 1605 – 1609. W 1605 r. Myszkowski stanął na czele wystawnego orszaku, który w pierwszej kolejności odjechał do Pragi, aby tam uzyskać zgodę na zaślubiny arcyksiężnej Konstancji od cesarza Rudolfa II. W poselstwie znaleźli się także Feliks Kryski oraz inny regalista Marcin Szyszkowski biskup łucki. Następnie legacja wyruszyła do Grazu, gdzie marszałek wielki koronny w asyście biskupa zawarł małżeństwo per procura z Konstancją (Łubiński 1643: 32). Na dłuższy wyjazd zagraniczny Myszkowski udał się w latach 1608 – 1609. Jego zadaniem było przeciwdziałanie na europejskich dworach akcjom Janusza Radziwiłła byłego rokoszana, który oczerniał królewski majestat i politykę dworu. Z Rzymu peregrynował do Paryża będąc tam kilkakrotnie przyjmowany przez Henryka IV. Tam też doszło do spotkania Zygmunta z Januszem. Ich animozje zakończyły się pojednaniem i wzajemnymi przeprosinami. Wydarzenia w Paryżu są znane z relacji Jakuba Sobieskiego przypisującego sobie rolę mediatora w konflikcie. Z relacji wynika również, że w pogodzeniu obu miał dopomóc sam Henryk IV (Sobieski 1991: 8 – 10). Poważanie na francuskim dworze zawdzięczał Myszkowski uprzednim zabiegom dyplomatycznym. Zbudował relacje przyjacielską z ks. de Nevers Gonzagą – kuzynem Henryka IV, gdy ten przebywał w Krakowie w 1602 r. 3 lata później obdarował monarchę sześcioma końmi, co miało odwieść Francję od wspierania Szwedów w wojnie przeciwko Rzeczypospolitej (Sobieski 1907: 38 – 40). Ostatnim punktem wyprawy była Anglia. Tam Myszkowski został przyjęty na dworze Jakuba I (Lechicki 1932: 119 – 123).

Podsumowując, polityka nominacyjna Zygmunta III służyła formowaniu grupy stronników przychylnych w senacie. Obok tego wśród wykorzystanej w pracy egzemplifikacji modelowych regalistów proporcja liczby przedstawicieli reprezentujących „stare” familie w stosunku do wywodzących się z „nowych” kształtowała się w senacie poziomie niemalże równym. Skłania to do stwierdzenia, że Zygmunt III bazując na zróżnicowanym pod względem pozycji i wieku składzie adherentów w senacie nie odcinał się od doświadczonej części dostojników, umożliwiając tym samym wejście do elity wielkosenatorskiej innym i nowym rodzinom, które w dalszych latach panowania pierwszego Wazy będą zawdzięczały swój wysoki status oraz wpływy przeważnie dzięki uzyskanym względem tego monarchy. Odnosząc się do zbiorowości regalistów należy również zauważyć, że wartość majątku i posiadane dobra oraz pozycja rodziny należały do głównych determinantów kształtujących obraz stronnictwa. Decydowała przede wszystkim przydatność danego zausznika dla działań dworu w ówczesnej sytuacji politycznej, jak i umiejętność wykorzystania autorytetu osobistego w bezpośredniej komunikacji ze szlachtą.

Bibliografia

- Augustyniak Urszula (1981), *Informacja i Propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chłapowski Krzysztof (1995), *Elita senatorsko – dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Janiszewska – Mincer (1984), *Rzeczypospolita Polska w latach 1600 – 1603: narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami*, Bydgoszcz, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.
- Jorga Nicolae (1910), *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, Friedrich Andreas Parthes Aktiengesellschaft.
- Jorga Nicolae (1905), *Geschichte des Rumänischen Volkes Im Rahmen Seiner Staatsbildungen*, Gotha, Friedrich Andreas Parthes Aktiengesellschaft.
- Korytkowski Jan (1889), *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, vol. 3, Poznań, Drukarnia Kuryera Poznańskiego.
- Korzon Tadeusz (1923), *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, vol. 2: *Epoka przedrozbiorowa*, Warszawa, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Kutrzeba Stanisław (1917), *Historia ustroju Polski w zarysie*, vol. 1, Lwów, Księgarnia Polska Bernarda Połonieckiego.
- Lechicki Czesław (1932), *Mecenat Zygmunta III i życie umysłowe na jego dworze*, Warszawa, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego – Instytutu Popierania Nauki, Warszawa – Pałac Staszica.
- Lepszy Kazimierz (2015), *Rzeczypospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589 – 1592)*, Oświęcim, Napoleon V.
- Lewandowska – Malec Izabela (2009), *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587 – 1632)*, Kraków, Księgarnia Akademicka.
- Łubiński Stanisław (1643), *Opera Posthuma, historica, historo-politica, variique discursus, epistolae, et aliquot orationes, quorum indicem sequentes post praefationes paginae ostendunt, edita ab executoribus testamenti*, Antwerpia, Apud Ioannem Mevrsium.

- Opaliński Edward (1981), *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie.
- Opaliński Edward (2007), *Rodziny wielkosenatorskie w Wielkopolsce, na Kujawach i na Mazowszu za Zygmunta III*, Warszawa, Wydawnictwo DiG.
- Rzońca Jan (1989), *Sejmy z lat 1597 i 1598. Część I: Bezowocny sejm z roku 1597*, Wrocław, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sobieski Jakub (1991), *Peregrynacja po Europie [1607-1613]. Droga do Baden [1638]*, oprac. J. Długosz, Wrocław, Ossolineum.
- Sobieski Wacław (1907), *Henryk IV wobec Polski i Szwecji, 1602 - 1610*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.

PAVLÍNA KUTOVÁ

University of Pardubice. Pardubice, Czech Republic
kutovapav@gmail.com.

„NÁRODNÍ“ A „SLOVANSKÉ“ V ČESKÉ ARCHITEKTUŘE PŘED A PO ROCE 1918. LIDOVÁ KULTURA JAKO ZDROJ IDENTITY MLADÉ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY

The contribution deals with Czech modern building culture, inspired by wooden architecture and folklore culture of Czech countryside. Using the interpretations of chosen buildings I will demonstrate the transformations of roles of folklore motives before 1918 and after the foundation of Czechoslovakia republic. Around the year 1900 the vernacular motives were perceived just like mere decoration. But after the year 1918 popular culture and vernacular architecture became one of the main sources of new made national modern identity.

Key words: Czech architecture, Art Nouveau, National style, folklore motives, vernacular architecture

V druhé polovině 19. století až prvních desetiletí 20. století se na území českých zemí vystřídalo několik uměleckých slohů. Přehled stylů a děl z let 1890 až 1938 přináší čtvrtý díl „Dějiny českého výtvarného umění“ (Lahoda 1998). Architekturu přelomu letopočtu se podrobněji věnuje Jindřich Vybíral (viz níže). Meziválečné umění představuje Alena Adlerová (1998) a Ladislav Foltyn (1993) a stěžejním tématem Venduly Hnídkové je národní styl po roce 1918 (viz níže). Samostatné publikace jsou rovněž věnovány významným architektům (např. Bořutová 2009) nebo významným stavbám (např. Lukeš – Panoch 2015).

Vybíral v populárně naučném článku „Lidové et/versus národní v české architektuře po roce 1900“ (1998, 27 – 31) přehledně shrnuje „hnutí“, jež se hlásilo k vernakulárním stavbám a jehož význam spatřuje ve zboření dosud panující hierarchie historických slohů. O čtyři roky později v článku „Hledání národního slohu“ interpretoval střídání tzv. neoslohů jako diskuse o tom, který ze stylů je nejvhodnější pro prezentaci českého národa. Jakoukoli spojitost mezi dobovým uměním a politikou ale popírá a střídání slohů chápe jako hledání odpovědi na otázku „v jakém stylu máme stavět“ (2002; 155).

Na Jindřicha Vybírala navázala Vendula Hnídková knihou „Národní styl. Kultura a politika“. Autorka se vymezuje proti používání termínu národní styl před rokem 1918 a dává jej do uvozovek. Dle Hnídkové spočívá rozdíl mezi předválečnou a poválečnou architekturou v jejím programu; národní sloh po roce 1918 se měl stát „českou národní kulturou na státní platformě“ (Hnídková - Vybíral 2013; 75).

Hnídková i Vybíral se shodují, že čeští teoretikové přelomu století byli za jedno v otázce inspiračních zdrojů, když se jednoznačně přihlásili k domácí tvorbě. Právě modernisté v závěru 90. let odmítli návrat k historickým slohům a přihlásili se k lidovému stavitelství: „*Jenže přes všechnu snahu o originální cestu tehdy v českých zemích vznikla jen varianta vernakulární architektury, která pod vlivem britského hnutí Arts and Craft v té době hýbala doslova celou Evropou.*“ (Hnídková 2013; 75).

S vysvětlením vzrůstajícího zájmu o lidovou kulturu napříč Evropou přišel anglický historik Peter Burke v 70. letech (Burke 2005). Příčinu spatřuje v otevírání pomyslných nůzek mezi tzv. elitní kulturou a kulturou lidovou v průběhu novověku. Lidé z vyšších společenských vrstev se s postupujícími staletími méně a méně podíleli na kultuře lidové, čímž se pro ně stávala cizí a zároveň pro některé jedince atraktivní.

K tomu Jiří Rak dodává, že v 19. století: „*kdy velké národy nesly pochodeň evropské civilizace do zámořských zemí a naplňovaly tak osudovou úlohu bílého muže [...] byli Češi odkázáni na středoevropský prostor habsburské monarchie. Česká potřeba exotična a civilizační mise si tak musela hledat jiné cíle a našla je poměrně snadno – nedaleko za hradbami svých měst. Ano, český venkov, to byly naše vlastenecké Indie!*“ (Rak 2008; 221).

Architektura kolem roku 1900

V roce 1895 se v Praze konala Národopisná výstava československá, která je interpretována jako vyvrcholení zájmu o venkovskou kulturu v českém prostoru (Brouček 1996; 10 - 12) a která vedla některé architektky k názoru, že právě lidové stavitelství by mohlo přinést východisko ze slohové bezradnosti (Vybíral 1998; 27).

V Čechách se k vernakulárním motivům přihlásili především Jan Koula a Jan Kotěra a na Moravě Dušan Jurkovič, ale odkazy k lidovému stavitelství bychom našli v celé řadě venkovských městeček (Vybíral 1998; 27 – 28).

Jan Koula si v Bubenči v letech 1895 – 1896 postavil vlastní vilu, kombinující lidové prvky s pozdní gotikou (Krajčí – Sedláková – Dvořáková 2012; 49 – 51). Z let 1902 – 1903 pochází Trmalova vila v pražských Strašnicích od Jana Kotěry, inspirována venkovskými prvky a anglickou architekturou (Krajčí – Sedláková – Dvořáková 2012; 63 – 65). Dušan Jurkovič je autorem Pusteven nedaleko Rožnova pod Radhoštěm, řady budov v lázeňských Luhačovicích, restaurace Peklo na Náchodsku, vlastní vily v Brně, Raabovy vily v Písku, Vily na Rezku u Nového Města na Moravě a dalších (Bořutová 2009, 24 – 150)

Koula i Jurkovič však nebyli „pouze“ architekti. Byli to rovněž etnografové či národopisci, kteří lokální stavitelství studovali přímo v terénu a výsledky svého bádání, okořeněné teoretickými úvahami, publikovali. V článku z roku 1894 ještě Koula považoval za nutné vysvětlit, proč se do bádání pustil: „*Není tu [na jižní Moravě] sice krajinářských krás v obyčejném slova smyslu, ani příjemného lahodného vzduchu [...] avšak lid zasluhuje nejpodrobnějšího studia*“ Důvodem jest skutečnost, že: „*V posledních dobách upadá však i toto umění, jako všelicos jiného ze samostatného života lidového. Malby umělejší jsou již vzácností a jen plošné nátěry se ještě v celé pestrosti udržují.*“ (Koula 1894; 112).

V roce 1907 v článku nazvaném „Lidové stavby“ Jurkovič osvětlil, proč užívá dřevo nejen jako stavební materiál, ale slouží mu také jako surovina pro různé dekorativní prvky v podobě vyřezávaných detailů: sloupků, zábradlí, krakorců ale i šindelových střech: „*O stavbách lidových mluví se dnes jako o věci naprosto odbyté. Ze dřeva se již stavěti nemůže, není ho, a pak to zákon nedovoluje. Dřevo a sláma shoří, to jest dostatečným důvodem; nač přemýšleti dál, jak by se jeho závažnost oslabila, nač se namáhati, jak by se zvýšila bezpečnost oněch stavebních látek? Za to nikdo nic nedá. Co bývalo, už nebude, a kdo by se v dnešním shonu o minulé, přežilé věci staral? Máme přeci řády a zákony, staví se bezpečně a jest nám při tom dobře.*“ (Jurkovič 1907; 263)

K lidovým stavbám často odkazují i štíty; trojúhelné s podlomením a kabřincem, případně polovalbou, samotný štít pak evokuje lomenice. Valašským štítům věnoval Jurkovič také několik stran: „*Základy, jednotlivé prvky ornamentu — to platí o ornamentu vůbec — odporovalo nezkažené a nepředpojaté oko naivního až obdivovatele přírody, lidového umělce, jenž způsobem sobě vlastním stylisoval nádherné formy přírodou vykouzlené. Neutkvělo tu lidové umění na otrockém napodobení přírody, i tu ponecháno důmyslné vynalézavosti lidu široké pole. Kombinací těchto jednotlivých prvků dospělo lidové umění ku klassickým takřka výtvorům neobyčejného vkusu, ovšem i tu hranice někdy překročeny a hravost méně schopného jednotlivce dobrala se až bizarních forem.*“ (Jurkovič 1900; 28 – 30).

V článku z roku 1907 nakonec Jurkovič dospívá k přesvědčení, že soudobá tvorba by měla vycházet z venkovských kořenů: „*Neminím dnes pouštět se do popisů; chci pouze čtenáře přimět k úvaze, zdali jednáme dobře, když všecko tu krásu, celé toto v pravdě čisté, životné umění lidové odkazujeme do stínu zapomenutí, aniž se tážeme, zdali z tohoto podnes nám zachovaného podání lidového není možný další vývoj a pokrok, zdali na tom podkladě není možno stavěti a bydlet tak, jak je našim dobovým a místním poměrům přiměřeno? [...] A tážu se, zda duševní otroctví, opičení se po cizím a nesamostatnost, která nás se všech stran zaplavuje, nemá zhoubný vliv na naše žití a bytí kulturní?*“ (Jurkovič 1907; 272 - 274).

Národní styl

Názvem národní styl je označováno umění na území Československé republiky v letech 1918 až 1925. Propagátorkou tohoto pojmenování na úkor rondokubismu, českého art deca aj., které se pro „dekorativní“ umění první poloviny 20. let vžily, je Vendula Hnídková. Kunsthistorička vychází z programu hnutí, který byl na rozdíl od internacionálního art deca zaměřen nacionálně a s uvedeným evropským směrem jej tak spojují spíše estetické souvislosti než programové zakotvení. Národní sloh byl dle Hnídkové výrazem „hledání vizuální identity Československa“, které představovalo značně diferencovaný státní celek. Cílem národního slohu bylo potom vytvořit umělecký směr, který by jej navenek prezentoval jako národnostně homogenní. (Hnídková 2009; 74 – 84)

Svá tvrzení opírá o analýzu článků především Václava Viléma Štecha a Pavla Janáka (Hnídková 2009; 74). Štech v článku nazvaném „České cesty k modernímu interiéru“ vysvětluje, proč teprve na začátku 20. století se česká kultura může aktivněji zapojit do vytváření nového výtvarného směru. Devatenácté století hodnotí jako století „rostoucího národa“, v němž se Češi soustředili na otázky národnostní a umělecké vlivy byli nuceni přejímat. Teprve v okamžiku, kdy je národ „hotov“, může přiložit ruku k dílu i v otázkách umění (Štech 1914, 193 - 203).

O dva roky později se vyjádřil k názorům, že by se lidové umění mělo stát zdrojem nového národního slohu: „*Proto bylo by jistě záhodno, pokusiti se aspoň přibližně zjistiti znaky, které vyznačují naše umění, liší je od umění ostatních národů, a prozkoumati, jak projevuje se národní duch v české umělecké tvorbě.*“ (Štech 1916, 204) V těchto „válečných“ úvahách je na první pohled zřejmý posun od předválečných myslitelů. Koula i Jurkoviče zajímá „lid“ a lidové umění, jehož studiem chtějí dospět k jeho podstatě, jež by se měla stát jádrem nového uměleckého směru. Naopak Štech, ovlivněn Lamprechtovými teoriemi, již nepochybuje, že každý národ má svou duši. Ta se projevuje v umění a je odlišná od duší jiných národů.

Národ však není jediným „objektem“ disponující duší; je jím i sama země, země česká. Přestože české umění, snad s výjimkou umění za Karla IV., nikdy nehrálo prim v evropském kontextu, země si dokázala přijímané formy přetvořit k obrazu svému: „*[cizinci] podléhají záhy duchu země, genu místa, do které se přistěhovali a tvoří díla malebnější a měkčí těch, která povstávala v jejich rodině [sic!] zemi. [...] Nejsilnějším pojátkem, co sjednocovalo práci cizinců i domácích, přizpůsobovalo je místním potřebám, byla země sama, půda jako tvůrce i udržovatel všeho života. [...] země] která přisvojuje si rozptýlené práce jednotlivců, generací, cizinců [...] Země pojala a zhnětla všechny cizince, kteří kdy u nás pracovali a žili, a přetvořila je v národ, dala jejich práci vyšší oprávnění v potřebách a ideálech celku.*“ (Štech 1916; 207 – 208). Jinými slovy nezáleží, jestli umělec je rodilý Čech, Slovák, Němec nebo Maďar, protože je nevyhnutelné, aby se jeho tvorba v brzké době přizpůsobila duchu země, v níž žije a tvoří. Zároveň tato země může být jediným skutečným zákazником umělce, protože: „*Všichni, kdož pracují a skutečně vyjadřují národ, mají nutně neosobní cíl, slouží svým životem celku, národnosti, tak jako sloužili dříve náboženství.*“ (Štech 1916, 208 – 210).

Co je ale podstatou tohoto umění? Lidové umění jím být nemůže, protože nikdy neexistovalo jako jednotný směr. Toto umění je derivátem kultury městské a intence venkovanů se projevovala především v ornamentu – jeho skladbě a barevnosti. A právě slovanskou ornamentálnost a rozvíjení folkloristické tradice označuje Štech za charakteristické rysy nového českého umění (Štech 1916, 205). „Lidové“ ornamenty ve tvaru obloučků, válců nebo kružnicových motivů jsou potom výrazným prvkem uplatňujícím se v interiérech i exteriérech Legiobanky, pardubického Krematoria nebo italské pojišťovny Réunione Adriatica di Sicurta.

Štech si rovněž pohrává s myšlenkou, že jednotlivým národům lze přisoudit oblibu konkrétních barev: „... výskyt zelené barvy na Slovensku [...] svědčí o maďarském vlivu, protože barevné složení ornamentu slovenského (kromě v keramice) se zelenou nepočítá. [...] Estetická vůle lidu [...] jeví se jednak ve výběru, jednak v nepřijímání některých barev. [...] soudím, že přesným zkoumáním by se snad našlo, jaký vztah k barvám mají různí národové. Rozhoduje nutně cit hromadný a nikoliv jednotlivci. Vždyť v cizině poznáte naráz, už podle barev šatu, Němku nebo Angličanku.“ (Štech 1960; 63). Může tedy být záliba v konkrétních barvách dalším projevem národního ducha?

Barevností architektury se zabýval i Pavel Janák. Obhájí barevnou architekturu, která „odpovídá našemu temperamentu“, a své tvrzení podkládá argumentem, že Praha a další česká města vždycky barevná byla, jenom devatenácté století „všechny stopy starší barevnosti pod tímto nánosem“ zakrylo (Janák 1916, 89 – 92). Devatenácté století je tedy obdobím (můžeme použít pojem pro českou duši?) jaksí nepřirozeným a je na čase se k barevnosti vrátit.

Závěrem

Jaká byla role vernakulárních motivů v architektuře před a po roce 1918? Již na předchozích stránkách jsem upozornila na výrazný rozdíl mezi texty Jurkoviče a Kouly na jedné straně a Štecha na straně druhé. Konečným předmětem zájmu Jurkoviče je umění; lidové stavby, lidové ornamenty, mu mají být prostředkem k nalezení „ideálního“ umění. Proto je třeba jej zkoumat a dokumentovat, aby bylo možné jeho prvky, ornamenty aplikovat na „svě“ architektuře. Protože lidové umění má být odpovědí na otázku „v jakém slohu máme stavět“.

Naopak skutečným předmětem zájmu Štecha je národ a národní umění se stává prostředkem, „výrazem duše národa“ (1916, 204). Co je ale národní umění? Štech si je vědom skutečnosti, že lidové umění nikdy nepředstavovalo jednotný směr a naopak vždycky v sobě odráží umění vyšších společenských vrstev. „Lidovost“ ale nachází v ornamentu, který „vyjadřoval svou barevnou skladbou i svým vzorem kraj, měl místní a dobový ráz“ (1916, 205). Předválečná i poválečná architektura tedy vernakulární motivy povýšila do stavu média. Ale zatímco kolem roku 1900 měly lidové prvky naznačovat cesty nového umění, po roce 1918 měly ukazovat lid jako esenci českého národa.

Studie vznikla s podporou projektu IGA (SGS_2017_008 - Podpora vědeckých a prezentačních aktivit studentů doktorského programu Historie a magisterského programu Kulturní dějiny: badatelské trendy a aktuální metody výzkumu novověku a současných dějin)

Prameny

- Janák Pavel (1916); Barvu průčelím! In: Obrys doby 2009. 89 – 92.
Jurkovič Dušan (1900); Malované štíty na Valašsku. In: Český lid: Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku, IX, 1900. 28 – 32.
Jurkovič Dušan (1905); Práce lidu našeho – Slowakische Volksarbeiten – Les ouvrages populaires des Slovaques, Ant. Schroll & Co. Nestr.
Jurkovič Dušan (1907); Lidové stavby. In: Lidová čítanka moravská: uspořádal František Bílý, 1907. 263 – 274.
Jurkovič Dušan (1907); Lidové stavby na Moravě. In: Český lid: Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku, XVI, 1907. 319 - 332.
Koula Jan (1894); Malby domků na nejjižnější Moravě. In: Český lid: Sborník věnovaný studiu lidu českého v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku, III, 1894. 112- 122. Štech Václav Vilém (1914); České cesty k modernímu interiéru. In: Včera: Výbor článků z r. 1910 – 1920. Jan Štenc. 193 – 203.
Štech Václav Vilém (1912); České cesty k modernímu interiéru. In: Včera: Výbor článků z r. 1910 – 1920. Jan Štenc. 193 – 203.
Štech Václav Vilém (1916); O národním umění. In: Včera: Výbor článků z r. 1910 – 1920. Jan Štenc. 204 - 221.
Štech Václav Vilém (1922); Podstata lidového umění. In: Umění: proč a k čemu? SNKLHU 1960. 60 – 65.

Literatura

- Adlerová Alena (1998); *České art deco 1918 - 1938: 6. května - 4. října 1998*, výstavní sály Obecního domu. Obecní dům.
Bořutová Dana (2009); *Architekt Jurkovič*. Slovart.
Burke Peter (2005); *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Argo.
Brouček Stanislav (1996); *Mýtus českého národa aneb: národopisná výstava československá 1895*. Littera bohémica.
Foltyn Ladislav (1993); *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1939*. Vydavateľstvo Spolku architektov Slovenska.
Hasalík Radek (2008); *Pustevny. Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm*.
Havlík Vlastimil (2012); *Dušan Samuel Jurkovič: Projekty, rekonstrukce a stavby na (nejen) Náchodsku*.
Hnídková Vendula (2009); *Rondokubismus versus národní styl*. In: *Umění. Časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky*, 57, č. 1. S. 74-84.
Hnídková Vendula (2013); *Národní styl: kultura a politika. Vysoká škola uměleckoprůmyslová*.
Krajčí Petr – Sedláková Radomíra – Dvořáková Dita (2012); *Slavné pražské vily: sto a jeden dům s příběhem*. Foibos Books ve spolupráci s Národním technickým muzeem.

Lahoda Vojtěch (1998); Dějiny českého výtvarného umění. IV/1, 1890-1938. Academia.
Lukeš Zdeněk – Panoch Pavel (2015); Legiobanka: architektura, lidé, příběhy. Titanic.
Vybíral Jindřich (2002), Hledání národního slohu. In: Česká architektura na prahu moderní doby: devatenáct esejů o devatenáctém století. Argo.
Vybíral Jindřich (1998); Lidové et/versus moderní v české architektuře po roce 1900. In: Dějiny a současnost, 20, č.2.
Rak Jiří (1994); Bývali Čechové. H&H.
Rak Jiří (2008); Exotismus doma aneb Venkov versus město. In: Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století. Academia.
Woitsch Jiří (2010); Mýtus o pravé české chaloupce. In: ekolist.cz <http://ekolist.cz/cz/publicistika/eseje/mytus-o-prave-ceske-chaloupce>

MARTYNA LESZCZYŃSKA

Adam Mickiewicz University in Poznań
iviartyna.leszczynska@gmail.com

BIBLE AS SOURCE OF CREATIVE INSPIRATION OF BLAŽE KONESKI IN ANTHOLOGY *VINEYARD* (ON THE BASIS OF CHOSEN STORIES)

Blaže Koneski belongs to the company of the most important writers of the first generation of macedonian writers. He was poet, prosaist, essayist, publicist, translator, philologist, codifier of macedonian language. In his creativity human and his човечки крик occupy especial place. It offend beyond traditions connected with Balkan region attempting universal human subjects for which especial source of inspiration are Biblical motives.

*In the paper subject of analysis will be anthology Koneski's pieces *Vineyard* translated into Polish language. First of all I will focus on motive of Lord's vineyard (Isa 5, 1-7; Matt 21, 33-43) as leitmotiv of the whole collection. Also I will talk over another Biblical inspirations (Song of Songs, Book of Daniel, Book of Revelation, Book of Proverbs), decisive for universal values which are conveyed by the author's work.*

Key words: parable, biblical pattern, biblical motifs, Song of Songs, Book of Revelation, Book of Daniel

Blaže Koneski – poet, writer of prose, esseast, publicist, translator, philologist, lecturer, codifier of Macedonian language. As Krzysztof Wrocławski wrote Koneski was person „on renaissance dimension” and this personality Macedonia needed just after Second World War, in times when evolved statehood and national identity of Macedonians. In 1946 was one of founders first macedonian university in Skopje; was first president of Association of Writers of Macedonia. He wrote a lot of academic handbook, among other things: *Граматика на македонскиот јазик*, *Историја на македонскиот јазик*. Was major editor of dictionary of macedonian language in 3 volumes (Wrocławski 1993: 195-197). We can't forget what so young poet as Koneski did for evolution of macedonian literature. He's first poems wrote when learnt in gymnasium in Belgrade. Study in Belgrade, and next studies in Sofia influenced on Koneski's approach to macedonian literature as literature of small nation, nation who just after Second World War had chance exist on the map of Europe. That's why Koneski created in one of dialects of macedonian language which he knew. We can see a lot of inspiration of macedonian folklore. But not only national idea is this what interested him. In his artistic creativity special place fill human and his човечки крик. He exceed traditions of the Balkan region, raises universal subjects, which special source of inspiration are biblical motifs.

Subject of analysis will be anthology of Koneski's short stories, poems and short prose, entitled *Vineyard*, in translation of Božena and Stanisław Gogolewscy. Nine from ten short stories in anthology had been written in 1944. Koneski mentioned that after years he found 60 pages of manuscript with working title *Крчми* (Inns). He divided this manuscript on short stories, coplemented by short story *Музика* (Music) which wrote ten years later in 1954 and published in the same year (Koneski 2009). Macedonian edition contains only ten short stories, and poems which are in polish edition added translators of anthology (Gogolewski 1983: 9). Poems come from books of poetry, among other things from: *Земјата и љубовта* (1949) or *Везилка* (1955). Choice of pieces in anthology not only present Koneski as artist strongly rooted in native balkan tradition, but also above all as author who goes beyond framework of Macedonia and Balkan Peninsula.

One of the most important component, which make up universalism of artistic creativity of Koneski are relations to biblical tradition. Analyzing this collection, I will focus on few chosen motifs, speciality on motif of Vineyard of the Lord (Isa 5, 1-7; Matt 20, 1-16) as leitmotiv of anthology, references to *Song of Songs* and St. John's Apocalypse.

Relation between piece and Bible disclose already on phase of genre; large part of short stories remind in its form a parable. These are not so long, are concise, with demure plot. Characters, space, action time of individual texts and their subject matter be subject to universalization, transfer general, moralizing content, sometimes directly expressed in final point or narrator's commentary.

First short story of anthology has the same title as entire collection: *Vineyard*, and that's why it should be treated as introduction to the anthology, and also as symbol and import interpretative key of this book. Subject of this piece is love and infidelity, about what love boy doesn't know yet. On the one hand this text bases on antique base, on the other hand on biblical base and also we can find allusion to balkan folk epic and western European chivalric romance (name one of characters: Marko the best known from balkan folklore stories but also and from famous medieval romance *Tristan and Isolde*, can be used coincidentally because is identify and with heroic folk character and with love triangle.). Main characters are two friends, students: physically attractive, confident Marko and his opposite – „Agamemnon” (I take name with quotes because it is nickname which Marko call his friend [in this short story don't announce his name]. This refer to betrayed husband from Greek mythology, killed by wife and her lover.) – owner of vineyard, externally inconspicuous idealist, sick with tuberculosis, boundlessly in love with girl named Helena. When

all three travel at night in train, Marko uses the situation, in the absence of more interesting occupation woos to Helena, who receives willingly his caresses:

He met [Marko – M.L.] this Helena on a station. Willy-nilly he had to look at her [...]. All compartments were full-up, so they sat on suitcases in corridor. Night was passing slowly and boring. Carriage was unlighted. In darkness Helena didn't push away hand of Marko. Slowly, lazily caressed her leg.

Knowledge about inconstancy of this girl, and even more sense of infidelity distance Marko from Agamemnon, but he hasn't courage to say his friend the truth, because he doesn't want to take back Agamemnon's love delusions.

Vineyard on the biblical pattern has two meanings, basic realistic and figurative – which is ambiguous metaphor – symbolizing love and prestige, but also ruin, illness and unfaithfulness of the people closest to oneself (Koneski 1983: 18). Also it can symbolizing whole human existence as opposed to each other symbol of success and misery. Primarily biblical motifs avail to develop of love story. Instead describe affection of Agamemnon, condition of his mind or look of Helena, narrator present it by just few but masterfully selected biblical phrases from *Song of Songs*, which is supreme literary image of the most perfect love, ideal bride and bridegroom. Biblical quotation also express care about future, durability of this relationship, because as sweet grapes attract foxes, who gormandize them, that perfect woman pays attention of men, who want to take her from rival. Marko certifies to college, that the vineyard should be fenced, to not deteriorate, love man answers with pathos:

- Whatever.

- What, whatever?

- Don't You know Marko what vineyard I'm fencing now? Let's take a look. – And he begins with solemnity: - „But I tend my own vineyard myself (Cant 8, 12)... The fig tree is forming its first figs and the blossoming vines give out their fragrance. Come then, my beloved, my lovely one, come. (Cant 2, 13)... Catch the foxes for us, the little foxes that make havoc of the vineyards, for our vineyards are in fruit (Cant 2, 15)” [quotations from Bible according to the translation Jakub Wujek, biblical identification according to *Biblia Tysiąclecia*] (Koneski 1983: 18).

This is central motif of the short story, which organizes others texts. It stand in opposition to others elements of the presented world, related to Mark's participation in the events, which completely turn view of happy love, seen through the eyes of Agamemnon. Reveal real character and behaviour of the girl, who flirt gladly and with her boyfriend and with others admirers. Denude faithlessness of friend, who can't abstain and pull out his hands for another's woman. Critique of these decisions or events doesn't devote a lot of observation. Negative position of narrator emphasizes using biblical picture of foxes which sneak to vineyard again, but this time as moral comment to dishonest behaviour of friend:

(„Catch the foxes for us, the little foxes that make havoc of the vineyards... [Cant 2, 15]”)

By using clearly ethical images, symbols and biblical points Koneski gave depth and seriousness for the world presented in short story *Vineyard*. These also can be use to countable but categorical assessment of presented reality, showing good and evil. Thanks to these seduction beloved of friends by Marko achieves aspect of dirty infidelity, Worth of the highest condemnation.

Second short story of anthology, which is composed on biblical fundament to a large extent is *Love* – piece about two disasters – belated love of old man to young girl and war, while main character of story, Sokole, experience his affection. In this time biblical reference don't avail to characteristic of love or object of affection directly. These are more general but play unalienable roles in semantics, construction of presented world or composition of this piece. In a way these are kind of comment, which confronts results of made decisions, augur subsequent occurrences, as for example one of the basic sapiential biblical thought, taken from *Book of Proverbs*, attribute to king Salomon:

[...] and only he will be know, what burns inside him, what arouses halcyon shivers, leads to crazy ideas. No one else doesn't noticed it. However he was wrong, he didn't know inevitable rights of love, but he knowi, that sensible Salomon Said: <<Does anybody bury fire in store, in order that his robes don't occupy? [quotations from *Book of the Proverbs* in authorial translation of translators.] >> (Prov 6, 27) (Koneski 1983: 77).

Besides small fragments from Bible Holy Scripture is very important in this short story. It performs in its traditional role of basic Book in folk culture, which contacts people. Bible is enough „domestic”, that in this story is used to prosaic functions as cleaning a razor after shaving (Koneski 1983: 84), on the other hand Bible is so important and in hard moments there looking for explanation the hardest, the most complicated life's experiences. Sokole in Holy Scripture try to find explanation his love, and the rest of inhabitants of village try to understand sense of the war events:

Sokole liked him especially that he can include to conversation even then, when they talk about that or another fragment of Holy Scripture and they try to associated it with anxious events in this time (time of war – M.L.) (Koneski 1983: 79) [...]

Great is the Book, which pages are currently falling over. In it is not only this place, indicated by Boce, there are others which carrying strict sentence, condemnation. There are words, from which human Burns with shame. But who read it from cover to cover? And even if – it's possible to remember everything, what was in the beginning and then what was at the end – everything, what was inside? Sokole has hope, even more he is sure of it, that there has to be that place, which excuses his love (Koneski 1983: 89).

Theme of the main character's love to young girl goes into a polemic with typical frame in Bible, known from *Book of Daniel* (chapter 13.) about Susanna and old men. Although in this short story are also old men who preview young girls, Sokole's love is different, isn't concupiscent like in Old Testament, but is pure, perfect: „His love isn't

fruit of sensual desire, which generates any sin. The carnal love remained behind him. It's closed part of his life. Now Sokole knows, that he doesn't love body, that his feeling is only spirituals nature" (Koneski 1983: 89).

His platonic type of feeling is unknown by Sokole's friends and like biblical prophet (Daniel) they condemn him, as they seem, for condency using words in which appeal to words of Jesus about sixth commandment:

„You heard that say: You shall not commit adultery. But I say this to you, if a man looks at a woman lustfully, he has already committed adultery with her in his heart. If your right eye should be your downfall, tear it out and throw it away; for it will do you less harm to lose one part of yourself than to have your whole body thrown into hell (Matt 5, 27-29).

Barber Goce warn: „Better tear your eye than if you want to look at woman lustfully" (Koneski 1983: 88). Koneski only stylized Goce's pronouncement and that's why his words are only individual opinion about Sokole's feeling and behaviour. Sokole defend oneself and in Bible try to find proof of his innocence but later narrator doesn't say if he find it. Orienting in Holy Scripture we know that he can't find it, so his feeling is convicted to failure in advance, and that's why Sokole doesn't get a photo of his sweetheart, which has to substitute her. He doesn't lose hope and he believes that that time will come when he will be enjoy his soul by ideal affection.

Besides main character's love story to young girl like love in *Song of Songs* author according to biblical model develops subject of Second World War mainly appeals to fragments from *Book of Revelation* (I use original text from *Book of Revelation* because I couldn't show all these differences between original biblical text and text from Koneski's short story.):

And the Angel blew... and out of the smoke dropped locusts onto the earth; they were given the powers that scorpions have on the earth (...) These locusts looked like horses armoured for battle; they had what looked like gold crowns on their heads, and their faces looked human... (Rev 9,3; 9,7)

They had body-armour like iron breastplates, and the noise of their wings sounded like the racket of chariots with many horses charging (Rev 9,9).

Then I saw a beast emerge from the sea: it had seven heads and ten horns, with a coronet on each of its ten horns, and its heads were marked with blasphemous titles (...) It was allowed to make war against the saints and conquer them, and given power over every race, people, language and nation (...) Let anyone who can hear, listen (Rev 13,1; 13,7; 13,9).

Narrator doesn't look for any other words to describe the war, uses biblical text because this the best express totality of war, destruction, end of reality which characters know. In this short story Koneski doesn't use explicit quotes. But narrator want to leader thinks that this is explicit quote because then he has more convincing power, greater authority. Very important is that polish version of this piece distorts original further, recedes it from biblical text whereby attenuates overtone of original.

Using of biblical motifs is classic. Koneski used them to simplify representation of reality which is important at given moment, universalize them. Also it show artist and readers footing in culture and biblical tradition, which is still alive and timeless for him.

Literatura

Gogolewski. Stanisław (1983), Wstęp. In: *Winnica. Wybór poezji i prozy*. Łódź, Wydawnictwo Łódzkie.

Конески, Блаже (2009), Кажувања (11). <<https://okno.mk/node/3196>> [20.04.2017].

Koneski, Blaže (1983), *Winnica. Wybór poezji i prozy*. Trans. Gogolewska B. and Gogolewski St. Łódź, Wydawnictwo Łódzkie.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (1990), Poznań, Wydawnictwo PALLOTINUM.

Wrocławski, Krzysztof (1993), Blaže Koneski (19 XII 1921 – 7 XII 1993). *Pamiętnik Słowiański*. 43, 195-200.

ADAM LUBOCKI

University of Gdańsk, Gdańsk, Poland

adam_lubocki@wp.pl

WERE THE HUNGARIANS SLAVIC? ETHNIC-GEOGRAPHICAL IDEAS OF POLISH MEDIEVAL CHRONICLERS

The concept of nationality was in the Middle Ages a little bit less precise and clear than now. The Hungarian nation is a great example as it couldn't be unambiguously classified. Many Medieval intellectualists considered them as Slavs. In this paper, I shortly discuss Polish texts that contain this kind of information and I try to answer the question why the Poles think of their southern neighbours in such way. The most important Polish chronicles that deal with this issue are Wielkopolska Chronicle and Annales seu Chronicles by Jan Długosz.

Key words: nationality, medieval chronicles,

In several Polish medieval chronicles we can find information that Hungary was part of the Slavic land. It is usually found in geographical descriptions e.g. chorographies which were descriptions of the whole known world, or just its part (mostly just one kingdom and neighboring territories). It is worth to look closer at these works, which authors consider the Magyars to be the Slavs. It is important to consider why the Polish historiographers thought so.

The research goal of this paper is to present the medieval idea of ethnos and ethnic groups. It turns out that there was no specific standards which would allow to qualify or exclude a community from a larger group of similar folks. Hungarians are a great example because from the very beginning of their presence in Europe, there were disputes on who they were and to which linguistic group their language should be classified. Incidentally, they lasted until the end of 19th century therefore such little discernment of medieval chroniclers can be forgiven.

As an introduction, I should mention the Magyars and their history. To begin with, I would like to point out some necessary historical background. Hungarians, or rather Prehungarians were a folk, which inhabited the steppes adjoining to the Ural mountains. According to present knowledge it was a nation of Finno-Ugric origin, living in difficult geographical conditions, therefore it was semi nomadic. Around 6th and 7th century, they separated from other groups of Ugrians and they were within reach of influence of various nomadic peoples, i.e. Proto-Bulgarians and Khazars. Among them the Magyars lived probably several hundred years, perhaps 300. Being subordinate to Khazars, they were also surrounded by Turkic and Mongolic folks. Because of that (not only, but still) Hungarian language has many words of Turkish origin. The second wave of Turkish influence took place in the 16th and 17th century.

Hungarians' abodes changed over the first millennium A.D. several times although these changes weren't significant and always were connected with displacement of various steppe peoples close to Black and Azov Seas. Finally, as a result of defeat suffered in the fight against the Pechenegs tribe, they fled to the west and between 895 and 906 settled in Pannonian Basin. This territory was known to them from earlier raids. It is also important, that climate was the most favorable for steppe people. Military and organizational experience, as well as helplessness of settled folks resulted in them becoming the bogeymen for the whole Europe. Their plundering raids reached the coast of the Atlantic Ocean in France, middle Spain and even southern Italy. A few decades later that system wasn't profitable anymore and Hungarians have adopted the cultural, social and religious model of Western European civilization. This vision is of course simplified and insufficient for Magyars, but I included only necessary facts.

Hungarians, however, were aware of the fact, that they were newcomers and in certain way „didn't fit into the Europe”. At the same time they knew that their people came from somewhere in the east but they didn't know exactly where. A sign of strong interests in their own roots is the chronicle "The Deeds of the Hungarians" written at the beginning of the 13th century by Anonymous Notary of King Béla III. It contains the whole history of Hungarian folk from the very beginning till reign of St. Stephen (997-1038). Although it's full of failures, inaccuracies and figments, the fact that the traditions of the characters from the 7th to the 10th centuries survived, is impressive. In the first half of the 13th century specific actions aimed at finding homeland were taken. The Hungarian monks went to the east several times and – supposedly – found a people that spoke the same language as Hungarians. Unfortunately, shortly after their return home, the Mongol invasion rumbled through this area and all traces of those people disappeared.

I briefly tried to show that from the beginning the Magyars felt alienated and knew that they didn't belong to neighboring tribes and peoples. The same can be said about ethnicity because among the native Hungarians – at least initially – there was probably the Altai or, in other words, Asian genotype. Burial study revealed that it was not until the 13th century when the distinct differences in this field started to disappear. Thus Hungarians surely knew that they could not be Slavs and could not be included into this linguistic and ethnic group.

So why were they considered as such and what was the reason? Let's analyze what the Polish chroniclers wrote about that. This will help us understand the worldview and the perception of geographic-ethnic issues by

representatives of the medieval Polish intellectual elite. These studies are not comprehensive but rather specific and narrow and conducted on the basis of only one of the neighboring countries of Hungary. When properly extended, they can give interesting and very important, from the perspective of exploring the worldview of the people of the Middle Ages, results.

The first Polish chronicler who came probably from France or northern Italy (Venice), commonly called Gallus Anonymus, unambiguously identified Hungarians with Huns. He didn't mention any connections with the Slavs. However, he represented Western European worldview, where every nomadic tribe, which appeared suddenly in Europe, was called Scythians (nomadic folk from Ancient Times) or Huns. Same thing happened to e.g. Avars in 6th century and also Magyars at the turn of the 9th and 10th centuries. Anonymus's "Deeds of the Princes of the Poles", written in the second decade of the 12th century don't contain the information I'm interested in.

The first chronicler of Polish nationality was Wincenty Kadłubek. He described old times, i.e. the beginnings of Piasts' state, based on the Anonymus's work. He added nothing new, only summing up the older chronicle. He also – undoubtedly under the influence of the previous chronicler – identified Hungarians with the Huns. On the occasion of the description of the conquests of Bolesław the Bold (ruled 1058-1079), which in fact isn't reliable, the chronicler also mentioned that the Polish Duke "put the Huns, or Hungarians under his reign [...]". Thus a clear connection between Magyars and Attila's people can be observed as well. But we have to keep in mind, that his chronicle didn't stand alone work and was just a summary of Anonymus.

However, let's move on to those works, which indeed contain information that Hungarians were Slavic. *Wielkopolska Chronicle*, dated at the end of the 13th century, is the eldest Polish historical source, which unambiguously mentioned this issue. It starts with something we can call chorography because the chronicler describes quite accurately the entire Slavonic and briefly characterizes the most important peoples. He writes a few sentences on each of them and explains where they live and where the tribe's name comes from. He comments on Hungary in such words: "Hungarians, who are also Slavs, should not be committed". The chronicler derives the name of the people from the Ucker river (in Polish Wkra or Ukra) in Polabian (nowadays east Germany). He describes in detail the journey of this people towards Pannonia, allegedly under the leadership of Attila. Interestingly, Attila was purebred Slavic. Being already in Pannonia, they ran across nomadic Huns who arrived from the east. They formed one nation with them. So it's clear that for the author of the *Wielkopolska Chronicle* Hungarians were undoubtedly Slavic who partially mixed with another ethnic tribe, but preserved their Slavic character.

Another text is a 14th-century *Chronicle* written by Dzierżwa. There is – similar to *Wielkopolska Chronicle* but much more developed – a fragment about the origin of all people. Connecting peoples to specific biblical characters was a widespread phenomenon in medieval literature. According to the chronicler, all Europeans came from Japhet, who was one of three Abraham's sons. This is not only characteristic for Dzierżwa, but for most medieval works. Japheth's son, Wandal, from which all the Slavic peoples originated, including Hungarians. It isn't easy to answer the question whether the chronicler was using *Wielkopolska Chronicle*. The information in both works are completely different. Identical is only vision of Magyar as Slavs.

Also Jan Długosz, who wrote his work at the end of Middle Ages and is one of the greatest medieval historiographers (not only Polish), no doubt, that Hungarians are Slavs. He did not express this view so clearly as chroniclers cited above. His geographical description applies only to Polish Kingdom, however the genealogy of all people presented slightly different than unknown author of *Wielkopolska Chronicle* and Dzierżwa. Several suggestions appeared, that indeed it was. While discussing the so-called fabulous Polish history (period till half of 10th century) he wrote: "Hungarian nation, which is also Slavic". This motif appears several times in the later part of the monumental work of Długosz. Besides, at the beginning of the work, the chronicler stated clearly, that the Pannonian people are part of the Slav nations. Describing the history of Central Europe repeatedly mentioned about Hungary. He used term "Pannonians" very often interchangeably with "Hungarians". He thought that Hungarian equals Pannonians, what clearly confirms that he considered them as Slavs.

Taking everything into account, it is visible, that in Polish medieval historiography dominated two completely different traditions and points of view regarding the ethnic character of Magyars. Early, West European tradition saw them as a Huns. Interestingly, also Hungarians perceived themselves that way, however first clear reference to that in Hungarian sources was only in 13th century. Among Polish historiographers dominated a view, that Hungarians were the part of Slavic and it was no doubt. Usually they had been connecting with Hun people, but nobody had doubts about their Slavic nature.

This topic is very interesting, because it shows, that in Medieval Times ethnic criteria weren't precise and to group of Slavonic folks could be included a people, with language was completely separate from any other Slav language. Therefore, geographical location and geographical borders were more than linguistic issues. Interestingly, information about that Hungarians were Slavic, can be found also in the other sources, not only Polish. It wasn't only Polish elite's point of view. However, this problem requires further research, and my paper is just a contribution to this.

Bibliography

Sources:

Anonim zwany Gallem [Anonymus called Gall] (1982), *Kronika Polska* [The Deeds of the Poles]. transl. in Polish R. Grodecki, M. Plezia, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, Wydawnictwo Ossolineum.
Jan Długosz (1962). *Annales seu Chronicae Incliti Regni Poloniae*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, liber 1-2.
Wincenty Kadłubek (2010), *Kronika Polska*. Transl. in Polish B. Kürbis, Wrocław, Wydawnictwo Ossolineum.

Secondary Literature:

Dąbrowski, Jan (1964), *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)* [Old Polish Historiography (till 1480)]. Wrocław-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
Grzesik, Ryszard (2014), Czy wczesnośredniowieczne Węgry były częścią Słowiańszczyzny? [Were Early Medieval Hungary Part of Slavonic Land?]. In: *Hungaria–Slavia–Europa Centralis*. Warszawa, Instytut Sławistyki PAN.
Grzesik, Ryszard (2003), *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)* [Piasts' Poland and Arpadians' Hungary in Mutual Opinion (till 1320)]. Warszawa, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
Györffy, György (1988), Kontakty Polski i Węgier w dobie tworzenia się obu państw [Polish-Hungarian Contacts in Period of Constructing Both States]. *Kwartalnik Historyczny*. 95/4, 5-19.
Macartney Carlile Aylmer (1930), *Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, Cambridge University Press.
Panic Idzi (1995), *Początki Węgier* [Origins of Hungary]. Cieszyn, PTH Oddział w Cieszynie.

AUSTRVEGR – ПРОСТРАНСТВО СРЕДНЕВЕКОВОЙ РУСИ В ВИКИНГСКОМ ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ «ВОСТОЧНОГО ПУТИ»

My work is an attempt to rebuild imaginative geography of medieval Vikings based on material of Scandinavian sources of certain characteristic: in the main sagas and skaldic poetry. The term that originally was denoting East trade route – Austrvegr (Western Dvina-Dnieper-Oka-Volga; Volkhov-Lovat-Dnieper), with time was used as a designation of space near by this waterway. Their common geographical imaginary about this territory is well reflected in the sagas. Rus' (Garðaríki) has its own place in them, along with its capital, Holmgarðr, which occurs a residence to konung of "The kingdom of cities", and with its other cities such as: Staraya Ladoga (Aldeigjuborg), Kiev (Kænugarðr), Polotsk (Pallteskja), Smolensk (Smaleskja), Suzdal (Súrsdalar), Murom (Móramar) and Rostov (Rádstofa).

Key words: human geography, Vikings, Rus', sagas, Austrvegr

Первые века истории Руси по сегодняшний день остаются живо обсуждаемой темой как среди славистов, так и среди исследователей других специальностей. Элементом, пользующимся особым интересом, является скандинавское участие в процессе формирования ранней русской государственности и культуры. Много сведений об этом периоде содержат древнескандинавские памятники письменности разного характера: рунические надписи, скальдические стихи, анналы, географические сочинения и наконец – исландские саги. Чтобы определить достоверность информации, находящейся в источниках, следует ее подтвердить археологическим материалом. Главная задача данной работы – представить характеристику перечисленных источников и подтвердить содержащуюся в них информацию находками археологов.

Вводную часть следует начать с объяснения выбранного заглавия. Термин «пространство» мы понимаем как основанные на собственном опыте движения, зрения и осязания (Tuan 1987: 13) общие рамки, центральным пунктом которых является разумное существо (человек) (Tuan 1987: 23). Согласно теории И-Фу Туана можно выделить три типа пространства дополняющих друг друга: мифологическое, прагматическое и абстрактное или теоретическое (Tuan 1987: 29). С названной теорией непосредственно связано понятие представления. Под этой формулировкой подразумевается дуалистическое, основанное как на знаниях так и на мифе (Tuan 1987: 113), образно-географическое восприятие пространства, а также места как его геометрического аспекта (Tuan 1987: 121). Такого рода представления могут иметь индивидуальный или коллективный характер (Кирчанов 2015: 6), объединенный общим смыслом, свойственным данному социуму на данной территории. Такого восприятия окружающего мира присутствует на протяжении веков развития человека. Меняются лишь пропорции двух основных компонентов: знаний и мифа – которые вместе составляют целостную картину (Tuan 1987: 113). Все это приводит нас к вопросам когнитивной географии (Tolman 1948: 55). В полной форме можно ее определить как концептуализацию пространства, в том числе его особых категорий: мест и объектов (Tuan 1987: 30), а также отношений между его элементами в контексте памяти и воображения на основании эмоционального или реального опыта. Именно на таком фоне мы постараемся показать представление жителей Скандинавии о русских землях, вошедших в состав государства Владимира Великого, на основании средневековых памятников письменности.

Термин «викингский» появился в заглавии настоящей работы не без повода – он определяет жителей Скандинавии в конкретный момент истории, т.е. во время эпохи викингов. Этимология определения «викинг» (дрвсканд. víkingr) даже для современных исследователей не однозначна. В настоящее время вероятнейшим вариантом является предложение шведского исследователя Ф. Аскеберга, который считает, что слово «викинг» происходит от древнескандинавского глагола «víkja» 'отклоняться, поворачивать' (Askeberg 1944: 121). Началом упомянутого отрезка истории скандинавов в Западной Европе считается 793 год (Sheteling 1933: 10; Гуревич 1966: 6; Лебедев 2005: 28; Duczko 2016: 19) – нападение на монастырь Линдисфарн на восточном побережье Англии и ограбление его. Конец этой эпохи символически датируется 1066 г. (Roesdahl 1992: 29; Гуревич 1966: 126; Лебедев 2005: 605), и с ним связаны два события: победа английского короля Гарольда II Годвинсона над норвежскими войсками в битве при Стамфорд-Бридже, а также смерть в этом сражении конунга Норвегии, Харальда III Сурового Правителя, который известен в историографии как «последний великий викинг» (Roesdahl 1992: 29). Снижение активности викингов начинается раньше, до первой половины XI века, а влияли на этот механизм два аспекта: интенсивная христианизация, а также процесс установления реальной династической монархии с сильной позицией (Fagan 1996: 621). Эти механизмы возникли

относительно параллельно. Таким образом, под понятием «викинги» мы будем понимать население Скандинавии на протяжении VIII–XI веков. В контексте памятников письменности это будет относиться к тому же периоду, а также к переходному XII веку (Roesdahl 1992: 26). Однако следует помнить, что фиксация источников нередко наступала значительно позднее.

Под понятием «средневековая Русь» мы будем понимать земли, вошедшие в состав первого христианского государства Восточных Славян, основанного Владимиром Великим. Прежде всего это местности, находящиеся около водного пути особенно хорошо известного скандинавам: Волхов-Ловать-Днепр (Джаксон 2007: 273–353).

Для того чтобы приблизить понятие «Austrvegr», переводом которого на русский язык является определение «Восточный путь», сперва следует показать, как викинги воспринимали пространство в целом. Для этого необходимо объяснение фундаментальной четырехчастной (Джаксон 2001: 17) концепции мира скандинавов. Такое деление картины мира отразилось также в литературе. Русь того времени так, как и вся Восточная Европа, находилась в *Austrhálf* (Джаксон 2001: 15). Топонимы содержащие корень *austr-*, обозначающий именно ‘восток’ (*Austrriki* ‘Восточное государство/королевство’, *Austrlönd* ‘Восточные земли’, *Austrvegr* ‘Восточный путь’, но скорее всего используемый в значении ‘по Восточному пути’) (Джаксон 2001: 17) определяли объемную территорию от Прибалтики до Волги (Джаксон 2001: 19).

Очень тесные торговые отношения помогут понять абсолютно другой характер активности викингов на западе Европы и в восточной части континента (Duczko 2006: 101). Их *modus operandi* отличает в том числе и удивительная продолжительность контактов – самые ранние находки подтверждающие межкультурные связи, датируются первой половиной VIII века (особенно около Старой Ладogi) (Duczko 2006: 60). Сначала контакты викинги завязывали с финно-угорским населением. Первые подтвержденные случаи таких отношений касаются территории современной Эстонии, где археологи нашли типичные для Восточной Скандинавии мужские украшения (Duczko 2016: 24). Стоит подчеркнуть, что археологический материал в большинстве своем интерпретируется как шведского происхождения (в основном из Упшланда) (Duczko 2006: 65, 83, 84, 89), хотя сохранившиеся письменные источники на древнеисландском и древненорвежском языках относятся прежде всего к истории Норвегии (Джаксон 1993: 16). Несомненно характер этнического состава скандинавов, присутствующих на Руси был гетерогенный (Duczko 2006: 96).

Викинги были не только торговцами, но вошли в историю как замечательные мореплаватели. Однако надо сказать о том, как уже упомянутая ранее четырехчастная концепция ойкумены сильно влияла на их восприятие сторон света. Этот механизм хорошо отражает следующий пример:

«После этого Сигурд конунг поплыл со своим войском к Лицибону. Это большой город в Испании, наполовину христианский, наполовину языческий. [...]

Край к западу оттуда весь языческий. [...]

После этого Сигурд конунг направился со своим войском на запад в языческую Испанию и подошел к городу, который называется Алькассе».

Сага о сыновьях Магнуса Голоногого
(Снорри Стурлусон: *Хеймскрингла*; Стурлусон 1980: 482–483)

Если объяснить, что под определением «язычники» имеются в виду мусульмане а также, что на тот момент это была интегральная часть Испании, все таки у современного читателя возникает некий когнитивный диссонанс. Лиссабон, а точнее Мыс Рока, является самым западным пунктом европейского континента, так что кажется невозможным «направиться на запад в Испанию» от этого места. Интересно, что нельзя считать это ошибкой – такие географические неточности в сагах нередки (Джаксон 2001: 21). Перцепция сторон света была нарушена: двигаться в области одной стороны можно было только в данном направлении (Джаксон 2001: 21). Подобный нюанс можно считать не отсутствием знаний, а уникальным элементом картины мира скандинавов эпохи средневековья (Джаксон 2001: 22).

С Запада континента мы вернемся к восточной части *Austrhálf*, в которой находится *Austrvegr*, включающий в себя русские земли. В корпусе старших текстов, т.е. в скальдической поэзии, рунических надписях и ранних сагах Русь появляется исключительно под названием *Gardar*. В поэзии скальдов IX–XI Русь упоминается лишь этим топонимом (Джаксон 2001: 51). Название *Gardariki* образованное при помощи исходной формы, можно найти в текстах только с последней четверти XII века. Оно построено при помощи суффикса *-riki*, по образцу *X-riki*, в котором *riki* значит ‘государство, королевство, страна’ (Мельникова 1977: 206–207). Относительно этимологии корня *gard-* существует несколько версий. Вероятнейшей кажется теория, согласно которой древнескандинавский *gardr* и древнерусский *городъ*, *градъ* родственны (Джаксон 2001: 54). Среди множества значений оба этих слова могут использоваться подразумеваемая ‘ограда, забор, укрепление’. Таким образом, форма множественного числа свидетельствует о том, что подобные укрепленные точки были

довольно распространенным явлением (Джаксон 2001: 59). Из этого следует, что возникшее позднее и популярное с XIII века наименование *Garðaríki* можно перевести как 'Страна городов'.

Такую точку зрения одобряет совокупность топонимики известной скандинавам части Руси. Эту группу составляют восемь, не вызывающих сомнений (*Holmgarðr* – Новгород Великий, *Aldeigjuborg* – Старая Ладога, *Kænugarðr* – Киев, *Pallteskja* – Полоцк, *Smaleskja* – Смоленск, *Súrsdalar* – Суздаль, *Móramar* – Муром и *Ráðstofa* – Ростов), и четыре возможных (*Sýrnes*, *Gaðar*, *Álaborg*, *Danparstaðir*) названия городов (Джаксон 2015: 173), а также обширная категория гидронимов. Поскольку прежде всего нас интересует так называемый «Путь из варяг в греки», мы рассмотрим три главные точки этого тракта, по принципу частоты употребления их наименованиями.

Топонимом, появляющимся в текстах с самой высокой частотностью, является *Holmgarðr*. Существует несколько его этимологических интерпретаций. Кажется, что самый достоверный вариант указывает на славянское происхождение названия *Хьльмь-городь*, поскольку он формировался в аналогичный с *Garðar* период. Этот тезис подтверждают сохранившиеся топонимы, основанные на локальных наименованиях (Джаксон 2001: 91). Он упоминается в разного типа источниках за исключением скальдических стихов больше ста раз (Джаксон 2001: 63). В сагах он выполняет функцию, которую можно интерпретировать как столица Руси (Джаксон 2001: 63): здесь находится двор конунга (об этом сообщает «Сага об Олаве Трюгвасоне»), а также палаты его супруги («Гнилая кожа»), здесь на службу идут воины («Сага об Олаве Святом») (Джаксон 2001: 63), в этом городе пребывали четыре норвежских конунга (Олав Трюгвасон, Олав Харальдссон, Магнус Олавссон, Харальд Сигурдарсон) (Джаксон 2015: 176). Стоит добавить, что правители Руси в сагах названы не иначе как: конунг Хольмгарда, конунг из Хольмгарда, конунг в Хольмгарде (Джаксон 2001: 63). Если мы говорим о конунгах Хольмгарда, следует определить, какие из них известны сагам. Первый русский правитель, появившийся в текстах, это не Рюрик, а Владимир I Великий (*Valdamarr*) (Джаксон 2012: 158), приобретший прозвище Старый, а следующим является его сын Ярослав I Мудрый (*Jarizleif*) (Джаксон 2012: 248). В корпусе поздних текстов, расширяющим наши знания о «Стране городов», мы встречаем еще Мстислава Великого (*Harald*) (Джаксон 2012: 501) и Александра Невского (*Alexander*) (Джаксон 2012: 529).

Хольмгард показан не только как центр политической жизни – для скандинавов это также значительная точка на торговом пути «Из варяг в греки». В текстах саг его называют «*kaupbær*» (Джаксон 2012: 252), что является типичным определением важнейших торговых городов (Джаксон 2015: 177). Людей, отправляющихся в Хольмгард с целью торговли, именуют специальным названием «Хольмгардсфари» (Джаксон 2012: 578). Следует заметить, что скандинавские источники отмечают смену наименования города на Новгород (*Nógarðar*) (*Rafn* 1830: 362). Несмотря на то, что археологические исследования в центре сегодняшнего Новгорода не подтверждают существования населенного пункта до X века, он все таки появляется в текстах, а также в «Повести временных лет» намного раньше (Duczko 2006: 87). Сегодня считается, что в ранних упоминаниях название касалось заброшенного потом Рюрикова Городища, расположенного в нескольких километрах от центра Новгорода (Duczko 2006: 87).

Альдейгьюборг или в ранней версии Альдейгия, в источниках упоминается примерно в сорока местах (Джаксон 2001: 63), более того, топоним встречается в скальдической поэзии, что может удостоверить его аутентичность. Это один из древнейших топонимов Руси, поэтому его форма отличается от других названий (Джаксон 2001: 63). Он построен по схеме, которую можно считать типичной для городов Западной Европы (Джаксон 2001: 63). Первоначально этот топоним был создан в качестве гидронима: **Alode-jok(k)j* (фин. 'нижняя река'), затем был заимствован древнескандинавскими языками, а потом из древнескандинавских языков он перешел в славянские. В результате метатезы *ald>lad* возникло русское название *Ладога* (Джаксон 2001: 105–106). Согласно «Саге об Олаве» в версии из *Хеймскрингла* Снорри Стурлусона, жена Ярослава Мудрого, Ингигерд, в качестве свадебного подарка получила от мужа именно ладожскую землю (Джаксон 2001: 109).

Для викингов этот город имел ключевое значение по еще одному поводу – именно здесь они меняли корабли (Давидан 1986: 100) и ждали возвращения своих послов с разрешением на дальнейшую дорогу (Джаксон 2001: 119).

В остальной части водного пути в Константинополь самым главным городом можно назвать *Kænugarðr*. Свидетельствовать об этом может само название – вместе с топонимами *Miklagarð* и *Holmgarð* он составляет группу значительнейших точек *Austrvegr*, вписывающихся в модель X-garð (Джаксон 2001: 64). Зато следует уточнить, что никогда в сагах *Kænugarð* не получил такого внимания и не играл такой роли, как Хольмгард, таким образом, трудно его считать столицей *Garðaríki* (Джаксон 2015: 65). Этот топоним упоминается десять раз, в основном в географических сочинениях, однако его не знают рунические надписи, скальдические стихи и ранние королевские саги (исключением является *Прядь об Эймунде*) (Джаксон 2001: 64).

Все остальные топонимы в большинстве появляются в текстах скорее в виде точечных упоминаний (Джаксон 2001: 68). Тем не менее эта информация создает некое общее представление средневековых скандинавов о русских землях, а также показывает хронологию ознакомления викингов с этой территорией.

Наконец необходимо рассмотреть вопрос использования саг в качестве источников. Несомненно следует взять во внимание их жанровую специфику, прежде всего нарушенную хронологию (Джаксон 2001: 149), значительное внимание к генеалогии, а также стереотипизацию персонажей и места – таким образом,

каким конунг Garðaríki вошел в саговую традицию, таким и остался до момента самоустранения жанра. Подчеркнуть стоит и то, что для саг характерна внутренняя дифференциация – некоторые тексты имеют вполне исторические черты, они готовились на основе документов королевской канцелярии. В сагах не показаны все исторические детали, но отражен совокупный образ действительности, сфокусированный на социально-политических аспектах. Однако эта информация, которая передается не прямо, а опосредованным путем, является для исследователей ценнейшим источником. Остальные элементы следует проверять при помощи археологического материала и скальдической поэзии, очень широкие жанровые требования которой, при сохранении соответствующей композиции, удостоверяют ее аутентичность (Джаксон 2012: 21). Таким образом, вопрос не в том, стоит ли использовать саги в качестве источников, а как с ними правильно работать, чтобы не допустить ошибку (Джаксон 2012: 22). Для этого нужно целостное восприятие скандинавских источников.

Источники

- Глазырина Галина (1996), *Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий*. Москва, «Ладомир».
- Джаксон Татьяна (1993), *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 года): Тексты, перевод, комментарий*, Москва, Наука.
- Джаксон Татьяна (2012), *Исландские королевские саги о Восточной Европе: Тексты, перевод, комментарий*, Изд. 2-е, испр. и доп. Москва, Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.
- Снорри Стурлусон (1980), *Круг Земной*, перевод Гуревич А. Я., Стеблин-Каменский М. И., Москва, Наука.

Литература

На русском языке

- Гуревич Арон (1966), *Походы викингов*. Москва, Наука.
- Давидан Ольга (1986), Этнокультурные контакты Старой Ладogi VIII-IX веков. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* Вып. 27, с. 99-105.
- Джаксон Татьяна (2001), *Austr í Gørdum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. Москва, Языки русской культуры.
- Джаксон Татьяна (2007), Гидрография Восточной Европы в древнескандинавских источниках. In: *«Русская река»: Речные пути Восточной Европы в античной и средневековой географии*. Москва, Язык славянских культур, Знак.
- Джаксон Татьяна (2015), «Страна городов» и ее столица: Новгород в картине мира средневековых скандинавов. *Slověne* № 1-2, с. 170–179.
- Лебедев Глеб (2005), *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. Санкт-Петербург, Евразия.
- Мельникова Елена (1997), Восточноевропейские топонимы с корнем garð- в древнескандинавской письменности. *Скандинавский сборник* вып. XXII, с. 199–210.

На других языках

- Askeberg Fritz (1944), *Norden och Kontinenten i gammal tid: studier i forngermansk kulturhistoria*. Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Duczko Władysław (2006), *Ruś Wikingów*. Warszawa, TRIO.
- Duczko Władysław (2016), *Moce Wikingów T. I: Światy i Zaświaty wczesnośredniowiecznych Skandynawów*. Warszawa, Instytut Wydawniczy ERICA.
- Rafn Carl C (1830), *Fornaldar sögur Norðrlanda eptir gömlum handritum*, Vol. 3. København, Kaupmannahöfn.
- Shetelig Haakon (1933), *Vikingeminner i Vest-Europa*. Oslo.
- Tuan Yi-Fu (1987), *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa, PIW.

DEATH AND FUNERAL (CUSTOMS) IN SERBIA

Death and funeral are of the utmost significance in many cultures. Especially in the Serbian Orthodox Church, there are a lot of unique traditions and customs, which are related to death and funeral as well as to commemoration of the deceased. This article focuses on funerals and commemoration days as well as on the special foods and drinks that are served at these occasions. Having a history of vicissitudes, the region, especially Serbia merged the different influences like Islam, Judaism and due to the Habsburg monarchy, Catholicism. As research showed, similar traditions can also be found e.g. in Albania or Bulgaria. The most common rituals, foods and drinks tied to funerals and commemoration days will be explained in this article.

Key words: Serbia, Death, Funeral, Customs, Food, Orthodoxy

Death, Soul and their commemoration

First, most of the people living in Serbia today (~85 %) count themselves as members of the Serbian Orthodox Church²¹. Consequently, most of the rituals performed in church or at private cemeteries follow orthodox rites. Although the proselytization of the southern European Slavs happened during the ninth century AD, ancient respectively pagan rites were (or better, are) still in use. Now let us take a closer look at the usual actions following a person's death: In most western countries' there is a belief that the soul leaves the body relatively shortly after death and only an inanimate vessel is left, which needs to be buried without any further action in the commemoration or remembering. Due to urbanization, which also means that cemeteries have been moved out more and more of the cities' centers, death also has been moved out of our lives and therefore is not that present anymore. People nowadays die mostly in hospitals or nursing homes, often without the presence of a family member or a *pope* (a Serbian orthodox priest). However, the soul still needs to go its way, either to paradise or hell, since the orthodox belief does not know purgatory. Later on, at the Final Judgement, soul and body will be reunited – which also implicates that cremation is not permitted, because of it being in diametrical opposition to the belief that the human body is God's creation (Groen 2001:204). Until the soul leaves for its further destination, it stays somewhere in between, thus, it has to be fed and included in commemorations. This usually happens at a funeral feast, commemoration day or Slava. Each orthodox family has a family patron saint, the Serbian Orthodox Church knows 78 of them (Епископ Николај 2012); on the saint's day the family is gathering together, godparents and marriage witnesses and often friends are invited, too. Special dishes and drinks are served (depending on the Saint's day or if a family member died recently), there is a place left for the deceased person, so that he or she also has the possibility of "consuming" food or drinks. Not only does it mean that the deceased is present in the mind of the people attending the funeral feast and talking about him or her but it also means that he or she is physically present as a plate of food or a glass of drink. This was a common practice among early Christians in the Roman Empire (Diósi 1999:41).

Summing up the aforesaid it can be stated that death is not that present anymore, because most people die alone and laying out becomes more and more uncommon. Due to urbanization, sometimes there is no space for the dead (not all cemeteries offer mortuaries, and even if they do, they are used just for funerals) thus, the corpse has to be buried as soon as possible. Although this is not written in stone, the funeral usually takes place the day after death (at least 24 hours after dying). The same "fast" process is also known in Judaism and in Islam, where the dead person also has to be buried as soon as possible. In Islam due to hygienic reasons, and also because it is believed that a death angel guards the soul to heaven and then back to the body, there is no need for a longer stay on earth, since "real" life begins after the death and the death is considered the climax of life. In Judaism the deceased should be buried in-between 24 hours and three days, also, according to the strict religious observances of Judaism no one should be buried on Sabbath or on a religious holiday (Diósi 1999:32,33) which most likely can be traced back to the origins of both religions developing in a region with very extreme climatic conditions. Therefore, corpses had to be buried as soon as possible mostly because of hygienic reasons. The different kinds of Orthodox commemoration days will be explained later in the article.

Food and drinks

What seems like a relict from pagan times, and sometimes may lead to disbelief and astonishment on the part of those who attend an Orthodox funeral and are not familiar with customs like that, is serving food and drinks during and after the funeral ceremony. Some of the typical dishes and drinks will be named here; to list all of them would go beyond the scope of this article.

During the *opelo* (the "singing" that accompanies the orthodox funeral rite, held by an Orthodox priest and a singer), nearby the coffin a small table is arranged with a small bottle of wine mixed with oil and a plate with *žito* (see

---

²¹Regarding the numbers of the last census carried out 2011, Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.

below) and a candle in it. Wine and oil symbolize the custom of Anointing of the sick and after the ceremony; the priest spills it over the deceased. In addition, there is one glass of pure wine, which has to be spilled over the *žito* at the end of the ceremony; and some bread (usually *pogača*) and a saucer with honey. Bread, like in other Christian religions and especially in Judaism, plays a very important role in rites and customs along these ceremonies. It symbolizes both life and Christ, who is “the bread of life”. Honey, as explained later, stands for the sweetness of heaven and the eternal afterlife.

One of the most common dishes, which is also served for Slava at the entrance, is *žito* (Петровић 1970:131,132) or *koljivo* (Петровић 1970:181). The word *žito* simply means ‘grain’ and refers to its main (and sometimes only) component, *koljivo* refers to blood sacrifices (of animals) and is therefore under this name served only at funerals. It derived from the proto-Slavic word **kolti* which means ‘to slaughter’ or ‘butcher’ or is of Greek origin (cf. *κόλλυβα* which means ‘cooked grain’ (Groen 2001:212). Both etymologies seem reasonable, be reminded that grain has been symbolizing life since ancient times and often was seen as a symbol for the resurrection from the dead, too. In the light of this, the Greek origin of the word seems more likely. Also, the word is known in similar forms in nearly all languages of the region, cf. Bulgarian *коливо* or *варено жито*; Rumanian *colivă*; Old Church Slavonic *кѡлѣво*, *кѡливо*, *кѡлива* and Russian *коливо*. In Albania, which is a mostly Islamic country, *hallvë* is served as a dish on special religious occasions as well as at funerals, a tradition that is also known in other mainly Islamic countries. In some regions of Bosnia, the word *panaija* is used, the origin of the word is arguable, q. v. Nikolić (2014:153), who claims that the word is of Sanskrit origin and means ‘falling’, or ‘the one who is buried and finished his works’; or, which is more likely, it has Greek origin *παννυχίς* [*panikhida*], and refers to the Orthodox funeral/memorial service as a whole (Groen 2001:212).

These names are used only when the food is prepared for a funeral; the one prepared for a Slava is never named like that – terms for the living and the dead are strictly separated.

Depending on the region, *žito* is simply cooked grain, soured with sweetened water (mostly of honey, since oney and/or sugar symbolize the delight of the afterlife). Further ingredients can be walnuts, cinnamon or other spices like cloves, vanilla sugar, raisins, nutmeg, and various oils.

As mentioned before, there has to be some bread and honey, and every guest at the funeral has to take at least one bite of it. Bread is one of the oldest foods that is connected with religion, it symbolizes life and there are a lot of rituals and recipes in nearly every religion. Depending on the holiday, special dough is used and the bread is served in special, various ways (cf. the dissertation of Србољуб Убипариповић, *Хлеб и вино као евхаристијска жртва*, Београд 2014 or Peter Ebenbauer, *Eingekehrt in Gottes Zeit*, Paderborn 2005, 63-106). The *pogača*, which is not only made for funerals, has to be yeast-free (due to religion, connected to the Eucharist) and usually contains flour, oil, salt, water and sometimes walnuts.

When the funeral has finished, the people gather around the grave or a table nearby, have some drinks and some of the above mentioned food. The gravemound is doused with some of the above-mentioned wine, sometimes also with some *rakija* (a kind of brandy) or another drink favoured by the deceased. If the person was a smoker, usually a cigarette will be lit and stuck in the earth. Afterwards, the funeral guests go to the house of the deceased and have some funeral feast there, nowadays, especially in bigger cities, this happens at local restaurants.

Commemoration days

In the most orthodox graveyards, there are benches and tables beside most of the graves. The meaning behind this, that on commemoration days it is common to gather and eat together at the grave – sometimes this looks more like a feast than anything else.

There are regularly commemoration days, on which people go to the cemeteries and light candles for the deceased, also bring an egg or similar, and then there are special days, depending on the date of the funeral. Because the funeral itself has already been described above, there will be no further explanation and the description of the commemoration days following up a funeral, the memorial services held on special days which are called *parastos* (Добрић 2008:89) will be described first.

Trećina (the third) is the day after the funeral and usually the third day after the death, when the closest family members visit the grave again, carrying *žito*, wine, candles, honey, *pogača*, thyme and incense – most of the time, this already happens at the funeral itself, so the *trećina* is sometimes skipped. Seven days after the funeral (when possible on the first Saturday afterwards), on the day called *sedmina*, the family members visit the grave again, doing and carrying the same things as on *trećina*. 40 days after the death, the soul “stands” before the final judgement, and a *parastos* is held. This also happens six months and a year after the death. Regardless of the funeral date, one should also visit the grave on the deceased’s birthday and name day (Ранковић 2012).

In addition, there are many other regular memorial days, the so-called *zadušnice*, or *panakeheda*, also meaning memorial service (Добрић 2008:42); they are days for the souls of the deceased. For a better reading, the *zadušnice* explanations follow the annual cycle of rituals in the calendar year. Because of Pope Gregory XIII’s reform of the Julian calendar in 1582, sometimes there are two dates. The Serbian Orthodox Church, as most of the Orthodox churches, do not follow this reform in their Liturgical year. *Uskršne* (or *februarske*, *mesopusne*, *pokladne*, *velike*, *zimske*) *zadušnice*: Depending on the date of Easter, a moveable holiday. Held mostly in February, on a Saturday and mark the beginning of the seven-week Easter fast. *Duhovske* (*Trojčne*) *zadušnice*: Also depending on Easter, held on a

Saturday 50 days afterwards. It is the Christian holiday of Pentecost. *Petrovske zadušnice*: Held on the day before Peter and Paul, 29th of June in the Julian calendar, 12th of July in the Gregorian calendar. *Velikogospojinske zadušnice*. The summer solstice, 15th of August in the Julian calendar, 28th of August in the Gregorian calendar and marks the beginning of a two-week fast. *Miholjske zadušnice*: Held on Saturday before St. Michael the Archangel, 29th of September in the Julian calendar, 12th of October in the Gregorian calendar. *Jesenje (Mitrovske) zadušnice*: Held on the Saturday before the day of St. Demetrius of Thessaloniki, 26th of October in the Julian calendar, 8th of November in the Gregorian calendar. *Božićne zadušnice*: They mark the beginning of the 40-day Advent fast.

Conclusion

Due to Christianization, many common rites, especially those about burying someone, changed in the Balkans. By following mostly the Byzantine rite, the Serbian Orthodox Church (which is autocephaly) changed most of the customs, although she never succeeded in banning every pre-Christian rite. There were attempts to canonize some of the popular customs, but still some survived from pagan days until now (even though most of the people following these rites are assured that they are following orthodox rites). Feasting at the graveyards is known in other Orthodox churches, too (e.g. in tsarist Russia). However, as far as it is known, not to that extent as at the Serbian Orthodox cemeteries. The food carried to the cemetery can be taken as sacrifice for the dead, who needs food in his/her afterlife – customs like that are known from ancient times on and are not linked to Christianity. If the food (like grilled pork or lamb) is given to the poor, it would fit in the Christian social thinking, but – this is hardly ever the case (at least not on purpose, since there are poor people that collect goods after the mourners leave). Grain and bread, symbolizing some of the basic needs of mankind, adopted by Christianity as well (since it is believed that Jesus Christ gave himself for the sinners, therefore the bread eaten during communion symbolizes his body, the wine drunk signifies his blood). These are the main parts of all foods concerning funeral rites. The fact, that the same kinds of food are used not only in Serbia, but also in the whole region, shows again that the people (or peoples) here have been living together and merging their rites and customs for centuries. This can also be found, when we take a closer look at the commemoration days. Although they are all held on a Christian holiday, the origin of these days sometimes goes back to pre-Christian times (e.g. summer solstice), visible also in the “sacrifice” of grain and other foods at some commemoration days or funerals etc.

It does not only show that the region has been and will be a melting pot of different cultures and religions, but also that many “pagan” rites have survived despite the on-going church attempts of Christianization and forbidding of customs – on the contrary – the Church quite often had to embrace them, because the people simply refused to forswear the cults of their ancestors.

Bibliography

- Diósi Dávid (1999), *Totenkult bei den Christen. Die Übernahme jüdischer und heidnischer Trauergebräuche in die römisch-christliche Sterbe- und Begräbnisliturgie; eine religions- und liturgiegeschichtliche Untersuchung*, Temeswar, Brumar.
- Добрић Александра (?2008), *Српско-енглески и енглеско-српски теолошки речник. Serbian-English and English-Serbian dictionary of Theology*. Београд, Хришћански културни центар.
- Ebenbauer Peter (2005), *Eingekehrt in Gottes Zeit*. In: Gerhards Albert & Wahle Stephan (eds.), *Kontinuität und Unterbrechung. Gottesdienst und Gebet in Judentum und Christentum*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 63-106.
- Епископ Николај (19. 02. 2012), *Српске Славе*, <https://svetosavlje.org/srpske-slave-i-verski-obicaji/> (07. 06. 2017).
- Groen Bert, “*Burying the Dead is Christian, Burning Them is Pagan*”: *The Present Controversy on Cremation in Greece and Greek Orthodox Funeral Rites*, 18th International Congress of the Societas Liturgica, Santa Clara University, California, 14 August 2001
- the same: *Eastern Orthodoxy in the Balkans, Nationalism, and Reconciliation*, Second European Ecumenical Assembly, Graz, 28 June 1997.
- Кулишић Ш. & Петровић П. Ж. & Пантелић Н. (1970), *Српски митолошки речник*, Нолит Београд.
- Nikolić, Petko (2014), *Perunovizapisi*. Kitchener, Canada.
- Ранковић Љубомир (19. 02. 2012), *Верски обичаји*, <https://svetosavlje.org/srpske-slave-i-verski-obicaji/56/> (07. 06. 2017).
- Убипариповић Србољуб (2014), *Хлеб и вино као евхаристијска жртва*. Београд, докторска дисертација.

MICHAL MUDROCH

Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta, Hrabovská cesta 1B, 034 01 Ružomberok, Slovakia
mudroch.michal@gmail.com

MYŠLIENKY SLOVANSKEJ VZÁJOMNOSTI NA STRÁNKACH AGRÁRNICKEJ TLAČE V OBDOBÍ MEDZIVOJNOVÉHO ČESKOSLOVENSKA (1918 - 1938)

The topic of introduced study is the analysis and interpretation of Slavonic intercommunity reflections found in agrarian press being published in Slovakia during the interwar Czechoslovakia. The problem of the perception of Slavs during the interwar era was researched lightly not only in Slovak, but also in central European context. Hence by our research we are introducing the perception of a broader central European world at those times, the perception of Slavs was the important part of it, which was evident from agrarian party in their press. According to their foremost representative, Milan Hodža, this idea had the potential to connect the Slavonic countries.

Key words: Slavonic intercommunity, interwar Czechoslovakia (1918 - 1938), agrarian party press, Milan Hodža.

Predkladaný príspevok analyzuje a interpretuje myšlienky slovanskej vzájomnosti prítomné na stránkach periodickej tlače agrárnej strany, ktorá na Slovensku vychádzala v období medzivojnového Československa. Najvplyvnejšou typologickou skupinou tlače na území Slovenska, podobne ako v celej ČSR, boli periodiká, ktoré reprezentovali určité politické zoskupenie. Najvýznamnejšie dobové slovenské periodiká tak môžeme priradiť k príslušným politickým prúdom, ktoré reprezentovali (Šefčák – Duhajová, 1999). Pre náš výskum sme analyzovali *Slovenský denník*, oficiálny tlačový orgán agrárnej strany, jeden z najvplyvnejších periodík na území Slovenska v danom období.

Myšlienky slovanskej vzájomnosti boli pre politikov prvorepublikového Československa dôležitou témou. O tom svedčí aj pomerne veľká pozornosť, ktorú im vo svojej tlači agrárna strana venovala. Jej predstavitelia nezostávali len pri teoretizovaní, ale snažili sa ideu slovanskej vzájomnosti rozvíjať i v praktickej, najmä politickej a kultúrnej rovine. V našom príspevku sa pokúsime interpretovať niektoré ich myšlienky.

Agrárna tlač trvá na tom, že aby niekto mohol pracovať pre myšlienku slovanstva, musí byť presvedčený o jeho poslaní. V argumentácii výnimočného poslania slovanstva je tradične, tak ako už za čias romantizmu, stále prítomný určitý prvok transcendentna: „[...] presvedčený o určitom poslaní Slovanstva, danom z rozkazu najvyššej múdrosti, vôle božej, na obrodu sveta a ľudstva.“ (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 83, s. 1). Avšak na to, aby sa myšlienka slovanstva rozmohla, je potrebné zastaviť konflikty Slovanov medzi sebou: „Stále nevyriešený pomer srbsko-chorvatský, rusko-ukrajinský, poľsko-ruský, srbsko-bulharský, poľsko-československý, konečne i škriepky v našej domácnosti československej sú ťažkou škvrnou politiky slovanskej[...]“ (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 26, s. 1). Po prvej svetovej vojne majú síce Slovania z veľkej časti svoje vlastné štáty, avšak tragikou slovanskej politiky je podľa agrárnických redaktorov pokračujúca nevráznosť, ktorá sa v rámci už slobodných národov obracia proti vlastným bratom ako dedičstvo, ktoré si Slovania nesú z čias, kedy boli podmanenými národmi. Zásadným problémom na riešenie je teda nájsť správnu stratégiu ako ideovo a organizačne ďalej zveľaďovať myšlienku všeslovanstva (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 26, s. 1).

Snahy o prehĺbenie idey všeslovanstva sú na stránkach *Slovenského denníka* patrične rozpoznateľné. Denník informuje napr. o koncerte slovanských študentov na parížskej Sorbonne, pripravovaným Slovanickým komitétom vo Francúzsku, na ktorom vystúpia študenti z každého slovanského národa, a ktorého benefičným cieľom je podpora slovanského študentstva v Paríži (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 41, s. 6). Ďalšou podobnou akciou, len ešte pompéznejšou, je Reprezentačný slaviansky ples konajúci sa taktiež v Paríži pod taktovkou Slovanického komitétu. Nad touto udalosťou prebrali záštitu také významné osobnosti ako napr. manželka maršala Focha, manželky viacerých slovanských veľvyslancov v Paríži či viaceré ruské kňažné (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 53, s. 7). My môžeme dedukovať, že takýmto pompéznym spôsobom sa mohla myšlienka slovanskej vzájomnosti slovenskej spoločnosti nielen stále pripomínať a oživovať, ale taktiež nadobúdať určitý lesk. Okrem toho *Slovenský denník* samozrejme prezentuje aj domáce podujatia tohto charakteru. Pozornosť upriamuje napr. na aktivity „Ruského krúžku“ (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 107, s. 4) alebo ďalšie podobné spoločenské udalosti (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 77, s. 3).

Postupný vývoj udalostí, najmä tých zahraničnopolitických, nám ukazuje ako agrárici uplatňujú myšlienku slovanstva v praxi a ako je reálne prítomná v ich politických náhľadoch na medzinárodné dianie v Európe. V článku informujúcom o možnom zblížení Československa a Poľska koncom marca roku 1925 vykresľujú Poľsko v prvom rade ako jediného slovanského suseda ČSR a spoluprácu s ním ako nevyhnutný krok v rámci širšej slovanskej spolupatričnosti „Kto teda radí čs. zahraničnej politike ešte výraznejšie cesty slovanskej solidarity, musí hľadať sblíženie s Poľskom“ a pri tej príležitosti opäť deklarujú podľa ich názoru odjakživa prítomné myšlienky všeslovanstva

a snahu o ich vecné napĺňanie: „Nikto nemôže popierať, že u nás boli a sú vždy staré sympatie vzájomnosti všeslovanskej a že sa v tomto smere spravily za republiky vecné pokroky.“ (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 67, s. 1). Bezprostrednou rovinou uplatňovania všeslovanskej idey bola pre agrárnikov ich prirodzená téma – poľnohospodárstvo, konkrétne spolupráca roľníctva na báze slovanskej spolupatričnosti, o ktorej Hodža prednášal aj na medzinárodných fórach (Štefánek – Votruba – Sed'a, 1930). Ako prvými priekopníkmi v tejto oblasti boli pod taktovkou agrárnej strany práve československí a poľskí roľníci (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 67, s. 1). Agrárici informujú, že utužujúci proces medzi roľníkmi dvoch bratských národov narastá až do tej miery, že sa pripravujú vzájomné návštevy ministrov poľnohospodárstva oboch krajín (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 83, s. 1). V apríli toho roku, po oficiálnom podpísaní obchodnej zmluvy medzi Československom a Poľskom, sú roľníci na stránkach Slovenského denníka vychválení nielen z hľadiska pričinenia sa o zlepšenie medzinárodných vzťahov, ale práve aj z hľadiska rozvíjania myšlienky všeslovanstva: „[...] nezabúda sa na to, že to boli menovite zemedelcké kruhy na oboch stranách, ktoré pracovali na vecnej dohode prospešnej obom štátom. Myšlienka všeslovanskeho agrarizmu priniesla v tomto vyjednávaní svoje ovocie a získala zároveň zdarom tohoto vyjednávania ďalších prívržencov.“ (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 81, s. 1).

Myšlienku všeslovanstva teda agrárici uplatnili vo svojom politickom programe ako jeden z argumentov na podniknutie konkrétnych politických krokov týkajúcich sa v tomto prípade hospodárskej a obchodnej spolupráce s poľským štátom. Z poľskej strany však myšlienka všeslovanstva explicitne nezaznieva. Z prejavov poľského vyslanca v Prahe Zigmunta Lasockého a publicistu grófa Adolfa Nowacznińskiego vybehať potešenie a nádej na ďalšie zblížovanie Poľska a Československa na báze kultúrnej, hospodárskej a politickej, ale bez slovanskeho kontextu (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 83, s. 4). Pomerne jasnejšie však môžeme pochopiť motiváciu agrárnikov zdôrazňovať svoje úspechy práve v oblasti hospodárstva s prihliadnutím tak na nastávajúce parlamentné voľby, ako i práve stabilizovanú hospodársku situáciu po prvej vážnej hospodárskej kríze, z ktorej sa republika vymanila v priebehu roku 1924 (Kárník, 2008). Agrárici svoje úspechy korunujú zhrnutím úspešnej hospodárskej výstavy v Prahe za účasti delegácií Poľska a Juhoslávie. Pripomínajú pri tom presah, ktorý má slovanská solidarita v oblasti hospodárstva na celkovú mierovú atmosféru v tejto oblasti: „[...] jedine vrelosť dobrého pomeru medzi zemedelcami slovanstva je zárukou trvalej shody medzi ich celými národmi. [...] má každá pravdu, kto na tejto slovanskej roľníckej vzájomnosti buduje solidaritu všetkých slovanských národov a štátov. To je základ silný, bezpečný a preto i spoľahlivý.“ (Slovenský denník, 1925, č. 114, roč. VIII, s. 1).

Kľúčový problém potenciálnych slovanských spojencov – hospodárstvo – našlo teda podľa agrárnej strany riešenie v spolupráci v rámci slovanskeho agrarizmu. „Tu bola nadhodená veľmi aktuálna otázka slovanskeho agrarizmu, ktorý by i povahovo i hospodársky vyhovoval väčšine slovanskeho obyvateľstva a ktorý teda znamená poválečné plus vkladnej slovanskej ideologii.“ (Slovenský denník, 1925, roč. VII, č. 83, s. 1). Takýmto spôsobom si agrárici predstavovali aj ďalšie praktické kroky vedúce k prehĺbovaniu slovanskej solidarity – hľadaním akýchysi ďalších „styčných bodov“. Ako sme si ukázali, jedným z týchto styčných bodov mohla byť spolupráca v oblasti hospodárstva, ale snaha o podobné zjednocovanie je citelná napr. aj v spoločenskej a kultúrnej oblasti. Ako typický príklad spolupráce v oblasti kultúry je to napr. pokus o jednotný „Sväz slovanskeho sokolstva“ (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 99, s. 3) alebo snaha o užšiu spoluprácu v oblasti žurnalistiky vznikom „Všeslovanskeho sväzu novinárov“ (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 142, s. 3). Vzájomná spolupráca Slovanov tak podľa agrárnej tlače napokon povedie až k možnosti udržateľnosti trvalého mieru v Európe: „Pacifikácia – to je i najkrajšia cesta k ideálu všeslovanskému.“ (Slovenský denník, 1925, roč. VII, č. 83, s. 1).

Ako príklad konkrétnej osobnosti, ktorá sa v Slovenskom denníku touto tematikou zaoberala, uvedieme popredného predstaviteľa agrárnej strany Milana Hodžu (1878-1944). Milan Hodža bol jedným z najvýznamnejších politikov medzivojnového Československa a všestranným intelektuálom. Počas obdobia trvania prvej republiky zastával niekoľko ministerských kresiel a v rokoch 1935-1938 bol predsedom vlády. Patril medzi popredných členov celoštátnej agrárnej strany a bol lídrom jej slovenskej časti. Jeho rozsiahla publicistická činnosť súvisela najmä s domácim a zahraničným politickým dňaním (Kolektív autorov, Biografický lexikón Slovenska, 2007). Podľa Milana Hodžu mala idea slovanskej vzájomnosti potenciál spájať slovanské krajiny na základe spoločného cieľa, Slovanom „odjakživa vlastného“, ktorým nebolo nič iné ako zachovanie všeobecného mieru (Hodža, Milan. Slovanské záujmy v našej zahraničnej politike. (Slovenský denník, 1925, roč. VIII, č. 1, s. 1-2). Hodža vysvetľuje, že aby sa Slovania politicky uplatnili, musel mať slavizmus pred vojnu deštruktívny a „borivý“ charakter, pretože bolo za potreby deštruovať štátne útvary, pod ktorými boli Slovania ujarmení. Vidí priestor pre tzv. „nový“ slavizmus, nie ten bývalý – deštruktívny, ale aktuálny – konštruktívny. „Áno, slavizmus nový, slavizmus konštruktívny musí byť jedným z najpodstatnejších a nevyhnutných slučných činiteľov zahraničnej politiky aj u nás, aj vo Varšave, aj v Belehrade, aj v Sofii.“ (Hodža, Slovanské záujmy s. 1-2). Vyzýva čelných politikov slovanských krajín, aby sa neobávali postoja Európy, ktorý by mohol byť odmietavý a argumentuje nielen pokrtným spojením Slovanov, ale aj ich spoločným, v konečnom dôsledku existenčným záujmom na mieri, „aký nikde inde nemá obdoby“. Hodža načrtáva dôvody obáv európskych štátov zo slovanstva, ktoré spočívajú v možnosti ich útočného či „imperiálneho“ potenciálu, čo je však podľa neho v kontraste s realitou, pretože práve z ča najtesnejšieho spojenia slovanských krajín vyplýva zvýšená garancia mieru v celej Európe. V pozadí tejto úvahy možno nájsť historický stereotyp vyskytujúci sa v spojení so Slovanmi od čias Herderových, a to akási predurčenosť Slovanov priniesť svetu nové duchovné kvality, ušľachtilé hodnoty – ducha ľudskosti, do ktorého spadá i jedna zo spomínaných „typických“ slovanských vlastností – mierumilovnosť (Brunner, 2011).

Milan Hodža sa neuspokojuje s povojnovými mierovými zmluvami, ale uvažuje aj o možných dohodách v rámci strednej a juhovýchodnej Európy. (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 99, s. 1-2). V prednáške o politických otázkach referuje o výzvach československej zahraničnej politiky. Vysvetľuje, že zmluvy a dohody so západnými dohodovými štátmi sú síce prospešné, ale bolo by chybou nezveľaďovať vzťahy so svojimi „najbližšími“. Vyzýva ku spolupráci na základe silnejšieho putá ako len politického. Myslí tým „spojenectvo pevne podložené i krvou“, slovanstvo siahajúce od Baltu až po Jadran (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 145, s. 1). Hodža však nechce neslovanské národy v tomto priestore nijak odsúvať. Práve naopak, ich zblížovanie so Slovanmi videl ako bezproblémové, pretože „[...] náš slavism postrádá jakékoliv imperialistického prvku [...]“ (*Slovenský denník*, 1925, roč. VIII, č. 99, s. 1-2). Hodža tak rozvíjal svoje predstavy o akejsi stredoeurópskej federácii počas celého svojho politického pôsobenia až do jeho smrti roku 1944 (Pekník, 2006). Vývojom udalostí si v tejto federácii vedel predstaviť okrem spomínaného Československa, Poľska a Juhoslávie aj Rakúsko, Maďarsko, Rumunsko, Bulharsko či Grécko. Napriek na prvý pohľad zrejmej iluzórnosti jeho predstáv, sa myšlienky európskej integrácie predsa len začali naplňať a to ešte do konca dvadsiateho storočia (Vrábel, 2015).

Hodža je presvedčený, že práve slovanská politika je nositeľkou nového geopolitického usporiadania a vôbec nového druhu porozumenia medzi národmi. Na tomto príklade môžeme u Hodžu opäť badať vplyv stereotypu Slovanov nielen ako mierotvorcov, národa nikdy neútočiaceho a bojujúceho len v prípade obrany, ale aj ako nositeľov humanistických ideálov – v tomto konkrétnom prevedení ako akýsi „most“ medzi východom a západom.

Pramene:

Dobová tlač: *Slovenský denník*, 1925, roč. VIII.

Literatúra

- Brummer, Alexandr (2011), Jací jsou Slované? České představy o slovanské povaze v 19. a první polovině 20. století. In: *Slovanský přehled*. Praha, roč. 97, č. 3-4. s. 181-301.
- Kárník, Zdeněk (2008), *Malé dějiny československé. (1867 – 1939)*. Praha, Dokořán.
- Kolektív autorov (2007). *Biografický lexikón Slovenska*. Martin, Slovenská národná knižnica – Národný biografický ústav.
- Pekník, Miroslav (ed) (2006), *Milan Hodža a integrácia strednej Európy*, Bratislava, VEDA.
- Šefčák, Luboš – Duhajová, Zuzana (1999), *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1968*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- Štefánek, Anton – Votruba, František – Sedľa, František (reds) (1930), *Milan Hodža. Publicista, politik, vedecký pracovník. Spomienky, úvahy, štúdie*. Praha, Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské.
- Vrábel, Ferdinand (2015), Predstavy Milana Hodžu o federácii v strednej Európe (ilúzie a realita). In: *Milan Hodža ako aktér medzinárodných vzťahov*. Bratislava, VEDA, s. 348-357.

MARTINA NAPOLITANO

Università degli Studi di Udine – Università degli Studi di Trieste, Udine, Italy
napolitano.martina@spes.uniud.it

«НА ТЕРРИТОРИИ СУМЕРЕК»: НЕОПРЕДЕЛЕННОСТЬ В ТЕКСТАХ САШИ СОКОЛОВА

Literary texts provide readers with impressions and emotions; they attract or repulse. Russian formalists successfully advanced the idea that the value of art lies in the capacity to make the stone “stony” (that is to say, “ostranenie”, estrangement). Structuralism (especially Culler’s works) and reader response theories stressed finally the issue of “literary competence”, introduced the concept of the “implied reader” and therefore shed light on the receptive element aroused in the dialogical experience of reading a text. The novels and the so-called “proezii” by Russian contemporary writer Sasha Sokolov leave the reader with an overwhelming sense of indeterminacy. Borrowing tools from text linguistics we aim at analyzing and explaining the way this sense of indeterminacy is achieved in Sokolov’s texts.

Key words: Text linguistics; indeterminacy; Sasha Sokolov

Перед тем как передать определенные смысловые или идейные содержания, каждое литературное произведение возбуждает у читателя особенные реакции, эмоции, ощущения. Именно в этом лежит так называемая «литературность» текста. Русские формалисты успешно внесли в мета-литературный дискурс некоторые базовые конструктивные принципы, помогающие проанализировать и оценить механизмы построения текста. Понятия *остранения* и *доминанты* особенно удачные концепции в этом отношении. Так как остранение является всеобщим приемом, характеризующим художественный текст и поэтический язык, свойство эпатировать ожидания читателя, бросать вызов стандартному читательскому восприятию становится центральным, ключевым. В этом смысле такой текст расширяет читательские «горизонты ожидания» (Jauss 1977), открывая свой *singularity* (Attridge 2004). Однако, если с одной стороны все художественные тексты объединяются таким свойством, они сами по себе отличаются между собой, представляя отдельные характеристики и на содержательном и на стилистически-лингвистическом уровне. Общие ощущения, возбужденные текстом, можно определить как «доминанту» данного текста.

Литературоведение последнего полувека все больше переориентируется на теории рецепции; интересы и анализы обратились к вопросу читателя, к его активной роли при чтении, так как ему приходится постоянно заполнять текстовые *gaps* (Iser 1972).

Чем более текст трудный, экспериментальный, авангардный, тем сильнее он вызывает читателя принять активную роль в его интерпретации. И здесь мы приходим к творчеству Саши Соколова. Творчество Саши Соколова занимает особое место в широком поле так называемого русского постмодернизма. В отличие от других знаменитых постмодернистских авторов, таких как Сорокин, например, Соколов не переворачивает и не разрушает состав окружающего мира прямым смыслом, прямыми словами, не играет и не насмехается над реалиями и символами советского быта, а продолжает – все-таки неосознанно, так как не раз сам Соколов подчеркивал, что не был с ней знаком перед эмиграцией – «набоковскую» линию повествования. В центре его творчества находится язык, богатый и могучий русский язык, которым он не только пользуется, а который он перерабатывает. Эстетизм, любовь звука и красоты речи, сложность уровней интерпретаций отличают творчество Соколова, которое становится не прямо доступным для всякого читателя. Язык у него создает мир, персонажей, реальность. Вот, например, как образ преподавательницы Веты Акатовой появляется в *Школе для дураков*:

«Это пятая зона, стоимость билета тридцать пять копеек, поезд идет час двадцать, северная *ветка*, *ветка акации или*, скажем, *сирени*, цветет белыми цветами, пахнет креозотом, пылью тамбура, куревом, маячит вдоль полосы отчуждения, вечером на цыпочках возвращается в сад и вслушивается в движение электрических поездов, вздрагивает от шорохов, потом *цветы* закрываются и спят, уступая настояниям заботливой *птицы по имени Найтингейл*; [...] но *ветка спит*, сомкнув лепестки цветов, и поезда, спотыкаясь на стыках, ни за что не разбудят ее и не страхнут ни капли росы – спи спи пропахшая креозотом *ветка* утром проснись и цветы потом *отцветай сыпь лепестками в глаза семафорам* и пританцовывая в такт своему деревянному сердцу смейся на станциях продавайся проезжим и отъезжающим плачь и кричи обнажаясь в зеркальных купе как твое имя *меня называют Веткой я Ветка акации я Ветка железной дороги я Вета беременная от ласковой птицы по имени Найтингейл я беременна будущим летом и крушением товарняка вот берите меня берите я все равно отцветаю это совсем недорого я на станции стою не больше рубля я продаюсь по билетам а хотите езжайте так бесплатно ревизора не будет он болен погодите я сама расстегну видите я вся белоснежна ну осыпьте меня совсем осыпьте же поцелуями никто не заметит лепестки на белом не видны а мне уж все надоело иногда я кажусь*

себе просто старухой которая всю жизнь идет по раскаленному паровозному шлаку по насыпи она вся старая страшная я не хочу быть старухой милый нет не хочу я знаю я скоро умру на рельсах я я мне больно мне будет больно отпустите когда умру отпустите эти колеса в мазуте ваши ладони в чем ваши ладони разве это перчатки я сказала неправду я *Вета чистая белая ветка цвету* не имеете права я обитаю в садах не кричите я не кричу это кричит встречный тра та та в чем дело тра та та что тра кто там та где там там там. *Вета ветла ветлы ветка* там за окном в доме том тра та том о ком о чем о *ветке ветлы о ветре* тарарам трамваи трамваи ай вечер добрый *билеты би леты чего нет Леты реки Леты* ее нету вам ай *цвета ц Вета ц Альфа Вета Гамма* и так далее <...>» (Соколов 2016: 18–20; курсив мой – М. N.).

Имя преподавательницы возбуждено звуками, ассонансами, звуковыми и семантическими ассоциациями. Самое имя, в конечном итоге, и становится продуктивным для продолжения звуковой ассоциации. Это характерно не только для данного случая. Все творчество Соколова как бы является воплощением дихотомии Соссюра между означающим и означаемым (*signifié – signifiant*). Семантические «гнезда» разрушаются: поле железной дороги (поезда, ветки, семафоры, билеты, т. д.) переплетается с полем природы (акация, сирень, птицы, цветы, т. д.), благодаря тому, что у порядка звуков «ветка» возбуждаются разные образы (это же омонимия, полисемия). Не только они переплетаются, а их слиянием порождено имя преподавательницы, Вета («как твое имя / меня называют Веткой / я Ветка акации / я Ветка железной дороги»). Дальше, узнав и ее фамилию (Акатова), снова звучит в памяти читателя реминисценция об уже упомянутой «акации».

Почти каждый персонаж появляется в повествовании таким образом, через ассоциацию образов или звуков (Freedman 1987: 267–268): это случай, например, появления почтальона Михеева и учителя Павла Норвегова.

«У Павлова был велосипед и академик много ездил на нем. Одна поездка тоже показана в учебнике. Павлов там уже старый, но бодрый. Он едет, наблюдает природу, а звонок на руле – как на опытах, точно такой же. Кроме того, у Павлова была длинная седая борода, как у Михеева, который жил, а возможно и теперь живет в нашем дачном поселке. Михеев и Павлов – они оба любили велосипед, но разница тут вот в чем: Павлов ездил на велосипеде ради удовольствия, отдыхал, а для Михеева велосипед всегда был работой, такая была у него работа: развозить корреспонденцию на велосипеде» (Соколов 2016: 14).

У вас в саду май, а деревья по-видимому совсем не окопаны, а яблочки, небось, кушать нравится, даже ветрогон Норвегов, заметят, – и тот с утра в палисаднике копается.» (Соколов 2016: 15)

Почтальон связан с образом велосипеда, на котором изображен академик Павлов в учебнике ученика; имя Норвегова представляется как бы анаграммой эпитета «ветрогон» (Johnson 1980: 223).

Все персонажи, таким образом, приобретают некий характер искусственности, нереальности, они как бы образы фантазии рассказчика. В самом деле, проблема «ученика такого-то» в романе, согласно доктору Заузе, лежит в том, что он «невероятный фантазер» (Соколов 2016: 65).

Часто у персонажей появляются и другие, альтернативные имена. Так у того же почтальона и Норвегова, например:

«О нем, о почтальоне Михееве, – а может его фамилия была, есть и будет Медведев? – нужно говорить особо, ему следует уделить несколько особого времени.» (Соколов 2016: 14)

«Ты должен, наконец, стать честным, как Павел, он же и Савл.» (Соколов 2016: 45)

Непрерывно автор намекает на многослойность реальности, на то, что наше восприятие мира только обманчиво убеждает нас, что мир единый, однородный, что мир действительно такой, каким мы его видим. Мир не знает логику, последовательность; мир знает парадоксальность, алогизм. Каким-то образом данное представление мира близко к представлению мира обэриутов, хотя у них был разный способ развития такой идеи. Для того, чтобы подчеркнуть еще больше такую относительность в восприятии реальности, герои-рассказчики текстов Саши Соколова всегда оказываются внутренне разделенными, у них нет единого голоса, ни единого характера. «Ученик такой-то» убежден в том, что он на самом деле не один мальчик, а два разных мальчика, и поэтому продолжает говорить с собой (или с другим мальчиком) на протяжении всего повествования:

«Кто-нибудь из нас – ты или я – обязательно это сделает. Впрочем, я думаю, ты лучше знаешь почтальона, поскольку жил на даче куда больше моего, хотя, если спросить соседей, они наверняка скажут, будто вопрос очень сложный и что разобраться тут почти невозможно. Мы, скажут соседи, не очень-то следили за вами – то есть за нами.» (Соколов 2016: 14)

Рассказчик *Палисандриш* не только двулик как ученик первого романа, а многолик: он вечен (его называют и Вашей Вечностью), жил во все эпохи и даже испытывал опыт половой универсальности (в конце концов он открывает свою природу гермафродита). При этом, «он» превращается в итоге в «оно», его имя Палисандр превращается в «Палисандро» (Соколов 1999: 323).

Все относительно в нашем восприятии мира. Это еще более относительно, когда надо стараться припомнить прошлое. Эта ключевая тема в романе *Между собакой и волком*, в котором то же самое центральное событие (смерть героя) перерассказано несколько раз, но всегда по-другому (Johnson 1984). И в этом романе бывают трудности с традиционной идентификацией персонажа: самое имя героя – Илья Петрикеич Дзындзырэла (Дзындзырэла, Зынзырелла, Джынжирела, Дзындзырэлла, т. д.) – появляется в повествовании в 9 разных версиях (Johnson 1984: 217). Кроме того, не только отчество и фамилия у него звучат достаточно вычурно, а фамилия, скорее всего, намекает на английский имя Золушки (Cinderella), как уже заметили Джонсон (Johnson 1984), Яблоков (1997) и Коровашко (2008). Отчество, в свою очередь, связано с народной сказкой о лисе Патрикеевной (Johnson 1984; Boguslawski 2017).

Все эти элементы в творчестве Саши Соколова подчеркивают некое ощущение хаоса восприятия, чувство непонятности, общей неопределенности. Читатель сбит с пути при установлении базовых координат: кто говорит и о чем идет речь? Когда и в какой реальности размещать действие? Есть ли, в конечном итоге, действие? Как говорит название романа, мы находимся «между собакой и волком», перед нами лежит проблема определения собаки и волка, мы потеряли связь с реальностью и находимся на территории сумерек.

Герои Саши Соколова живут в мире сумерек: сумерки – это всеобщий хронотоп его творчества. Этот час неясности, неопределенности не только служит темой или символом в повествованиях, но и является функциональной семиосферой (Лотман 1996), в который порождаются все значения, все семантические, образные и звуковые связи. Сумерки – это и прием осуществления остранения, и доминанта *проэзии*, как Соколов сам определяет собственный жанр.

Литература

- Attridge Derek (2004), *The Singularity of Literature*. London, Routledge.
- Boguslawski Alexander (2017), Annotations. In: *Between Dog & Wolf*. New York, Columbia University Press.
- Freedman John (1987), Memory, Imagination and the Liberating Force of Literature in Sasha Sokolov's "A School for Fools". *Canadian-American Slavic Studies*, 21/ 3–4, 265–278.
- Iser Wolfgang (1972), Der implizite Leser. *Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett*. München, Wilhelm Fink.
- Jauss Hans Robert (1977), *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. München, Wilhelm Fink.
- Johnson Barton D. (1980), A Structural Analysis of Sasha Sokolov's "School for Fools": A Paradigmatic Novel. In: *Fiction and Drama in Eastern and Southeastern Europe: Evolution and Experiment in the Postwar Period*. Columbus, Slavica.
- Johnson Barton D. (1984), Sasha Sokolov's "Between Dog and Wolf" and the Modernist Tradition. In: *Russian Literature in Emigration: The Third Wave*, Ann Arbor, Ardis, 208–217.
- Коровашко Алексей (2008), Заговорная поэзия «Между собакой и волком». *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского (Филология. Искусствоведение)*, 5, 273–277.
- Лотман Юрий (1996), *Внутри мыслящих миров: человек – текст – семиосфера – история*. Москва, Языки русской культуры.
- Соколов Саша (1999) [1985], *Палисандрия*, Санкт-Петербург, Симпозиум.
- Соколов Саша (2016) [1976], *Школа для дураков*, Москва, ОГИ.
- Яблоков Евгений (1997), «Нашел я начало дороги отсюда – туда» (О мотивной структуре романа Саши Соколова «Между собакой и волком»). In: *Литература третьей волны*, Самара, Изд-во Самарского университета, 202–214.

ADAM NIKODEM

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza in Poznań, Poland
adamnikodem2@gmail.com

REŻIM SLOBODANA MILOŠEVICIA W SERBSKIEJ MUZYCE ROZRYWKOWEJ

During the speech the influence of Slobodan Milošević's governance on Serbian popular music will be presented. The research aimed to analyze profoundly lyrics of the musical work concerning his political activity as well as to prove the diversity of other artists' opinions about the president of Socialist Federal Republic of Yugoslavia. This thesis is based on sources (lyrics) and refers to contemporary events in Serbia as well.

Key words: Slobodan Milošević, rock, Serbia

Twórcy muzyki rozrywkowej niezwykle chętnie angażują się w sprawy polityczne, szczególnie w sytuacjach kryzysowych. Na całym świecie powstają protest-songi – krytykujące władzę, ale także utwory, które przychylnie odnoszą się do określonej partii politycznej lub polityka. Muzyka jest wykorzystywana podczas manifestacji, często powstają również piosenki na potrzeby kampanii wyborczej.

Moja praca poświęcona jest postrzeganiu reżimu Slobodana Miloševicia – jego z najbardziej wpływowych polityków Jugosławii - w serbskiej muzyce. Postaram się – poprzez analizę wybranych utworów – wskazać środki stylistyczne i literackie, którymi posługiwali się wykonawcy, wykazać pewne prawidłowości i tendencje, przytoczyć również fragmenty, które odnoszą się do specyfiki rządów Socjalistycznej Partii Serbii w latach 90. Wszelkie tłumaczenia tekstów piosenek są mojego autorstwa.

Po rozpadzie Jugosławii w serbskiej muzyce rozrywkowej zaangażowanie polityczne wciąż było częstym zjawiskiem. Pochwalnych pieśni dotyczących Slobodana Miloševicia nie jest jednak wiele. Mimo powszechnej opinii, iż był on przedstawicielem serbskich nacjonalistów [<http://www.theglobalist.com/kosovo-european-union-joe-biden-belgrade-balkans/>], nigdy nie znajdował się w panteonie bohaterów zwolenników Wielkiej Serbii. Nie znaczy to jednak, że nie powstawały tak zwane *narodne pesme* na cześć przywódcy Jugosławii. Jednym z przykładów takich dzieł może być utwór „Slobodane, mili brate” Snežany Petković z 1989 roku. Składa się on z licznych apostrofów do Miloševicia, który wzywany jest na pomoc serbskiemu ludowi. To typowa apoteoza wodza, która nie tylko widzi w bohaterze ostatnią deskę ratunku, ale wręcz wywyższa go do miana ojca i matki. Typowym elementem takich *narodnjackich* pieśni są także odwołania do historii, nie inaczej było także w tym przypadku. Petković porusza temat mitycznego Kosowego Pola, wyrażając nadzieję, że będzie ono serbskie („dopóki są tam Serbowie”).²²

Opisując przejawy pozytywnego przyjmowania postaci Slobodana Miloševicia należy jeszcze wspomnieć o spotach politycznych, które zawierały piosenki promujące partię i samego lidera. Wspomnę o spotach poświęconych partiom Miloševicia oraz jego żony – Mirjany Marković, która była liderką JUL.²³ W utrzymanej w konwencji rocka stadionowego piosence „Idemo dalje” („Idziemy dalej”), nagranej z okazji dziesięciolecia Socjalistycznej Partii Serbii mamy do czynienia z kuriozalną wręcz personifikacją ruchu politycznego. Zwrotki są właściwie zbiorem idealizujących epitetów takich jak „piękna”, „silna”, „odważna”, „wolna” i tak dalej.

Z kolei warstwa tekstowa w utworze „JUL je kul” („JUL jest cool”) jest nieco mniej patetyczna, ewidentnie skierowana do młodszych odbiorców. Mimo to po raz kolejny mamy do czynienia z charakterystycznymi rzeczownikami odnoszącymi się do dumy narodowej takich jak „siła” i „szacunek”. To właśnie głosowanie na partię Mirjany Marković ma – według piosenki – przynieść sprawiedliwość i swobodę. Zważywszy na datę jej wydania (rok 2000, krótko po bombardowaniu Jugosławii przez siły NATO) oraz masowe protesty opozycji, wolnościowa wymowa sprawia dziś już tylko wrażenie zabawnej propagandy.

Wszystkie pochwalne utwory, które poświęcone były nieżyjącemu już przywódcy charakteryzowały się jednak zdecydowaną schematycznością, zarówno muzyczną jak i tekstową. Treść piosenek była monotematyczna, prosta i jednoznaczna. Dlatego znacznie ciekawiej przedstawia się twórczość artystów, którzy zdecydowali się krytykować panującą władzę, robiąc to często w sposób wręcz skandalizujący.

Jednym z największych manifestów przeciwko Miloševiciowi była wydana w 1996 roku płyta „Njihovi dani” Bory Djordjevicia. To niezwykle popularny w Serbii muzyk rockowy, lider grupy Riblja Čorba. Zawierająca osiem utworów płyta jest efektem niezadowolenia twórcy z opresyjnej polityki Miloševicia i jego żony. Już na samej okładce znajdują się ich sylwetki przedstawione w nieco karykaturalnym stylu, a same tytuły poszczególnych piosenek („Diktator”, „Baba Julia”) nie pozostawiają złudzeń jaki jest temat przewodni tej produkcji. Sam Djordjević jest

²² Bitwa na Kosowym Polu w 1389 roku między Serbami a Turkami Osmańskimi. Stała się ona motywem serbskiej poezji ludowej i zarazem mitem narodowym.

²³ Jugoslovenska Levica – w skrócie JUL. Lewicowa partia współpracująca z reżimem Miloševicia, której celem było przyciągnięcie elektoratu komunistycznego.

niezwykle zaangażowany w politykę, a jego poglądy sytuują się po prawej stronie. W wywiadzie zadeklarował, że jest dumny z bycia nacjonalistą [<http://www.svet.rs/nas-svet/estrada/bora-djordjevic-nacionalista-sam-i-time-se-ponosim>], otrzymał tytuł czetnickiego wojewody [<http://www.vecernji.hr/svijet/sluzbeno-bora-corba-i-drugi-put-postao-cetnicki-vojvoda-458023>], był także członkiem Demokratycznej Partii Serbii [<http://www.blic.rs/vesti/politika/bora-djordjevic-napustio-dss-ide-u-novi-pokret/lcm2124>] Djordjević niezwykle bezpośrednio krytykuje nie tylko system, świat medialny i autorytarne zapędy rodziny Miloševićów, ale także społeczeństwo. W utworze „Baba Jula” – poświęconemu Mirjanie Marković (Jula to oczywiście odniesienie do wspomnianej wcześniej Jugosłowiańskiej Lewicy) – w pierwszej zwrotce artysta zwraca się do słuchacza, któremu zarzuca bierność i czerpanie radości z błahych spraw (takich jak telenowe emitowane w telewizji).

Przed wszystkim jednak Djordjević utożsamia reżim panujący wówczas w Jugosławii jako zagładę. Do takiego wniosku można dojść przysłuchując się słowom refrenu – „ko to tamo peva” „kto tam śpiewa”. Nie są one przypadkowe – jest to odwołanie do filmu Slobodana Šijana, który niejako przewidział krwawe konflikty narodowe i etniczne na terenie Jugosławii.²⁴ Marković („cvetokosa Baba Jula”, epitet ten odnosi się do charakterystycznego znaku szczególnego, żona prezydenta Jugosławii znana była z zamięłowania do ozdabiania fryzury kwiatowym dodatkiem) jest opisana w sposób wręcz potworny – jako osoba zgniła i organizator balu wampirów. Wykonawca odnosi się także do megalomanii małżonki Miloševicia posługując się porównaniem pierwszej damy do Jovanki i Josipa Broza („ustaše iz kuća cveća”) „on je čista nula/najjača je Baba Jula”.

Poczucie wyższości pary prezydenckiej jest również motywem przewodnim utworu „Diktator”. Odnosząc się do ojca Miloševicia, który był osobą duchowną wypomina on dyktatorowi ateizm oraz kojarzące się nieco w motywem biblijnej Wieży Babel.

Równie ciekawym utworem jest „Mesara Papak blues”. Nagrana w bluesowej estetyce piosenka jest niemalże przeniesieniem realiów z filmu „Delicatessen” M. Caro i J.P. Jeuneta. Milošević, występujący tutaj jako „balkanski kasapin” z pomocą własnej żony prowadzi masarnię sprzedającą niezwykle tanie ludzkie mięso. Mordowanie i obróbka ciał swoich ofiar nie sprawia im żadnej trudności, co miało podkreślać bezwzględność władz. Piosenka ta oddaje również strach przed prześladowaniami przeciwników politycznych.

Djordjević bardzo często posługuje się porównaniami – w utworze „Ko će koga” para prezydencka jest opisana „pajęczycia i jej pajak” oraz „turkucie” żyjące pod ziemią, a potem zestawieni są z innymi demonicznymi małżeństwami ze świata polityki – Nicolae i Eleną Ceausescu oraz Adolfem Hitlerem i Evą Braun. Te właśnie środki są dowodem nie tylko skrajnej niechęci, ale także sprowadzenie ich do miana zwyczajnych zbrodniarzy.

Antyrządowe teksty Djordjevicia charakteryzują się niezwykle przenikliwością, dosadnością oraz bezkompromisowością. Widać w nich rozżalenie, chęć oswobodzenia kraju wyrażoną poprzez groteskę i czarny humor.

Niemniejszym ówczesnym krytykiem władzy był, wspomniany już powyżej, Djordje Balašević – jugosłowiański (deklaruje on taką właśnie narodowość, nie zgadzając się na identyfikację z Serbią [<http://www.kurir.rs/balasevic-nisam-srbin-ikodinovic-pizdo-jedna-clanak-406720>]) bard z Nowego Sadu. Osoba o poglądach zdecydowanie od Djordjevicia odmiennych, choć z całą pewnością łączyła ich olbrzymia niechęć do rządów Socjalistycznej Partii Serbii. Nie kryje on swojego sprzeciwu wobec serbskiego nacjonalizmu, wspierał centrolewicową Partię Demokratyczną i kandydaturę prezydenta Borisa Tadicia.

Charakterystycznym elementem jego twórczości jest nostalgia. To właśnie ona jest głównym motywem piosenki „Devedesete”. Charakterystyczną tęsknota za młodością wyrażona za pomocą niezwykle interesujących metafor takich jak „flaga lat sześćdziesiątych została wyszyta igłami gramofonowymi”. Artysta wyraża również opinię, iż w czasach późnego titoizmu, mimo protestów pakiet swobód był szeroki, a protesty były jedynie wyrazem mody („kufel wolności został nam polany”). Balašević nie popada jednak w gloryfikowanie tamtych czasów, stosując swego rodzaju paralelizm leksykalny – każda zwrotka rozpoczyna się słowami „mi smo bar imali...”. Lata dziewięćdziesiąte opisane są z kolei jako paranoiczne, smutne i przygnębiające, w których nie są przestrzegane jakiegokolwiek prawa. Niezwykle wymowna jest strofa odnosząca się do Mirjany Marković: „wiedzieliśmy kto nosi togę, a kto kwiatek we włosach”. Jugosławia to według autora państwo bez uniwersalnych zasad europejskich.

Pewnego rodzaju osobistym zwrotem do Miloševicia jest z kolei utwór „Sloboda-ne”. Tytuł jest zabawną grą słowną, ponieważ imię prezydenta Jugosławii w wołaczu brzmi identycznie jak – pisane z myślnikiem – hasło „wolność – nie”. Balašević wznosi prośbę – „Slobodanie, nie broń nas więcej”. Jest to odniesienie do retoryki polityka, który w swoich przemówieniach często akcentował zagrożenie ze strony innych państw i uważał się za obrońcę serbskiego narodu. Muzyk widzi także zagrożenie kolejnymi wojnami – posługuje się tutaj wydarzeniem z minionych lat, wojną wietnamską bardzo często poruszaną w kulturze masowej, będącej symbolem klęski Stanów Zjednoczonych – „by Wietnam się nie powtórzył”. Istotnym zarzutem wobec reżimu Miloševicia jest także izolacja Jugosławii. Muzyk kontrastuje ją ze Stanami Zjednoczonymi („szukają swojego miejsca na księżycu”) oraz Rosją („rock’n’roll słyhać ze strychów Kremla”). Jest rozżalony z powodu konieczności posiadania wizy, oddalenia się reszty Europy oraz peryferyjnego położenia swojej ojczyzny, zmagającej się z sankcjami międzynarodowymi.

²⁴

W filmie tym podróż autobusem odbywają obywatele Jugosławii różnej narodowości. Każdy z nich przedstawia swój punkt widzenia, często oparty na utartych stereotypach. W wyniku bombardowania pojazd ulega destrukcji i giną niemal wszyscy bohaterowie, z wyjątkiem pogardzanych przez wszystkich Cyganów.

Balašević pozwala sobie również na jawne dowcipkowanie z Miloševića. „Legenda o Gedi Gluperdi” to piosenka utrzymana w konwencji baśniowej opowieści o Gedzie, który odziedziczył spore państwo po zmarłym wuju. Pierwowzorem postaci Gedy jest oczywiście Slobodan Milošević, który przejął władzę niedługo po długim panowaniu Tity. W tym dość długim utworze mamy wiele dowcipnych, fikcyjnych historyjek, które odnoszą się do cech fizycznych oraz charakteru polityka. Zwrotki w mocno satyrycznym stylu opowiadają o jego młodości, gdy miał między innymi spaść z byka na jarmarku i wykrzywić sobie twarz (to przytyk do charakterystycznego, niesymetrycznego ułożenia ust), czy też obejrzeć spektakl teatralny o rycerzu i smoku, co spowodowało, że obmyślił sobie poślubienie potwora. Jest on niejako sprowadzony do miana wioskowego głupka, opisywanego licznymi, obraźliwymi przydomkami takimi jak „bekrija”.

Bardzo istotna dla przemian związanych z antyrządowymi demonstracjami była twórczość satyrycznego radiowego programu Indexovo Radio Pozorište. [http://petarlazic.rs/radio_index_istorijat.html] Jedną z nich jest „Priča o Bobi Vladačkom”. Tytuł jest parafrazą słynnego utworu Balaševića „Priča o Vasi Ladačkom”. Twórcy zastosowali tutaj wiele zabawnych grepsów („Kochał czarną, ale czerwoną” – o Mirze Marković słynącej z kruczoczarnego koloru włosów). Modyfikowali także słynne hasło Miloševića z Gazimestanu – „niko ne sme na da vas bije” wytykając nadużycia władzy, przemoc oraz totalitaryzm („Strzegł władzy do nieba/Krzyczał, że tak trzeba/I zaczął sam nas bić”). Odnoszą się także do innych epizodów z jego kariery politycznej – koalicji z ultranacjonalistą Vojislavem Šešeljem („sprzedał duszę Szekiji”), czy agresywnej polityki militarnej („wezwał swoich wyborców, by wzięli mózdzierze”). Ostatnia zwrotka odnosi się z kolei do konfliktu kosowskiego – ze zręcznym użyciem anafor wysmiali oni mocarstwowe (a nieudolnie realizowane) ambicje Slobodana Miloševića. Ponadto krytykowali także nadmierne przywiązanie do rodzinnych układów, nieuczciwy wykup nieruchomości oraz próbę zawłaszczania stanowisk.

Reżim Slobodana Miloševića według światowej opinii publicznej posiadał znamiona autorytaryzmu. Pojawiały się zarzuty o zbrodnie wojenne, a media porównywały przywódcę do największych zbrodniarzy takich jak Adolf Hitler. [Ash 1999] Liczne przekazy pokazywały krwawe obrazki z wojen bałkańskich, bombardowania Jugosławii oraz protestów antyrządowych. Celem mojej pracy było wykazanie wpływu tych zdarzeń, kontrowersyjnych, często błędnych i niezrozumiałych, posunięć ówczesnego obozu Socjalistycznej Partii Serbii na działalność twórców i wykonawców muzyki rozrywkowej. Moim zamiarem było przedstawienie nie tylko krytycznych wizji i opinii zawartych w utworach muzycznych, ale także tych entuzjastycznych. Staralem się także dowiedzieć, że sztuka – w tym przypadku muzyka – może w skrajnie odmienny sposób reagować na wydarzenia polityczne i społeczne, stać po przeciwnych stronach barykady, ale niekiedy (jak w przypadku Balaševića i Djordjevicia) łączyć, mimo zupełnie odmiennych wizji i poglądów.

Bibliografia

- Ash Timothy (1999), The new Adolf Hitler?, *The Times*, 29.03.1999, <http://edition.cnn.com/ALLPOLITICS/time/1999/03/29/hitler.html> [dostęp 26.03.2017]
<http://www.blic.rs/vesti/politika/bora-djordjevic-napustio-dss-ide-u-novi-pokret/lcm2124> [dostęp 26.03.2017]
<http://www.kurir.rs/balasevic-nisam-srbin-ikodinovic-pizdo-jedna-clanak-406720> [dostęp 26.03.2017]
http://petarlazic.rs/radio_index_istorijat.html [dostęp 26.03.2017]
<http://www.svet.rs/nas-svet/estrada/bora-djordjevic-nacionalista-sam-i-time-se-ponosim> [dostęp 26.03.2017]
<http://www.theglobalist.com/kosovo-european-union-joe-biden-belgrade-balkans/> [dostęp 26.03.2017]
<http://www.vecernji.hr/svijet/sluzbeno-bora-corba-i-drugi-put-postao-cetnicki-vojvoda-458023> [dostęp 26.03.2017]

MODERNISTYCZNY TOPOS „MANEKINA” W PROZIE BRUNONA SCHULZA I DEBORY VOGEL

This study focuses on the modernist theme of the "mannequin" in the prosaic works of Bruno Schulz and Debora Vogel. The literary analysis itself is preceded by an etymological interpretation of the word "mannequin" and its semantic shifts throughout history. A detailed analysis of the theme in the works of both authors follows, with special attention being paid to the mythological opposition of sacrum-profanum, more precisely the center-periphery, as well as the compositional strategy in Schulz's Cinnamon shops and Acacias bloom by Vogel.

Key words: Mannequin, sacrum, profanum, center, periphery

Postać manekina zadomowiła się w literaturze wraz z nadejściem awangardy – we Francji w pracach Raoula Hausmanna, Guillaume’a Apollinaire’a oraz Alberta Savina, natomiast w Polsce w wierszach Tyta Czyżewskiego, Bolesława Leśmiana, Brunona Jasieńskiego, w opowiadaniach Brunona Schulza oraz w wierszach i prozie Debory Vogel.

Topos manekina w opowiadaniach Brunona Schulza

Jednym z najważniejszych motywów Schulzowskich jest topos manekina, z którym spotykamy się przede wszystkim w *Sklepiach cynamonowych* (1934), a mianowicie w opowiadaniach *Manekiny* i *Traktat o manekinach*. Biorąc pod uwagę, że Schulz czytał np. Jasieńskiego *Bal manekiniów* (1933) (Lindenbaum 2003), fascynacja autora manekinami nie dziwi.

Głównymi bohaterami cyklu o manekinach są szwaczki Polda i Paulina oraz służąca Adela. Polda i Paulina pojawiają się na scenie, niosąc do jadalni manekina krawieckiego. Istotne jest tutaj nie tylko miejsce – jadalnia jako królestwo kobiet, ale także sam akt przyniesienia manekina, który staje się chwilą inicjacji. Ów manekin nie jest zwyczajnym manekinem krawieckim, ale raczej rodzajem bóstwa, przedmiotem kultu, idolem. „Pełna krytycyzmu i niełaski, przyjmowała ich starania i umizgi, z jakimi przyklękały przed nią (...). Obsługiwały z uwagą i cierpliwością milczący idol, którego nic zadowolić nie mogło.” (Schulz 1985: 56)

Ojciec traktuje szwaczki jak manekiny, porównując je do papugi, bo mówią beźmyślnie jak ona. Są śliczne, ale głupie, dlatego stają się odpowiednimi odbiorcami jego traktatów na temat wtórej demiurgii. Jakub zajmuje się szwaczkami, choć rzeczywisty manekin krawiecki stoi w rogu. Szwaczki, „depcząc pedał lakierową tanią nóżką“, „połsniewając emalią oczu, lakiem skrzypiących pantofelków” (Schulz 1985: 56–57), które „siedziały nieruchomo ze szklanymi oczyma“ (Schulz 1985: 62), wydają mu się bardziej „manekinowate” niż sam krawiecki manekin. W ten sposób dochodzi do przesunięcia semantycznego, bo szwaczki – ze wszystkimi znakami sztuczności i mechaniczności – przedstawiają manekiny, podczas gdy manekin-idol staje się panią sytuacji.

Szwaczki pokazują Jakubowi swoją kreatywność, prowokując go w ten sposób do pokazania jego własnych twórczych umiejętności. Luriańska kabała mówi w tym kontekście o ן'ב ך'ו ן' ן' (majin nukvin), czyli o ‘wodach dolnych’, o sile aktywnej w kobiecości, która pobudza do aktywności mężczyzn (Scholem 2011: 152). Jakub ogłasza zatem manifest powtórnego stworzenia człowieka, które będą charakteryzować: tandeta, nietrwale, niepełne i niedoskonałe materiały oraz prowizoryczne istoty z ulotnym życiem. W procesie twórczym podkreślony zostaje pierwiastek męski, ponieważ element żeński wydaje się być jego zagrożeniem.

Manekin to słowo-klucz, magiczny *szem* do zapanowania nad golemem. Dopóki Jakub nie wymówi tego słowa, Polda, Paulina i Adela słuchają jego traktatu, zachowując się jak manekiny. Dopiero gdy słowo to zabrzmi, bierne audytorium obudzi się z letargu, Adela popatrzy na zegarek, spotka się wzrokiem z Poldą i zacznie hipnotyzować Jakuba kokieteryą swojej nogi. Szwaczki, dotychczas bierne, magicznym słowem ożywają i – według instrukcji Adeli – zaczynają drażnić ojca tak długo, dopóki ich role się nie zmieniają, dopóki ojciec nie zwinie się do siebie.

Porównanie manekiniów do golema jest oczywiste. Golem – według średniowiecznej tradycji żydowskiej – został ożywiony poprzez połączenie liter alfabetu hebrajskiego z akronimem niepojętego imienia Bożego יהוה (JHVH). Na czole golema znajdował się napis ן'מ'ט (emet), tzn. ‘prawda’. Golem rósł i gdy jego twórca chciał go powstrzymać, usunął pierwszą literę, w wyniku czego pozostało tylko ן'מ (met), tzn. ‘śmierć’, a golem się rozpadł. (Idel 2007: 78–79) Według innej tradycji żydowskiej golem został reaktywowany poprzez włożenie do ust karty z wypisanym Bożym tetragramem, *szem ha-meforasz*, czyli niewypowiadalnym imieniem Bożym. (Słaby 2010: 91) Stąd ów magiczny *szem*, czyli imię-formuła, ożywiająca golema, a w naszym przypadku Schulzowskie manekiny. Aby zniszczyć golema, wystarczyło wyjąć kartę z jego ust. Podobnie jest u Schulza – magiczna formuła, słowo-*szem*, zabiera Jakubowi głos. „Mój ojciec chrząknął, zamilkł, pochylił się i stał się nagle bardzo czerwony.” (Schulz 1985: 63) Role zatem się

zamieniają, to kobiety przejmują inicjatywę, podczas gdy ojciec staje się biernym manekinem, który niemalże się nie złamie jak mityczny golem: „złożył się nagle w sobie, zapadł i zwinął” (Schulz 1985: 63).

W kontekście golemowskiej legendy warto wspomnieć też armię Józefa z *Wiosny*. Józef na wzór kabalistów próbuje ożywić muzeum figur woskowych, żeby za ich pomocą bronić prawa Bianki do tronu. On także używa słowaszem, szepcząc manekinowi arcyksięcia Maksymiliana najpierw imię Bianki, a następnie imię jego brata Franciszka Józefa I. „Gdy żarliwym szeptem przy jego uchu powtarzałem wciąż na nowo imię Bianki, mrugnął nieprzytomnie oczyma (...). Jedyne gdy wymówiłem powoli i dobitnie imię Franciszka Józefa I, przez twarz jego przeleciał dziki grymas...” (Schulz 1985: 191)

Ostatecznie tworzenie manekinów okaże się niepotrzebne, ponieważ one już zalały nasz świat, jak świadczy o tym ulica Krokodyli mająca charakter naśladowczy i pseudoamerykański. Taką imitacją jest także sklep z ubraniami, który po bliższym spojrzeniu okazuje się być jakimś antykwariatem z kolekcjami o wątpliwym, pornograficznym charakterze. Ludzie również są fałszywi, przypominając lalki, stają się częścią bezosobowego tłumu. „...ma się wrażenie błędnej, monotonnej, bezcelowej wędrówki, jakiegoś sennego korowodu marionetek.” (Schulz 1985: 95) Ulica Krokodyli jest prawdziwym *teatrum mundi*, w którym lalki-manekiny zajęte są swoją rolą, którą jest udawanie poczucia istnienia. Istnieją tylko teraz, bez przeszłości i przyszłości, a ich tożsamość polega na przynależności do wieku tandety. Uderzające jest ich podobieństwo do manekinów, które chciał stworzyć Jakub, ponieważ zajmują się tylko jedną czynnością („dla każdego gestu inny aktor”), są nietrwałe („po prostu zaszyte płótnem lub pobielone”) i niepełne („damy im na przykład jedną stronę twarzy, jedną rękę, jedną nogę”). (Schulz 1985: 62)

Manekin w opowiadaniach Schulza zyskuje przewagę nie tylko nad rzeczywistością, ale też nad prawdziwym człowiekiem. Jest on obrazem rzeczywistości, w której znajdował się człowiek na początku XX wieku (Słaby 2010: 117).

Topos manekina w montażach literackich Debory Vogel

Wielu czytelników i krytyków literackich znalazło analogię między *Skleпами cynamonowymi* Schulza i *Akacjami* Debory Vogel, choć Schulz w swojej recenzji do *Akacji* napisał, że „sposrzeżenie to nie świadczy o głębokim wnikięciu. W istocie książka ta wynika z całkiem innych i oryginalnych podstaw światopoglądowych” (Vogel 2006: 191). Niemniej jednak oboje autorzy zajmowali się podobnymi tematami i motywami, nawet jeśli różniły się ich zdania o nich.

Jednym z takich wspólnych tematów jest topos manekina. Recenzent wersji jidysz książki *אקאציעס בליען / Akacjes blien* (1934) B. Alkwit podkreślił na łamach nowojorskiego czasopisma *ײַנזיך / Inzich* (*Wewnątrz siebie*), że bohaterem Vogel brakuje imion. (Vogel 2006: 182) Również Schulz w swojej recenzji polskiej wersji książki *Akacje kwitną* (1935) podkreślił bezosobowość i anonimowość bohaterów Vogel: „Nie ma w tej książce bohatera indywidualnego, jest anonimowy tłum lalek manekinów z wystaw fryzjerskich, passatów w sztywnych melonikach, manikiurzystek i kelnerów, zagubionych, zaplątanych w mechanizm miasta w „chodzenie ulicami”, figur bez twarzy i bez indywidualności.” (Vogel 2006: 189) Kobiety są manekinami bez oczu „brwi, wykalifrowane czarną henną”, „usta, kredką – marka „Kameleon” – wycyrklowane”, „dwie plamy różu na policzkach”, „włosy ondulowane co trzy lub cztery centymetry fala, nie ma tu przypadku, ani kaprysu” (Vogel 2006: 69), jak porcelanowe torsy o niewiarygodnie szczupłej talii, których jedynym sposobem na życie jest założenie nowej sukienki. Takie postrzeganie współczesnej kobiety jako lalki bez duszy można znaleźć również w tytułowym wierszu z drugiego tomu Vogel pod tytułem *Manekiny* (Vogel 1934). Mężczyźni natomiast to „figurki sztywnych panów w melonikach” (Vogel 2006: 63) obserwujące reklamy samochodów Ford oraz Citroën. Ludzie u Vogel istnieją tylko jako tłum, rodzaj manekinów, lalek, pragnących po doskonałości albo jej służących, których życie jest puste, konsumpcyjne i bezsensowne, wypełnione spacerami po ulicach miasta i oglądaniem witryn sklepów słynnych marek modowych.

Do Schulzowskiego trójdzielnego *Traktatu o manekinach* upodabnia się u Vogel trzyczęściowy *Traktat o życiu*, którego słuchaczami są ludzie pragnący doskonałości. Staje się on traktatem o mechanizacji życia, ponieważ ludzkie gesty stały się powtarzalnymi a sami ludzie maszynami. We fragmencie *Tandeta zalewa świat* zalały świat tanie, tandetne produkty, które rozmnażają się w zawrotnym tempie. Prawie wszystko jest dostępne po dziesięć groszy. Tłum kobiet zalał sklepy z odzieżą, żeby szybko kupić tanie perkały i szewioty, które są imitacją drogiego jedwabiu i aksamitu wysokiej jakości. Scena z fragmentu *Perkale wzbierają...* przypomina scenę z *Nocy wielkiego sezonu* Schulza, gdzie tłum kupujących obległ sklep Jakuba i zmusza go do sprzedaży, podczas gdy osamotniony Jakub-Mojżesz walczy ze światem tandety, imitacji i komercji. W montażach literackich Vogel człowiek staje się więc przedmiotem jak wszystko wokół niego. „Świat zalała tandeta, stwory wtórne, uboczne produkty rzeczy chłodnych i skomprimowanych; maski skrzywione, które oderwały się od swego wzoru i postanowiły prowadzić samodzielne; lekkie i niezobowiązujące do niczego życie.” (Vogel 2006: 89) Jeannette Słaby wierzy, że Schulz rozumie materializację świata i konsumpcjonizm jako bankructwo, kryzys odwiecznego porządku świata, natomiast Vogel nie boi się automatyzacji i unifikacji świata, ale równocześnie nie celebrytuje ich, tylko komentuje, że do konfliktu pomiędzy człowiekiem i rzeczami doszło naturalnie w czasie nadprodukcji rzeczy. (Słaby 2010: 144)

Jednak u obojga autorów uderzające jest podobieństwo kompozycyjne. Schulz umieścił w *Skleпах cynamonowych* obok siebie ostro kontrastujący świat sklepów cynamonowych, czyli judaizmu tradycyjnego i solidnych kupców, oraz świat ulicy Krokodyli, pełny blichtru, imitacji i konsumpcji. Między nimi przejeżdża waż-pociąg niby

fantom, który staje się jedynym łącznikiem między światem dobra i zła, kosmosem i chaosem, odwiecznym światem żydowskim i drugą stroną, „sitra achra”. Bruno Schulz opisuje obraz stworzenia świata („cimum”), katastrofy kosmicznej („szwirat ha-kelim”), którą jest współczesny kryzys świata, i jej poprawy, konsolidacji („tikun”), w której według kabały luriańskiej może uczestniczyć każdy człowiek poprzez swoje czyny. Podobnie sąsiadują ze sobą u Debory Vogel centrum i peryferia życia, Vogel jednakże umieściła w centrum rosnące miasto, życie doskonałe i puste, pozbawione emocji, szare, zimne i nieruchome, natomiast na peryferiach sklepy zamykają się już o godzinie siódmej a główną rolę odgrywają tutaj melancholia, stracone sprawy życia i czekanie na niezwykle spotkanie. Oboje autorzy korzystają z opozycji sacrum i profanum, lecz ich różne rozumienie świata polega na tym, że Schulz uparcie trzyma się tego, że sacrum mieszka w centrum świata, podczas gdy Vogel zaakceptowała już dawno zmianę ról i przesunięcie tego, co święte na peryferia. Tę tezę wspiera fakt, że również u Vogel główna część montażu ma trójdzielny kompozycyjny – stworzenie, rozpad i odrodzenie świata, czyli *Nowa legenda*, *Upadek* i nowa nadzieja sygnalizowana ponownym rozkwitem we fragmencie *Akacje kwitną*.

Niezależnie od tego, czy Schulz walczy swoimi opowiadaniem przeciwko bankructwu odwiecznego porządku świata a Vogel tylko komentuje fakt, że człowiek wśród rozwoju technicznego staje się rzeczą, czy też, że ich rozumienie świata jest takie same i różni się tylko niuansami, jedno jest pewne – ich dzieła stwarzają niepowtarzalny dialog literacki na temat roli człowieka we współczesnej społeczności międzywojennej. Dialog, który być może za ich życia pozostał w dużej mierze „inzych”, wewnątrz siebie, po ponad 80 latach jest jednak dialogiem, który wystarczy „na kilka czy kilkanaście beznadziejnych, bezkolorowych żyć” (Schulz 2008: 245).

Bibliografia

Literatura źródłowa

Schulz Bruno (2008), *Księga listów*. Gdańsk, słowo/obraz terytoria.

Schulz Bruno (1985), *Sklepy cynamonowe. Sanatorium Pod Klepsydrą*. Kraków – Wrocław, Wydawnictwo Literackie.

Vogel Debora (2006), *Akacje kwitną. Montaż*. Kraków, Austeria.

פאגלדבורה (1934), *מאנעקינען. לידער*. ווארשע-לעמבערג, צושטייער

(Vogel Debora (1934), *Manekinen. Lider*. Varsha – Lemberg, Tsushteyer)

Literatura wtórna

Armatowska, Joanna (2008), Mistyczny pejzaż miasta. O prozie Debory Vogel. *Podteksty*. 1/11. Dostępne z: <http://podteksty.amu.edu.pl/podteksty/?action=dynamic&nr=12&dzial=4&id=270>

Idel, Moše (2007), *Golem. Židovské magické a mystické tradice o umělem člověku*. Praha, Vyšehrad.

Lindenbaum, Shalom (2003), Lektury Schulza. *Midrasz*. 71/3. Dostępne z: http://www.midrasz.home.pl/2003/mar/mar03_01.html

Migdał, Katarzyna (2011), Awangardowe oblicze realizmu. Montaż literacki Debory Vogel. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ*. 2/2, 13–41.

Panas, Władysław (1997), *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza*. Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Scholem, Gershom (2011), *O mystické podobě Božství*. Praha: Malvern.

Schulz, Bruno (1936), Akacje kwitną. *Nasza Opinia*. 72/199. In: Vogel, Debora (2006), *Akacje kwitną*. Kraków, Austeria.

Słaby, Jeannette (2010), *Hominem imitantia. Modernistyczna antropologia podmiotu w polskiej prozie międzywojennej*. Poznań, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.

Szymaniak, Karolina, Atom nieodłączalny smutku. Na marginesie montażu Debory Vogel. In: Vogel, Debora (2006), *Akacje kwitną. Montaż*. Kraków, Austeria, 147–176.

Szymaniak, Karolina (2006). *Być agentem wiecznej idei. Przemiany poglądów estetycznych Debory Vogel*. Warszawa, Universitas.

NATALIA PANAS

Adam Mickiewicz University, Institute of Slavonic Philology, Poznań, Poland
panas.natalia@gmail.com

PAMIĘĆ KULTUROWA A KOBIECY DYSKURS EMANCYPACYJNY. PAMIĘTNIK TEODORY KRAJEWSKIEJ

The subject of the discussion will be Theodora Krajewska's Diary, a polish doctor working in Bosnia and Herzegovina at the turn of the 19th and 20th centuries. The content of the diary is an important voice in the female emancipatory discourse. Theodora Krajewska builds mechanisms that affect the lives of women at every level of society. Being one of the few diaries of a woman representing emancipatory ideas is a valuable research material, both in terms of cultural memory, Women's issue or history in general. In view of this, I will examine the diary in the key of the emancipation of women and the marginalization of female narratives in the discourse of cultural memory.

Key words: emancipation of women, cultural memory, Teodora Krajewska, Bosnian Muslim women

Chociaż nazwisko Teodory Krajewskiej (1854-1935) nieraz pojawiło się w przestrzeni zarówno akademickiej, jak i publicystycznej, pozostało na ich marginesach pamięci. Warto przedstawić tę historię, a właściwie herstorię, w sposób, który pozwoliłby włączyć Krajewską w aktywny nurt pamięci kulturowej. Niniejszy referat jest dopiero początkiem szerszych badań i wiele kwestii będą jeszcze rozwijać. Tutaj przedstawię rekonesans, analizując *Pamiętnik* i biografię Krajewskiej w kobiecym dyskursie emancypacyjnym oraz pamięciowym. Historyk, Jan Hulewicz, pisał o przemilczanych życiorysach polskich emancypantek:

Autobiograficznych dokumentów nie pozostawiły po sobie ani pionierki emancypacji z połowy XIX wieku, (...) ani uczestniczki pozytywistycznych dyskusji o „kwestii kobiecej” (...). Nie pisały o sobie pierwsze studentki zagranicznych i polskich uniwersytetów (...) oraz działaczki feministyczne z przełomu wieków XIX i XX (1958:VII).

Na tle deficytu źródłowego dla badaczy polskiego ruchu kobiecego to właśnie pamiętnik Krajewskiej został uznany przez Hulewicza za „materiał bezcenny dla historyka polskiego ruchu kobiecego” (Zawieszewska 2011:51). We wstępie Bogusławy Czajekiej do *Pamiętnika* (1989), badaczka przytacza głównie fakty z życia polskiej lekarki. Cenne jest opracowanie prywatnej korespondencji i archiwum rodzinnego Krajewskiej. Chcę rozwinąć rozpoczętą przez Czajeką pracę i tym samym zbadać tekst przy pomocy narzędzi metodologicznych, które zostały zmodernizowane i rozwinięte od czasu publikacji *Pamiętnika*.

Wzmianki o Teodorze Krajewskiej pochodzą przede wszystkim z okresu jej życia (1897-1905) i dotyczą działalności lekarskiej. Pisały o jej pracy polskie, niemiecko- i francuskojęzyczne czasopisma medyczne. Współcześnie wkład Krajewskiej w rozwój badań medycznych czy działalność na rzecz emancypacji kobiet nie stał się przedmiotem szerszych badań. Wspomniana została jej postać w *Polskim Słowniku Biograficznym*, obecna jest także w kilku rejestrach²⁵ głównie jako jedna z pierwszych leciarek działających w austriackiej administracji.

Teodora Krajewska urodziła się w 1854 jako jedna z ośmiu siostr. Uczęszczała do warszawskiej szkoły, gdzie wykazywała wyjątkowe zdolności w nauce. W domu nie ograniczano jej możliwości rozwoju, m.in. często pomagała ojcu, Ignacemu Kosmowskiemu, w pracy urzędniczej. Wpojone za młodu miłość do języka ojczystego i patriotyzm zostały wzmocnione za sprawą małżeństwa (1876-1880) z Antonim Krajewskim, nauczycielem filologii klasycznej, dzięki któremu ich dom stał się miejscem spotkań ówczesnych wybitnych intelektualistów polskich, m.in. Aleksandra Świętochowskiego. Narracja *Pamiętnika* poprzęplata jest zatem refleksjami na temat stanu języka polskiego i patriotyzmu, który towarzyszył jej także na emigracji. Przez krótki okres po śmierci męża rozwijała się twórczo – pisała wówczas głównie nowele²⁶.

²⁵ Prasek-Calczyńska, Bronisława (1961), *Dr Teodora Krajewska pierwsza lekarka w Bośni*, „Archiwum Historii Medycyny” XXIV, s.419; Ctibor, Nečas (1985), *Úředni Lékařky v Bosně i Hercegovině*. „Slovansky Přehled”, nr 6, s. 491-497; Idem (1985) *Posubeni Teodory Krajewské jako úředni lékařky v Tuzle a v Sarajevě*. „Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity” C 34, Brno UJEP, s. 59-70; Idem (1987), *Dr med. Teodora Krajewska lekarka urzędowa w Dolnej Tuzli i Sarajewie*. „Archiwum Historii i Filozofii medycyny” R. 50, s. 75-98; Windsor, Laura (2002), *Women in Medicine: An Encyclopedia*. Oxford, ABC CLIO; Clark, Linda (2008), *Women and Achievement in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge University Press; Gregorczyk, Dariusz (2010), *Polscy urzędnicy w administracji Bośni i Hercegowiny w latach 1879-1914*. w: „Roczniki Administracji i Prawa”. Rok X, Oficyna Wydawnicza Humanitas, Sosnowiec 2010, s. 83-98; Suchmiel, Jadwiga (2004), *Emancypacja naukowa kobiet w uniwersytetach w Krakowie i we Lwowie do roku 1939*. Częstochowa, Akademia im. Jana Długosza; Čaušević, Jasmina (2014), *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo.

²⁶ W 1882 r. „Kurier Codzienny” opublikował jedną z jej nowel, *Anka*.

Pamiętnik pod redakcją Czajeckiej został opublikowany w 1989 roku. Demontaż komunistycznego ustroju oraz okres transformacji to – jak pisze Ewa Kraskowska (2005:12-13) – moment, w którym „żywiłość, ekspansywność, atrakcyjność dyskursu feministycznego zadziałała z całą mocą”. W wyniku otwarcia się polskiej przestrzeni akademickiej na zachodnią myśl genderową następuje „(od)tworzenie własnej historii i analizowanie własnego dyskursu” (Kraskowska 2005:11). Rok 1989 jest zatem znaczący, jako przełomowy dla „uzupełniania” historii o herstorię, tj. kobiecą perspektywę. Autobiografizm pamiętnika jest o tyle ważny w dyskursie historycznym, iż przedstawia życie autorki, w którym szczególnie uwzględniała szeroko zakreślone „uwarunkowanie społeczne, polityczne, kulturowe” (Lemann 2012:680). Jako źródło historyczne *Pamiętnik* jest częściowym uzupełnieniem białych plam, tj. „wszelkich wydarzeń i postaci historycznych nieobecnych, przemilczanych albo wypartych z pamięci historycznej” (Traba, Saryusz-Wolska 2014:59). Niewątpliwie zawarte we wspomnieniach idee wolnościowe i płomienny patriotyzm nie mogły zaistnieć w okresie reżimu komunistycznego.

Herstoryczną opowieść Krajewskiej w ujęciu Aleidy Assmann rozumiem jako transfer w ramach pamięci kulturowej z jej przestrzeni magazynującej, a więc jedynie gromadzącej szeroko pojętą wiedzę, w przestrzeń pamięci funkcjonalnej – aktywnej w społeczeństwie i kształtującej jego tożsamość. Wspomnienia stanowią nośnik pamięci jednostkowej, funkcjonujący w akcji komunikacji pamięci społecznej, a mówiąc ściślej – rodzinnej, gdyż wiele informacji zawartych w zapiskach Krajewskiej zostało zachowanych w listach, które są w posiadaniu kolejnych pokoleń jej rodziny. Pozostawione świadectwo, specyficzne dla pamięci komunikatywnej, było świadomym gestem przekazu, gdyż jeszcze przed spisaniem wspomnień, dzienniki z lat 1893-1932 przekazała pod opiekę w razie swojej śmierci. Jednak przeniesienie treści herstorycznej z marginesu do centrum przebiega powoli. Nietrudno jest przeoczyć fakt, iż „drugorzędność (...) wpisana w aktywność (...) kobiet minionych epok jest konsekwencją wielowiekowego działania norm patriarchalnych” (Iwasiów 2005:31). Drugorzędność dotyczy właśnie Krajewskiej, mimo że jej pragnienie aktywizmu było równoważne z czołowymi postaciami historycznymi:

W tym właśnie przejściowym czasie rozległo się w Warszawie hasło pracy organicznej. Wodzem tego kierunku był Aleksander Świętochowski. Programem była praca umysłowa i fachowa we wszelkich kierunkach, praca, która jest obowiązkiem wszystkich, mężczyzn i kobiet, a więc równouprawnienie kobiet, dostęp kobiet do pracy. (...) Program ten odpowiadał mojej chęci pracy, dążenia do zwalczania trudności. Był to program mojego życia (Krajewska 1989:53).

Dzięki nawiązaniu kontaktu ze Świętochowskim, postanowiła o wyjeździe do Genewy na studia medyczne. Nie była to dla niej łatwa decyzja, w dużej mierze ze względu na ojca: „Matka ma wiarę we mnie. Ojciec sądzi, że to ponad moje siły. Ale ja wytrwam” (Krajewska 1989:53). Wówczas na ziemiach polskich kobiecie nie przysługiwało prawo do osiągnięcia wyższego stopnia naukowego (od 1879 w Galicji, w Królestwie Polskim dopiero w 1915). Praca była dla niej ważniejsza niż sam fakt ukończenia studiów w Genewie, których w *Pamiętniku* nie opisuje – były tylko środkiem do celu, czyli rzeczywistego działania w myśl pracy organicznej: „sądzę, że i tu będę miała wiele do czynienia, będę pożyteczną. Zdobyłam pole pracy, które leży odłogiem, czeka na jakąś dłoń opatrnościową, która posieje zdrowe ziarno. Może to ziarno wszędzie, jeżeli nie teraz, to później. Jestem tu i zostanę. Wytrwam” (Krajewska 1989:62).

Spod upadającego Imperium Osmańskiego Bośnia przeszła pod panowanie Austro-Węgier (1878), które w myśl misji cywilizowania zacofanych narodów, przystąpiły do rozwijania służby zdrowia i edukacji. Jednym z ważniejszych zadań było podjęcie leczenia kobiet muzułmańskich. Kultura islamu w tym czasie uniemożliwiała leczenie ich przez mężczyzn. Praca, której podjęła się Krajewska została zagrożona uwikłaniem w biopolitykę pod postacią administracji austriackiej. Pojęcie Michaela Foucaulta, które odnosi do ingerującej władzy austriackiej w bośniackie społeczeństwo, jest myśleniem, które podkreśla, że „medycyna społeczna i higiena są sposobami sprawowania władzy” (Traba, Saryusz-Wolska 2014:64-65) poprzez zastosowanie norm działających od zewnątrz, przenikających do środowiska tak, by oddziaływać na populację od wewnątrz. Mogłoby się zatem wydawać, że polska lekarka stała się narzędziem ówczesnej biopolityki. Jednak w mojej ocenie Krajewska dążyła do przełamania tych mechanizmów, za cel mając wyzwolenie, nie kontrolowanie. Odzyskanie kontroli nad własnym ciałem, co czyniła kształcąc i lecząc Bośniaczki, niezależnie od ich wieku, wyznania czy rangi społecznej, równałoby się z odzyskaniem kontroli nad własnym życiem w pełni jego znaczenia.

Krajewska przed przystąpieniem do pracy poznawała codzienność mieszkańców Tuzli, Sarajewa i okolicznych wsi. Z obserwacji wnioskuje, iż społeczeństwo dzieliło się na warstwę stosunkowo dobrze wykształconą i majątną oraz nędzną, naznaczoną analfabetyzmem, żyjącą w skrajnie złych warunkach higienicznych, które wynikały z praktyk religijnych i tradycji. Sytuację muzułmanek z niżej usytuowanych rodzin określiła jasno:

Zawarty w Koranie nakaz dobrych obyczajów, skromnego ubierania się kobiet na ulicę wyrodził się w ciągu wieków pod wpływem fanatyzmu tak, że stał się izolowaniem kobiety od zewnętrznego świata i skazał ją na samotność, na zaniedbanie elementarnych warunków higieny, na brak ruchu, słońca i światła. Gdy muzułmanka zachorowała, nie wolno było wołać lekarza, bo mężczyzna nie śmiał jej widzieć (1989:71).

Wyróżniła również „postępowych muzułmanów” (1989:72), spośród tych, którzy przez swoje zacofanie tłamsili kobiety w swoich rodzinach. Jako nauczycielka higieny w sarajewskiej szkole odnotowała:

Wszystkie uczennice muzułmanki pochodziły z rodzin postępowych. Zacofani muzułmanie – fanatycy nie posyłali swoich córek do szkoły rządowej. (...) kontentowali się *mehtevem*, szkołą, gdzie uczono religii. (...) posyłali swoich synów do gimnazjum, po ukończeniu którego, młodzi maturzyści udawali się na wydział prawny lub medyczny do Wiednia lub Zagrzebia (1989:19).

Władza austriacka do szkół państwowych przyjmowała muzułmanki na specjalnych warunkach, głównie za sprawą żony ówczesnego ministra Kallaya, żywo zainteresowanej sytuacją Boszniaczek, aby próbującej włączenia ich w nurt oświeceniowy. Nakaz pewnej niewidoczności wpisał muzułmanki w strefę prywatną, utożsamianą z kobietą ze względu na intymny, biologiczny charakter, wobec strefy publicznej – stanowiąca tabu. Przełamując bariery prywatności muzułmanek, Krajewska podjęła dyskusję na międzynarodowym forum na temat niespotykanych chorób kobiet ciężarnych, publikowała też artykuły naukowe w niemiecko- i francuskojęzycznych czasopismach. Na co dzień mierzyła się z praktykami, które, choć dotyczyły strefy prywatnej, czyli kobiecej, w momencie porodu wykluczały z tej przestrzeni samą rodzącą. Metody polskiej doktor uwzględniały zdrowie i życie matki, dając początek wyprowadzaniu muzułmanek z roli jedynie reprodukcyjnej (Krajewska 1989:99).

Od powstania *Pamiętnika* minęło 85 lat, jednak zawarte w nim treści są zaskakująco aktualne. Przypadek Krajewskiej jest jednym z ogniw na drodze ku pełni pamięci kulturowej. Chociaż nie należała do żadnego z polskich środowisk feministycznych, aby mogła się włączyć bezpośrednio w funkcjonalną pamięć kulturową, to przede wszystkim reprezentowała siebie, przez co stworzyła sieć powiązań na poziomie tożsamości płciowej emancypantek z Bośniaczkami. Z wykluczenia stworzyła nową jakość – znalazła zarówno ścieżkę dla własnego rozwoju, jak i emancypowania muzułmanek z zastanych ról kulturowych. *Pamiętnik* dr med. Teodory Krajewskiej uważam za materiał, który ma potencjał wzbogacenia badań dyskursów feministycznego oraz pamięciowego, czego motywację przedstawiłam w powyższym rekonesansie.

Literatura podmiotu:

Krajewska, Teodora (1989), *Pamiętnik*. Kraków, Krajowa Agencja Wydawnicza.

Literatura przedmiotu:

Assman Aleida (2013), *Między historią a pamięcią*. Antologia, Warszawa, WUW.

Czajeczka, Bogusława (1989), *Wstęp*. w: *Pamiętnik*. Kraków, Krajowa Agencja Wydawnicza.

Danielak, Zbigniew (1970), *Krajewska z Kosmowskich Teodora*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. Rostworowski, Emanuel, T. XV, Wrocław-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Naukowe PWN, s.101-103.

Górska, Urszula (2016), *Drogi wolności. Ruch emancypacyjny kobiet w monarchii habsburskiej na podstawie publicystyki i twórczości literackiej w latach 1867-1918*. Warszawa, Instytut Badań Literackich PAN.

Hulewicz, Jan(1958), *Wstęp* w: Pachucka, Romana, *Pamiętniki z lat 1886-1914*, Wrocław.

Iwasiów, Inga (2005), *Blaski i cienie krytyki feministycznej w Polsce w: Literatury słowiańskie po 1989 roku: nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Feminizm*. T. II, Warszawa, Kolor Plus.

Kraskowska, Ewa (2005), *Dyskurs feministyczny w słowiańskiej literaturze, krytyce i teorii po roku 1989*. w: *Literatury słowiańskie po roku 1989: nowe zjawiska, tendencje, perspektywy. Feminizm*. T. II, Warszawa, Kolor Plus.

Lemann, Natalia (2012), *Pamiętnik*, w: *Słownik gatunków literackich*, red. Gazda, Grzegorz Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 680.

Miłoszewska-Kiełbiewska, Anna (2015), *Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania*. Warszawa.

Pekaniec, Agnieszka (2013), *Czy w tej autobiografii jest kobieta?*, Kraków, Księgarnia Akademicka.

Popov-Momčinović, Zlatiborka (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE, s. 64.

Rudaś-Grodzka, Monika (2014), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze.*, Warszawa, Wydawnictwo Czarna Owca.

Traba, Robert, Saryusz-Wolska, Magdalena (2014), *Modi Memorandi: leksykon kultury pamięci*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Zawieszewska, Agata (2011), „*Thumaczka Tylora i Morgana*”. *O Aleksandrze Bąkowskiej i jej działalności społecznej*, „Przekładaniec”, Nr 24, s. 50-89.

IZABELA POPEK

University of Wrocław

izabelapopek85@gmail.com

ANIMIZM – PIERWOTNA FORMA RELIGII CZY SPOSÓB WYOBRAŻENIA ŚWIATA?

My presentation is about animism. I am going to present two conceptions of animism. The first - „the classical animism” of Edward Tylor (english historian and anthropologist, which lived in 1832- 1917). The second conception - animism in opinion Philippe Descola (french anthropologist, born in 1949). In the end I am going to talk about the animism's results for civilization and culture. I have prepared my article with the literature, which I presented under the article.

Key words: history of society and civilization, animism, religion

Według słownika PWN animizmem nazywamy wiarę w istnienie niematerialnych i zdolnych do samodzielnej egzystencji dusz, ożywiających wszystkie elementy kosmosu i przyrody, w tym człowieka. Mimo że termin „animizm” został wprowadzony do nauki w 1737 r. przez G.E. Stahla, to popularność zyskał dopiero w 1871 r. dzięki Edwardowi Tylorowi, który w swojej pracy zatytułowanej „Cywilizacja pierwotna”, dotyczącej ewolucjonistycznej teorii religii, określił animizm jako pierwotną formę wierzeń, polegającą na uduchowieniu świata przez przypisanie duszy człowiekowi oraz wszystkim twórcom i zjawiskom przyrody. Generalnie ówczesni etnografowie i inni badacze (z paroma wyjątkami) zgadzali się z poglądami Taylora. Dopiero na przełomie lat 80/90 XX wieku, zostały one mocno podważone przez Philippea Descola’ego, który zaproponował nowy sposób rozumienia animizmu. W niniejszej pracy, na podstawie pracy Edwarda Tylora pt. „Cywilizacja pierwotna”, a także w oparciu artykuł poznańskiego antropologa Pawła Chyca, zatytułowanego „Początek religii? Koncepcja animizmu w perspektywie antropologicznej” i inne opracowania, zamierzam wyjaśnić, czym jest animizm oraz w jakim stopniu wpłynął i wciąż wpływa na dzisiejszą cywilizację.

Podobnie jak Paweł Chyc najpierw przyjrze się klasycznemu animizmowi, którego twórcą jest Edward Tylor (tzw. „koncepcja szersza”). Edward Tylor (urodzony w Anglii w 1832 r., zm. 1917 r.) jako profesor antropologii społecznej Balliol College w Oksfordzie w latach 1896-1909, zajmował się głównie próbą wyjaśnienia genezy kultury (podał jedną z pierwszych jej definicji). Jednak największą popularność przyniosła mu praca naukowa wydana w 1871 r., pt. „Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom” (w polskim tłumaczeniu „Cywilizacja pierwotna”), w której głosił hasła ewolucjonizmu religijnego, tym samym definiując animizm. Tylor proponował rozumienie tego terminu na dwa sposoby. Po pierwsze- w sposób ewolucyjny, czyli że animizm jest pierwotną formą religii, który z czasem ewoluował kolejno: w kult przodków, politeizm i w monoteizm. Animizm nie ewoluował jednak wśród „dzikich” plemion amerykańskich i australijskich- tam możemy dostrzec go w czystej, pierwotnej postaci. Drugie rozumienie tego terminu to sposób funkcjonalny, co oznacza, że animizm jest trwałym składnikiem wszystkich wierzeń, bez względu na stopień ich rozwoju.

Trudno jest określić czas, kiedy narodziła się religia, a więc- jeśli wierzyć Tylorowi- jej pierwotna forma, czyli animizm. Tego nie wyjaśnia nawet sam badacz. Jednakże wielu naukowców umownie stwierdza, że początków religii należy upatrywać w młodszym paleolicie, około 12 tys. lat temu. Jeśli chodzi o podłoże i przyczyny narodzin animizmu, to według Tylora należy zwrócić uwagę przede wszystkim na charakter ówczesnego społeczeństwa. Zaprzeczają on teoriiom wielu ówczesnych badaczy, jakoby tzw. ludy „prymitywne” nie były zdolne do jakichkolwiek wierzeń: „[...] twierdzenie, że istnieją dzikie szczepy, niemające żadnej religii, jest teoretycznie możliwe, a może nawet zgodne z prawdą, ale nie możemy w tym razie oprzeć się na dostatecznych dowodach, których mielibyśmy prawo wymagać, ze względu na tak wyjątkowe zjawisko” (Taylor 1898: 344). Tym samym badacz podkreśla, że pomimo niskiego poziomu rozwoju cywilizacyjnego, człowiek jako istota samoświadoma, już od początku swojego istnienia, obserwował świat i snuł refleksje, próbując wyjaśnić otaczające go zjawiska. Według Tylora szczególną uwagę ówczesni ludzie poświęcali snu, omdleniu, ekstazie i śmierci- zjawiskom, które ich najbardziej fascynowały, a jednocześnie które najtrudniej było wytłumaczyć. Według Tylora to one wywarły zasadniczy wpływ na ukształtowanie się animizmu. Zatem narodziny animizmu są wynikiem czysto intelektualnych funkcji umysłowych człowieka (Chyc 2008: 117).

Animizm opierał się na przekonaniu, że wszystko co istnieje na świecie, posiada jedyną w swoim rodzaju duszę (dotyczy to zarówno przyrody ożywionej, jak i nieożywionej). Dusza ta jest nieśmiertelna i oddzielona od ciała- może ją opuścić i wędrować po świecie bez żadnych ograniczeń i czyni to właśnie podczas snu, a w przypadku śmierci, opuszcza ją na zawsze. Jeśli chodzi o czynnik moralny, który dla ludów „wyższych” stanowi najistotniejszą część religii, w przypadku animizmu miał znaczenie co najwyżej marginalne, choć- jak podkreśla badacz- nie znaczy to, żeby rasy „niższe” nie miały żadnego zmysłu moralnego, ani żadnych zasad moralnych, gdyż obie te rzeczy są u nich silnie uwydatnione. Zasady te oczywiście nie są formalnie spisane, ale działają na zasadzie tradycji i niepisanej umowy

społecznej. Zgodnie z teorią ewolucyjną, Tylor podkreśla, że animizm ulegał zmianom. Zatem według tego badacza z czasem animizm będzie się charakteryzował wiarą w kierujące bóstwa i w podrzędne duchy, a najwyższe stadium osiągnie, kiedy wykształci się wiara w przyszłe życie.

Jak wspominałam we wstępie, koncepcja Tylora była bardzo popularna i niemalże przez prawie sto lat nikt głośno i sensownie jej nie podważał. Jednak przez ten czas antropologia kulturowa znacznie się rozwinęła. W ostatnim ćwierćwieczu XX wieku, w świecie nauki pojawił się wybitny francuski antropolog- Philippe Descola, który przedefiniował klasyczną koncepcję animizmu. Badacz ten zarzucał Tylorowi, że wykreował swoje wnioski w oparciu o informacje „z drugiej ręki”. Natomiast Descola sam prowadził etnograficzne badania terenowe pośród Indian Auchar. Dzięki własnym obserwacjom odrzucił animizm, jako pierwotną formę religii i jednocześnie jako niezbędny składnik każdej religii. Według niego animizmem należy nazwać sposób wyobrażenia i kształtowania natury, reprezentowany przez „dzikie” plemiona amazońskie i australijskie.

Zatem jak według Descola’ego wyobrażają sobie naturę ludy pierwotne? Przede wszystkim społeczeństwa te uważają, że nie ma nadnaturalnych bytów. Świat tworzą wyłącznie byty naturalne, czyli ludzie i nie-ludzie (nie-ludzie to wszystkie inne „wytwory natury”, np. zwierzęta, rośliny, kamienie itd.). Ludzie mogą wchodzić w różne relacje nie tylko między sobą, ale także z nie-ludźmi, gdyż nie-ludzie to istoty, które też posiadają duszę, lecz umieszczone w innych ciałach. Jak zauważa Paweł Chyc w swoim artykule, Descola wskazuje na dwa, podstawowe typy relacji pomiędzy tymi dwiema grupami. Pierwsza- wzajemności (równowagi, pokojowego nastawienia, sojuszu, wymiany), a druga- drapieżności, czyli walki między sobą (Chyc 2008: 122). Pomimo, że ci ludzie mają poczucie „inności” względem pozostałych wytworów natury, to nie czują się od nich lepsi. Generalnie można powiedzieć, że stosunek człowieka do innego elementu natury jest oparty na zasadzie „ja-Ty”, a nie jak to bywa wśród cywilizacji rozwiniętych, czyli „ja-ono”. Zatem nawet zbieranie grzybów odbywać się u nich będzie z należyтым szacunkiem. Na uwagę zasługuje również animistyczne wyobrażenie wszechświata, jawiącym się jako ogromny i zamknięty system, w którym następuje nieustanna wymiana substancji dusz i tożsamości, potrzebnych do utrzymania świata.

Mimo rzetelnych badań i wniosków Descola’ego, współczesne słowniki definiujące animizm, wciąż bazują przede wszystkim na koncepcjach Edwarda Tylora. W związku z tym w nauce obowiązują dwie definicje wyjaśniające ten termin. Zatem odrzucenie/ akceptacja jednej z nich stanowi kwestię indywidualną i zależy od punktu widzenia.

Niezależnie od tego, czy przyjmie się animizm jako pierwotną formę religii, czy tylko jako sposób wyobrażenia i kształtowania natury, to w każdym przypadku można zauważyć znaczny wpływ animizmu na cywilizację, kulturę i społeczeństwo. Ludy pierwotne, których określamy jako animistów, charakteryzuje stagnacja. Społeczeństwa te nie rozwijają się zarówno pod względem gospodarczym, jak i intelektualnym. Ich życie płynie w ścisłej harmonii z naturą, zatem nie odczuwają oni potrzeby jakichkolwiek zmian. Zatem można zaryzykować stwierdzenie, że gdyby wszyscy ludzie utknęli na etapie animizmu, nie byłoby postępu i rozwoju cywilizacyjno-kulturowego. Ponadto animiści nie stworzyli jasno określonych (spisanych) zasad moralnych, hierarchii bytów, czy światopoglądu. Przyjmując animizm jako pierwotną formę religii warto zauważyć, że pogląd o nieśmiertelnej duszy, którą jeśli wierzyć Tylorowi zapoczątkował animizm, na trwałe przeniknął do innych wierzeń, stając się tym samym często jednym z najważniejszych dogmatów najbardziej uniwersalnych, rozwiniętych religii (dotyczy to np. chrześcijaństwa). Innymi słowy, wiele światowych, najpopularniejszych wyznań bazuje na animizmie. Jednak animizm jako pierwotna forma religii nie wytworzył organizacji sakralnej, czy różnych form kultu.

Podsumowując swoje rozważania chciałam zwrócić uwagę na fakt, że w naszym codziennym życiu, czyli wśród ludzi na pozór nie mających nic wspólnego z „dzikimi” plemionami, które charakteryzują animistyczne wierzenia, czy wyobrażenia natury, można dostrzec pewne echa animizmu. Przykładowo posiadając psa, nazywając go przyjacielem, rozmawiając z nim i darząc go wyższymi uczuciami, tworzymy z nim rodzaj relacji duchowej, zakładając przy tym, że to zwierzę posiada duszę. Taka sytuacja pokazuje, że w jakimś stopniu wszyscy jesteśmy animistami.

Bibliografia

- Bohdanowicz Jadwiga (2006), *Wierzenia religijne w dziejach ludzkości*, Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
Bowie Fiona, *Antropologia religii. Wprowadzenie*, (2008), Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
Chyc Paweł, (2008), *Początki religii? Koncepcja animizmu w perspektywie antropologicznej*, [w:] Człowiek. Społeczeństwo. Wiara. Studia interdyscyplinarne, red. Bartłomiej Stawiarski, Wrocław: bw, 115-128.
Tylor Edward (1898), *Cywilizacja pierwotna : badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, przekład (z 3 wyd. ang. z r. 1891) Z. A. Kowerskiej, Warszawa: Wydawnictwo Głosu.

NIKOĽKO KRITICKÝCH ÚVAH O „SLOVENSKOM“ TURČIANSKOM SVÄTOM MARTINE

Turčiansky Svätý Martin was considered to be national centre in Slovak history. National Council of Slovak Republic also approved "law about city Martin as a central of national Slovak culture", which only proved its unique value. This article describes Martin in unconventional way that is questioning opinions about "Slovak centre". Those that existed during creation of national culture centre in second half of 19th century. These opinions did not disappear even though Bratislava was claimed as the capital of Slovakia. Martin remained as the centre of national culture.

Key words: Turčiansky Svätý Martin, Slovak national centres, Svetozár Hurban-Vajanský, Slovak national movement.

Turčiansky Svätý Martin sa dočkal viacerých monografií, príspevkov, vedeckých a populárno-vedeckých statí a dokonca aj básnických diel. Z množstva tohto materiálu vyplýva veľmi pozitívny pohľad na Martin, ako na jedinečné miesto v slovenských dejinách, ktoré sa v 60. rokoch 19. storočia stalo istým splnením túžob po národnom centre viacerých generácií Slovákov. Cieľom príspevku je poukázať na vedľajšie, a hneď to zdôrazním, nie všetky, reflexie ohľadom tohoto turčianskeho mestečka. Na úvod by som ale upozornil na dve veci. (1.) Použitie slova „slovenský“ v úvodzovkách je pokusom o otázku, či môžeme hovoriť o akomsi unikátnom slovenskom mieste, istým spôsobom o akejsi bašte slovenskosti, alebo sa možno na prelome 19. a 20. storočia Martin stal len jedným z viacerých centier národného života Slovákov. Nie je to teda spochybňujúca otázka o slovenskosti toho miesta. (2.) Príspevok sa síce týka mesta Turčiansky Svätý Martin, ale len z historického hľadiska a je teda historickou reflexiou o vtedajšom meste, nie o súčasnom Martine²⁷.

„Slovenská Mekka, slovenské Prometea, posvätené mesto, bašta tradície, slovenské slniečko, národovstva jasla, čulô srdiečko Slováka“ – sú to len niektoré pomenovania pre Martin, ktoré sa opakujú najmä v básnickej tvorbe venovanej tomu mestu. Sú ony typické od 60. rokov 19. storočia keď sa Martin, zhodou okolností, stal centrom národného života Slovákov. Dôležitým je spomenúť, že sa v ňom stredisko národného a kultúrneho života nezrodilo rozhodnutím akejkolvek ustanovizne, ale tým, že sa tam v roku 1861 konalo národné zhromaždenie, uzavreté podpísaním Slovenského národného memoranda, a v roku 1863 tam zriadili Maticu slovenskú. Je to pri skúmaní slovenských dejín veľmi závažná vec, lebo na týchto základoch sa začal budovať mýtus Martina ako jedinečného (výnimočného a niekedy aj jediného) centra Slovákov. Ostáva len otázka prečo sa práve Martin stal centrom národného života Slovákov. Tú istú otázku si v knihe *Panslávi v kaštieli. Zabudnutý príbeh slovenského národného hnutia* kladie József Demmel (Demmel 2016, s. 134-140).

Hore spomínam, že sa Turčiansky Svätý Martin stal slovenským centrom, dá sa povedať – zhodou okolností. V spomenutej knihe ale Demmel vysvetľuje, že vznik martinského centra je: „výsledkom dlhšieho procesu, nie dielo náhody“ (Demmel 2016, s. 134). Celkovo nepopieram tieto názory; podstatné je ale zdôrazniť, že už samotné množstvo uvedených príkladov potvrdzuje, že sa turčianske stredisko zrodilo, ak nie náhodou, tak skôr neschopnosťou ostatných navrhovaných miest. O tzv. „náhodnosti“ vzniku martinského centra píše okrem iného Oskár Čepan, ktorý ho prirovnáva k ostatným centráam ako Trnava, Levoča a Bratislava (Čepan 1986, s. 243). Zdôrazňuje, že sa tieto mestá stali regionálnymi centrami zhodou viacerých optimálnych okolností, zatiaľ čo Martin: „využil nerozhodnosť Brezna“ (Čepan 1986, s. 243) pri prijatí národného zhromaždenia. Práve tento faktor je míľnikom v dejinách toho mesta. Vznik sídla Matice slovenskej je už viac snahou vedenia mesta čo zdôrazňuje Demmel (2016, s. 138), ale stačí len pripomenúť, že sa ním pôvodne malo stať opäť Brezno, ktoré ochotu prijať národnú ustanovizňu, vyjadrilo už v lete 1861 (Botto 1923, s. 21). Spory v lone mestského zastupiteľstva prispeli k tomu, že sa do hry znova zapojilo mestečko Martin, ktoré 21. apríla 1862 osvedčilo, že Maticu slovenskú s radosťou prijme (Botto 1923, s. 125-126). Aj keď do úvahy vezmeme skutočnosť, že sa rok neskôr vedenie mesta opäť vyjadrilo o ochote prijatia Matice slovenskej a aj keď zdôrazníme, že sa považovalo za jedno z najatraktívnejších miest (Demmel 2016, s. 138), aj tak musíme konštatovať, že najvyššie slovenské kruhy ani po Memorande neuvažovali o Martine ako o centre národného života. Dôležité je i podotknúť, že za sídlo Matice slovenskej bol navrhovaný aj Budín a to najmä Jánom Palárikom, ktorý to odôvodňoval tým, že je tam veľa bohatých luteránov, ktorí by vznik Matice a aj Národného domu podporili (Palárik 1956, s. 175), hoci aj vieme, že samotný Palárik mával, v 50. rokoch, aj iné nápady ohľadom sídla Matice (Nitra a Banská Štiavnica), čo zas bolo spojené s prejavujúcou sa v tomto období snahou vytvoriť niekoľko menších národných centier (Butvin 1973, s. 560-564). Nespochybňujem všetky názory o výnimočnosti Martina, treba ale podčiarknuť, že ani v minulosti, ani v 60. rokoch 19. storočia nerozhodli sa slovenskí národovci vytvoriť v Martine „oficiálne“ národné stredisko.

²⁷Turčiansky Svätý Martin bol v roku 1951 premenovaný na Martin. V texte, pre obdobie pred rokom 1951, používam obe názvy mesta.

Môžeme hoci aj spomenúť štúrovskú dobu, kedy sa samotný Štúr vyjadroval o nevyhnutnej potrebe vytvoriť jedno centrálné mesto, kde by sa sústredil národný život a „...v ktorom by bolo veľa vzdelaných a ochotných mešťanov, mysliacich dobre s nami a s národom naším“ (Štúr 1986, s. 168), ale o konkrétnom mieste sa nezmienil. Netreba ale siahť až do predrevolučnej doby. Niekoľko krát spomenuté Memorandum z roku 1861 predložené panovníkovi vo Viedni v decembri, navrhovalo za hlavné mesto (presnejšie sídlo snemu²⁸) Banskú Bystricu (Rapant 1943, s. 23). Nie je na tom ale nič výnimočné, pretože bola Banská Bystrica považovaná za politické centrum Slovákov už počas revolúcie 1848/1849 (Škvarna 2011, s. 555-557). Môžeme teda konštatovať, že ešte po Memorande, čiže vrcholnom bode vnímania Martina ako centra slovenského emancipačného hnutia, nebol on považovaný za plne hodnotné stredisko národnej kultúry. Kým sa tam neusídlila Matica slovenská bol skôr symbolickým miestom národného zhromaždenia a samotná otázka kultúrneho centra bola rozkolísaná (Butvin 1973, s. 568).

Pri vyššie uvedených pochybnostiach treba spomenúť osobu starostu toho mestečka, ktorý do funkcie nastúpil v roku 1850 a s krátkou prestávkou (1860-1863) viedol mesto až do roku 1875. Andrej Švehla sa možno najviac podieľal na budovaní v Martine slovenského emancipačného centra v 2. polovici 19. storočia. Zúčastnil sa slovenského povstania v rokoch 1848/49 čím dal najavo, že sa hlási ku slovenskému národu a boju o tento národ. 9. a 10. mája 1861 presadil Daxnerov návrh na zvolanie práve do Martina národného zhromaždenia 6. a 7. júna. Aj keď zoberieme do úvahy, že sa neskôr zapájal do viacerých aktivít v Martine²⁹, tak predsa len jeho zaangažovanosť bola možná len kvôli tomu, že využil vhodnú situáciu keď sa ostatné slovenské mestá nemohli rozhodnúť, lebo ich často brzdila maďarská elita, ako napr. Antal Radvánszky, zvolenský župan, ale aj kvôli pasívnosti turčianskeho vedenia Révay - Justh. (Demmel 2016, s. 140). Je ale veľmi ťažko povedať, že bol to dlhodobý zameraný plán martinského vedenia.

Uvažovania o „náhodnosti“, alebo o plánovanej koncentrácii slovenského centra v Martine sú síce dôležitou otázkou zmien v politickom živote Slovákov, no vedú nás ku konštatácii, že v Turčianskej kotline skutočne takéto centrum vzniklo. Konečne sa Slováci dočkali miesta o ktorom spomínal Štúr, a o ktorom uvažovali minulé generácie slovenských národovcov. Hovoriť o vysnívanom stredisku je avšak prehnané.

Turčiansky Svätý Martin, v druhej polovici 19. storočia, sa ani zďaleka nemohol stať ozajstným centrom pre celý slovenský národ, a to už len z toho dôvodu, že toto turčianske mestečko nemalo vtedy ani 2,5 tisíc obyvateľov, vo väčšine vidieckeho pôvodu. I samotné mesto vyzeralo skôr ako väčšia dedina. Július Vanovič o tamtom Martine píše: „Mestečko len poldruhá tisícové, nebohaté a nevýstavné (...) na ktorého len jednej starne hlavnej cesty stojí zatiaľ dláždené podstenie, kde po pradávnej *viamagna* chodia v lete kravy, barany, husi, mesto bez železnice a telegrafu, chudobné teda par excellence a temer neznáme...“ (Vanovič 1990, s. 270). Podobne obraz Martinakreslí Ján Juríček: „...Turčiansky Sv. Martin si zachovával ráz roľníckej pricestnej dediny. Dvojbločné prízemné biele domce s tmavými šindľovými strechami pokračovali do dvorov nižšími stavaniami, humnami alebo dielňami – podľa toho, či išlo o roľníka alebo remeselníka. V izbách dlážky pokrývali doma tkané pokrovice, a to nielen v roľníckych a remeselníckych, ale aj v honosnejších meštianskych domoch“ (Juríček 1988, s. 11). Napriek tomuto malomestskému prostrediu Vanovič konštatuje: „Vyletela z neho iskra, ktorá zapálila a zjednotila slovenské srdcia a hlavy...“ (Vanovič 1990, s. 270). Je teda podstatné položiť si otázku prečo tá, básnický povedané, iskra nielen, že zapálila spomenuté srdcia, ale zažala oheň, ktorý ich držal vyše 50 rokov.

Hľadajúc dôvody na významnosť pozície Martina treba predovšetkým zdôrazniť, že v období 60. a najmä 70. rokov táto periférnosť a malomestskosť bola, opäť ako dnes, veľmi pozitívnym faktorom pre úspech tohto centra, ako nielen bydliska významných slovenských osobností, ale predovšetkým ako sídla viacerých slovenských ustanovizní. Jedinou významnejšou inštitúciou tam bola od roku 1860 patentálna cirkev, kam ako patentálny superintendent bol poslaný Karol Kuzmány (Budvín 1973, s. 567). Ako hovorí, už citovaný, Dušan Škvarna: „Maďarská politika, ideológia a mentalita vyplnila prakticky celý verejný život v Uhorsku, tým padla akákoľvek možnosť, aby sa národným centrom stalo niektoré z bývalých kráľovských miest“ (Škvarna 2011, s. 558), akým bola v predrevolučnej dobe napr. Bratislava. V týchto podmienkach bol Martin najvhodnejším miestom, hoci pravdaže nie jediným a výnimočným, pretože sa nachádzal mimo záujmu maďarských kruhov a dokonca aj mimo hlavných ciest, ktoré spájali Uhorsko³⁰. Tá „vhodnosť“ Martina, bola na druhej strane, akoby automaticky, príčinou pasivity a zaostania tamojších národných kruhov. Toto zas súvisí s izolovanosťou predovšetkým voči modernizačným prúdom (Škvarna 2011, s. 559).

Izolovanosť môžeme sledovať už tesne po prijatí Memoranda v roku 1861. Aj keď v dokumente bolo napísané, že obsahuje ono žiadosti národa slovenského, teda celku, tak sme mohli pozorovať, už len na začiatku, tendencie do vyhradzovania priestoru pre jednu, politicky aktívnu, časť vtedajšej slovenskej politickej scény. Je to vidieť na príklade Jána Palárika, ideológa Novej školy slovenskej, ktorý ešte pred vyhlásením Memoranda publikoval na stranách

²⁸V texte Memoranda: „Der Sitz des Praesidenten und des Provinzialrates in der Hauptstadt **Neusohl**“ (Rapant 1943, s. 153).

²⁹ Okrem iného: Podporoval martinské ochotnícke divadlo; bol iniciátorom Slovenského spevokolu, kde bol aj hercom; daroval vlastný pozemok na slovenské gymnázium v Martine, podieľal sa na vzniku Knihotlačiarkeho účastinárskeho spolku v Martine. (SBS, s. 554).

³⁰Turčiansky Svätý Martin nemal v tomto období ani telegraf, ani železnicu, ktorú postavili až v roku 1873 a ktorá bola napojená na košicko-bohuminskú železnicu vo stanici Vrútky.

„Pešťbudínských vedomosti“³¹, no po jeho nesúhlase s požiadavkou zvláštnej oblasti tzv. „hornouhorskeho slovenskeho Okolia“, bola mu možnosť, prispievať do toho periodika, zastavená. Okrem iného sa práve týmto začína v Martine kryštalizovať stredisko nie záujmov celej slovenskej spoločnosti, ale len jej konzervatívnej časti, pre ktorú Memorandum bolo východiskom, ktoré zahŕňalo celok slovenských záujmov a ktoré bolo, podľa ich zmýšľania, reprezentatívne pre všetkých Slovákov. Tým sa začína dichotómia vo vnímaní Martina, totiž pre tzv. „memorandistov“ stvárňoval on vytúžené centrum slovenskeho emancipačného hnutia, zas pre odporcov (v 60. a 70. rokoch to bola predovšetkým Nová škola) bol baštou konzervatívnych a hlavne protimaďarsky zmýšľajúcich národovcov.

Zatvorenie Matice slovenskej v roku 1875 otvorilo novú kapitolu v dejinách Martina, ktorý musel, akoby sám, bez uznanej inštitúcie, niesť úlohu národného centra. Dovoľím si tvrdiť, že práve toto obdobie zapôsobilo negatívne na Martin, ako na mesto, ktoré by sa malo stať miestom spájajúcim Slovákov, ako to vyplýva z viacerých diel oslavujúcich Martin, najmä z obdobia 60. rokov. Za Ivanom Kučmom môžeme uviesť rad významných osobností, ktoré museli Martin opustiť, pretože neboli dostatočne zladené s miestnym konzervatívnym prostredím. Božena Slančíková-Timrava, Ján Lajčiak, Martin Kukučín a Janko Jesenský to len niektorí, ktorí z Martina museli odísť (Kučma 2005, s. 153-154). Viacerí z nich sa dostali do osobného konfliktu s Vajanským, ktorý sa v tomto období stal najvýraznejšou postavou Martina. Práve Jesenský vo svojich dielach (napr. Malomestské rozprávky [1913] Demokrati [1934]) sarkasticky ukazoval svoje vlastné skúsenosti s malomestským prostredím, okrem iného i na základe martinského prostredia. Spomenutá Timrava sa vo svojej novele Skúsenosť (1902) osobne podotkla Vajanského. Píše o ňom, ako o človeku, o ktorom si myslela, že je národný hrdina a ktorého tvár v skutočnosti „skrivila muka“. K tomu pridáva aj niekoľko slov o jeho umení, ktoré je „ťažké, tmavé, boľavé“, akoby „po hlave kyjakom ohlušil“ (Kusý 1967, s. 30). K menej známym osobnostiam patrí aj Anton Bielik, vydavateľ týždenníka „Ľudové noviny“, ktorého martinské kruhy chceli pre domnelý radikalizmus doslova „utopiť“. Skôr ako radikalizmus im vadila konkurencia v podobe Bielikových novín, čo nám zas ukazuje ďalší príklad snahy po istom martinskom ideologickom monopole (Janšák 1947, s. 15-16).

Je veľmi zaujímavé, že Turčiansky Svätý Martin nebol ani vysnívaným miestom pre osobnosti, ktoré sú s ním nerozlučiteľne zviazané. Podotknem sa tu samotného Vajanského. Jeho vzťah k Martinu bol, dá sa povedať, zvláštny. Na jednej strane, tento pokračovateľ štúrovských myšlienok, bol ikonou martinského konzervatívneho sveta a azda nikto by nepochyboval o jeho úzkom vzťahu s týmto prostredím, na druhej zas strane často kritizoval samotné mesto a ľudí. Ani príchod do Martina, toho významného predstaviteľa tejto doby, nebol jeho cieľom a skôr nevyhnutnou potrebou finančne zabezpečiť svoju rodinu. Nemôžeme ale celkovo popierať fakt, že v tejto dobe bol preňho Martin istou ponukou, kde sa mohol realizovať ako redaktor, ale ako aj národný spisovateľ. Pavol Petrus to konštatuje nasledovne: „Okrem dostredivej sily centra na Vajanského rozhodnutie osadiť sa v Martine vyplývala i krízová situácia existencnej (...) a existencionalnej povahy...“ (Petrus 1986, s. 265).

Všeobecne známy bol Vajanský predovšetkým svojou schopnosťou na vtíp a iróniu. Okrem teda apoteózy Martina v básni *Turcu*, na stene domu, v ktorom býval, zanechal i taký krátky textík:

Či ste už novinu čuli?
Zmrzli dva Turčania v júli
Aj to je novina dáka?
Všetkých nás taká smrť čaká³².

Týmito slovami vyjadril svoj postoj voči turčianskemu počasiu, ktoré vraj neznášal. Martinská slota nebola ale jediným problémom Vajanského v Martine. V básni *Vianoce v Turci* sa Vajanský dosť bolestivo vyjadril o Martine: „Tma a šedosť na ulici, nebo kalné, husté hmly, radosť krátka, ale smútok otupný a dlhý, dlhý“. (Vajanský 2006, s. 26-27). Často poukazoval na smútok a chudobu Martina, tak kultúrnu, ako aj hmotnú, najmä vzhľadom na to, čo zažil pri pôsobení v mestách ktoré ho formovali, ako Těšín, Banská Bystrica, Bratislava, alebo Skalica (Kusý 1987, s. 107). Už prvé mesiace po príchode do národného centra boli pre Vajanského negatívnym prekvapením. Takto sa sťažoval v liste Hviezdoslavovi: „Tu máme výtečných juristov, šikovných politikov, talentných redaktorov — ale všehovšudy — predsa nemáš tu človeka, ktorý by ti v tých subtilných labyrintoch poézie čo len malým pokynutím vedel poslúžiť. Ja viem, že Tys’ na tom práve tak, jak nie horšie“ (Vajanský 1962, s. 23). Vajanský síce píše o Martine, ale poslednou vetou konštatuje akoby celú slovenskú chudobu, predovšetkým na literárnom poli. Nemôžeme ale na základe týchto vyjadrení konštatovať, že Vajanský akoby ľutoval svoj príchod do Martina. Určite vďačil Martinovi to, že ho ten prijal pod svoju strechu, vďaka čomu sa mohol aktívne zapájať do národného diania, ba aj sa neskôr stať hlavným predstaviteľom martinského centra.

Pri hodnotení Vajanského vzťahu k Martinu treba mať aj na zreteli prostredie jeho umeleckých diel. Čo je veľmi zaujímavé v celej prozaickej tvorbe nájdeme práveže nie Martin alebo turčianske okolie, ale jeho rodisko, Škultétyho slovami povedané – západný slovenský kraj. Aj keď to nie je vyslovene región západného Slovenska, tak zväčša sú to väčšie mestá ako Bratislava, buď Budapešť (Kusý 1987, s. 111). Dá sa to istým spôsobom odôvodniť tým, že práve záposlovenské územia boli jeho rodiskom, skadiaľ pochádzal, a na ktoré mal určite veľmi pozitívne

³¹Ján Palárik v „Pešťbudínských vedomostiach“ publikoval dva články: *Práva ľudu a zákony r. 1848* (roč. I., č. 3, 26. marca 1861) a *Nedôslednosť snemových zákonov r. 1848* (roč. I., č. 7, 9. apríla 1861).

³²Text je publikovaný v knihe: *Martin z dejín mesta*, zost. Jozef Mlynarčík, Martin 2000, na strane 253.

spomienky, zatiaľ čo Martin, čo aj vyplýva z jeho básnickej tvorby, aj napriek tomu, že mu dal možnosť fungovať ako národný činiteľ, tak priaznivo naňho nepôsobil.

Dôležitým je aj pozrieť si na to, čo Vajanský môže vďačiť Martinu. Pri takomto pohľade sú veľmi príznačné Hrušovského slová: „Úzke mu byly, Martin, tvoje múry, priúzke jeho kvasivému varu a páľavému blkotu, dusil ho tvoj hustý vzduch, keď volal po voľnom, osviežujúcom, riedkom ovzduší nadoblačných svetov...“ (Hrušovský 1947, s. 45). Nielen ale Hrušovský tento problém naznačuje. Samotný Vajanský priamo hovorí, že Martinu dáva viac, než on sám mu chce venovať (Petruš 1986, s. 271). V liste Vlčkovi sa sťažuje na celé martinské obecnstvo: „Tým čo pracujú, dajú figu, a tí čo nič nevedia robiť, plávu v hojnosti, a povahujú sa celé noci po krémách a huriskách...“ (Vajanský 1967, s. 329). Ako vidno, vzťah jednej z najdôležitejších postáv predvojnového Martina, ktorá bola ideologicky s týmto mestom spojená, mala voči nemu viaceré výhrady.

Ostávajú teda dve otázky: prečo sa, napriek toľkým prekážkam, práve Martin stal tou vysnívanou baštou slovenskosti, keď, ako sme to mohli sledovať, nemohol zmešťať celý vtedajší pestrý slovenský politický a kultúrny život, a konečne, či môžeme hovoriť o inom pohľade na slovenské reálie na sklonku 19. storočia, kde by bol Martin len jedným z viacerých stredísk slovenského národného života.

Vplyv na rozvoj Martina, ako centra slovenského politického a kultúrneho diania, mali bezpochybné dva faktory. Prvý sa spája so zánikom opozičného prúdu Novej školy slovenskej, čím sa politický priestor, v rokoch silnejúcej maďarizácie, zúžil do iba jednej, konzervatívnej skupiny, pravdaže z Martina. Rozpad Novej školy nebol len koncom jej politického účinkovania, ale pre viacerých jej prívržencov, ktorí prešli do pasivity, znamenal aj koniec verejnej činnosti. Istá časť bývalých podporovateľov liberálneho prúdu posilnila tiež martinskú Starú školu (Kačírek 2011, s. 69). Tým sa len potvrdila pozícia Martina, v ktorom síce v roku 1875 zatvorili Maticu slovenskú, ale v ktorom bola stále živá tradícia predchádzajúcich udalostí.

Druhým faktorom rozvoja turčianskeho mestečka bol bezpochybné charakter žijúcich tam dejateľov. Stačí len pozrieť na tzv. prvoplánové postavy martinského prostredia ako napr. Vajanský, Škultéty, Kmeť, Francisci-Rimavský ale aj Maróthy-Šoltésová. Títo ľudia, v dobe krutej maďarizácie, tvorili v Martine intelektuálnu podstatu, čím ovplyvňovali aj ostatných. Nemôžeme ale, v tejto súvislosti, nespomenúť kritické slová Oskara Čepana ohľadom intelektuálnej alebo všeobecne povedané kultúrnej podstaty Martina: „... memorandový Martin nevytvoril literárnu epochu. Kládol dôraz na združovanie rozptýlených tendencií a staval sa proti aspiráciám literárnej mládeže, ktorá sa opierala o liberálnu platformu Novej školy slovenskej (...) Tvorba mladého Pavla Országha a Kolomana Banšella chcela prelomiť dogmy stagnujúceho romantizmu a postaviť poéziu na novú ideovo-estetickú platformu“ (Čepan 1986, s. 245). Znova sa nám teda opakuje spochybňujúci názor na martinské osobnosti, ktoré do takej miery ovplyvňovali verejný život, že sa tam nemohli uplatniť tí, ktorí mali iné politické zmysľanie, o ktorých sme sa hore zmiernili.

Oveľa zložitejšia a tým pádom aj kontroverzejšia je otázka výnimčnosti Martina vôbec. Inými slovami by sme sa mohli opýtať, koľko miest na prelome 19. a 20. storočia môžeme považovať za centra slovenskosti. Dlhé roky sa tradovalo, že Turčiansky Svätý Martin bol onou slovenskou Mekkou, slniečkom, alebo posvätným miestom, a pokladalo sa to dokonca za prirodzenosť. Takéto myslenie je okrem iného výsledkom politiky medzivojnového obdobia, kedy sa do kánonu slovenských osobností dostali ľudia buď spojení s česko-slovenskou myšlienkou, alebo tí, ktorí, ako napr. Ľudovít Štúr, ani po roku 1918 neprišli o svoju ikonickosť. Na druhom póle sa zas ocitli ľudia, ktorí v predchádzajúcom systéme navrhovali politický diškurz v rámci Uhorska, ako napr. Ján Palárik, alebo Samuel Štefanovič (Pichler 2010, s. 932). Martin sa teda aj po vzniku Československa, v roku 1918, stáva akýmsi kultúrnym centrom Slovákov. Opäť sa tam zrodila Matica slovenská a ešte stále sa o Martine hovorilo ako o významnom, temer hlavnom meste, aj napriek tomu, že tú štafetu prevzala Bratislava.

Vráťme sa ale k prelomu 19. a 20. storočia. Vyústením dichotómie slovenského národného hnutia v 60. rokoch 19. storočia sa čoraz väčšia časť slovenských národovcov začala ocitáť na okraji hlavného prúdu. Netýka sa to len prívržencov Novej školy, ale aj napr. samotného Samuela Štefanoviča, hlasistov alebo katolíckeho hnutia sústredného okolo Andreja Hlinku³³. Z dôvodu neprajnej atmosféry v Martine začali si predstavitelia vylúčených krídiel slovenského politického diania hľadať iné miesta, najčastejšie tie s ktorými už boli spätí. Tým procesom sa začala formovať akoby sieť slovenských centier, čo nie je žiadnou novinkou v slovenskom politickom živote 19. storočia, keďže poznáme to z obdobia 50. ako aj starších rokov (Butvin 1973, s. 560). Spočiatku môžeme hovoriť o zvláštnych „dvojiciach“; opozíciách: konzervatívny Martin vs. liberálna Pešť, kde zvíťazil (hoc nie jednoznačne) Martin alebo neskoršej: národniansky Martin vs. hlasistická Praha, ktorá, ako hovorí Čepan, bola: „...rámcem zápasu medzi megalomanským pseudoromantizmom a racionalistickým realizmom, medzi utopickým slavianofilstvom a demokratickým pragmatizmom“ (Čepan 1986, s. 246). Praha bola zároveň istou nástupkyňou Budapešti, ktorá pomaly strácala význam pre Slovákov. V období realizmu do českej metropoly smerovali viacerí slovenskí študenti, okrem iného, združení v spolku Detvan, vytvárali nový slovenský esteticko-literárny program (Kiss Szemán 2008, s. 390).

V neskoršej dobe táto martinská nežičlivosť prispela k vzniku ozajstnej siete miest, kde sa vyvíjal, alternatívny voči Martinu, slovenský národný živel. Okrem spomenutých Pešti a Prahy to boli aj Ružomberok s katolíckym hnutím; Viedeň, kde od roku 1869 fungoval spolok slovenských študentov „Tatran“³⁴, kde pôsobil napr. Pavol Blaho, budúci

³³Myslím týmto obdobie do vzniku Československa, po ktorom sa situácia zmenila.

³⁴Pozri: Adam Hudek, *Viedenský študentský spolok „Tatran“ ako miesto formovania slovenskej politickej a vedeckej elity*, „Historické štúdie 47“ 2013.

redaktor a vydavateľ „Hlasu“; Bratislava, kde na Právnickej akadémii študoval a potom ako advokát pôsobil Michal Mudroň, ale ktorá sa aj stala neformálnym sídlom slovenského socialistického hnutia³⁵. Okrem týchto spomenutých miest môžeme uviesť aj menšie strediská, ktoré nie sú síce tradične vnímané ako centrá slovenského národného pohybu, no zohrávali na prelome 19. a 20. storočia nielen regionálnu, ale aj „nadregionálnu“ úlohu. K týmto mestám patria napr. Revúca, kde okrem zriadenia slovenského gymnázia, existovali aj priaznivé pre Slovákov podmienky v regionálnych štruktúrach evanjelickej cirkvi (Lábaj 2008, s. 332), Lučenec, alebo Liptovský Mikuláš. Spomenúť môžeme aj východoslovenské centrum, aktívne už v prechádzajúcom období a teda Prešov. Práve v šarišskej metropole v 1871 roku bol Pavlom Országhom Hviezdoslavom a Kolomanom Banšellom zostavený almanach „Napred“³⁶, ktorý bol v konzervatívnom Martine prijatý veľmi odmietavo. Je pozoruhodným, že spomenutý Banšell sa v neskoršom období podieľal na vydávaní „Slovenských novín“ (v roku 1873 bol ich redaktorom), tlačového orgánu Novej školy slovenskej.

Spomenutý almanach „Napred“ otvára, v našich uvažovaniach o Martine, ďalšiu kapitolu a teda formujúcu sa opozíciu sústredenú okolo časopisu „Hlas“. Spomenuté periodikum vzniklo síce až v roku 1898, a teda bezprostredne nesúvisí s prešovským almanachom, ale rovnako ako v „Naprede“ sa tam môžeme stretnúť, opäť, s dvojicou Banšell vs. starý Hurban (Kačírek 2013, s. 51), tak ako u prívržencov „Hlasu“ to bude dvojica Vavro Šrobár vs. S.H. Vajanský. V oboch prípadoch vidíme zase opozíciu starého konzervatívneho Martina (v podobe Vajanských) a opozičného hnutia nestotožňujúceho sa s martinským myslením. Istý zápas medzi hlasistami a Martinom (osobne aj medzi Vajanským a prispievateľmi „Hlasu“) považujem za jeden zo zlomových bodov pri uvažovaní o Martine ako národnom centre. Práve v programe časopisu a celého hnutia, ktorý ako hovorí Šrobár: „doposiaľ nebol na Slovensku uverejnený“ (Šrobár 1927, s. 267), môžeme sledovať hlavné nezhodné témy medzi liberálnym hlasistickým hnutím a konzervatívnym v Martine: „Uhorsko dodnes žije zo slávy z revolúcie. Hovorí, že bola nutná ako zbraň proti absolutizmu Viedne. (...) Slovenská revolúcia Hurbanova bola smiešna. Jej fiasko a odmena nepekné. Syn Hurbanov Svetozár chce vypestovať Hurbanovský kultus a zo starého urobiť veľkého muža. Starý Hurban ním nebol, ale Kollár“ (Šrobár 1927, s. 269). Kritický postoj voči martinskému centru bol príkladom nového pohľadu na slovenskú otázku, ktorý bol presadzovaný novou nastupujúcou generáciou, ktorá získala vzdelanie v zahraničí a nebola schopná opakovať tie isté chyby, ako ich starší predchodcovia. Vidno to aj na príklade vzťahu k Rusku, ktoré bolo martinským centrom tradične považované ako ochranca Slovanov: „V Martine sa pestuje slovanský kozmopolitizmus a nie slovanskú vzájomnosť v zmysle Kollára a Šafárika. Je to zúfalá politika a titul pre nečinnosť. Treba poznať idee ruských mysliteľov, ale nie vojakov a policajtov, lež veľduchov. (...) Na Slovensku (Masaryk hovorí vždy: u nás) je panrusizmus – proti tomu treba sa ohradiť a to čo najrozhodnejšie, ako proti zúfalej politike a jako oslabovaniu pracovitosti v prospech slovenského ľudu“ (Šrobár 1927, s. 271). Práve tu, v onom novom pohľade na slovenskú otázku, môžeme vidieť paralelu s prešovským „Napredom“, v ktorom tak isto odznel hlas novej generácie nestotožňujúcej sa s existujúcim *status quo*: „My chceli strhnúť žlklé lístie / A strom náš vonne omladiť“ (Hviezdoslav 1871, s. 4). Môžeme teda povedať, že tento rozpor, ktorý vyzeral ako nezhoda istých generačných skupín, bol vo svojej podstate predovšetkým sporom civilizačným a obnažil to, čo v Martine v skutočnosti prevládalo – stará, štúrovská filozofia, uzavretá na vonkajšie podnety, ktorá sa nemohla vzťahovať na realie prelomových rokov konca 19. a prúdkého počiatku 20. storočia.

Turbulentné roky prelomu storočí vykryštalizovali tri hlavné politické prúdy: konzervatívny (zastrešovaný predovšetkým Slovenskou národnou stranou a teda martinským prostredím), liberálno-demokratický (hlasisti) a socialistický (s robotníckymi časopismi a postavami ako Edmund Borek a Emanuel Lehocký). Všetky tieto hlavné politické orientácie mali svoje sídlo v iných mestách a iba konzervatívci, prirodzene, sídlili v Martine.

Záver

Turčiansky Svätý Martin bol bezpochybné jedným z najdôležitejších stredísk pôsobenia slovenskej inteligencie v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia, ale ako hovorí Lábaj: „Slováci v období formovania sa do podoby moderného národa v 19. storočí nemali svoje mestské centrum v pravom slova zmysle (...). V tomto období možno hovoriť iba o jednotlivých národných centrách, strediskách, ktoré tejto charakteristike zväčša vďaka tomu, že tu sídlila škola (...), spolok (...), generálny seminár (...), redakcia novín (...), ochotnícky divadelný súbor (...), tlačiareň (...), významná rodina (...), významná osobnosť (...) či uhorsky poslanec zo slovenských radov (...)“ (Lábaj 2008, s. 331). Martin síce spĺňal viaceré tieto atribúty, no v skutočnosti nehral rozhodujúcu úlohu aj vzhľadom na svoju veľkosť, ale predovšetkým na svoju uzavretosť a nepriateľskosť voči rôznym predstaviteľom slovenského národného života. Nebol teda Martin, odpovedajúc na položenú v úvode otázku, nejakým unikátnym mestom, lebo, ako sme to poukázali, vedľa existovali aj iné, taktiež dôležité strediská. Mestské centrum by totiž malo umožniť fungovanie viacerým subjektom politického diania a nebyť vyhradené iba pre jednu skupinu.

³⁵ Bratislava sa na prelome 19. a 20. storočia intenzívne rozvíjala a na jej území vznikali viaceré fabriky, závody a pod. Viacerých Slovákov to ťahalo práve do Bratislavy a zároveň sa tu začala formovať silná skupina socialisticky zmýšľajúcich ľudí ku ktorým patril aj neskorší hlavný predstaviteľ bratislavského robotníckeho hnutia E. Lehocký, ktorý v roku 1904 zakladá socialistický časopis „Robotnícke noviny“.

³⁶ Almanach vyšiel v Skalici, no bol pokračovateľom rukopisných zábavníkov toho istého názvu študentov z prešovského kolégia.

Bibliografia:

- Banšell, Koloman, Országh, Pavol Hviezdoslav (1871), *Napred*, Skalica.
- Botto, Július (1923), *Dejiny Matice slovenskej 1863-1875*, Martin. Matica slovenská.
- Butvin, Jozef (1973), Bratislava v slovenskom národnom obrodení a otázka slovenského národného strediska v rokoch 1848-1918. *Historický časopis*.21/4, 531-574.
- Čepan, Oskár (1986), Ideové a literárne súvislosti Martina. In: *Martin v slovenských dejinách. Zborník z vedeckej konferencie 13.-15. novembra 1984 v Martine*. Martin. Matica slovenská.
- Demmel, József (2016), *Panslávi v kaštieli. Zabudnutý príbeh národného hnutia*. Bratislava, Kalligram.
- Hrušovský, Ján (1947), *Starý Martin v živote a ľudoch. Črty a spomienky*, Bratislava. Bibliotheka.
- Janšák, Štefan (1947), *Život Dr. Pavla Blahu. Slovenské národné hnutie na prahu XX. storočia*, Trnava. Spolok sv. Vojtecha.
- Juríček, Ján (1988), *Vajanský. Portrét odvážneho*, Bratislava. Obzor.
- Kačírek, Ľuboš (2013), Od Parnasu k redaktorstvu. Spolupráca Kolomana Banšella s Novou školou. *Forum Historiae* 7/2. 48-61.
- Kačírek, Ľuboš (2011), Slovenské noviny (1868-1875). *Studia Bibliographica Posoniensia*. 55-72.
- Kiss Szemán, Róbert (2008), Zmeny národnopolitických a estetických paradigiem v slovenskej literatúre 19. storočia – Budapešť-Turčiansky Svätý Martin-Praha. *Acta Historica Neosoliensia*. 11/1. 388-394.
- Šmatlák, Stanislav (1962), *Korešpondencia P.O. Hviezdoslava so Svetozárom Hurbanom Vajanským a Jozefom Škultéty*. Bratislava.
- Lábaj, Ľubomír (2008), Revúca ako centrum národného života v 60. rokoch 19. storočia a strata tohto atribútu na konci storočia. *Acta Historica Neosoliensia* (11/1). 331-338.
- Mlynarčík, Jozef (2000), *Martin z dejín mesta*. Martin, Neografia.
- Palárik, Ján (1956), *Za reč a práva ľudu. Kultúrno-politické články*. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry.
- Petrus, Pavol (1986), Svetozár Hurban-Vajanský a Martin. In: *Martin v slovenských dejinách. Zborník z vedeckej konferencie 13.-15. novembra 1984 v Martine*. Martin, Matica slovenská.
- Pichler, Tibor (2010), Samuel Štefanovič ako politický mysliteľ v dobe pasivity. *Filozofia* 65/10. 929-938.
- Rapant, Daniel (1943), *Viedenské memorandum slovenské z roku 1861*. Martin. Matica slovenská.
- Maťovčík, Augustín (1992), *Slovenský biografický slovník V. zväzok*. Martin, Matica slovenská.
- Šrobár, Vavro (1927), Československá otázka a „hlasisti“ (K 60. narodeninám dra P. Blahu). *Prúdy* 11/5. 267-276.
- Štúr, Ľudovít (1986), *Dielo II*. Bratislava, Tatran.
- Vajanský, Svetozár Hurban (1967), *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského (Výber z listov z rokov 1860-1890)*. Bratislava, Slovenská akadémia vied.
- Mikulová, Marcela, Mikula, Valér (2006), Svetozár Hurban Vajanský, Vianoce v Turci. In: *Slovenský literárny realizmus II*. Bratislava, Tatran.

MARTINA SALHIOVÁ

Ústav české literatury a knihovnictví, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno, Česká republika
salhiova@seznam.cz

FUNKCE VLOŽENÉ AUTORSKÉ POHÁDKY VE FANTASY TRILOGII VESELY FLAMBURARIOVÉ

This paper is focused on the fantasy trilogy of Bulgarian writer for children and teenagers Vesela Flamburari - МИНА, магииме и бялата стъкленница (2015), МИНА и магията за предсказание (2016) and МИНА и тайната на магииме (2017), in which the various inserted author's fairytales are used in an unusual way, they have not only a retarding effect on the plot of the story, but also they build a new mythic fictional world with four creators.

Key words: fantasy, fairytale, Vesela Flamburari

Bulharská spisovatelka Vesela Flamburariová vytvořila fantasy trilogii o jedenáctileté dívce *МИНА, магииме и бялата стъкленница* (2015), *МИНА и магията за предсказание* (2016) a *МИНА и тайната на магииме* (2017). Nejedná se o obvyklou dětskou fantasy, ale o propojení několika literárních žánrů reagujících na absenci významného rituálu přechodu v současné společnosti, kterým by se dospívající jedinec zařadil mezi dospělou populaci (Karlová 2013: 126-137). Jak uvádí Svatava Urbanová (2003: 269), hrdina se ocitá v neprobádaném fantazijním světě/světěch v nevyhraněné časové rovině/rovinách oproti striktně danému prostorovému a časovému určení v realistním fikčním světě (oblast v okolí Varny během školního roku i vánočních prázdnin). Dívka nepodniká jedinou samoučelnou cestu, v podstatě jde o dvě zcela rozdílné cesty – do nového prostoru (vnější cesta) a ke svému já (vnitřní cesta). „*Vnější pohyb je vnímám jako chůze, jízda, plavba, let za někým a něčím, vnitřně se cesta reflektuje jako hledání, pochybování, bloudění, nalézání*“ (Urbanová 2003: 269).

Fantasy s motivem portálu/úkolu

Tato fantasy trilogie je proložena třiceti pěti autorskými pohádkami, z nichž většina zcela neobvykle proti současné tendenci patří mezi legendární pohádky vytvářející mytologickou vrstvu (a tím i další fikční svět) k jednomu z fantazijních fikčních světů, v němž hrdinové prožívají dobrodružství. Fantasy s motivem portálu/úkolu (Dědinová 2015: 102) je založena na fantastické doméně oddělené od přirozeného fikčního světa hranicí a dostupné skrze portál (např. koš ze spletených větví stromu rovnováhy). Před hlavní hrdinkou leží obtížný úkol, který musí splnit – přinést rovnováhu do světa fantazijní horní říše -do svého rodiště.

Luisa Nováková (2007: 14-16) vyzdvihuje spřízněnost obou žánrů - dětské fantasy a pohádky. Poukazuje na neustálé stírání žánrových hranic mezi fantasy intencionálně určené dětem, umělou pohádkou a příběhovou prózou ze života dětí, ve kterých je dán „*prostor pro vyjádření hlubšího poselství o současném světě nebo o lidském životě jako takovém*“ (Nováková 2007: 16).

Jako základní motiv převzala autorka z bulharské folklorní tradice část legendy o Kmotrově slámě. Folklorní principy rozvedla a vytvořila k nim další rozsáhlé inovace. Příběh vychází z lidového pojmenování Mléčné dráhy, která je nazývána Kmotrovou slámou (Кумова слама).

V jedné z variant lidové legendy kmotřenec ukradl svému kmotrovi (jinde Pánubohu) slámu pro dobytek. I když byl odhalen, nechtěl se přiznat. Prozradila jej sláma, kterou z košů trousil až ke svému stavení. Od té doby hoří na nebi sláma v upomínku toho, že mezi kmotrem/Bohem/nebem a kmotřencem by měly být dobré vztahy. Koncová část legendy je rozvedena do podrobnějších detailů ve většině vložených pohádek (např. hašení kmotrovy slámy).

V prostoru Mléčné dráhy přebývají čtyři Hospodáři (Стопани), kteří řídí chod světů. Jsou otevřeninovým dovednostem a získávají rozmanité zkušenosti. Naučí se postarat o majetek a nepotlačovat nové myšlenky a přání ostatních bytostí/věcí (pohádky o pěti myšlenkách, malém přání, zrnkách hvězdného obilí, novém počátku, pohybu).

Nevměšují se do lidských záležitostí, pouze ojedinele sestupují na zem. Hlavní hrdinka Mína se setká s jedním z Hospodářů a dostává od něj dar. Jejich prostor patří vyššímu řádu, podle Lubomíra Doležela (2014: 22) by se jednalo o fikční svět, který propojuje svět přirozený a nadpřirozený, tzv. svět aleticky dvojdomý, podtyp mytologický, v němž dochází k asymetrii moci a přístupnosti. Obyvatelé přirozené oblasti (zde se jedná ale o nepřirozenou oblast – Zelené říše) jsou vůči vyšším bytostem bezmocní a není jim povolen vstup na jejich území.

V trilogii V. Flamurariové se jedná o opačný přístup. Vyšší bytosti ožívají pouze díky pozemským lidem a dalším bytostem ve vyprávění příběhů, pohádek a legend. Lidé ze Zelených říší nevstupují přímo na jejich území, přesto ho dokáží přetvářet pomocí vyslovených myšlenek.

Při popisu prostoru autorka opět vyšla z folklorní tradice – z dělení světa do tří částí na horní, střední a dolní, přičemž lidský svět jako prostřední svět funguje jako spojnice mezi dalšími světy. Je to spjato s legendou o stromě života, který tvoří spojnici mezi třemi světy. Koruna symbolizuje horní, nebeský svět s nadpřirozenými i skutečnými

obyvateli (ptáky, draky, světci a anděly), kmen je symbolem pro prostřední svět s lidmi a živočichy a kořeny pro dolní, podzemí část s démony (Lalev 2005: 238).

Dolní svět reprezentuje škola pro nadané žáky – Múzy. Podle L. Doležela (2014: 21) by se jednalo o fikční svět realistní, bez kouzelných prvků. Školu navštěvují děti pohybově a hudebně nadané, ale i jedna dívka Mína, která žádné takové schopnosti nemá a je za to často terčem šikany. Má jinou schopnost, jež ji ještě více vyděluje z dětského kolektivu - umí měnit čas a vytvářet časové smyčky. Patří k nejpřednějším kouzelnicím (бояра), jenže v jiném světě, v horní zemi, kam se dostane vlastní neposlušností.

Realistní fikční svět je spjat s vlastní autorky, zmiňován je nejen bulharský jazyk, ale i skutečná místa: Černomoří, nákupy ve Varně, palác rumunské panovnice Balčik. Přesto se nejedná o čistě realistní fikční svět. Ředitelka školy vlastní kouzelnou knihu, ve které je možno přechít budoucnost. Dále zde žijí postavy s nadpřirozenými schopnostmi, které byly nuceny utéci ze Zelených říší.

Teprve v horní zemi Mína a její dva kamarádi ze školy začínají tvořit třetí vrstvu příběhu o prapočátku světů – vyšší svět Hospodářů. V Jeskyni předků lesního národa Mína začne vyprávět svou první pohádku, kterou svět znovu počal, protože nastala rovnováha mezi dobrem a zlem. Zapříčinili ji čtyři nebeští Hospodáři symbolizující čtyři živly: Stařec s dlouhým, předlouhým vousem vystoupil z žilek listů stromu osudu/rovnováhy/životu, Chlapec planoucímá očima vznikl z posledního ohýnku lávy, Dívka s rybím ocasem vyplula z kapky vody, zlatovlasá Žena s okřídlenou košilí vystoupila z větru.

Vznikl třetí svět v blízkosti Kmotrovy slámy, který žije sám pro sebe v lidském vyprávěním a písních. To je jediný možný způsob, jak zachovat paměť národa, u kterého bylo zakázáno vzdělávat se a číst, knihy se pálí na hranicích, mnoha lidem je zcizena duše, a tak se z nich stávají poslušné přízraky - čerlidé. Jak již bylo řečeno výše, průchodnost mezi horním a vyšším světem je velmi omezená, ale zcela nezbytná.

Horní zemi jsou imaginární Zelené říše, které se skládají z mnoha rozmanitých oblastí. Připomínají pozemský svět nedotčený moderní civilizací, patrně svět středověký, plný zeleně, rozsáhlých lesů, vysokých hor, ale také drobných osad ve vnitrozemí i u moře. Vymyká se pouze přelidněné sídelní město s vyspělou architekturou. Město je ovládané chamtivým Černým carem, který vysává zbytek říše, lidé touží po novém městě s novým spravedlivým vládcem.

Vložené pohádky

Na trilogii by bylo možné nazírat jako na rámcový příběh nesoucí třicet pět rozmanitých pohádek, z nichž většina vypráví o skutečných nebeských Hospodářů, stínu Slunečního housera, Kmotrově slámě a věčném hvězdném oceánu, z něhož se vše zrodilo.

Pohádky vypovídají o dovednostech vypravěčů a zpěváků, o úloze vyprávěného příběhu nejen v rodině, ale v celé společnosti bez knih, kde jsou jejich posluchači nejen děti, ale především dospělí lidé. Vložené pohádky mají v trilogii další funkci, mají u fantasy příběhu vytvořit zdání dávné reality, pro kterou bylo typické vyprávění příběhů i návštěvy potulných herců. Oceňováno je nejen umění vyprávět, ale i další umění - hudba, zpěv, tanec a výroba skla, které se stalo nejcennějším platidlem říše.

Pohádky se dají rozdělit do dvou skupin podle stupně zakombinování do fantasy příběhu. V jedné z nich se ocitají úvodní a koncové pohádky, které se od ostatních odlišují tučným písmem a uvedením fiktivní země původu, ve kterých se vyprávěly (říše Funda, Goricvet, Bálga, hlavní město Zelených říší – Bílý hrad). Nejsou spojeny s vlastním příběhem tak jako další pohádky vložené přímo do textu, které protínají dějovou linii, jejíž novou vrstvou se stávají, a často vysvětlují události v komplikovaném horním světě, který se člení na další říše a podsvěty. Přesto tyto úvodní a koncové pohádky nejsilněji vytvářejí zdání pravosti horní říše, protože se jedná o symbolické pohádky.

Úvodní a koncové pohádky

Tři úvodní pohádky o měsíci, o minutce a o chmýří štěstí pocházejí z různých říší, které tvoří jeden rozsáhlý svět – fantazijní horní svět. Teprve v závěru trilogie se čtenář dozvídá, že těchto fiktivních světů je celkem sedm a každému z nich vládne jeho vlastní Hospodáři. Většina motivů z úvodních a koncových pohádek je zopakována a šířeji rozvedena v pohádkách vložených doprostřed textu.

V pohádce o měsíci je kladen důraz na obyčejnou lidskou práci (výroba sýra), která je sama o sobě největším kouzlem. Podobný motiv se opakuje i ve středové pohádce *Приказка за първия стъклар* (Flamburari 2015: 115-116), kdy si člověk jako dar od Hospodářů místo slávy, bohatství a moci vybral umění nového řemesla – výrobu skla.

V pohádce o Minutce byla Malá Minutka ztracena ve velkém Čase. Když poznala smysl svého bytí, ulevilo se jí, i když je jen součástí něčeho velkého. Když poznala, kdo je, začala opět existovat. Tomuto tématu se věnuje i poslední úvodní pohádka o chmýří štěstí. Chmýří štěstí čekalo dlouho, až ho někdo zavolá. Když začalo stárnout, rozhodlo se samo a vskočilo do dívčího srdce. Chmýří štěstí si samo vybralo své štěstí, tak jako to udělala Mína. Protože si Mína pohrávala s časem, poznala část budoucnosti a ocitla se před velkým rozhodnutím, zda ji pozměnit, anebo nechat být.

Koncové pohádky se vyznačují stejnou grafickou úpravou jako úvodní pohádky. První pohádka pocházející z říše Funda popisuje příběh osamocené uhlíky, který opustil rodné ohniště a touží po návratu do svého světa. Ve druhém dílu pohádka z říše Goricvet vypráví o moudré želvě, která hledá životní cestu. Pouze cesta, kterou si vybere sama, je ta pravá. Poslední koncová pohádka pochází z hlavního města Zelených říší – Bílého hradu. Strom vypráví

osamocenenému ptáčku o svém životě a nesplněném přání vyprávět příběhy. Ten se rozhoduje na stromu s listy plných drobných příběhů vystavět hnízdo a založit rodinu.

Pohádky symbolicky zobrazují, že některá přání nelze splnit, a přesto je třeba se rozhodnout pro další život, ve kterém může být přání splněno, aniž si toho povšimneme, dokud nám to někdo druhý nepřipomene.

Středové pohádky

Pohádky, které jsou vloženy doprostřed textů, mají jinou funkci. Kromě první Míniiny pohádky o počátku věků jsou pečlivě odděleny od ostatního textu, je uveden jejich název, vypravěč/zpěvák a posluchačstvo. Některé z nich jsou symbolické, etiologické, zvířecí, novelistické pohádky s absentujícím/potlačeným kouzelným prvkem, ale většina patří do skupiny legendárních a mytologických pohádek popisujících dění v nebi. Jedná se o velkou nebeskou hru, ve které byly rozdány úlohy všem tvorům horní říše, přičemž v každé skupině se může vyskytnout kouzelník, který může mít dobrý, ale i špatný charakter.

V celé knize je významný rostlinný symbol, především strom. V první Míniině pohádce vše začalo růstem dvou křehkých zelených listů, z nichž se stal strom rovnováhy dobra a zla. Na něm byly původně zavěšeny dva poháry – černý a bílý. Černý car bílý pohár zničil a vládne pomocí černého. Na tomto stromě je také umístěn portál - nevyzpytatelný koš, který umožňuje přesun mezi dolní a horní říši.

Pohádky jsou přesně zacílené na fikční posluchačstvo. Jednu z pohádek o lidském charakteru – *Приказка за петте малки мислички* (Flamburari 2015: 150-152) děti dostávají za domácí úkol naučit se nazpaměť. Mína si filozofující pohádku osvojí, protože je jí myšlenkově blízká, ale chlapci si zapamatují jinou pohádku *Приказка за двата кестена* (Flamburari 2015: 204-208). Nakonec se dozvídají její správný konec, je totiž o nich a o jejich úloze v magickém světě. Stanou se slunečními pastýři s nesmírnou mocí.

Také Černý car naslouchá pohádkám. Dokáže zneužít písně staré hradní kuchařky a pomocí kouzla jednoho z Hospodářů ničí odbojné osady. Zasypává je kameny, tak jako Stařec s dlouhým, předlouhým vousem hasil na nebesích nezvladatelnou hořící Kmotrovu slámu.

Závěr

Děj příběhu se odehrává v rozmezí tří let, především v době zimních prázdnin, kdy ostatní spolužáci odjeli domů na prázdniny. Právě během vánočního a novoročního času dochází k přesunům do jiné říše. Mína tak vlastně také odchází domů, jenže ne na prázdniny, ale do boje s Černým carem: *За това те наричат Ницото – проумя малката, - не можеш да измислиш нищо, не виждаш нищо. Не чувстваш различни възможности, които ти предлага светът* (Flamburari 2017: 278).

Černý car musí být poražen, a proto se Mína uchyluje k poslední možnosti - usiluje o zánik stávajícího světa, aby mohl vzniknout jiný. Nový rok přináší naději na stvoření lepšího světa. Pro Mínu je tento boj velmi obtížný, zlo totiž představuje bytost, která by měla být dítěti nejbližší – vlastní otec.

V trilogii je použito aktualizace folklorní pohádky, legendy a mýtu skrze žánr fantasy, jsou nejen zdrojem inspirace, reinterpetovány, oživeny a zasazeny do nového kontextu, ale i posunuty dále ke vzniku vložené autorské pohádky, která zastřešuje funkce všech tří výše zmíněných žánrů v podobě autorské legendární pohádky, autorské mytologické pohádky a autorské imitativně-inovační pohádky.

Literatura

- Dědinová, Tereza (2015), *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*. Brno, Masarykova univerzita.
Doležel, Lubomír (2014), *Hereterocosmica II. Fikční světy postmoderní české prózy*. Praha, Karolinum.
Flamburari, Vesela (2016), *Mína i magijata za predskazanie. Vtora kniga*. Sofija, Em BiDži Tojs EOOD.
Flamburari, Vesela (2017), *Mína i tajnata na magiite. Treta kniga*. Sofija, Em BiDži Tojs EOOD.
Flamburari, Vesela (2015), *Mína, magiite i bjatala stáklenica. Párva kniga*. Sofija, Em BiDži Tojs EOOD.
Karlova, Jana (2013), *Slavnostia rituály jako zpráva o obrazu světa*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
Lalev, Canko (2005), *Goljama kniga na bǎlgarskite mitove i legendi*. Sofija, PAN.
Nováková, Luisa (2007), Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: *Současnost literatury pro děti a mládež. Liberec 29. – 30. března 2007*. Liberec, Bor.
Urbanová, Svatava (2003), *Meandry a metamorfózy dětské literatury*. Olomouc, Votobia.

MAĐARSKI PRIMJERI I UTJECAJI U JEZIČNOJ POLITICI HRVATSKOG ILIRIZMA³⁷

The language policy, ideas and thoughts of the Hungarian national awakening didn't only delivered results for the Hungarian nation, but the aspirations of neighboring nations were also affected. Since many great thinkers of the Croatian Illyrian movement studied in Hungary, spoke in Hungarian and participated in the work of the Joint National Assembly, it is clear that they adopted by the Hungarians thoughts. The Hungarian national awakening happened several decades ahead of the Croatian Illyrian movement, Illyrians could view samples in the happenings in Hungary, their struggles for the national language were example for them. From the Hungarian language reform, language cultivation efforts they took over a lot of thought, seen as an example of the work of Hungarians and recognized the struggle of Hungarians for the national language and national freedom.

Key words: Croatian Illyrian movement, language policy, national awakening

Jezična politika, misli i ideje u doba mađarskog narodnog preporoda donosili su puno promjena i rezultata za mađarski narod, ali imali su snažan utjecaj i na težnje susjednih naroda. Velik broj ilirskih mislioca je studiralo u Mađarskoj, razumjeli su mađarski jezik, odnosno sudjelovali u radu zajedničkog parlamenta stoga su bili svjedoci mađarskih događaja. (Lukács–Kálec–Simon 2013: 10). Mađarski narodni pokret dogodio se nekoliko desetljeća prije nego ilirski narodni pokret. Tako se podrazumijeva da su Ilirci gledali na mađarske jezične borbe i mađarsku jezičnu obnovu kao uzorak. Slika ovog doba nije tako jednostavna. Cilj Iliraca i Mađara je bio isti, željeli su stvoriti jedan moderan narod i za to jedan moderan književni jezik. Prepreke nisu nastale za Iliraca samo zbog Bečkog dvora, nego jezična politika Mađara je imala veliki utjecaj na njihovu jezičnu politiku. Ilirci su branili svoj jezik i od germanizacije i od mađarizacije. S jedne strane su Ilirci priznali i pohvalili mađarske jezične borbe i to što su mađari helyett Mađari napravili za svoj narod. S druge strane bili su protiv širenja mađarskog jezika i mađarizacije, naime brinuli su se za slobodu vlastitog naroda. Imali su strah za gubljenje municipalnih prava i u mađarizaciji vidjeli su smrt naroda i narodnog jezika. Na području politike su nastale intenzivne borbe, ali od mađarske jezične reforme preuzeli su puno primjera.

Od 18. stoljeća su ideje francuskog prosvjetiteljstva procurile u cijelu Europu. (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 542). Za vrijeme Franja I. nije bilo moguće otvoreno, na političkoj razini se boriti protiv vlade, jezik je ostao jedini nositelj borbe (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 542). Borba za zajednički, nacionalni jezik je postala i borba protiv feudalizma (Deme 1955: 12). Male nacije koje su nekad imale samostalnu državnost, kao Mađari i Hrvati, posebno su potaknule ideje prosvjetiteljstva, razbudile su ih iz duhovnog sna, njihova jezična obnova je bila povezana s narodnim preporodom (Nádor 2002: 58).

Mađarsko jezično pitanje je već na kraju 18. stoljeća dobilo iznimnu važnost. 1790. g. u radu *Panonski Feniks* Samuela Decsyja jezični pokret je prvi put postao politički program (Mikó 1943: 5). Položaj mađarskog jezika je bio stalno pitanje u mađarskom parlamentu, ali do 1825. godine donosili su samo tri zakona.

Ideja hrvatskog kao službenog jezika se pojavila prvi put 1790 godine (Sokcsevits 2011: 253). Hrvati su slijedili uzorak Mađara, pa su i oni započeli svoju borbu za narodni jezik i za narodni preporod. Od 1805. godine pitanje hrvatskog službenog jezika je stalno sudjelovalo pred Sabora (Nádor 2002: 70).

Duhovni su prethodnici težnje za moderan i služben hrvatski narodni jezik se pojavili već nekoliko desetljeća prije narodnog preporoda i Ilirizma (Sokcsevits 2011: 302). Na području politike jezičnu borbu su pratile prepreke, ali u praktičnom jezičnom radu možemo vidjeti puno sličnosti u težnjama Mađara i Hrvata, Hrvati su preuzeli puno primjera od mađarskih jezikoslovaca.

Motiv mađarskog i hrvatskog jezičnog preporoda je bio isti, tj. nova situacija koju su stvorile promjene u duhovnom životu društva (Nyomárkay 2007: 186). Gospodarsko i društveno stanje nisu bila na razini društva zapadne Europe (Fábián 1984: 30). Gospodarska modernizacija i promjene su zahtjevale upotrebu novih riječi. Na područjima gospodarstva, prava, kulture nije postojao pogodan vokabular. Potrebno je bilo napraviti jedan takav književni jezik koji pristaje izazovima novog doba (Korompay 2003: 697).

Rječnici i gramatike koji su pisani u duhu mađarskog jezičnog preporoda napravljeni su nekoliko desetljeća ranije kao slični radovi kod južnoslavenskih naroda. Hrvati su u tvorbi neologizama posudili puno mađarskih termina. Možemo naći mađarske riječi i među posuđenicama i prevedenicama također (Nyomárkay 2007: 186). U mađarskoj i u hrvatskoj jezičnoj obnovi dominira puristička tendencija. Kod Hrvata ta tendencija je bila toliko jaka da su htjeli izraziti na materinskom jeziku svake već postojeće ili nove riječi koje su bile stranog podrijetla (Nyomárkay 2007: 187).

---

³⁷ Rad je nastao u okviru OTKA natjecaja profesora Istvana Lukacs br. 104630 „The Role of the Hungarian Connections and Examples in the Development Process of the Croatian Illyrian Movement”.

Kod Hrvata jezik je isto najvažniji, naime jezik je domovina, domovina je jezik, poveže nas sa precima (Vince 2003: 210). Iako je Ilirizam već na početku bio politički pokret, u kojem ne možemo odvojiti politički i kulturni dio, ali na početku deklariran cilj je bio napraviti zajednički južnoslavenski jezik i gramatiku bez političkih misli. 1842. godine Vukotinović u radu *Ilirizam i kroatizam* piše o tome da Ilirizam u političkom značenju ne postoji. (Nyomárkay 2007a: 169).

Mađarsko-hrvatska jezična bitka se pojavila i u književnosti. U ilirskim novinama često upućuju na mađarske primjere (Sokcsevits 2011: 305). Mišljenje Hrvata o Mađarima je dvostrano. S jedne strane su cijenili borbu i težnju Mađara za svoj materinski jezik i preuzeli su puno primjera od praktičkog jezičnog rada. Preuzeli su i više gospodarskih i društvenih novosti koje su se pojavile kod Mađara prije nego kod njih. Poštovali su rad Istvána Széchenyija, u težnjama za osnivanje časopisa Ljudevita Gaja možemo naći učinak Széchenyiovog časopisa *Jelenkor*. (Lukács–Kálec-Simon 2013: 10) U Draškovićevoj *Disertaciji* isto se vidi učinak Széchenyija što se tiče slučaja kredita, industrije i trgovine. Drašković je znao mađarski tako je moguće da je čitao *Hitel* i mogao se inspirirati (Sokcsevits 2011: 308).

A s druge strane Hrvati su se bojali da izgube svoja municipalna prava, svoj jezik i tako da izgube i cijeli narod zbog fanatične mađarizacije. Stoga su imali negativno mišljenje o mađarskom narodu. Takva dvostrana slika se pojavljuje i u poeziji Titusa Brezovačkog. Mađari se ponašaju jako agresivno zbog uvođenja svog jezika, priznaje da je mađarski narod slavan, ali nije slaviji od Slavena (Sokcsevits 2011: 251).

Ova dvostranost se osjeća i u esejima i radovima mislioca doba. Ivan Derkoš u radu *Duh domovine nad sinovima svojim koji spavaju* koji je bio objavljen 1832. g. mađarski jezični preporod i jezični rad je uzao kao pozitivan primjer (Lukács–Kálec-Simon 2013: 52). Kritizira način jezičnog rada kojem prema njegovom mišljenju potpuno nedostaje redovnost koju zahtijeva znanost.

Od 1792. je Ivan Drašković surađivao u radu zajedničkog parlamenta i tako mogao pratiti mađarski preporod. Prethodnik svoje Disertacije (*Disertatia ili razgovor darovan gospodi poklisarom*) je bio sve jači mađarski pritisak na mađarski kao službeni jezik. Kao refleksija na tu pojavu piše prvi opsežan rad Ilirizma (Lukács–Kálec-Simon 2013:27). Želi uvjeriti saborske zastupnike, zato spominje zajedničku slavnu prošlost. (Lukács–Kálec-Simon 2013:31). Priznaje to da svaki narod ima pravo koristiti svoj jezik i na tom jeziku pisati svoju književnost, ali iz toga ne slijedi to da Mađari mogu to i Hrvatima nametati s kojima inače žive u savezu. Hrvati moraju slijediti dobar mađarski primjer, ali i oni imaju isto svoj narodni jezik koji je sposoban za kulturu, tako svoj jezik trebaju razvijati isto kao i Mađari (Lukács–Kálec-Simon 2013:36).

Saborski govor 02. 05. 1843. Ivana Kukuljevića Sakcinskog ima povijesno značenje. Njegov govor je bio prvi u Saboru koji nije zadržan na latinskom jeziku nego na hrvatskom štokavskom narječju. Oštro je napao mađarski nacionalizam, ali i hrvatsko plemstvo zato nije napravio korake protiv mađarskih fanatičara (Šidak 1988: 145). Priznaje marljiv rad Mađara za svoj jezik i spominje jedinstvenost kao uzor (Novak 2012: 404), ali to su mogli izgraditi zahvaljujući žrtvama koje su podnijeli Hrvati (Novak 2012: 406). U govoru 07.10. 1843. u velikom spravištu zagrebačke županije negativno opisuje Mađare jer žele se ponašati kao veliki europski narod, ali nisu europeizirali svoju azijsku narav. Napada fanatične težnje ali u svoje prijatelje ubraja Mađare umjerenih nazora. (Novak 2012: 409).

Ivan Mažuranić koji je završio srednju školu u Rijeci, a gimnaziju u Sambotelu, prve poezije pisao je na mađarskom jeziku (Lukács–Kálec-Simon 2013: 133), u političkom pamfletu poziva Mađare na razgovor u danima revolucije u ime slobode, jedinstva i bratstva (Lukács–Kálec-Simon 2013: 134). U radu *Hervati Magjarom* piše o tome da oba naroda se bore za iste ciljeve. Mađari više se ne bore samo za svoj narod i za svoj jezik nego i za slobodu i jedinstvo za svakoga, tako su stavili narodnu borbu u europsku dimenziju (Lukács–Kálec-Simon 2013: 136). U radu Mažuranić inzistira suradnju za zajednički cilj, za narodnu slobodu (Lukács–Kálec-Simon 2013:140).

Prema tim primjerima može se vidjeti da jezična politika za vrijeme mađarskog narodnog preporoda imala je velik utjecaj na hrvatsku jezičnu politiku. Hrvati su branili svoj jezik i od Mađara i od Bečkog dvora. U tom razdoblju obrana jezika značila je i obranu naroda. Protiv širenja mađarskog jezika Hrvati su pokušali napraviti sve moguće, naime u tome su vidjeli smrt svog jezika i naroda. Od težnja mađarskog jezičnog rada uzeli su puno misli i primjera i cijenili su rad Mađara za svoj materinski jezik i slobodu naroda.

Literatura

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán (1967): *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Deme László (1955): *A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért*. In: Pais Dezső. *Nyelvünk a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fábián Pál (1984): *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest, Gondolat.
- Korompay Klára (2003) *Helyesírástörténet*. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc: *Magyar Nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 697–733.
- Lukács István–Kálec-Simon Orsolya (2013) *Az illír mozgalom. A horvát nemzeti megújulás*. Budapest, Eötvös Collegium.
- Mikó Imre (1943): *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. In: *Erdélyi Tudományos Füzetek* 1943: 160. szám. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása.
- Nádor Orsolya (2002): *Nyelvpolitika*. Budapest, BIP.
- Novak, Kristian 2012: *Višejezičnost i kolektivni identitet Iliraca: jezične biografije Dragolje Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb, Rijeka, Srednja Europa; Filozofski fakultet.
- Nyomárkay István (2007): *Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben*. Nyr. 131 (2007) 185–195. <http://nyelvor.c3.hu/period/1312/131206.pdf> [2015.11.06.]

- Nyomárkay István (2007a): *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest, ELTE BTK. Szláv Filológiai Tanszék.
- Šidak, Jaroslav (1988): *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*. Zagreb, Školska knjiga. Stvarnost.
- Sokcsevits Dénes (2011): *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus Könyvek.
- Vince, Zlatko (2002): *Putovima hrvatskog književnog jezika: lingvističko- kulturpovjesni prikaz filoloških škola i njihov izbora*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske.

PETER SASÁK

Prešovská univerzita v Prešove, Prešov, Slovenská republika
peter.sasak@ff.unipo.sk

Športová publicistika denníka Pravda v 50. rokoch 20. storočia

The main objective of this paper is the explanation of development in sports journalism after the change of the political order in Czechoslovakia after 1948. The paper focuses primarily on analytical genres what illustrate the priority themes and the approach to the processing of information by the evaluation elements and comments. In 1948 Pravda was the main print medium of the Communist Party of Czechoslovakia and it built a new journalistic elite and culture at the commencement of socialism. Since its inception, sport has been an important tool of manifestation of social and cultural changes. Analytical genres are, by their nature, a good illustrator of these changes and, in their occurrence, content and processing, they can reliably illustrate the main trends in journalism. The paper is apart of the research of sports commentary in Slovak print in Slovak periodicals. This is one of the first research projects focusing on sport journalistic, because diachronic research of sport journalistic have not had much research attention so far.

Key words: Journalism, Print, Analytical genres, Socialism, Pravda

Úvod

Novinárske žánre sú hneď po literárnych žánroch najviac skúmanými a najkomplexnejšie charakterizovanými. Napriek ich dlhodobému skúmaniu dodnes existujú v ich v interpretáciách rozdiely naprieč časom aj priestorom. Dôvodom je premenlivosť vlastností žánrov, o ktorých Slančová (1996, s. 115) uvádza, „[...] že každé jazykové spoločenstvo si utvára vlastný súbor žánrových noriem,“ pričom je to norma pomerne ustálená, ale zároveň variabilná. Práve variabilita žánru vedie k jeho ľahkej tvárnosti, ale existujú aj žánre, ktoré si v praxi udržiavajú pomerne trvalé konštitučné vlastnosti (Kraus, 2013).

Mistrík v knihe *Žánre vecnej literatúry* (1975) odvádza pôvod komentára a úvodníka zo správy, ktorá svojimi vlastnosťami vytvorila základ na vznik analytických žánrov. Pritom upozorňuje na skutočnosť, že analytickosť v žánroch aj samotné analytické žánre vznikajú rozvojom novinárstva z dôvodu nutnosti názorovo sa odlišovať a využívať obsah na presvedčanie a agitáciu. *Malá encyklopédia žurnalistiky* (Jacz, 1982) opisuje hlavný z analytických žánrov, komentár, ako žáner, ktorý si svoju podobu získal v anglickej a francúzskej tlači v druhej polovici 19. storočia a v slovenskej tlači sa objavuje s oneskorením ešte za čias Rakúsko-Uhorska v silne politickom časopise *Pešťbudínske vedomosti*. Rovnako ako vtedy, aj dnes je politický komentár najrozšírenejším a najdynamickejšie sa vyvíjajúcim subžánrom (za subžáner považujeme rôzne žánrové typy vychádzajúce zo žánra, ktorý ich združuje), ale postupne sa na stránkach novín udomácnil aj ekonomický, aj športový komentár.

Rozdielnosťami v práci a prístupe novinárov v jednotlivých redakciách alebo sekciách môžu vzniknúť zaujímavé žánrové odchýlky sťažujúce presnú charakteristiku žánrov. Je logické, že politika, ekonomika, ako aj šport sivžadujú odlišný prístup tvorby textu.

Šport je dodnes v mediálnom aj lingvistikom výskume okrajovou témou. Korene tohto hendikepu siahajú až do anglo-amerického tradície novinárstva, kde sa športové redakcie v rámci seriózných denníkov označovali aj názvom *Toy Department* (v preklade *hračkárske oddelenie*), často z dôvodu, že športoví redaktori nemali patričné žurnalistické vzdelanie (Rowe – Stevenson, 1995). Je možné, že vyššie spomínané fakty prispeli k zníženému záujmu výskumníkov, ktorí sa skôr venovali profesionálne vyššie hodnotenej politickej žurnalistike.

Analytická publicistika

V príspevku aplikujem trichotomické členenie publicistických žánrov, ktoré vo svojich prácach opisujú Mistrík (1975), Žilka (1987) a Veľas (2000). V kontraste s dichotomickým modelom novinárskej žánrológie je trichotomický model precíznejší v diferenciacii a opise jednotlivých žánrových skupín (Gladiš, 2015).

„[S]o zreteľom na to, ako jednotlivé žánre preberajú a uplatňujú jazykovo-kompozičné prostriedky z iných štýlov, črtá sa v publicistickom štýle výrazná trichotómia s takouto štruktúrou: 1. spravodajské žánre, 2. analytické žánre, 3. beletristické žánre. [...] Vnútorňa integrácia je podriadená dominantnej informatívnej funkcii publicistického štýlu takou mierou, že črta informačnosti silno poznačuje všetky žánre a útvary publicistického štýlu“ (Mistrík, 1977, s. 149).

Mistrík (1997) uvažuje aj o plynulom prechode medzi žánrami, ktorých hranice sú flexibilné. Preto niekedy nastávajú problémy s jednoznačným priradením žánru do nadradenej skupiny a v literatúre sa niektoré žánre objavujú u rozličných autorov v odlišných skupinách. Napríklad Mistrík (1975, 1977, 1997) vo svojich publikáciách radí glosu do skupiny analytických žánrov, kým Veľas (2000), Tušer (2010) a Gladiš (2015) radia glosu medzi beletristické žánre publicistiky.

Ide tu o vnímanie a určenie hlavných znakov konkrétneho žánra, ktoré sa môžu líšiť v rámci jeho reálneho stvárnenia. Do tvorivého procesu pritom vstupuje individuálny štýl autora, zámery redakcie, povaha a množstvo dostupných informácií, ale aj ďalšie okolnosti.

Všeobecne sa za zakladajúce žánre analytickej publicistiky pokladajú komentár a úvodník (Páral, 2013).

Funkciou komentára „je rozobrať, objasniť, vysvetliť a zovšeobecniť aktuálnu, spoločensky závažnú otázku (tému, udalosť či jav) a zaujať k nej jasne formulované a zdôvodnené stanovisko. Komentár nadväzuje na už známu, základnú spravodajskú informáciu. Autor (komentátor) argumentuje, presvedča a konfrontuje protichodné názory, dáva odpovede na hypotetické otázky recipientov a usiluje sa ich presvedčiť o správnosti svojich stanovísk a argumentov“ (Gladiš, 2015, s. 52 – 53).

„Makrokompozične sú v ňom výraznejšie zastúpené znaky výkladového slohového postupu, ktoré sa uplatňujú ako keby na pozadí základného – informačného slohového postupu. Mikrokompozične je kompaktný s náznakmi klasickej trichotomickej štruktúry, pričom z hľadiska informačnosti sú zväčša dôležitejšie začiatkové časti, z hľadiska intencie sa miera závažnosti zvyšuje smerom ku koncu útvaru. Proti spravodajským textom je v komentári posilnená intenciálna funkcia, autor je v texte výraznejšie prítomný a prostredníctvom hodnotiacich prostriedkov rozličnej škály pôsobí na percipienta sugestívnejšie“ (Slančová, 1996, s. 143).

Vo svetle aktuálneho spoločenského zriadenia je veľmi dôležité poukázať na plasticitu žánrov a ich schopnosť prispôbovať sa dobe a dobovým požiadavkám. Upozorňuje na to aj Bohumil Pečinka (2013, s. 51), keď píše, že „[...] komentár je výsledkom pretnutia troch vecí: prevládajúceho spôsobu myslenia v tej či inej krajine, ducha doby, ktorý ovplyvňuje štýl, a nakoniec autorskej originality.“ Pritom jeho slová sú aplikovateľné na všetky žánre všeobecne, rovnako aj na analytické žánre, ktorých vznik vlastne podnietila potreba rozširovať strohé správy o názory, argumenty a nadhľad.

Športová žurnalistika na území Slovenska v 50. rokoch 20. storočia

Slovenská tlač sa mohla prvýkrát slobodne rozvíjať až vznikom prvej Československej republiky v roku 1918. Do roku prvej významnej ideologickej zmeny v roku 1938 prešla búrlivým vývojom, k čomu v nemalej miere prispela aj súťaživosť politických strán, keďže väčšina periodík bola v rukách politických strán (Rosenbaum, 1980). Prioritou preto zostávali politické, hospodárske a sociálne témy, ale v snahe zaujať masy sa postupne noviny diferencovali a prebrali všetky prvky západnej tlače, medzi nimi aj športové rubriky. Už od 30. rokov boli informácie z prostredia športu neoddeliteľnou súčasťou novín. Opätovná dynamika rozvoja novinárstva sa naštartovala po medzivojnovom období, ale v roku 1948 sa februárovým prevratom opäť pribrzdila a podriadila politickým cieľom.

„Februárové víťazstvo *Komunistickej strany Československa* [kurzivu doplnil P.S] prinieslo zároveň koniec živelnosti vo vydávaní periodickej tlače a začiatok plánovitého budovania systému socialistickej tlače“ (Rosenbaum, 1980, s. 646). V skratke to zahŕňalo úplné prehodnotenie celého trhu s tlačou a jeho zmenu na centrálnu ovládanú a plánovanú odvetvie. Orgány *Komunistickej strany Československa* rozhodli o územnej pôsobnosti periodík, ich názvoch, zameraní aj náklade a všetky budúce zmeny muselo odsúhlasiť *Povereníctvo informácií a osvety*. Striktne sa obmedzovalo aj hospodárenie s papierom ako so vzácnou surovinou, preto mali periodiká jasne daný počet strán a ten nemohol prekračovať ani najvýznamnejší denník *Pravda*.

„V období medzi rokmi 1950 – 1956 vznikla väčšina novín a časopisov, ktoré [boli] základom systému periodickej tlače“ (Rosenbaum, 1980, s. 649). Roky 1956 – 1960 priniesli vznik ďalších špecializovaných magazínov a novín, utriedila sa aj pôsobnosť regionálnej tlače, ale celé odvetvie stále sužoval nedostatok papiera. V 50. rokoch tvorili kostru tlače denníky *Pravda*, *Smena* a *Rolnícke noviny*, ktoré vznikli v uvedenom poradí, doplnené o regionálny denník *Východoslovenské noviny* a bratislavský *Večerník*. Tieto tituly doplnili týždenníky *Život*, *Svet socializmu*, *Štart*, *Slovenka* a *Roháč* spolu s národnostnou, podnikovou a pomaly sa objavujúcou záujmovou tlačou (Rosenbaum, 1980). Počet a pestrosť periodík stále nedosahoval predvojnové obdobie, keď len na území Slovenska vychádzalo vyše 250 periodík (Tušer, 2010). Denník *Československý šport* sa zriaďuje až v 60. rokoch, a preto o denných športových udalostiach informuje v tejto dobe denná tlač (Rosenbaum, 1980).

Z tohto dôvodu sme sa naskúmanie rozhodli vybrať reprezentačný denník s celoslovenskou pôsobnosťou – *Pravda*. V medzivojnovom období sa športovej tematike venovali už všetky významné denníky (*Slovák*, *Slovenské noviny*) a medzi nimi aj *Pravda*. Vo svetle diachrónneho výskumu vývoja športu na stránkach slovenskej periodickej tlače, ktorá tvorí súčasť mojej dizertačnej práce, som bol zvedavý, do akej miery sa modifikoval prístup k spracovaniu a informovaniu o športových udalostiach oproti predchádzajúcim skúmaným obdobiam.

Totalitarizmus a jeho vplyv na žurnalistiku

A. James Gregor (2015) v publikácii *Totalitarizmus a politické náboženství* poukazuje na fakt, že každý totalitný politický systém má snahu legitimizovať sa cez náboženstvo alebo ho nahrádza svojou ideológiou. Slovenské novinárstvo prešlo za desať rokov medzi rokmi 1938 – 1948 dvoma rozdielnymi totalitnými režimami. Kým medzi rokmi 1938 – 1945 vládla silne klerikálna *Hlinkova slovenská ľudová strana* presadzujúca nacizmus podľa nemeckého vzoru, tak od februára 1948 sa k absolutistickej moci dostáva *Komunistická strana Československa*. Ide pritom o súperiace a diametrálne odlišné politické prúdy, preto je jasné, že aj v presadzovaných témach a mediálnej politike bol prítomný rozdiel. Napriek tomu majú tieto ideológie väčšinové črty spoločné.

„Vzhľadom na politické prostredie totalitného štátu je každá opozícia údajne produktom buď nevedomosti, alebo zlovoľe – a teda vyžaduje prevýchovu alebo potrestanie. Totalitári, podnecovaní nepotlačiteľným presvedčením o správnosti svojej veci, sa cítia nútení mobilizovať pre svoje poslanie všetkých ostatných. Snažia sa získať úplnú kontrolu nad všetkými aspektmi bežného života a konania. Tento cieľ dosahujú prostredníctvom monopolnej kontroly [...]“ (Gregor, 2015, s. 17 – 18).

Práve spomínaná kontrola nad všetkými oblasťami života a trestanie neposlušnosti je spoločnou črtou oboch režimov, čo sa silno prenieslo aj do žurnalistickej práce. Niektoré novinárske osobnosti sa zdiskreditovali spolupracou s ľudáckym režimom, a preto boli komunistickou stranou odmietaní. Zároveň nastáva nedostatok odborníkov a silná cenzúra, ktorá poľavuje až v roku 1956 po odsúdení silného kultu osobnosti (Tušer, 2010).

Šport v denníku Pravda s dôrazom na analytické žánre

Výskum sa zamerával na čísla vydávané v roku 1953, 1954 a 1955, keď boli ešte tlaky na zavádzanie nových, prevratových myšlienok najsilnejšie. Zo skúmaného obdobia boli do výskumnej vzorky vybrané všetky čísla. Hľadali sa v nich novinárske výstupy venujúce sa športu a ukázalo sa, že formačný tlak *Komunistickej strany Československa* tiež nedokázal vytlačiť šport z celoslovenského denníka, hoci ten bol prioritne zameraný na politiku. Tu možno spomenúť dôležitosť prepojenia športu a propagandy, keď aj Beck a Bosshart (2003, s. 25) píšú, že „[n]iekoľko výskumov preukázalo, že recipienti často považujú športovcov za predstaviteľov spoločenského a politického systému svojej krajiny.“ Pripomínajú aj ďalšie vplyvy športu na verejnosť, a to vytváranie pocitu jednoty, úspechu, spolupatričnosti a schopnosť odlákať pozornosť od každodenných starostí. „Veľký záujem politikov o šport je možno napojiteľný na fakt, že šport je napriek všetkému apolitický“ (Beck – Bosshart, 2003, s. 25).

Napriek tomu sa v *Pravde* ukazuje malý záujem o šport a hlavne o obsilnejšie informovanie o športových udalostiach, čo je usúvzťažiteľné s prísne limitovaným rozsahom spôsobeným nedostatkom papiera. Oproti medzivojnovému obdobiu sa športové rubriky zredukovali a takmer úplne vymizli analytické žánre. Využívajú sa prevažne spravodajské žánre, hlavne správy, ktoré majú vždy aj silné agitačné ladenie.

Po analytickej publicistike siahajú redaktori novín najčastejšie, keď upozorňujú na neželané javy a prístupy, kritizujú ich a odradzujú od nich. Často sa kritizujú osoby, ktoré podľa redakcie bránia rozvoju socialistického športu, správajú sa kapitalisticky, buržoázne a ziskuchtivo, ukazuje sa pritom na spiatocníctvo a prekonanosť týchto vlastností. Redakcia sa nebráni ani tendenčnému aplikovaniu faktov pri možnosti načrtnúť lepší stav československého športu oproti kapitalistickým krajinám. Je pritom jasné, že tieto témy sa objavujú viac pri porovnávaní sa so zahraničím a domáce neželané osoby a príklady sa bagatelizujú a pripisujú úzkej skupine jednotlivcov označených za spiatočníkov a rozvracačov. Skôr sa upozorňuje na úspechy, ktoré sú pripisované politickému a spoločenskému zriadeniu a ich cieľ je budovať spolupatričnosť, čo je hlavným zámerom všetkých ideológií (Gregor, 2015).

Analytická publicistika vo svojej prirodzenosti musí nejaký jav rozoberať a podrobovať ho analýze, následne sa k nemu zvykne vyjadriť stanovisko. Paradoxne sa v denníku *Pravda* objavujú analytické tendencie veľmi zriedkavo. Gregor (2015) pripomína všeobecnú jednotu spoločnosti, ktoré chcú totalitné režimy naokoudržať. Keby na problémy pri transformácii spoločnosti na komunistickú periodiká ukazovali, mohlo by to narušovať morálku s posilňovať odpor. To je dôvod, prečo sa množstvo akcií na odstránenie nepohodlných organizácií a osôb deje v totalitách bez verejnej prezentácie a výskyt odporu sa bagatelizuje a popiera. Lepším je zachovávať všeobecné zdanie jednoty.

Za celé skúmané obdobie sa v *Pravde* objavilo len pätnásť novinárskych výstupov začlenených medzi niektoré zo žánrov analytickej publicistiky. Toto číslo je veľmi nízke. Aj tematicky sa v nich častejšie objavuje kritika, ktorá smeruje k všeobecnej ľahostajnosti a potrebe jej odstránenia pri domácich témach. Pri medzinárodných témach a informovaní o dianí v zahraničí sa ukazuje na nesympatické a nelichotivé aspekty v športovej oblasti v nesocialistických a nekomunistických krajinách, ako diskriminácia Afroameričanov v USA, ziskuchtivosť majiteľov zahraničných mužstiev a klubov.

Tendenčnosť vynikajúco ilustruje príklad článku s titulkom *Pán Martin Mayer a 3:2*, ktorý sa objavil vo vydaní zo dňa 29. marca 1955.

„*Nie je nijakou zvláštnosťou, že kapitalistická tlač uverejňuje takmer denne rozličné vymyslené ohováračky o živote v Československu, pričom „nezabúda“ ani na našu telovýchovu a šport, ktorých úspechy sú jej trňom v oku. Niet sa čomu čudovať, veď za peniaze sa splní každá žiadosť chleboдаря. [...] Autor sa vo svojom článku okrem iného zaoberá aj situáciou nášho futbalu, o ktorom píše, že je ďaleko za úrovňou predvojnového futbalu v ČSR. [...] Pritom sa neštíti ani takých výmyslov a nehorázností, ako že „československí futbalisti majú vo svojich šatniach namiesto fotografií svojich žien a milých fotografie československých štátnikov,“ [...] Na druhej strane však pán Maier vo svojich „článkoch“ zabúda na neutešenú situáciu v rakúskom futbale, ktorý sa stále viac a viac dostáva do rúk špekulantov a obchodníkov so športom.“*

V štýle písania a celkovom poňatí tohto stĺpčeka sa ukazujú hlavné nedostatky a problémy analytickej publicistiky v denníku *Pravda* aj v totalitnom prostredí, ktoré nie je naklonené vlastnej kritike a skôr upozorňuje na problémy iných. Analytické žánre sú hojne využívané v politickom boji a pri agitácii a presvedčovaní recipientov v politicky pluralitnom prostredí, ale totalita už svoj boj vyhrala a analytický prístup k niektorým témam by jej mohol skôr škodiť.

Záver

Je veľkou škodou, že vysoko rozvinutá športová publicistika v medzivojnovom a povojnovom období musela ustúpiť politickým záujmom. Zároveň sa ukazuje, že súťaž o čitateľa prospieva kvalite novín, kým striktná regulácia, naopak, vedie k zakrpateniu pestrosti hlavne v oblasti publicistiky, aj tam v prevažne najnáročnejších žánroch analytickej publicistiky.

Príspevok bol vypracovaný v rámci projektu VEGA 1/0164/15 Interdisciplinárna analýza športového komunikačného registra.

Bibliografia

- Beck, Daniel – Bosshart Louis (2003), Sports and Media. *Communication Research Trends*. 22, 3-43.
- Gladiš, Marián (2015), *Žánre v prostredí masových médií*. Košice, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Filozofická fakulta.
- Gregor, Anthony James (2015), *Totalitarizmus a politické náboženství: intelektuální historie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Jacz, Ludovít (1982), *Malá encyklopédia žurnalistiky*. Bratislava, Obzor.
- Kraus, Jiří (2013), Komentář: Stylistický komentář k vymezování vlastností jednoho publicistického žánru. In: *O komentáři, o komentátorech: kolektivní monografie*. Praha, Univerzita Karlova v Praze.
- Mistrík, Jozef (1975), *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mistrík, Jozef (1977), *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mistrík, Jozef (1997), *Štylistika*. Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Páral, Pavel (2013), Komentář o komentáři. In: *O komentáři, o komentátorech: kolektivní monografie*. Praha, Univerzita Karlova v Praze.
- Pečinka, Bohumil (2013), Komentář. In: *O komentáři, o komentátorech: kolektivní monografie*. Praha, Univerzita Karlova v Praze.
- Rosenbaum, Karol (1980), Slovensko: Kultúra II. Bratislava, Obzor.
- Rowe, David – Stevenson, Deborah (1995), Negotiations and Mediations: Journalism, Professional Status and the Making of the Sports Text. *Media Information Australia*. 75, 67-91.
- Slančová, Daniela (1996), *Praktická štylistika*. Prešov, Slovacontact.
- Tušer, Andrej (2010), *Ako sa robia noviny*. Bratislava, EUROKÓDEX.
- Veľas, Štefan (2000), *Teória a prax novinárskych žánrov II*. Bratislava, Univerzita Komenského Bratislava.

PATRICK STARCZEWSKI

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław. Poland
oprima@onet.pl

RAILWAY – THE DRIVING FORCE OF CHANGES IN LOWER SILESIA.

I would like to present the important role of railway which conquered Europe in the 19th. The new invention in many respects increased the civilization development of Central European macro-region. Apart from transportation of people, goods and postal services, the railway had its military significance and helped to develop machine, chemical and electric industries. The railway also contributed to the hithertodevelopment of mostly agricultural Silesia.

Key words: Railway, Lower Silesia, Transport, Breslau/ Wrocław, Linke-Hofmann Werke, Gustav Ruffer

A new invention conquered Europe and then the whole world increasing civilization development greatly in the 19th century. The railway powered by steam engine spread rapidly all over the world with the network of its tracks. The launch of the first locomotive called “The Rocket” of George Stephenson’s construction in 1829 and its trip in Rainhill near Liverpool is considered the beginning of the railway (Goodeve 1888). Due to technological, military and urbanisation progress the demand for energy from coal and coke also essential in iron production was growing. Iron and steel became key products for heavy industry. “We are living in The Age of Steel” – as Alfred Krupp wrote to Kaiser Wilhelm I. The development of industry also unwound the spiral of demand for other raw materials such as aluminium, copper, zinc. In addition, growing 19th century cities needed more coal energy as well.

A cheap and efficient means of transport was needed to distribute it. The railway had all the advantages. Soon railway companies as subcontractors started to lay rails linking industrial and mining centres, countries’ capitals and, what is more important, the major European metropolises. Numerous railway tracks were spreading all over Lower Silesia first under the rule of in Prussia, then the German Empire and finally that of the Third Reich.

The mining areas on both sides of Prussia (Upper Silesia, Ruhr) stimulated the development of the railways. Thus modernized and improved transport system made modern industry development possible. In addition, with the growing demand for steel, a new, modern branch of steel industry developed. With the new technology of manufacturing steel in the new Martin-Siemens furnaces there was a rapid growth of demand for combustibles like coke and coal. To minimize costs of transport, steel yards were built nearby mines and coking plants if this was possible. The problem of transportation of steel products to steel works and rolling mills and plants emerged. These products had to be transported between the German lands and sometimes even to very distant European markets. The railways had all advantages as a modern means of transport, first at shorter then longer distances. The bill from 3rd of November 1838 regulated the building of railway in Prussia. The legislation changed only after the German Empire was formed. The articles No. §§41-47 of the Reich Constitution were in use from 1871. Particularly article §41 gave the Prussian state possibility of building railways notwithstanding individual lands protests, since military aims and transport improvement depended on it (Waechter 1902).

The transit role of Lower Silesia was particularly important with its private railways in all directions. The main transport routes led mostly from east to west – from Upper Silesia towards Berlin and Sachsen – and from south to north: from Wałbrzych Coal-Mining area to the capital of Prussian Silesia – Breslau and further north towards Posen, Stettin and Berlin (Obst, 1942). It caused development of Lower Silesia which had been considered more agricultural area, backward province probably due to Prussian policy to invest more in the Ruhr. However the invention of railways made Lower Silesia competitive to a certain extent, the increase of the number of investments just before the Second World War made the region something more than just a transport hub. During the 19th century until the Second World War demographically it was an emigration area – many people left Lower Silesia to go to central and western industry centres. In this context, only before and during the Second World War the growth of the population of Lower Silesia citizens and the influx of workers was extremely high. This was because of the air strikes in West Germany which made Silesia „an air raid shelter” of the Third Reich. Many important arms factories were moved here and every prominent company had its branch in Lower Silesia.

The invention of steam locomotive stimulated minds of local industrialists who were looking for faster, more efficient and, last but not least, cheaper means of transport (Ciok, Dołzbłasz, Raczyk 2006). The transportation of several tons of goods in one train for a distance of several dozen or several hundred kilometres opened up some new extraordinary opportunities. There was another important aspect – faster flow of information. Trains were also used to transport post and money. Never before postal packets travelled so fast and efficiently since covering the distance of a hundred kilometres between cities in the 30s of the 19th century had taken about a day with good weather conditions and good horse carriage. With railways the time shrunk to about three hours and in the course of technological development it continued to decrease to about one hour. However the most important advantage of railway was transport of persons

speeding up civilization development. Soon railway dominated lives of millions of European citizens and then the world's. The masses of people who had never before travelled outside their villages, started to migrate all over the continent. There was another important psychological factor, namely that time perception as a measure of nature and human life changed drastically.

Thus railway fuelled mining industry which in turn affected machine, steel, shipping and building industries causing extensive urbanization. Small towns with railway stations became big ones. Large cities became metropolises. There were also towns established and developed on several railway crossings. Soon the Prussian state noticed yet another railway potential – a military one. Among other factors, the invention of railway greatly contributed to the victory over Austria (Sadowa 1866) or France (Sedan, etc. 1870-71). Great masses of soldiers and military equipment in just after two days after mobilization were moved to the war theatre to utter surprise of the enemy (Delowicz 2008). The Prussian headquarters understood very soon the advantages of the invention – Chancellor Bismarck understood it too. Just after establishment of The Second Reich as an empire, the united German state started with the nationalization of private societies and railway companies. The railway network had been already fairly well developed but certain local connection problems displayed weakness of some individual railway lines. That is why great amounts of money from the State Treasury were invested for additional lines and hubs to enable full East-West and South-North transport. The already existing tracks were equipped with second track to obtain safer and faster two-way movement. Actually, most of two-way railways, big embankments and viaducts were built just after 1871 (Obst, Freymark 1942).

So called secondary lines were added to the railway network. They linked districts with capitals of regencies. Most of them were built at the request of local authorities or common landowners seeing in it an opportunity to distribute their own industrial, agricultural and forest goods. The Prussian state was not passive in this matter and built additional 6671 kilometres of secondary lines until 1892 – but there were also tertiary lines and private railway side roads connecting factories, mines or steel works. This local railway lines were called small railways from German *Kleinbahnen*, which were often narrow-gauge (Jerczyński, Koziarski 1992).

Local railways increased people's mobility. Commuters were going to work and children were travelling to their communal schools. The Union of German Farmers even lobbied in government circles to extend a network of small railways in the Prussian state up to fifty six thousands of kilometres of rails. It was based on the idea that from every point in the country one could reach a railway station from a distance no more than half a German mile, i.e. 3750 meters, although it was quite unrealistic. What is more, there was no town in the Prussian state with about five thousand citizens with no railway station or at least a side track with regular train service. The density and popularity of the railways can be measured with budgetary receipts from fiscal year 1897-98, where Royal domains and forest income was 43M Reich mark, useful minerals, ironworks and salt: 14,2M Reich mark, lotteries 10M Reich mark, sea trade 2M Reich mark, and finally railway income was 484M Reich mark (Waechter 1902). The acquisition of private railway companies by the Prussian State was mutually beneficial since societies and their shareholders could count on almost 200% return of the investment (Webersinn 1966).

Obviously, the nationalization of railway in Germany was a lengthy process. The railways evolved from small, private lines to local transport potentates thanks to the liberalization of trade and craft in the Prussian Kingdom. The majority of present lines was established in the Prussian period and only from private initiative (Koziarski 1990). The pioneers of railways were local businessmen, Prussian nobility with capital, wealthy merchants, bankers, often famous scientists or politicians. Practically everyone could be a shareholder – if he only possessed enough money to buy shares of new railway companies. The whole railway network was built until the end of the 19th century in Reich (Czapliński, Galos, Korta, 1990). One of such companies which started to build the first railway line in the Silesian Province was the „Upper Silesian Railway Company” or „Oberschlesische Eisenbahngesellschaft”. Soon after the works on Breslau-Freiburg in Schlesien (Wrocław-Świebodzice) line begun and finished in 1843. The main propagator of this line, its originator and financier was a known Breslau businessman and technical pioneer, Gustav Heinrich Ruffer. He was also the *spiritus movens* in building of the Right Bank Oder River Railway opened in 1858 (Webersinn 1966).

The 30s of the 19th century also marked the moment of the establishment of rolling stock production plants. One of them was the Gottfried Linke rolling stock factory which in time after many ups and downs including a fusion with the Hofmann brothers plant, evolved into one of the biggest industrial plant in Lower Silesia and then Europe. Moreover, there was, the above mentioned, plant of Gustav Heinrich Ruffer in Breslau (Wrocław), who established a factory of machinery and locomotives. In Bautzen (Budziszyn) there were the Busch's plants, and a factory of Johann Lueders in Zgorzelec (Hartstock 2007). Only a very small number of works producing carriages and locomotives survived to the beginning of the Second World War. The Hofmann brothers plant was taken over by the G. Linke's company. Probably the same G. Linke took over a small company of Carl Finkeney in 1859 which was “extinguished” (Floegel 1911). The New consortium Linke-Hofmann Werke also took over the Hildebradt works in Koln (Coln) and the above mentioned Busch's plants. Through various Busch's capital links, they also took over the rolling stock factory „Phönix” in Riga (Putze 1959).

Throughout the following years, and due to the quick development of railway, the rolling stock factories in Lower Silesia gathered into consortia and associations taking over smaller, less capitalized plants. The railways influenced much not only machine industry but also chemical and electrical industry employing many workers. The

same phenomenon changed the population structure in the early phase of Prussian capitalism greatly and this situation lasted until the end of the Second World War.

The railways had an enormous impact upon the development of Europe including Lower and Upper Silesia. The civilization progress was enormous and the railway influenced mining, machinery, military industries and it changed drastically the character of transportation in Central-Eastern Europe. Prussia and the united Empire benefited from it and became one of the most dynamically developing countries in Europe. Great consortiums like Linke-Hofmann Werke, Borsig, Henschel or Krupp grew on commissions of railway companies and later that of the „Reichbahn“. The enrichment of each of the mentioned above is due to the development of the railway since all these works used to produce locomotives and carriages.

Bibliography:

- Ciok S., Dołzbłasz S., Raczyk A., (2006), *Dolny Śląsk – problemy rozwoju regionalnego*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2942.
- Czapliński Władysław, Galos Adam, Korta Waclaw (1990), *Historia Niemiec*, Wrocław, Ossolineum.
- Delowicz Jan (2008), *Z dziejów kolejnictwa na Śląsku*, Żory 2008. Muzeum Miejskie w Żorach.
- Floegel Robert (1911), Die Entwicklung des Eisenbahnwagenbaues in Mittel- und Niederschlesien, *Industrie und Ingenieurwerk in Mittel- und Niederschlesien*. Festschrift, Breslauer Bezirksverein deutscher Ingenieure.
- Goodeve Thomas M., (1888), *Text-book on the steam engine with a supplement on gas engine*, London, Crosby Lockwood and son.
- Hartstock Erhard (2007), *Wirtschafts geschichte der Oberlausitz 1547-1945*, Lusatia Verlag.
- Jerczyński M., Koziarski S. (1992), *150 lat kolei na Śląsku*, Wrocław-Opole.
- Koziarski Stanisław (1990), The structure and function of the railway system in urban-industrial agglomerations of the southern macroregion, *Przegląd Geograficzny* No 62, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Obst Erich (1942), *Schlesien, das deutsche Tor nach dem Osten*, Berlin, Otto Elsner Verl.
- Obst Erich, Freymark Hermann (1942), *Die Grundlagen der Verkehrsentwicklung Schlesiens und die Entstehung des schlesischen Eisenbahnnetzes*, Reichbahndirektion Breslau.
- Source text: *120 Jahre Linke Hofmann Busch*, (1959) Band. 1, prepared by Oswald Putze, (Festschrift) Salzgitter LHB Verl.
- Waechter Max (1902), *Die Kleinbahnen in Preussen*, Berlin-Heidelberg, Springer.
- Webersinn Gerhard (1966), Gustav Heinrich Ruffer – Breslauer Bankherr, Pionier des Eisenbahngedankes, Fördererschlesischer Wirtschaft. *Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau*, Band XI, Holzner Verlag.

КАЗКОВИЙ НАРАТИВ У ВІДТВОРЕННІ ЕТНІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

The article reveals the interdependence of tale narrative and the naive concept of the world of specific ethnos, major dichotomic parameters according to which the person estimates the universe and own place in it, as well as ethnospecific manifestations of these parameters, which are illustrated by Ukrainian folk tales. Language of the fairy tale is considered not only as the means of transferring information, but also as the implementation of associations, archetypes, stereotypes of collective mind which are specific for particular culture. This finds its reflection in linguistic signs of culture and concepts that are dominant for particular culture. Thus, the principles of the folk tale are analyzed, which allows to reveal the system of beliefs, images, symbols and major concepts that determine the ethnic world concept.

Key words: tale narrative, language, concept of the world.

Мова зберігає колективний культурний досвід людської спільноти, і цей досвід має вираження не лише у фіксованих значеннях слів та виразів, а й у ціннісних асоціаціях, схемах інтерпретації, що визначають приналежність людини до певної культури. З цієї причини казка є одним із найцінніших об'єктів аналізу. Згідно з В. Проппом, казка перейняла від більш ранніх епох їх соціальну та ідеологічну культуру та відображає обряди, звичаї, соціальний устрій (Пропп 2001).

Українська народна казка постійно перебуває у центрі різноманітних досліджень: літературознавчих, лінгвістичних, фольклористичних, культурологічних. Дослідженням картини світу у казці займалися вчені з галузей лінгвістики, антропології, культурології, етнолінгвістики (Ж. Альгідрас, Ю. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Р. Барт, В. Гумбольдт, К. Леві-Строс, Ю. Лотман, Ч.У. Морріс, О. Потебня, Е. Сепір, В.Н. Топоров, Б. Уорф).

В. Гумбольдт у своїх дослідженнях велику увагу приділяв національній самотності, яка напряму залежить від мови. Він також стверджував, що мовні та національні розбіжності пов'язані з роботою людського духу (Гумбольдт 2000). Таким чином, різні мови – це різне бачення культури, відповідно, поняття різних народів про одну й ту саму річ можуть кардинально різнитись внаслідок закріплення за ними різного комплексу етнокультурної інформації. Так, А. Вежицькою (1997) була висловлена думка про вагомість мови у прочитанні моделей світу, оскільки системи бачення світу не піддаються співставленню і їх слід порівнювати за допомогою метамови; тому було запропоновано методика виявлення етноспецифічного через національно-специфічні одиниці. Кожний етнос накопичує властиві виняткового для нього надбання у вигляді культури, традиції, менталітету, що знаходять своє відображення у стійких словосполученнях, мовних знаках культури, концептах, а отже, без відриву від культурного надбання вони неможливі для розуміння. Тому особливий інтерес становлять мовні знаки культур, дослідження яких допомагає зрозуміти національну культуру, звичаї та вірування народу.

Чарівна народна казка як один із елементів усної народної творчості віддзеркалює специфіку ментальності та особливості світосприйняття етносу. Відновлення давньої системи образів дозволяє проаналізувати самотність народу та його етноспецифічні цінності. Так, казкові світи, змодельовані чарівною казкою, здатні відображати найдавніші уявлення людей про світоустрій, пояснювати незрозумілі явища, реалізувати бажання вийти за межі табуованої дійсності і трансформуватися, змінивши долю через внутрішні перетворення за допомогою випробувань і чарівних атрибутів. На думку К. Леві-Стросса, "Неможливо виявити, чи є назви тварин та рослин, а також обрядів та вірувань, що їх стосуються, пережитками тотемічної системи суспільства, чи їх можна пояснити різними причинами, наприклад, вони є наслідком логіко-естетичної тенденції людського мислення осягати у вигляді груп ті множини – фізичні, біологічні та соціальні, – з яких складається світ людини (Леві- Стросс 2001).

Текст є особливим об'єктом когнітивного дослідження, оскільки його основними характеристиками є багаторівнева смислова організація, багатоплановість викладу, сюжетність, представлення його як способу осмислення світу і, одночасно, конструювання власної версії реальності. У той самий час, будучи знаковою системою, текст казки має і семіотичний аспект, що відіграє важливу роль у розумінні найважливіших форм людської діяльності через відображення їх у знаках (Морріс 2000: 96).

Будь-який знак семіотичної системи прочитується значно зрозуміліше у випадку розгляду його у взаємозв'язку з іншими знаками тієї ж системи. Людина наділяє значеннями увесь навколишній світ, та ці значення знаходять своє відображення у дискурсі. А отже значення, якими людина наділяє символи навколо, відповідно, переходять у текст казки, що складається із стійкої сукупності значень.

Когнітивну стійкість наративних структур можна розглядати з різних точок зору: з точки зору структурної семіотики наративу, формального аналізу чарівної казки, когнітивної лінгвістики. Так, якщо говорити про формальний аналіз, то варто звернутись до праць В. Проппа (2001), який аналізує казковий текст з

точки зору функцій дійових осіб, що визначаються з огляду на їх значення у розвитку нарративного сюжету. А.Ж. Греймас (1983) пропонує типологічну систему актантів, яка демонструє, що між множиною персонажів нарративу виявляється множина простих відношень.

Народна казка відображає культуру, мову, мислення певного народу, і внаслідок цього текст казки є одним із найяскравіших джерел для дослідження лінгвістами, культурологами, етнографами (Юдко 2001: 292).

Картина світу будь-якого народу розглядається в контексті міфології, фольклору, культури та інтерпретується як безпосереднє відображення етноспецифічного. На думку Н.В. Топорова (1980: 161-166), саме поняття "світ", модель якого описується, доцільно розуміти як людину і середовище в їх взаємодії; у цьому розумінні світ є результатом переробки інформації про середовище та про саму людину...", і картина світу може бути відновлена на основі найрізноманітніших джерел, у яких можуть бути виявлені та реконструйовані архаїчні структури, включно з архетипами.

Казка – це особливий тип літератури, який зберігає народні традиції та вірування, носить відбиток сакральних міфологічних уявлень, а отже є багатим джерелом для досліджень колективних архаїчних вірувань та переконань і, відповідно, дозволяє отримати уявлення про позиціонування людиною себе у соціумі та світі. Казка є продуктом колективної свідомості етносу та дає розуміння основ етнокультури.

Дослідники стверджують, що саме фольклор "дозволяє проникнути у духовний світ народу, у світ його образів та уявлень" та розкрити зміст слів, пов'язаний з тим чи іншим поняттям (Дерба 2012: 38-41).

Народна казка є відображенням колективних уявлень про світ, та водночас джерелом звідки наступні покоління беруть досвід предків; казка є поєднанням найзагальніших національно-культурних уявлень про світ (Юдко 2011: 294). Знання, що надходять із зовнішнього світу, знаходять відображення у колективній творчості та трансформуються у систему переконань, які відображають картину світу. Оскільки не всі знання можуть бути виражені через словесну форму, варто звертати увагу на систему смислів, концептів, тобто своєрідні формули, що відтворюють уявлення про модель світу (Данилюк 2012: 87).

Концепт може бути виражений через мову, знак, образ, символ (Красовська 2009: 122). У культурних концептах знаходиться найповніше відображення національний характер, оскільки вони ілюструють безпосередній зв'язок архетипів та наявних цінностей, ідеалів і установок етносів (Голубовська 2010: 401). З плином часу концепти стандартизуються і перетворюються на концентрований прояв загально-етнічних рис, через які етнос самоідентифікується.

Картина світу завжди орієнтована на космологізованість усього, що навколо - все пов'язане з космосом та оцінюється через параметри всесвіту: часово-просторові, причинні, етичні, кількісні, семантичні, персональні, тому дослідження картини світу має за мету виявити та описати космологізовані виміри, згідно з якими людина взаємодіє зі світом (Топоров 1980: 161-166). Крім того, у казці можемо прослідкувати віддзеркалення не лише найдавніших – космогонічних міфів, що пояснюють творення світу та першоелементи буття: воду, вогонь, час, простір, шлях, уявлення про життя та смерть, а й накопичений соціальний, побутовий досвід.

Одним із найпоширеніших архетипів є архетип води. Вода символізує очищення, дає силу, пробуджує до життя. Підтвердження тому знаходимо у народних казках. У казці "Про чарівне горнятко" бачимо, що вода, випита з горнятка, дає неабияку силу, повертає до життя. У казці "Про гору, що верхом сягала неба", напившись води з криниці, герой починає розуміти мову тварин, а казка «Чарівні зернятка» розповідає, що царівна стає гарнішою, попивши води, та негарною – від спраги. Казка "Дівчина-тростинка" ілюструє цілющі властивості води: треба скропити зачакловані камені водою з озера, з якого ще ніхто не пив, і камені перетворяться на людей.

Наступним важливим архетипом у казці є дерево. Воно є засобом досягнення мети, чарівним посередником і помічником. Так, у казці "Дерево до неба" верхівка дерева сягала хмар, за якими сміливець знаходив інший світ. Тож дерево виступає як засіб досягнення мети та потрапляння у інший світ. Казка "Летючий корабель" розповідає про чарівні властивості дерева: варто вдарити по дереву сокирою, аби вранці наступного дня виник летючий корабель. Так само чарівність знаходимо у казці "Телесик", де баба наказала дідові зрубати дерево та зробити колиску. Наступного ранку у колисці з'явився хлопчик. Дерево є і чарівним помічником: казка "Золотий черевичок" розповідає, що у вербі жили панни, які допомагали бідній дівчині.

Ще одним значущим архетипом української казки є птах. Пташки символізують подорож до іншого світу, допомагають людям та приходять на допомогу. Ілюстрацію цього знаходимо у "Казці про чарівну пташку": де сідала пташка – там з'являлись скарби. Так само бідна родина знаходить скарб та їжу у "Дарунках з трьох зернин", де пташка приносить зернята, з яких на ранок родина отримує дарунок. Птаха як символа подорожі бачимо у "Казці про яйце-райце", у якій орел відносить чоловіка у світ птахів за пригодами та скарбами.

Казка є одними з ключових джерел дослідження системи уявлень та цінностей етносу. Більш того, наведені вище приклади свідчать, що вона має сакральне значення та, відповідно, картина світу знаходить своє відображення у народних казках, які можуть бути пояснені за допомогою архетипів як алгоритму пізнання і моделі поведінки, що переходить у наступні покоління.

Таким чином, вивчення підґрунтя казкового нарративу уможливило розкриття системи вірувань, образів, символів, уявлень народу, що формують його етнічну картину світу.

Література

- Вежицкая, Анна (1997), *Язык. Культура*. Москва, Русские словари.
- Голубовська, Ірина (2010), Етнічні особливості української національно-мовної картини світу. *Studia linguistica*. 4, 400-412.
- Греймас, Альгидрас Жюльєн (1983), *Семиотика. Объяснительный словарь теории языка*. Москва, Радуга.
- Гумбольдт, Вильгельм (2000), *Избранные труды по языкознанию*. Москва, Прогресс.
- Данилюк, Ніна (2012), Мова фольклору у працях з етнолінгвістики та лінгвокультурології. *Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник наукових праць*. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Вип.36, 86-92.
- Дерба, Світлана (2012), Письмові форми мови в українській етнолінгвістиці. *Studia Linguistica*. 6, 38- 41.
- Красовська, К. (2009), *Зв'язок концептуальної та мовної картин світу з етнічною ментальністю. Культура народів Причорномор'я*, № 154, С. 120-123.
- Леви-Стросс, Клод (2001), *Структурная антропология*. Москва, Эксмо Пресс.
- Моррис, Чарльз Уильям (2000), *Семиотика: антология. Основания теории знаков*. Екатеринбург, Деловая книга.
- Пропп, Владимир (2001), *Морфология волшебной сказки*. Москва, Лабиринт.
- Топоров, Владимир (1980), *Модель мира (мифопоэтическая). Мифы народов мира*. Москва, Советская энциклопедия.
- Юдко, Людмила (2011), Мова та концептуальна картина світу як відображення свідомості нації. *Studia Linguistica*, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Вип. 5\ 2, 292-298.

POSTKOMUNISTICKÁ DOBA JAKO DEZILUZIVNÍ TÉMA NEJNOVĚJŠÍ ČESKÉ A RUSKÉ PRÓZY

Politics, economy and everyday life in Central and Eastern Europe were affected by societal changes which took place in the late 80s and 90s. It is not surprising that these changes became the subject of several prose works of the more than two past decades. The latest texts from the former Eastern Bloc also reflect critical interpretation of that period with disappointment and skepticism. This paper focuses on the typology of these novels which could be described as works of disillusionment, as well as by their negative relationship to the past reality and national identity. A comparative view is centred to various literary rendition of the theme in the current Czech and Russian prose; an analysis and interpretation of the works of Mikhail Ševeljov, Sergej Lebeděv, Petra Hůlová, Jaroslav Rudiš, Jiří Hájíček and other authors of younger and middle generation are given. Furthermore, the contribution is also based on the methodological way of use of the findings of memory studies and studies of collective trauma.

Key words: Contemporary Czech literature, contemporary Russian literature, ideology, post-communist period

Úvod

S narůstajícím časovým odstupem od pádu tzv. východního bloku se sociálně-kriticky laděná literární díla stále intenzivněji věnují tématu proměny postkomunistických společností. Jedna z linií těchto próz (jak ruských, tak českých) reflektuje výsledek změn jako hořké zklamání; jde tedy o romány či novely deziluze. Alena Fialová (2014: 350–351) v kontextu české literatury připomíná, že prozaici sahají např. k zobrazení korupce a proměn lidských charakterů, satirickému ztvárnění politiky či znechucení nad jejím úpadkem. Rovněž v ruské literatuře přelomu tisíciletí se objevuje vyrovnávání s pádem Sovětského svazu a nově etablovaným společenským zřízením a strukturou – minulost je neustále zpřítomňována: „V dnešní době můžeme konstatovat návrat k ideologizaci literatury. V současné ruské společnosti můžeme sledovat nostalgii po carství, jednotném Rusku a po silné identitě“ (MÉLAT 2005: 20). Tento sentiment kontrastuje s díly, nahlížejícími na vývoj země jakožto na pokračování sovětské linie, trvajících nebo dokonce prohlubujících se nesvobody. Historická zkušenost zlomu mezi dvěma epochami v námi pojednávaných prózách obou literatur vystupuje jako individuální či kolektivní vnímání nerealizovaných nadějí, zklamání a rozhořčení. Revoluční události nabývají v části společnosti dokonce traumatizujících podoby (LE GOFF 2007: 155). Literární reprezentace zmíněného fenoménu se dle své fokalizace pohybuje na ose vymezené body veřejné – soukromé. Skupina intimněji laděných děl se věnuje především neúspěšným vztahům, změnám hodnot a obtížnosti adaptace člověka v postkomunistické době (zdůrazněme, že jde o prózy, které příčinně spojují změnu režimu a deziluzi postav; jistěže ne každá zklamaná postava v současné literatuře souvisí s námi pojednávaným tématem). Druhý typ představují prózy analyzující kromě deziluzivních osudů jednotlivce také společenský stav v širším měřítku, její novou stratifikaci a negativní sociální dopady stejně jako politiku a řízení veřejných věcí.

Intimní traumata

Společenské proměny vyvolané pádem komunismu nabývají v existenciálních prózách Jana Balabána rozměru velmi osobního a intimního. Rozvolnění společenských vazeb, nárůst individualismu a sociálních rozdílů mezi lidmi se v dílech apriorně promítá do lidské každodennosti; porevoluční situace konstituuje nové životní pocity nejistoty a ohrožení. Ty souvisejí již se základní lidskou činností – prací jakožto prostředkem obživy. Neexistující garance zaměstnání a tvrdé podmínky práce jsou v povídce Bethesda ze souboru *Možná že odcházíme* personifikovány v postavě cestáka, prodávajícího hudební nosiče: „Dvacet korun. Dvě stě za celý den trmácení s kufrem. Ludvíkovi se pod stolem roztrásla kolena. Hleděl na cestáka a všechno se v něm obracelo. Jedno céděčko – jedna štamprle. Bože můj, to je bída za dvacet korun“ (BALABÁN 2007: 28). Deformujícím a až naturalisticky vykresleným tématem je u Balabána také neregulovanost chodu společnosti, často směřující k nejrůznějším patologickým jevům. Již výše zmíněná prožívaná nejistota a odcizení svádějí člověka k abúzu alkoholu, nadto v prostředí nijak neomezených barů, nálevení a heren. Litanický úvod povídky Emil ze stejné knihy připomíná skutečnou marnost jedné celé společenské vrstvy: „Ach vy večerky, nonstopy, zastavárny a herny! Ach vy! Všechny by vás měli zavít bílí fašisté. A tím nemyslím fašisty bílé pleti, ale fašisty v bílém, [...] fašisty anděly, lékaře, sestry a bratry [...]“ (BALABÁN 2007: 7). Tento Balabánův návratný motiv je již jen konkrétním důsledkem liberální (konzumní) proměny a zdůrazněné absence duchovního rozměru života (STŘELEČ 2016: 130).

Z obdobného základu vyvstávají také etické hodnoty a otázky zneužití kapitalismu v Hájíčkově románu *Dešťová hůl*. Autor se ve svých prózách nejčastěji věnuje tématu jihočeského venkova a jeho proměn během neklidného dvacátého století; zmíněné dílo se oproti autorově předchozí tvorbě věnuje námětu současnějšímu – mravnímu rozkladu vesnice v porevoluční době a vzdoru proti tomuto společenskému úpadku. Do venkovského prostoru a jeho zdánlivě

idyličnosti (svázané se vzpomínkami hlavní postavy na prožité mládí) zasahuje realitní manipulace. Propojení byznysu a komunální politiky je odhalováno takřka detektivními postupy, vztah k rodnému venkovu, či přímo k půdě, a rozkrytí machinací v závěru přináší světlý bod v manželské i osobní krizi ústřední postavy. V *Dešťové holi* jsou tak vykryštalizovány dva póly porevoluční doby – odpovědnost, a všeobjímající apatie ke společenskému dění: „Po některých věcech prostě už dál nepátráš, i když víš, že to jsou pěkný svihárný. Netýká se tě to, děláš si svoji práci. Něco je na hraně zákona, něco možná už za ní“ (HÁJÍČEK 2016: 169).

Odlíšným typem bloudícího člověka je postava Vandama v *Národní třídě* Jaroslava Rudiše. Tento antihrdina, žijící na pražském periferním panelovém sídlišti, je do revolučních událostí osobně zapojen – i vlastní název knihy explicitně na místo studentských demonstrací odkazuje. Soudobá společnost jej ale irituje, mikrovsvět sídliště (kde působí jako natěrač střech domů) a hospody má za útočiště, dostatečně odtržené od okolí. Postava Vandama, monologicky chrlící své názory a příběhy, tak koncentruje neúspěch, neuskutečněnou seberealizaci a vyplývající sklony k násilí a neonacismu. Jeho anaforickou diagnózou současnosti je novela uvozena: „Valej do tebe, že máš bejt šťastnej. [...] Valej do tebe, že si máš vzít půjčku a hypotéku a kredit. [...] Valej do tebe, že kapitalismus rovná se svoboda a demokracie. Valej do tebe, že nic lepšího než tohle neexistuje. A když řekneš, že možná existuje, seš hned komunista nebo nácek“ (RUDIŠ 2013:11–12). Je to ale také (již v části věnované Hájíčkovi) zmíněná apatie ke všemu nadosobnímu, celospolečenskému, která je pro tematizaci atmosféry přelomu tisíciletí v Národní třídě značně konstitutivní. Prostor apatie zde symbolizuje hospoda Severka, výčep, v němž Vandam tráví volný čas. Návštěvníci Severky (podobné postavy jako on), cítící se jako oběti historických událostí, rezignovaně unikají k alkoholu a jejich odtržení od vývoje prohlubuje frustraci.

Deziluze společnosti

Jestliže měla deziluze v doposud pojednávaných prózách podobu díličního motivu, román *Strážci občanského dobra* Petry Hůlové je na jejím principu kompletně vystavěn. Dílo považované za temnou politickou satiru (STEHLÍKOVÁ 2010) zobrazuje pohledem vypravěčky, zapálené komunistky, revoluční události a dobu následujících let. Na pozadí fiktivního města Krakova (de facto sídliště vyrostlého na zelené louce) se prolínají osudy postav disidentů, komunistických kádrů, porevolučních politiků, kariéristů i běžných, neangažovaných lidí. Zvolená narativní perspektiva přechází od realistického vykreslení dobových událostí až k hyperbolizovanému obrazu destrukce společnosti. Román, vnímatelný jako autorčina hra, mystifikace či stylizace, tudíž narušuje dominantní interpretaci minulosti, která však principiálně nemůže být nikdy jediná: „Každou jednotlivou reprezentaci minulosti lze zpochybnit na základě skutečnosti, že vylučuje určité skupiny“ (LANGENOHL 2015: 289).

Zmíněná problematika úzce souvisí s pocitem křivdy u příslušníků této sociální skupiny. Příznivci komunismu představují ve *Strážcích občanského dobra* nové oběti, podstatná je i autorkou užitá terminologie, v níž mají listopadové události pro vypravěčku význam kontrarevoluce: „V Krakově byly k vidění rozmanité porevoluční kariéry, ale jak a proč kontrarevoluce vlastně začala, tomu rozuměl jen málokdo. [...] Že to znamená definitivní konec čtyřiceti let budování socialismu a třinácti jakkoli vachrlatý, ale přesto krakovský slávy, to nejdřív nikdo netušil“ (HŮLOVÁ 2010: 76–77). Situace příznivců komunistické ideologie se blíží již v úvodu pojednávanému traumatu: „[...] skupiny, které byly v masovém měřítku podrobeny viktimizaci, jsou vystaveny kulturnímu traumatu stejně jako členové skupiny, kteří byly pachatelé makrozločinů“ (LANGENOHL 2015: 289).

Deziluze ze společenských proměn katalyzuje u Hůlové podobně jako v Balabánových prózách intimní a vztahové problémy. Rodina vypravěčky je poznamenána vztahem matky k jednomu z krakovských disidentů a otcovou osobní krizí a skepsí vůči novému systému. Integritu si naopak uchovává právě dospívající vypravěčka, kriticky pozorující změny, které však reálně dávají příležitost lidem pochybného charakteru. Morálka lidí, stoupajících po žebříčku porevoluční moci a vlivu, je nahlížena jako paralela k životnímu stylu disidentů spjatým s nezřízeným pitím a bouřlivými večírky (HŮLOVÁ 2010: 129).

Licoměrnost charakterů na pozadí velkých dějin a politických zvrátů a návratů je rovněž tématem *Děti srpna* Sergeje Lebeděva. Zatímco ústřední postava novely *Strážci občanského dobra* neúspěšně touží po návratu k praktikám komunismu, Lebeděvův vypravěč je tomuto procesu v případě Ruska svědkem. Kronika Sovětského svazu a Ruska je rámována vítězným svržením režimu a návratem důstojníka FSB do čela země. Ironickou pachutí Lebeděvův vypravěč glosuje refrénovitou myšlenkou: „A zmocnila se mě radostná opojná vlna: ta stará děvka, státní bezpečnost, chtěla! Její fízilácké sarapatičky tu leží na smetišti, a ta kurva, ta bestie s kágebáckými nárameníky a modrými kruhy pod očima z nekonečných nočních výslechů, konečně zdechla!“ (LEBEDĚV 2016: 106–107) Konstatování je v závěru románu transponováno do zcela opačné podoby: „Ta stará kurva státní bezpečnost nezdechla“ (LEBEDĚV 2016: 245).

Děti srpna jsou vystavěny na principu hledání rodinné minulosti. Rodinná paměť, materiálně a současně autocenzurně konzervována v deníku vypravěčovy staré babičky, se postupuje s pamětí kolektivní, s pamětí národa. Počátek 90. let je v Rusku prosycen nečekanou svobodou a odkrýváním manipulovaných a zastíraných fragmentů 20. století; vypravěč se v duchu doby živí pátráním po tragických osudech lidí minulých dekád. Jeho takřka iniciační putování na pozadí atmosféry bezvlády rozkrývá praktiky padlé komunistické moci – v individuální rovině tak realizuje práci paměti (ŠUBRT, PFEIFEROVÁ 2010: 22–23). Do tohoto procesu však vstupuje neočekávatelně resuscitovaná tajná služba s pozměněným ergonymem FSB a ambicí i silou navázat na dřívější *modus existendi*: „Pomník sice skáceli, ale Železný Felix z Lubjanky nikam neodešel a zjevně tam čněl dál“ (LEBEDĚV 2016: 248).

Katarze v románu přichází se ztotožněním a přece rozlišením osudu vypravěče a jeho dědy Michaila, postavených do paralelních životních rozhodování a osudů. Ideologicky potlačená kolektivní paměť prosvítá díky zdrojům tajných služeb. Paralely obou postav vykreslují dějiny Sovětského svazu a nástupnické země jako kontinuální úpadek národa pod vlivem ideologie a jejich mechanismů. Východiskem je pro soudobého vypravěče možnost emigrace společně s přítelkyní Annou: „Chladně jsem si pomyslel, že jsem zopakoval všechny chyby dědy Michaila kromě jedné – já ještě pořád odsud můžu odjet... Stejně jako Kastalskij budu mít novou tvář a nový život“ (LEBEDĚV 2016: 275). Tato příležitost je v samém závěru zmařena Anniným zmizením, ústícím v jistou významovou apoziopoezi, která otevírána značenou nadějí, či dystopickou vizi země.

V tomto momentu se můžeme navrátit k výše pojednávaným motivům apatie a lhostejnosti. Ševaljovovo dílo *Nejsem Rus* tyto postoje či vlastnosti připisuje kolektivnímu hrdinovi – ruským občanům. V novele analyzující příčiny stavu a krizi postsovětské epochy se kapitoly rozprostírají od války v Čečensku až po tu ukrajinskou, hybridní a doposud neukončenou. Příběh s rámcovou kompozicí podávaný pohledem novináře Volodina je protknut jeho reflexemi – v (sebe)kritickém pamfletu dochází k děsivému konstatování, co vše si Rusové zasloužili: „Všechno – jak tohohle prezidenta, nulu, která zašla příliš daleko, tak ubohého premiéra, i ministry s prohnáním pohledem, i poslance ničemy, i tehle svinskej stát, i televizi jako z onoho světa, i sebe samé, mektající zpoza rohu...“ (ŠEVELJOV 2016: 110) Je to právě nezáměr o politiku a směřování země, které odsuzuje čečenský separatista Vadik: „Vy všichni nesetevinu. A nejenom váš prezident. Bud'te prokleti, dokud neučiníte pokání“ (ŠEVELJOV 2016: 165). Jenže toto pokání nepřichází, fatální deziluze ze stavu poměrů v zemi tak Volodina vede k popření své vlastní identity – jak ilustruje již titul nejradikálnější vyznívajícího z námi pojednávaných děl.

Prameny a literatura

- Balabán, Jan (2007), *Možná že odcházíme*. Brno, Host.
- Fialová, Alena (2014), Próza. In: *V souřadnicích mnohosti: česká literatura první dekády jednadvacátého století v souvislostech a interpretacích*. Praha, Academia.
- Fořt, Bohumil (2008), *Literární postava: vývoj a aspekty naratologických zkoumání*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Hájíček, Jiří (2016), *Dešťová hůl*. Brno: Host.
- Hůlová, Petra (2010), *Strážci občanského dobra*. Praha: Torst.
- Langenohl, Andreas (2015), Paměť v postautoritářských společnostech. In: *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR.
- Lebeděv, Sergej (2016), *Děti srpna*. Praha, Pistorius & Olšanská.
- Le Goff, Jacques (2007), *Paměť a dějiny*. Praha, Argo.
- Malý, Radek (2002), *Živel. Miloš Urban: Paměti poslance parlamentu – sexyromán*. [online]. Aluze [cit. 13.4.2017]. Dostupné z: http://aluze.cz/2002_01/urban.php
- Mélat, Hélène (2005), Du traumatisme à l'évasion : les premiers pas de la littérature postsoviétique (1992-2005). *Revue Russe* 26, 9–24.
- Rudiš, Jaroslav (2013), *Národní třída*. Praha, Labyrint.
- Stehlíková, Olga (2010), *Hůlová, Petra: Strážci občanského dobra*. [online]. iLiteratura.cz [cit. 13.4.2017]. Dostupné z: <http://www.iliteratura.cz/Clanek/26359/hulova-petra-strazci-obcanskeho-dobra>
- Střelec, Karel (2016), „Společnost rizika“ v tvorbě Jana Balabána. In: *Chaos i ład w języku i literaturze czeskiej*. Poznań, Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu.
- Ševaljov, Michail (2016), *Nejsem Rus*. Praha, Prostor.
- Šubrt, Jiří, Pfeiferová, Štěpánka (2010), Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. *Historická sociologie*. 1/2010, 9–29.

BARBORA SVOBODOVÁ

Institute of Czech Literature of the Czech Academy of Sciences and Department of Czech Literature and Library Studies. Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic
svobodova@ucl.cas.cz

BAŤA PUBLISHING HOUSE

Culture and media had its irreplaceable place within the sophisticated system of the functioning of the Baťa footwear company in the first half of the last century, including literature and magazines. Periodicals were already being published by Baťa's works starting in 1918, and in 1926 the corporate publishing house called Tisk Zlín (Print Zlín) was established. It took over the patronage of the Baťa newspapers and, in addition to promotional materials, brochures, and manuals, it also published books. The paper focuses on the brief introduction of the literary and periodical production of the corporate publishing house from its inception until 1948 in the background of changing historic, social, and political events in the former Czechoslovakia, as well as within the development and changes in the Baťa company itself.

Key words: Baťa, Zlín, Culture and industry, Czechoslovakia 1918–1948

Footwear shops marked by the red Baťa or Bata inscription are now found all over the world. However, the former home of the shoemaker group is the former Czechoslovakia, namely, the East Moravian town of Zlín, which the Baťa family and their co-workers have built from almost nothing.

But the history of this business and, in essence, of the city as well, cannot be perceived only economically and reduced to how a small family workshop became a major international shoemaking empire. The Baťa city of Zlín is a much more complex phenomenon; it is said to be an industrial miracle between the Vlach Hills (Havelková 2007: 43), a small America in the middle of Europe (Cekota 2016), and above all, a place where modernist visions and plans (Kouba 2007) based on boundless belief in constant progress, human abilities, and diligence could be realised and transformed from theory to practice. The complexity of this phenomenon is largely based on the fact that one would not only work for the Baťa family but also live by the Baťa family in the first place, as not only witnesses say (Havelková 2007: 44). Baťa would not only provide jobs for his employees, who had been programmatically called co-workers to emphasise that he regarded them as his partners, but also provide them with housing, education, health care, social services, and cultural activities. Since 1923, the representatives of the company were also politically active and voiced their opinions concerning the administration of the city of Zlín. The company thus intervened practically in all areas of the lives of its employees, and its leadership – initially, its founder Tomáš Baťa and subsequently his half-brother and successor Jan Antonín Baťa – in the eyes of some people, earned unlimited admiration for the thoughtfulness of their business and gratitude for the care of their employees, while others criticised them as usurpers, dictators, exploiters, and “big brothers” who had absolute control and command over the lives of their factory workers.

The Baťa system was incredibly sophisticated and everything in it had its place. However, in my paper, I do not want to and even cannot address all aspects of the Baťa phenomenon, functioning as a perfect machine, which was only stopped by the onset of communist totalitarianism. I would like to focus mainly on one of the elements of the company's ‘cultural policy’, i.e. the corporate publishing house Tisk Zlín and its production, which not only focused on promotional materials and production manuals or practical employee handbooks, but also published a number of magazines, and subsequently books as well.

Tomáš Baťa himself placed a great emphasis on literature, reading, and self-study in the life of a man. This is also evidenced by his own words in his unfinished memoirs. In these memoirs, he reminisces about the fact that books were the things that inspired him to desire to do something and opened his eyes (Baťa 2016: 11). In spite of his obvious enthusiasm for reading, Baťa probably did not have the ambition to publish books or periodical press in the early beginnings of his business. At the beginning of World War I, at the latest, the company purchased printing machines, but they were mainly used to print leaflets. Everything changed in 1918, at a time when the company was going through a crisis and even an employee strike occurred. Baťa then decided to solve the problems in an unconventional manner – instead of increasing the prices of his products, he would decrease them – and he wanted to explain his steps to the co-workers. He founded a corporate magazine called *Sdělení zřízeníctvu firma T. & A. Baťa* (Statement to the clerks of the T. & A. Baťa company) and later called *Sdělení zaměstnancům firmy T. & A. Baťa* (Statement to the employees of the T. & A. Baťa company). His first issue of only a few pages was published on May 25, 1918. The newspaper initially functioned on an amateur basis, in particular, containing transcripts of Baťa's speeches, business reports, or articles from other sources, both domestic and foreign. At the same time, however, it was open for employees themselves to contribute. Gradually, its thematic content expanded beyond the shoemaking industry, including columns such as the Literární hlídka (Literary Patrol), Zábavní koutek (Entertainment Corner), and sometimes also poems. It also played a significant role in the political campaign that preceded Tomas Baťa's appointment as Mayor of the city of Zlín in 1923 (for more, see Valůšek 2007). With the growing importance of the company and the number of its employees, the importance and impact of the *Sdělení* also grew. In the mid-1920s, the magazine became part of the nationwide distribution and thus ceased to function purely as an internal corporate journal. At this time, exactly in 1925, the

company asked for the publishing and bookkeeping concession, and in 1926, they founded the company Tisk Zlín, which undertook the new task of publishing magazines, books, and promotional materials. The first publication in this publishing house was a brochure from the pen of Tomáš Baťa called *Zámožnost všem* (*Wealth for all*), which summarises the fundamentals of corporate philosophy based on the principle that every labourer is also an entrepreneur and has a share in the profit of the whole company. In the same year, the company gave employment to Antonín Cekota, a man who would later lead the publishing house until the beginning of the Nazi occupation, became the leading figure of most of the selections of Baťa's speeches and articles and the author of the first significant Baťa biography, *Geniální podnikatel Tomáš Baťa* (*The Ingenious Entrepreneur Tomáš Baťa*).

But let's return to the production of Tisk Zlín. With regard to the development of the company's infrastructure related, for example, to the establishment of Baťa schools of labour and the overall reform in education in Zlín, and also to the fact that the *Sdělení* did not function as an internal corporate journal anymore, new Baťa titles began (or also ceased) to be published in the second half of the 1920s and the first half of the 1930s, which turned to various audiences – such as *Baťova služba veřejnosti* (*Baťa's Public Service*) (1926–1929), *Šídlo ševců Baťových* (*Baťa's Shoemakers' shoemaking awl*) (1927–1929), a magazine for children and youth called *Mladý Zlín* (*Young Zlín*) (1931–1944), *Průkopník mladých mužů Baťovy školy práce* (*Pioneer of the young men of Baťa's school of labour*) (1928–1935), *Zpravodaj prodavačů firmy Baťa* (*Newsletter of the Baťa company salesmen*) (1925–1945), *Výběr* (*Selection*) (1934–1945), and many others. (In addition, in my text, I completely omit the journals that were published by the foreign branches of Baťa's works.) Additionally, the *Sdělení* itself was subsequently renamed to *Zlín* in 1930 and from 1935, it would come out not only once a week, but three times a week, whilst on Wednesdays, the largest amount of content was provided in the so-called great edition.

A significant milestone for Baťa's Tisk, and, of course, for the whole empire, took place in the year 1932, when its founder Tomáš Baťa tragically died, and his younger half-brother, Jan Antonín, under whose management many more books were being published than under Tomáš' leadership, became responsible for the management of the company. Everything was probably related to the fact that Jan Antonín has had a rather clear idea since the mid-30s of how the cultural and intellectual life in Zlín (and respectively, throughout the whole of Czechoslovakia) should look like, as evidenced by his own book *Budujeme stát pro 40 000 000 lidí* (*We are building a state for 40,000,000 people*). Unlike Tomáš, he felt like an intellectual in addition to being a shoemaker, he had literary ambitions, and he wrote poems, although it must be stressed that these were of poor quality. In 1936, he held a writers' congress in Zlín, and the company began to award literary and journalistic awards. At the same time, however, the company found itself in the midst of a few literary scandals. The publication of four volumes of Tomáš' *Úvahy a projevy* (*Reflections and speeches*) or a report about his journey to India in the children's edition of *Mladý Zlín* in the year of the death of the founder, of course, did not raise any controversy. But the same cannot be said about the litigation surrounding the book by Svatopluk Turek called *Botostroj* (*Shoe-machine*), published in 1933 by the Sfinx publishing house, in which a writer and former painter working in Baťa's factory has it out with the company and Tomáš Baťa himself after his dismissal. It all ended in litigation and the withdrawal of the book from sale. In 1934, Tisk published a book called *Živé dílo* (*The Live work*) by T. A. Pánek, which represents a sort of an 'anti-Botostroj', and some citizens of Zlín even believed that the real author of the work was Jan Antonín himself (Havelková 2007: 44). In addition to this fiction focusing on the home environment of Zlín, Tisk published a selection containing the work of a British poet John Masefield called *Volání moře* (*Sea Fever*) (1938), a collection by Josef Kurz *Písňe o slunci* (*Songs about the sun*) (1936), or *Petrova dobrodružství* (*Peter's adventures*) (1933), which were intended for children. In the mid-1930s, a wide range of self-education and motivation manuals focusing on sales techniques, time management, and generally on the quality of life and personal growth were also being produced in great numbers: e.g. *Jak nahoru: Kniha pro úspěšné zaměstnance* (*Climbing up: A book for successful employees*) (1936), *Obchod jako služba* (*Trade as a service*) (1937), *Jak vyniknout do třicítky* (*How to excel by thirty*) (1938), *Jak správně řečnit* (*How to hold forth*) (1938), *Umění jednat s lidmi* (*The art of dealing with people*) (1939), and others. The texts of the Canadian journalist and writer Herbert Newton Casson had a special position in this category and even formed a separate edition in the publishing house.

Another significant change in the direction of the company and the production of its publishing house was not surprisingly represented by World War II and the Nazi occupation of the former Czechoslovakia. Part of the company's management had emigrated, including Jan Antonín, and due to its enormous economic potential, the company was also under the close supervision of Protectorate authorities and the controllers of the Reich. Personally, I would like to avoid assessing whether and to what extent Baťa's employees have collaborated with the Nazis. The character of Jaroslav Pelíšek himself, the editor-in-chief of the journals and publishing house in Zlín, about whom it is still impossible to say with enough certainty to what extent he collaborated or tried to help the needy in the given situation, is a testament to the complexity and lack of clarity of the situation. It is certain, however, that the number of books, materials, and the content of the established journals that were being published by Tisk were propagandistic and timely. It was most noticeable in the main magazine called *Zlín*, which had been renamed again starting in 1942. Its Monday edition newly called *Náš kraj* (*Our Region*) focused on events in the region, as the Friday edition kept its name *Zlín* and was to continue to function as a corporate journal, and the big Wednesday edition had been renamed to *Svět* (*World*). And it was in *Svět* where most of the propagandistic texts appeared, and the visual side also underwent adjustments so as to resemble the German magazine *Das Reich* (*The Reich*) (Mašek 2009: 64) as much as possible. In the field of book production, practically the same occurred. For example, Pelíšek's reportage book called *Cizí svět* (*Foreign world*)

from the year 1943, describing the reality of the Ukraine and the Soviet Union in a manipulative way, was created on the basis of a journey initiated for the journalists by Reich Protector Heidrich himself. On the other hand, however, the publishing houses were supposed to be secretly printing works about Masaryk (Ibid.: 54) and there were several titles that resembled Tomáš Baťa – his *Úvahy a projevy* (1943) or the brochure called *Tomáš Baťa ve vzpomínkách našich prodavačů* (*Tomáš Baťa in the memories of our sellers*) (1944), which were being printed again. In 1944, the large bombing of Zlín occurred, which significantly damaged the publishing house. Pelíšek partially moved Tisk's activities to Prague, where he was also arrested the following year and then tried for collaboration.

The last post-war chapter for Tisk is very short. All of Baťa's works, in fact immediately after liberation in May 1945, were under the forced administration of the city, newly-led by the Communists, and in October, the company was nationalised as the company's management were seen as traitors and supporters of the Nazi regime, despite the fact that court proceedings took place only later in 1946 and 1947. During the Third Republic between 1945 and 1948, the production of Tisk had to be changed again under the influence of political events. The Russian classics – Puškin, Tolstoy, the ballad about Ilja Muromcov, harmless fairy-tales by Andersen, Němcová, or Erben, or regional historical novels, which could be interpreted ideologically, began to be published; for example, *Dvorec u jezera* (*Farmstead by the Lake*), describing the rebellion of the Vlachs against the establishment in the 18th century, and surprisingly, Jack London's books were also included in the editorial plan. After the final takeover of the communist regime and the February coup, the book called *Andělé úspěchu* (*Angels of success*) by Svatopluk Turek was published by Tisk as a symbolic punch to the former shoemaking empire, which, like his *Botostroj*, sharply attacked Baťa. And to make the revenge against the former model 'Czechoslovak capitalism' complete, another brochure called *Zrada rodiny Baťovy* (*The betrayal of the Baťa family*) was published in 1949 by the corporate publishing house by the same author. However, at that time, the city of Zlín was not called Zlín anymore, but Gottwaldov, and the name Baťa had been replaced with a shield bearing the name Národní podnik Svit (National Enterprise Svit) on the factory buildings.

Bibliography

Baťa, Tomáš (2016), *Úvahy a projevy*. Praha: Omega.

Cekota, Antonín (2016), *Geniální podnikatel Tomáš Baťa*. Zlín: Nadace Tomáše Bati.

Havelková, Lenka (2007), Baťovský Zlín jako literární námět. In: *Acta Universitatis palackianae Olomucensis facultas philosophica, Studia Moravica 5*, Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého, 41–46.

Kouba, Karel (2007), Co to byl Baťovský Zlín? Město jako případ vysokého modernismu. In: *Tomáš Baťa: Doba a společnost*. Zlín – Brno: Nadace Tomáše Bati – Viribus Unitis, 293–301.

Mašek, Miroslav (2009), *Zlínský novinářský aktivista Jaroslav Pelíšek před národním soudem*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita: Fakulta sociálních studií.

Pokluda, Zdeněk (2012), *Baťovi muži*. Zlín: Kovárna Viva.

Szcepanik, Petr (2015), Mediální výstavba „ideálního průmyslového města“: Síť médií v Baťově Zlíně 30. let. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada O 2*. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 23–66.

Valůšek, David (2007), Tomáš Baťa a tisk. In: *Tomáš Baťa: Doba a společnost*. Zlín – Brno: Nadace Tomáše Bati – Viribus Unitis, 274–281.

Archives and databases

Online katalog Národní knihovny [databáze online] (2017), Praha: Národní knihovna ČR. Dostupné z: <<http://aleph.nkp.cz>>

Bibliografie Baťa [databáze online] (2017), Zlín: Univerzita Tomáše Bati.

Dostupné z: <<http://tomasbata.org/bibliografie/>>

Státní okresní archiv Zlín, fond Tisk, s.r.o, Zlín, inv. č. 1–87, 1926–1948.

ЗНАМЕНИТЕ ЖЕНЕ У ПРОСВЈЕТИ И КЊИЖЕВНОСТИ У БИХ 19. ВИЈЕКА

This paper deals with educational and cultural work of few distinguished women, Staka Skenderova, Miss Adeline Paulina Irby and Julka Srdić Popović, in the period when two imperial powers were succeeding each other on the territory of Bosnia and Herzegovina– Turkish Empire and Austrian-Hungarian Monarchy. Extremely unfavorable circumstances (in terms of the territory and the historical time frame) for any kind of cultural work, especially for women as initiators, result in admiration for their persistent struggle and successes they achieved in the field. The aim of the paper is to bring closer to the public and to contribute to better understanding of their activities, as well as to cast more light to the social and historical circumstances in which they were acting. Additional reason for writing about these women is the fact that they are almost completely overshadowed in the history of culture and literature of that time, as well as the fact that the information about their work are dispersed in old magazines and only few books.

Key words: Education, Woman, Literature, nineteenth century, Bosnia and Herzegovina under occupation

Простор Босне и Херцеговине је већ од средњег вијека па све до данас испуњен великим турбуленцијама, нарочито политичке и социјалне природе. Период 19. вијека у том смислу не представља никакав изузетак – штавише, обиљежили су га многи важни и прекретнички догађаји на свим територијама гдје је живјело српско становништво, па и на тлу Босне и Херцеговине. Међу њима су устанци, постепено ослобађање народа од турског ропства и смјена двије велике империје – Отоманске и Аустроугарске, тачније долазак Аустроугарске на власт, уз константно укрштање различитих политичких, културних и вјерских циљева, како окупатора, тако и унутар окупираног народа, раздираног неслогом.

У оваквим приликама било је изузетно захтјевно бавити се било каквим културним радом. Затирале су се вјерске, националне и личне слободе, дуго није било школа, штампарија и часописа (или их је било веома мало, ограниченог дјеловања), те се о довољној стопи писмености није могло ни говорити. О оваквим приликама и о угњетеном положају већине домаћег становништва свједоче изводи из турских законика за „рају“, као и ауторске хронике и путописи посматрача ових тешких прилика (Саџак 2010: 44-45). Међутим, упорни и одани културни посленици успијевају да у овом периоду издејствују и покрену духовни препород. У почетку су то били углавном духовници, а затим и први народни учитељи и трибуни. Нарочито је фасцинантна појава женских културних радница, првенствено зато што им је писменост била готово недоступна, власти биле сумњичаве према било ком облику њихове друштвене ангажованости, а уз то су доживљавале оспоравање и осуђивање свог рада од стране домаће, патријархалне околине, па и самих жена.

Многи подаци о Стаки Скендеровој су остали спорни и до данас, будући да у малобројним изворима има опречних информација о датумима који су обиљежили њен живот, а и живот њених суграђана (када је рођена, када је отворена, а када затворена њена школа за женску омладину и сл.). Иза тога не стоји само чињеница да се озбиљан истраживач мора сусрести са потешкоћама у проналажењу поузданих извора о животу и раду ове културне посленице, већ и својеврсна незаинтересованост јавности за њен допринос култури и просвјети у БиХ 19. вијека и крчење трновитог пута образовања и просвећивања младих жена у средини која томе није била нимало наклоњена. Ова неправда према њеној личности и духовној оставштини је почела да се исправља тек након њене смрти, ангажовањем њених савременика (А. Поповић, Ј. Кршић), касније и историчара књижевности и критичара (В. Максимовић, М. Папић и др.), а наставља се све до савременог доба.

Њена појава је по много чему била необична и упечатљива: мушко одијело, у које ју је отац облачио када је била мала, није скинула ни касније, одрекавши се удаје и окренувши се животу који тада није био нимало типичан за једну жену – животу посвећеном социјалном раду и просвећивању младих (Чокорило и др. 1976: 155). У окупираној, патријархалној и подозривој средини, могло се претпоставити да ће реакције на неконвенционалну и неустрашиву жену бити негативне. Међутим, Стака је убрзо доказала да ништа није немогуће, те „у договору са тадашњим сарајевским владиком Прокопијом а помоћу тадашњег босанског валије Велиудин-паше, сина чувеног везира Мустафа-паше Ђиритлије, и потпором неких српских газда – оснује 1857. године прву српску, женску, основну школу, на Вароши, у Сарајеву.“ (Поповић 1903). О њеној школи ће детаљно писати Јован Кршић у чланку под називом „Хаџи Стака Скендерова“ у листу „Политика“ из 1932. године. Иако сироче и готово самоука, била је прва жена на простору БиХ која је основала школу и предавала у њој, али и прва жена која је објавила своју књигу. Симптоматично је да је објављена прво у туђини и на туђем језику, а тек се један вијек касније појављује у цјелости и на нашем језику. Настао уз подстицај руског конзула у Сарајеву, Александра Фјодоровича Гилфердинга, Стакин „Љетопис Босне“ представља истинско свједочење о историјским збивањима у БиХ тог доба. Штампан је на руском језику, уз предговор преводиоца (Гилфердинга), који такође свједочи о Стакиној необичној улози у културном животу Сарајева и о карактеру „Љетописа“.

Гиљфердинг напомиње да се ово дјело не може сматрати потпуно поузданим у фактографском смислу, али да веома добро осликава атмосферу и догађаје у БиХ под турском влашћу (Чокорило и др. 1976: 157). Дјело, дакле, несумњиво има књижевноисторијску, културолошку и донекле историјску вриједност, али му се не може оспорити ни умјетничка вриједност, нарочито у оним дијеловима у којима Стака са јаким емотивним набојем описује догађаје којима је свједочила и који су је дубоко погодили, као што је опис мучења Јована Скендеровића. Због познавања турског језика и долажења у контакт са Турцима усљед посла, свог храброг иступања, па и смјелог именована негативних личности свог доба, била је омражена у круговима богатих трговаца и већег дијела свештенства. То је није спријечило у њеном активизму, те се ангажује и као социјални радник. Прије свега, оснивањем школе допринијела је формирању интелектуалног слоја друштва, будући да су неке њене ученице касније биле познате учитељице и културне раднице. Затим, своја познанства са турским великашима и знање турског (по неким изворима и грчког и руског) језика користила је да добије подршку за своје суграђане, нарочито за угрожену сарајевску сиротињу. Познато је да је, између осталог, својим утицајем успјела да се избори за дозволу јавног сахрањивања хришћана путем погребних поворки улицама Сарајева, што је до тада било незамисливо (Папић 1976: 21). На крају, јавно је иступала и заузимала се за сарадницу и блиску пријатељицу Мис Аделину Ирби, која је фактички наставила њен рад на просвећивању и културном и моралном уздизању женске омладине, а такође имала тешкоће на почетку због неповјерења суграђана. Аделина Ирби јој се одужила, примивши је у свој дом након што је Стака запала у тешко материјално стање, гдје и остаје до своје смрти. Немогуће је не примјетити својеврсну животну симболику у оваквом развоју догађаја, будући да је Стака отпочела велику и мучну борбу за просвећивање и бољи положај маргинализоване женске фигуре, а Аделина се појавила са истим жаром и жељом када је Стакина огромна снага, природно, била на измаку.

Аделина Паулина Ирби, познатија као Мис Ирби, такође представља крајње необичну личност фасцинантне енергије. Одрасла у имућној породици, кћерка енглеског адмирала, високо образована, усљед своје љубави према другим културама отискује се на путовање по Европи, које је наводи и у српске крајеве. Одушевљена српском славном прошлостју и знаменитостима, остаје на Балкану до краја свог живота, боравећи највише у Сарајеву. Плод њеног дугог останка у нашим крајевима био је обиман путопис *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, кога је написала заједно са колегицом Мјур Макензи. Тај рад је нарочито значајан по томе што је најзад пружио широј, европској јавности реалну слику о угњетености народа у Отоманском царству.

Као што су Стаку Скендерову многи сумњичили и оптуживали док је настојала да оснује школу за дјевојке, тако је дочекана и племенита воља Мис Ирби да отвори другу школу за женски подмладак: од режима се није очекивала позитивна реакција, али ни домаће становништво није имало повјерења и страховало је од потенцијалне протестантске пропаганде, будући да су протестанти помогли отварању, а учитељице које су предавале у школи биле су истог вјерског опредељења. Мис Ирби је успјела да покаже како се у њеном дјеловању не ради о пропаганди већ о образовању младих жена. То није једина заслуга Мис Ирби: током устанка 1875. показала је невјероватну племенитост и енергију, константно обилазећи избјеглице и трошећи силни новац на средства за помоћ, како свој лични, тако и онај добијен добровољним прилозима чије прикупљање је сама иницирала. Отворила је велики број школа у мјестима гдје је било највише избјеглог и осиромашеног становништва (Далмација, Западна Босна). Удомила је много сирочади, а како је већ наведено, у њеном дому нашла је уточиште осиромашена Стака Скендерова у посљедњим годинама прије трагичне смрти, тако да су се животи ове двије жене, које су гајиле велико узајамно поштовање, и дословно преклопили. Народ ју је назвао Племенита, због четрдесетпетогодишњег несебичног давања својих материјалних средстава и, надасве, љубави према једном њој страном народу, кога је завољела чим га је упознала.

Јулка Срдић Поповић потиче из породице која је дала неколико значајних политичких и просвјетних посленика у периоду када се БиХ налазила између два царства, Османског и Аустроугарског. Била је прва високообразована жена и учитељица у Санском округу. Неколико података о њој је дала у часопису *Српкиња* још једна књижевница, Јелица Беловић Бернациковска, која се у кратком приказу њене биографије дотакла и међуљудских односа тог доба, нарочито односа међу женама у високом друштву: „Јулка Поповић-Срдић, још млада госпођа, једна од оно мало интелегентних Српкиња из Босне, родом из Санског Моста. Свршила је учитељску школу, па се скоро иза довршених наука удала за судију, с киме као мати јединца живи у сретном браку. Почела је књижевно радити у *Женском Свету*, где и данас ради. Сарадница је и босанских политичких листова (дописи, белешке). Перо јој је искрено, заносно и лепо. Једно је, у чему се разочарала, а то је завидност, лукавост и лицемерство српских жена (баш оних образованијих), с којима као жена чиновника долази у друштво. Маловарошке трзавице, неискрени патриотизам, злоба и пакост једне *госпође* спрема друге, врло велику штету наносе женском просвећивању у овим крајевима.“ (*Српкиња*, 1913: 65) Јулка је била истакнута сарадница овог часописа, као и бањолучког часописа *Развитак*, у периоду од 1936. до 1939. године. Остала је запамћена као једна од првих крајишких књижевница, мада су плодови њеног рада (приче, пјесме, лирски записи) остали расути по часописима, и стога прилично недоступни читалачкој публици. Њена борба је била обиљежена, као и Стакина и Аделинина, снажном жељом за просвећивањем жена и подизањем колективне свијести о њиховој важности и улози у друштву која не подразумејева само традиционалну, с тим да су њени противници најприје долазили из редова управо оних коме се хтјело помоћи – жена, суграђанки. Из чланка

Наша жена на селу, а нарочито из ранијих чланака којима се истакла у часопису *Српкиња*, читалац може да сазна много о односу међу женама у граду и на селу, тј. о међусобним трвењима, зависти и недостатку искреног подржавања. За једну образовану жену која се креће у академским круговима било је необично и врло ријетко да каже и нагласи да је сељанка „прва и права претставница наше жене“ (*Развитак*, 1937: 49), а не нека жена из милеа коме је и сама припадала, академски образована или пак књижевница.

У часопису *Српкиња* нарочито долази до изражаја њена потреба да се бори за женска права. Писала је чланке који популаризују друге културне посленице, њене колегице, нпр. Делфу Иванић, велику добротворку, предавачицу и оснивачицу Кола српских сестара. Она је, као и Јулка, показивала завидан степен прогресивног размишљања о улози жене. Дијелови са њеног предавања које Јулка издваја у чланку запањују својом промућурношћу, детаљним опажањем „рупа“ у размишљању и понашању српских жена, и то у једном времену гдје су се жене тек почињале истицати својим интелектуалним радом, гдје дуго није постојала свијест о равноправности (нити је било прилика да се та свијест развије). Улога жене се највише сводила управо на улогу мајке и домаћице, а не бића које итекако може да допринесе и социјалном и културном животу једне заједнице, не само овим улогама у којима се већ остварила, већ и својим радом на националним задацима.

Из дјела и живота ових жена могу да се извуку бројне поуке, оне могу да нам послуже као узор, нарочито женском дијелу читалачке публике, будући да су се све оне ватрено бориле за њихово образовање и друга права у времену када је за то било врло мало разумијевања и подршке. У вези са овом темом, остаје нам да се запитамо докле смо стигли са развојем, односно да ли смо се довољно одмакнули након више од стотину година од када су ове жене почеле, и успјешно водиле, борбу за бољи положај својих сународница. Чини се да у данашњем времену, иако нема већине потешкоћа са којима су се сусретале ове три храбре жене, није учињено много више од онога за шта су се оне избориле, будући да још увијек владају предрасуде и потцјењивање улоге жена широм свијета. Најзад, и недовољна пажња која се придаје овим (и низу других значајних жена) свједочи о данашњем стању свијести, нарочито на нашим просторима. Можда ће нам овај цитат из чланка Јулке Поповић *О женским књигама*, освјетлити да ли се данас довољно фокусирамо на суштину или на мање-више споредне ствари: „Не знамо, јесмо ли биле срећне руке, што смо узели ријеч *књижевница* за све жене, које пишу. Можда је било боље *писатељица* – но и ово је некуд г о л е м а ријеч. *Женски писац* још најбоље звони. Али све су то ситнице, ко ће у то забадати?“ (*Српкиња*, 1913: 115).

Библиографија

- Б.Б. (1913), Јулка Поповић-Срдић. *Српкиња, њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, стр.65.
- Кршић, Јован (1932), Хаџи Стака Скендерова. *Политика*, XXIX, стр. 25.
- Панић Бабић, Б., Карапетровић М., Љубишић С., Поткоњак Панић, Љ., & Савановић, Ж. (2014), *Бања Лука: Знамените жене у историји града*. Бања Лука, Народна и универзитетска библиотека Републике Српске.
- Папић, Митар (1976), *Трагом културног насљеђа*. Сарајево, Свјетлост.
- Поповић, Алекса (1903), Хаџи Стака Скендерова. *Босанска вила*, 23-24.
- Саџак, Младенко (2010), *Преглед српске књижевности у Босни и Херцеговини у 19. вијеку*. Бања Лука, Арт принт.
- Срдић-Поповић, Јулка (1913), О женским књигама. *Српкиња, њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*, 115-124.
- Срдић-Поповић, Јулка (1937), *Наша жена на селу*. *Развитак*, Бања Лука, годиште 4, број 2, 48-52.
- Чокорило, Памучина, Скендерова (1976), *Љетописи*. Сарајево, Веселин Маслеша.
- Чоловић, Даница-Каћа и Срђан (2004), *Племенита Мис Ирби добротвор српског народа*. Београд, Кактус принт.

ETYMOLOGIE VYBRANÝCH NÁZVŮ ZVÍŘAT V BULHARŠTINĚ A STAROSLOVĚNŠTINĚ

The article is aimed on etymology of chosen terms for animals of Proto-Slavic origin that are still used in Slavic languages. Primary focus is on Old Church Slavonic, and Bulgarian (contemporary Czech and other languages, where needed). Bulgarian serves as lexical contrast due to the substitution of certain terms with names of various origin – such words are described in the corresponding etymological sections. The text introduces course of the thesis (collecting the lexical material, comparison, etymology, and sorting of the terms) and methods of word forming and etymology used to transfer the terms into contemporary Bulgarian language.

Key words: Etymology, Names, Animals, Bulgarian, Old Church Slavonic, taboo words

Úvod

Príspevek se bude zabývať etymológií vybraných názvů zvířat v bulharštině a staroslověněštině. Zajímala jsem se primárně o pojmenování, která se v bulharštině a staroslověněštině liší, tedy nejsou vzájemně příbuzné a nemají společný základ. Do množiny výrazů jsem zahrнула také mytické bytosti. Ve své bakalářské a diplomové práci jsem se tomuto tématu věnovala podrobněji, původní výzkumná otázka byla, jestli výrazy ve staroslověněštině korelují s výrazy v současné bulharštině a pokud ne, jaký je původ staroslověněšských a novobulharských slov. Pro vysvětlení se nabízely dvě hypotézy – staroslověněšská slova jsou staršího data než novobulharská (a jsou tedy původními výrazy), staroslověněšská slova jsou mladšího data (a jsou to většinou přejímky z řečtiny). Ani jedna z hypotéz se nepotvrdila, neboť jazyk se vyvíjí a ve zkoumaných výrazech se objevily oba dva případy.

Metodologie

Metoda práce spočívala v tom, že byla prozkoumána hesla ze *Slovníku jazyka staroslověněšského I–IV*, ruční excerpty bylo vybráno 123 lexémů, které byly definovány jako ‚živočich‘. Tyto pojmy jsem pak srovnávala se slovníky současné bulharštiny, a to jak tištěnými (např. POPOV a kol. 2002, IVANČEV a kol. 2002a a 2002b), tak elektronickými (např. LINGEA). Nalezla jsem 24 výrazů které se lišily od staroslověněšských. Tato hesla pak byla jednotlivě zpracovávána z vývojového hlediska – staroslověněšské výrazy byly srovnávány s jednotlivými fázemi jazyka (staročeskou, středněčeskou a novočeskou), v případě bulharštiny byly hledány konotace ve slovnících z různých fází bulharštiny. Bylo nutno vycházet nejen ze slovníků (v případě bulharštiny nejen výkladových), ale také z textových bank a národních korpusů. Cílem bylo sledovat, jedná-li se o sémantické paralely se staroslověněšskými výrazy. Bylo potřeba brát zřetel na synonyma, možné sémantické posuny, přenesení významu, konotace, frazémy a také možný zánik slova. V posledním jmenovaném případě se nabízela otázka, co toto slovo nahradilo. Tato fáze popisování staroslověněšského a bulharského lexika pak postupně přešla v druhou fázi – zkoumání původu slova. V této části jsem vycházela z etymologických slovníků českých i jihoslovanských – např. REJZEK 2015, MACHEK 1997, *Български етимологичен речник 1–7* (dále jen BER), *Etymologický slovník jazyka staroslověněšského* (dále jen ESJS) apod. Často se tyto fáze doplňují a prolínají. V tomto článku se budu věnovat výrazům, které označují ‚draka, saň‘, ‚chřástala‘ a ‚netopýra‘. Slova s tímto výrazem byla nalezena jak ve staroslověněštině, tak v novobulharštině.

Zkoumané výrazy

‚Drak‘

Pro význam ‚drak, saň‘ se užívá ve staroslověněšských památkách několik výrazů. Prvním z nich je *ацѣрь* (SJS 1: 66), který však primárně označuje ‚ještěrku, ještěra‘ (tedy i velké ještěry, kteří by mohli připomínat draky), ale ve staroslověněšských památkách můžeme nalézt výraz i ve významu ‚drak‘. Tomuto významu by pak odpovídala jedna z etymologií, kdy by praslovanské **aščerъ* byla přejímka z íránského *aždar* ‚drak‘ (pro více etymologií viz ESJS 52). Význam slova se pak posunul od ‚draka‘ blíže k ještěrům a plazům. Příbuzné s tímto slovem je pak i bulharské *зущер*, jen není přesně jasné, jak tento tvar vznikl (ESJS 52).

Slovo *змиу* (SJS 676–677) je prastaré, všeslovanské. Původní podoba se rekonstruuje jako **zmbja*, **zmija* a *zmbjъ*, **zmijъ*, Rejzek ve výrazu vidí stejný základ **zm-*, jako má české slovo země. Jedná se o tabuový výraz a jeho rekonstruovaný význam by byl ‚zemní had‘ (MACHEK 1997: 717, REJZEK 2015: 808–809).

Názvy nebezpečných zvířat byly tabuizovány. Ke všem výrazům, kterých se týkal význam ‚had‘, jsou ve výchozích pramenech nacházeny jen negativní kolokace. Proto není překvapivé, že se tento výraz v dřívějších dobách sémanticky rozšířil. Draci byli často zobrazováni jako hadi, případně měli hadí tělo (např. hydra, řecký Python apod., více viz KOUTSKÝ 2005).

Dalším výrazem, který se pro tato stvoření používal, je *сань* (SJS 4: 20). Opět se jedná o tabuový název, který se kromě staroslověnštiny dochoval ve všech obdobích češtiny. Pokud se objevuje i v jiných slovanských jazycích, je to přejímka z češtiny. Tento název může být onomatopoický, jeho motivace může být zvuk plazivého pohybu, samotný pohyb nebo také zkrácení slova **satanь* – jednalo by se tedy o tabuizaci. V tom případě by to však znamenalo, že české *saň* by původně byl církevní slavismus (ESJS: 794).

V současné bulharštině se pod významem ‚drak, obluda, mytologické stvoření‘ užívá několik výrazů, primárně však *ламя, дракон а змей*. Bulharské *ламя* (POPOV a kol. 2002: 409) vychází ze starořeckého *lámia, lamía*, gigantická ryba, had, také však ‚silná vichřice‘. Slovo stejného původu najdeme i v srbské a chorvatštině, tedy *lama* ‚upír‘, dále v rumunském *lame* stejného významu a v albánském *lamjë* ‚fantastické zvíře‘ (BER 3: 303). Doloženo také ve staré češtině v podobách *lamie, almia, alamia* ve významu ‚tvor s ženskou tváří a zvířecím tělem‘. Vychází z latinského *lamia* (ESSČ). Srovnatelně pak nacházíme příbuzný výraz v ruštině *ламия* a v litevštině *laumė* ‚zlá víla‘. Z latiny se výraz pak dále rozšířil i do dalších jazyků – do angličtiny *lamia* ‚siréna, mořská obluda‘ (také však do italské *lam(m)i*, francouzštiny *lame* – vše stejného významu) (BER 3: 303).

Výraz *змеј* (POPOV a kol. 2002: 279) ve významu ‚drak, obluda‘ vychází ze stejného základu jako ve staroslověnštině. V současné bulharštině došlo k sémantickému zúžení a obecnější význam ‚had, zmije‘ již není doložen (na rozdíl od češtiny).

Bulharské *дракон* (POPOV a kol. 2002: 192) je stejně jako české *drak* přejímka, liší se však tím, z jakého jazyka bylo slovo přejato. Ve staré a střední češtině měla velký vliv na český jazyk latina. Byl to jazyk učenců, proto toto slovo bylo přejato právě z lat. *dracō* (gen. *dracōnis*). Původ však má toto slovo v řeckém *δράκων*. Jedná se tedy o dvojitou přejímku – z řečtiny do latiny a následně z latiny do češtiny. V bulharštině byla situace podobná, funkci latiny však plnila řečtina. Proto je slovo *дракон* přímá přejímka z řečtiny (BER 1: 419, MACHEK 1997: 126, REJZEK 2015: 154–155).

‚Netopýr‘

Ve staroslověnštině se *нетопыръ* (SJS 2: 412) vyskytuje pouze v jedné památce, nejedná se tedy o frekventované slovo. Vzhledem k tomu, že k němu není doložen žádný derivát, pravděpodobně se nalézá na periférii lexikonu, který byl užíván v biblických textech. Praslovanská podoba bohužel nejde rekonstruovat, neboť tvary tohoto slova kolísají ve všech slovanských jazycích, jako příklad můžeme uvést např. ch. *šišmiš*, slo. *netopir*, ukr. *кажан*, pol. *nieoperz*, č. *netopýr*, slk. *netopier*. Je pravděpodobné, že tyto rozdíly byly způsobeny tabuovými důvody. Obecně jsou výrazy ve slovanských a jiných jazycích chápány jako kompozita. Často jsou vykládána dvojím způsobem. Jeden je ten, že první komponent má pravděpodobně co do činění s významem ‚noc‘ a druhý s ‚létat‘. Rekonstruovaný význam by pak mohl být ‚noční letec‘, což vychází z toho, že netopýr žije a loví v noci. Dokladem tohoto je latinský výraz *vespertiliō* (po rozložení pak *vespro-piliō*, tedy ‚večerní okřídlenec‘). Druhým výkladem pak je segmentace na **ne-to-pyrъ*, kde první částice je chápána jako zápornka. Předpokládaný význam by pak byl ‚zvíře, které není ptákem‘ (ESJS 540).

V moderní bulharštině se užívá lexém *прилеп* (POPOV a kol. 2002: 755). Je to derivát vytvořený ze slovesa *прилепя, прилепявам* ‚nalepit, přilepit, nalepovat, přilepovat‘. Jedná se pravděpodobně o přenesené pojmenování pomocí metafory – netopýři visí ze stropu, jako by byli přilepení. Lidovou etymologií je pak občas vysvětlováno jako **прихлеб*. Podle pověry roste na místech s hojným výskytem netopýřů hodně obilí (BER 5: 718).

‚Chrástal‘

Ve staroslověnštině se nacházelo slovo *красѣль* (SJS 2: 61). To bylo onomatopoického původu a vyskytuje se v některých slovanských jazycích, např. slk. *chriaštel*, č. *chrástal*, r. *короствель*. V srbské a chorvatštině nastal sémantický posun – nachází se zde výraz ze stejného praslovanského základu, znamená však i ‚křepelka‘ (ESJS: 360).

Co se týká moderní bulharštiny, tam se ustálil výraz *дърдавец*. Jedná se o derivát ze základu *дър-*, který se nachází i ve slovese *дърдоря* ‚kecat, tlachat, žvanit‘. Jedná se o onomatopoické slovo, které bylo vytvořeno neúplným zdvojením kořene. Původní citoslovce je *дър-дър* nebo *дъра-дъра*, které vyjadřuje monotónní zvuk mluvy. Stejný kořen pak můžeme naléznout v lotyšském *darfēt*, staroindickém *dardara-* ‚určitý druh píšťaly‘. Etymologové tato slova spojují s indoevropským kořenem **der-* ‚bouchat, bít‘ a spojují je i s irským *dordaim* ‚jelenův řev‘ a *dord* ‚brblat‘ (BER 1: 460).

Závěr

V tomto článku byla představena metodologie tvorby hesla se zřetelem na diachronní vývoj zkoumaného výrazu. Jakmile je materiál detailně popsán, může se přistoupit k syntéze a hledání paralel mezi ostatními jazyky – tedy k samotné etymologii. V článku jsem se zaměřila na tři lexikální jednotky a porovnávala jejich paralely mezi staroslověnštinou a novou bulharštinou. Jednalo se o významy slov ‚drak‘, ‚netopýr‘ a ‚chrástal‘. Lexémy, které znamenají ‚drak‘ jsou ukázkou přejímek v obou jazycích, ve staroslověnštině však také tabuového slova. To je i ‚netopýr‘, jehož praslovanská podoba nejde rekonstruovat, protože se v jednotlivých slovanských jazycích forma tohoto slova liší. V nové bulharštině je toto slovo zastoupeno deverbálním derivátem na základě metaforického pojmenování. Poslední slovo je ukázkou onomatopoického slova v obou dvou jazycích.

- Ber 1 – Georgiev a kol. (1971), *Bългарski etimologičen rečnik, Tom 1*. Sofija, Bulharská akademie věd.
- Ber 3 – Georgiev a kol. (1986), *Bългарski etimologičen rečnik, Tom 3*. Sofija, Bulharská akademie věd.
- Ber 5 – Durinov a kol. (1996), *Bългарski etimologičen rečnik, Tom 5*. Sofija, Bulharská akademie věd.
- ESJS – Havlová, E. – Erhart, A. – Janyšková, I., reds. (1989–nyní), *Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Sešity 1–14*. Praha: Academia, 1989–2008. Sešit 15–18. Brno: Tribun EU, 2012–.
- ESSČ – *Elektronický slovník staré češtiny* [on-line]. Verze 1.0.0. [cit. 11. 6. 2017]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <vokabular.ujc.cas.cz>.
- Henninger (1995), Animal Names in Bulgarian: Balkan versus Slavonic in the Nineteenth Century. *Slavistické monografie. Řada lingvistická sv. 1*. Praha: Euroslavica.
- Ivančev a kol. (2002a), *Česko-bългарski rečnik v dva toma. I, A–O*. Sofija: Trud & Prozoreca. Spravočnici 21. vek.
- Ivančev a kol. (2002b), *Česko-bългарski rečnik v dva toma. II, P–Ž*. Sofija: Trud & Prozoreca. Spravočnici 21. vek.
- Koutský (2005), *Draci středověkého světa*. 1. vydání. Praha: Mladá Fronta.
- LINGEA – Bulharsko-český | Slovník | Lingea. Lingea [online]. Brno, 2016 [cit. 16. 6. 2017]. Dostupné z: <<https://slovníky.linge.cz/Bulharsko-cesky>>.
- Machek (2010), *Etymologický slovník jazyka českého*. 5. vyd. Praha: NLN.
- Popov a kol. (2002), *Bългарski tǎlkoven rečnik. 4. izd.* Sofija: Nauka i izkustvo.
- Rejzek. (2015), *Český etymologický slovník. 3. vydání (2. přeprac. a rozš. Vyd.)*. Praha: Leda.
- SJS 1–4. *Slovník jazyka staroslověnského (1966–1997)*, Kurz, J. – Hauptová, Z. (red.). Praha: Academia, Euroslavica.

SIMONA ŠVANDOVÁ

Masarykova univerzita, Brno, Česká republika
simi.svandova@gmail.com

ŽENA AKO METAFORA DOBY SPOLOČENSKÝCH ZMIEN NA PRELOME STOROČÍ

The paper illustrates the woman as metaphor time to turn of 19th and 20th centuries. The primary objective for us is to analyze Croatian and Slovak literature from later period literary realism. The focus studies on the example of main three protagonists: Šora Anzula, Lucija Stipačić - Valpurga and Katica Berac. Through them, we demonstrate the transformation of the cultural, literary and social context both literatures. We use the comparative method investigate explicitly selected by issue. This is based to view a woman and her (de)formation of personality in terms of its social status of a contemporary. While to reflect on her peripheral the similar and different features of both literatures. The more are coming to the conclusion that realism as a literary direction and developmental tendency have certain anomalies and that it does in event us timeless literature review.

Key words: woman, character, literature

Príspevok má za úlohu priblížiť ženu ako metaforu spoločenských zmien na prelome 19. a 20. storočia. Keďže v tomto období dochádzalo k viacerým zmenám (od technického pokroku, nástupu kapitalizmu, až po začiatok ženskej emancipácie). Naša štúdia svoju pozornosť venuje predovšetkým riešeniu ženskej otázky, resp. pôjde o krátky prierez vnímania súdobej reality, cez optiku ženských postáv v chorvátskej a slovenskej literatúre. Demonštrujeme to krátkymi úryvkami z próz a prehovormi konkrétnych ženských postáv, ktoré sa so situáciou vypriadaávajú spôsobom sebe vlastným. Štúdia má niekoľko častí, ktoré spolu súvisia, čím svoj prvotný záujem smerujeme k postave ženy, ktorá sa ocitá na hranici svojho konvenčného myslenia.

V úvode štúdie je nevyhnutné v krátkosti uviesť nami analyzovanú problematiku v širšom (literárnom) kontexte. Ako sme už spomínali, zameriavame sa najmä slovenskú a chorvátsku literatúru. Spájajúcim momentom oboch literatúr bolo ilustrovanie ženy, z rôznych uhlov pohľadu. Nešlo len o plastický opis postavy zasadené v oboch prípadoch do chorvátskeho prostredia. Ťažisko práce spočíva v znázornení rozmanitosti žien, hlavných protagonistiek, ktoré sa odlišujú vekom, spoločenským zaradením, ale najmä zmysľaním. To, čo dané postavy spája alebo naopak rozdeľuje je viditeľné najmä v úryvkoch z analyzovaných próz. Pramennou základňou predstaveného príspevku predstavujeme román chorvátskeho prozaika obdobia neskoršieho realizmu, resp. počiatku moderny Vj. Novaka (1859-1905) – Posljedni Stipančići (1899) a slovenského prozaika M. Kukučina (1860-1928), žijúceho v čase napísania románu Dom v stráni (1902-1904) na ostrove Brač. Zaujímavosťou je, že tento Kukučinov román vychádzal časopisecky na Slovensku, no napriek tomu je vo veľkej miere jeho odozvou na peripetie života v súdobej Dalmácii. Spomínaní spisovatelia vytvorili romány, ktoré môžeme považovať za kroniky rodín, zasiahnuté premenami spoločnosti na prelome storočí. V oboch prípadoch sa však stretávame s postavami žien, ktoré tieto zmeny manifestujú, z toho dôvodu majú v prózach majoritné postavenie. Dobový status, v akom sa nachádzajú je ovplyvnený nielen externými zmenami (kapitalizmus, emancipácia), ale predovšetkým prostredím rodiny, v akej sa nachádzajú. Rodina je pre nich silnou inšpiráciou, akousi „hybnou silou“ pri uvedomovaní si spoločenských zmien, čo (ne)priamo vplýva na ich charakter. Ten sa prejavuje v hraničných situáciách, v interakcii s inými postavami, v snahe vyhnúť sa stereotypnému videniu sveta a poukázať na svoje spoločenské postavenie.

Dobový status ženy nebol odjakživa rovnaký. V priebehu storočí sa miestami modifikoval, čo zapríčinilo, že aj žena sa veľakrát stala odrazom spoločnosti, prostredia, ktoré ju determinovalo. V chorvátskom (literárnom) prostredí bola odjakživa vnímaná konzervatívne. Odvolávame sa pritom na chorvátskeho historika Kontruljeviča, ktorý ženu v 15. storočí definoval takto, citujem: „žena musí byť obozretná (...) - verná, vážna, milujúca, starostlivá, jemná, cudná, štedrá, pracovitá, veľkorysá, mierna v jedle a pití, nesmie sa líčiť (...). (Kontruljevič 2009: 484) Tento prototyp „ženského ideálu“ rezonoval nielen v spoločnosti, ale aj v literatúre. Keďže literatúra bola vo veľkej miere akýmsi „zrkadlom“ spoločnosti, práve tam, vidíme počiatky zmien vo vnímaní zobrazení ženy, resp. jej postavenia.

Z chronologického hľadiska to datujeme koncom 19. začiatkom 20. storočia, keď v slovenskej, ale aj v chorvátskej literatúre vrcholili realistické tendencie. Napriek tomu tu vidíme isté rozdiely, ktoré sú ilustrované odlišným chápaním postavy ženy. My sa pokúsime o ich znázornenie, čím budeme deklarovať ženu, ako istý symbol spoločenských zmien. V chorvátskej literatúre sa v období druhej polovice 19. storočia stretávame s postavou ženy, ktorá niesla prívlastok tzv. kučni anđel, v preklade „domáci anjel“ – žena, ktorá mala za úlohu udržiavať teplo domova, starať sa o domácnosť a deti, byť cnostná a pod. (Gilbert 2000: 17). Práve takýmto typom ženy je protagonistka románu Vj. Novaka – Valpurga Stipačić. Autor ju vykresľuje ako matku, ale aj oddanú manželku, muža – Anteho. Je to typický prototyp patriarchálnej rodiny, ale keď sa na to pozrieme bližšie, zistíme, že nami skúmaný problém spočíva v zobrazení tohto tradičného modelu. Narúša ho dcéra Lucija Stipačić, ktorá je reprezentantkou zmien pri lámaní konvencií. Chorvátsky literárny kritik Nemeč ju charakterizuje ako „symbol obeti a vzbury, ale jej mravná čistota je navýšená ponížením a

urážkou ktoré dostáva počas svojho života (...) svojim osudom a osudom ďalších rodinných príslušníkov rodiny Stipančičovcov vykresľuje opačnú stranu občianskej morálky a patriarchálnej spoločnosti. (Nemec 1999: 232) Súhlasíme preto s Nemcom, že Lucija bola isté „nóvum“, ktoré v chorvátskej literatúre prinieslo istý nový pohľad na situáciu ženy v spomínanom období. Pomôžeme si úryvkom z románu, kde autor zobrazil postavu Lucije ako symbol vzbury, neochoty sa podriaďiť otcovi/konvenciám.: „Dve hodiny po tom prišla k Lucii matka s plačom, zalamujúc rukami. Prišla povedať, aký bol otec znova našťvaný, že mu vzkypela žľe a vyhrážal sa, že ona (Valpruga) nebude môcť opustiť miesto, kde sa nachádza ...

- *Sám si je vinný – povedala Lucija bez toho, aby mrkla okom mimo knihu*
- *Modliť sa a prosiť o odpustenie, kľačať pred ním ... (Valpruga)*
- *Ja? Lucija zdvihne hlavu jej tvár chytí rumenec ... “Nikdy! On ma urazil!”*
- *Je to tvoj otec!*
- *Aký môj otec? – Položí Lucija knihu a povie: „Keby bol mojím otcom, ako sa iní otcovia správajú k dcéram? “ Bola som vychovaná ako vo väzení a teraz nemôžem ani čítať!*
- *„Pokiaľ som ženou a mám zdravý rozum pochopiť svet a srdce mi hovorí, že mám iný život, aký som žila doteraz. Už nie som dieťa. Bratovi všetko a mne nič!“ (Novak 2005: 208)*

Posledná veta nám, ako čitateľovi napovedá, že Lucija bola mladou ženou, ktorá reprezentovala nielen vybočenie od stereotypu v postavení rodiny, ale bola tiež ženou, ktorú autor opísal ako postavu silnú, odhodlanú, uvedomujúcu si svoje práva a povinnosti v súdobom svete. Domnievame sa preto, že Vj. Novak tieto dve ženské postavy vložil do antagonistického postavenia zámerne. Kým jedna reprezentovala staré, konzervatívne vnímanie ženy, ktoré pretrvávalo ešte v 19. storočí, Lucija – mladá, odvážna, napriek tomu, že na začiatku románu je podľa Šicela „ženou ilúzií a snov“. (Šicel 2005: 208) Vidíme tak progres, ktorý sa netýkal len samotnej postavy ženy, išlo skôr o ženu ako societu v spoločnosti, ktorá spoločenské zmeny prijímala rovnakou intenzitou ako muž, možno o niečo intenzívne, vzhľadom k možnosti zmeniť svoj osud k lepšiemu.

Primárne však pokladáme toto dielo za hlbokú psychologickú sondu postáv žien, ktoré sa s týmito sociálno-kultúrnymi zmenami vyrovnávali svojším spôsobom.

V slovenskej literatúre sa o niečo podobné pokúsil M. Kukučín. V románe *Dom v stráni*, ktorý napísal už počas svojho bračského pobytu. Reflektuje nielen zmeny v rámci postavenia ženy, ale predovšetkým ide o akési autorovo „precitnutie“ a uvedomenia si striedanie generácií, ale aj ukotvenia základných ľudských hodnôt. Ústrednou protagonistkou románu je šora Anzula Dubčić. Žena, silná vo svojom postavení je konfrontovaná mladou, ale zato spoločensky nižšie postavenou težačkou Katicou Berac. V úvode hneď zmienime, že M. Kukučín si oslovenia týchto ženských postáv vybral zámerne. Keďže ide o výpožičky z chorvátskeho jazyka je nutné ich charakterizovať nielen z dôvodu sémantiky, ale taktiež pre bližšie pochopenie našej otázky, spočívajúcej v poukazaní na ženu a jej spoločenské postavenie v danom období. V prípade slova „šora“ ide o slovo, ktoré pochádzalo zo srbochorvátčiny a na prelome 19. a 20. storočia sa tak označovala vysoko postavená žena v Dalmácii. (Peciar a kol. autorov 1964) Protikladom bolo pomenovanie težač/težačka, ktoré je taktiež chorvátskeho pôvodu a znamená sedliak/ sedlička. (Peciar a kol. autorov 1964) Autorovi sa tak podarilo vytvoriť protipól postáv, ktoré v románe spolu kooperujú prostredníctvom postavy Mateho, ktorý je ich spoločným menovateľom. Napriek tomu, že je to sedliak, Anzula si ho neskutočne váži, v prípade Katicy, ktorej je otcom je skôr istým katalyzátorom jej charakteru, ktorý sa v románe rôzne (de)formuje okolnosťami. Rozdiely v ponímaní ženskej postavy sú na prvý pohľad poukázane v charakteristike Anzuly, samotným M. Kukučinom: „Šora Anzula je pracovitá, energická, oplývajúca viac rozumom, než citom.“ (Kukučín 1961) Ak sa však pozrieme na jej charakter vidíme tu istý konflikt. Ten spočíva vo vnímaní reality, ktorá determinuje jej správanie. A. Mráz ju nazval „rafinovanou ženou, ktorá bránila a uskutočňovala princípy triednej rozvrstvenosti“. (Mráz 1929: 316) Otázkou však ostáva, či práve to je skutočný obraz ženy, ktorý nám chcel Kukučín ilustrovať. Domnievame sa, že je možné nájsť odpoveď v samotnom monológu Anzuly, ktorý nesie pomenovanie - *Prehliadka poľa*. Anzula balansuje na pomedzí svojho charakteru, ostro konfrontovaná realitou: „Ako sa odtrhnúť?“ *Pýta sa sama seba a cíti, že pri tej myšlienke sa jej srdce, akoby malo vytrhnúť z hrude. Všetko k nemu prirástlo tuho a tesno: i pole, i práca, predovšetkým opustené težačstvo, ktorého osud a blahobyť spočíva v jej rukách, i tá holá chudoba, ktorá denne klepe na dvere.*“ (Kukučín 2009: 104) Práve tu vidíme istý autorský vklad, istý odklon od externého vnímania tejto ženskej postavy cez sebarealizáciu ženskej hrdinky, voči spoločenským zmenám, ktorým je nútená sa podriaďiť. Jej protipólom, ako sme už uviedli vyššie je mladá Katica. Tu sa odvolávame na J. Števkę, ktorý tento typ ženy opisuje ako postavu, ktorá si tiež uvedomuje svoje spoločenské postavenie a nachádza možnosti ako sa z neho vymaniť. Silným motívom je moment, keď si Katica na klasickej sedliackej dedinskej zábave uvedomí, že tam nepatrí. „(...) Katicu takéto výjavy nepozdvihli. Ovíjali ju čímsi nízkym, všedným, biednym ... a k tomu tá všeobecná radosť a spokojnosť. Stojí vo dverách bledá, zničená s odporom v duši.“ (Števek 1985: 210)

Silným umeleckým prvkom, na ktorý Števek poukázal a súhlasíme s ním je obsiahnutý zmyslovosťou Katicy a jej túžbe, po inom ako sedliackom živote. Vidíme v nej typ ženy, ktorá sa dostala do konfliktu s dobou, v akej sa nachádza, a zároveň ide aj o samotný obraz spoločnosti.

Tá je viditeľná v odlišnom vnímaní ženy, vrátane poukazaní na Katicu, ktorá naráža na tento sociálny problém, v hľadaní si svojho sociálneho zaradenia sa.

Obom autorom sa podarilo vytvoriť typ ženy, ktorá sa dostáva do konfliktu so spoločnosťou, v akej sa nachádza. Kým v prípade Vj. Novaka vidíme typ žien, reprezentované vzbúrou iba u jednej z nich. Martin Kukučín

vytvoril postavy žien, ktoré prišli k „precitnutiu“ pri konfrontácii dvoch svetov: vonkajšieho, odkiaľ pochádzali a dennodenne v ňom existovali a tým, vnútorným, ilustrovaným vnútornými monológmi. Čím sa autorovi podarilo uchopiť problém spoločenských zmien nielen z hľadiska opisu prostredia, ale predovšetkým cez psychologickú sondu žien a ich spôsobu vyrovnania sa s nimi. Z hľadiska recepcie je zaujímavosťou, že napriek tomu, že román Vj. Novaka – Poslední Stipančiči bol dobovou kritikou veľmi kladne prijatý. V slovenskom literárnom prostredí nebol v dnom čase preložený, nájdeme len jeho český ekvivalent. (Jankovič 1997: 48) Román M. Kukučina bol preložený hneď 6 rokov po jeho oficiálnom publikovaní v r. 1931 Ante Šimčíkom (*Kuća na obronku*)(Jankovič 1997: 156).

Zoznam literatúry

- Gilbert, Sandra – Gubar, Susan (2000), *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination*. London, New Haven and London.
- Jankovič, Ján (1997), *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku*. Bratislava, Ústav pre svetovú literatúru.
- Kontruljevič, Benedikt (2009), *Knjiga o vještini trgovanja*. Zagreb, HAZU.
- Kukučín, Martin (2009), *Dom v stráni a iné prózy*. Bratislava, Kalligram.
- Kukučín, Martin (1961), *Dom v stráni*. Bratislava, SVKL.
- Mráz, Andrej (1929), Kukučinov dom v stráni. *Literárny archív 1929*.
- Nemec, Krešimir (1999), *Povijest hrvatskoga romana: od početka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb, Znanje.
- Novak, Vjenčeslav (2004), *Povijest hrvatske književnosti XIX.stoljeća*. Zagreb, Ljevak.
- Peciar, Štefan a kol. autorov (1964), *Slovník slovenského jazyka. IV. S-U*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV.
- Števíček, Ján (1989), *Dejiny slovenského románu*. Bratislava, Tatran.
- Šicel, Miroslav (2005), *.Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*. Zagreb, Ljevak.

SYLWIA SZAREJKO

University in Białystok, Białystok, Poland
sylwiaszarejko@gmail.com

INSTYTUT KULTURY POLSKIEJ ATTILIO BEGEY'A – PROPOLSKA DZIAŁALNOŚĆ W TURYNIE

Attilio Begey as a great patriot in 1915 founded the "Pro-Polonia" Committee in Turin, and two years after his death in 1930 at the University of Turin, on the initiative of Roman Pollak, was founded the Institute of Polish Culture „Attilio Begey”, which was involved in promoting Polish culture and language. Begey appears as the first propagator of Polish language and culture in Piedmont, in Italy which gave rise to the rich Polonist activity continued by other Italian polonophiles.

Key words: Polonist activity, Turin, Italy, Poland

Powiązania historyczne, polityczne oraz gospodarcze, jakie możemy zaobserwować w relacji między Włochami a Polską towarzyszyły rozwojowi owych państwowości od wielu wieków. Nie powinien zatem dziwić fakt, iż relacje jakie wywijały się między obydwojma państwami na przestrzeni lat: wspólne powiązania polityczne, kulturowe, wspólne działania militarne oraz idee, stały się dla wielu badaczy ciekawym polem do analizy.

Głębokie zależności pomiędzy dwoma państwami potwierdza w swoim odczycie Walentyna Horoszkiewiczówna, która podczas wykładu *Polska w Italji* wygłoszonym na inauguracji Wileńskiego Komitetu „Polonia-Italia” w Auli Kolumnowej Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie dnia 21 marca 1938 r. (1938: 5), twierdzi, że więź między włoską i polską duszą można najlepiej dostrzec w tradycji Garibaldeczyków i Mazzinistów, co nierozdzielnie powiązane było z walkami wolnościowymi okresu *il Risorgimento*. Jak pisze autorka:

[...] żyje Polska – bojowniczką nie tylko o własną, lecz i cudzą wolność, Polska bliska i droga Italji przez szczególną wspólność cierpień i nadziei, poświęceń i walk, pod równie obu narodom drogim sztandarem wolności i zjednoczenia (Horoszkiewiczówna 1938, 5).

I dalej:

Kto uderzy w strunę tych narodowych tradycji włoskich i polskich, może być pewien, że oddźwięk głębokiego zrozumienia i żywego uczucia znajdzie w każdej włoskiej duszy (Horoszkiewiczówna 1938, 5-6).

Na potwierdzenie swojej tezy, autorka przywołuje wypowiedzi przypadkowo spotkanych Włochów, którzy na słowo Polska mieli reagować następującymi wypowiedziami: „O my kochamy Polskę. Kiedy była pod trzema ciemnymi – w niewoli – zawsze pragnęliśmy jej wolności, a teraz cieszymy się nią jak własną” (Horoszkiewiczówna 1938, 6), oraz: „Takich was oczyma duszy widziałem i widzę zawsze – Polacy – bohaterów, niezłomnych i...świętych!” (Horoszkiewiczówna 1938, 6). Podobne zdanie miał słynny, polski italianista- Roman Pollak, który na łamach „Ruchu Literackiego” w artykule zatytułowanym *Attilio Begey* (1929: 15) twierdzi, że religia narodowości, mesjanizm, martyrologia patriotyczna, konspiracja, zbrojna walka oraz kult bohaterstwa i ofiary były tak samo bliskie włoskiej, narodowej duszy jak i polskiej. Nie powinien zatem dziwić fakt, że martyrologia polskich powstań, w których poświęcili swoje życie także Włosi, stała się tematem niejednokrotnie poruszonym przez włoskie czasopisma, gdzie autorzy tekstów występowali w obronie tzw. „polskiej sprawy” (Horoszkiewiczówna 1938, 7).

Profesor Pollak, w artykule w „Przeglądzie Współczesnym” we wrześniu 1930 roku twierdzi, że podobieństwo przeżyć i wzruszeń związanych z czasem *il Risorgimento* oraz polskiej niewoli, niejednokrotnie okupione krwią, pozwalają lepiej zrozumieć Włochom ówczesną kulturę Polski, a Polakom kulturę Włoch. Zdaniem profesora Polacy i Włosi odczuwają i oceniają swoje kultury głębiej niż inne narody, co pomaga wzbudzić żywsze zainteresowanie oraz serdeczność, ponieważ oba narody, jak trafnie określa sytuację polityczną italianista „przeszły dantejski czyściec” (Horoszkiewiczówna 1938, 8).

W przywoływanym odczycie Horoszkiewiczówny, autorka wymienia najważniejsze środowiska polonistyczne i związane z nimi postacie, które działały przy uniwersytetach na całym Półwyspie Apenińskim. Jednakże na bardziej szczegółowe opracowanie zasługuje wyjątkowe środowisko polonofilskie, które znajdowało się w Turynie. To właśnie stolica regionu Piemont odegrała nieprzeceniony wkład w propagowanie języka i kultury polskiej. Warto poddać analizie działalność wielkiego polonofila oraz tłumacza Aglaura Ungherini, rodziny Agosti-Garosci, ale przede wszystkim, wyjątkowy wkład w propolską działalność rodziny Bersano-Begey - począwszy od Attilia Begey'a przez Rosinę Begey, po Marię Bersano-Begey i Artura Bersano, na Marinie Bersano-Begey kończąc. Piemontcka rodzina bez wątplenia stała się najważniejszym polonofilskim rodem na Półwyspie Apenińskim.

Niesiony duchem romantycznego patriotyzmu oraz naukami Andrzeja Towiańskiego, wierząc w odnowienie Rzeczypospolitej oraz w ludzką i boską sprawiedliwość (Begey 1922, 3), Atilio Begey (turyński adwokat, znany już wcześniej ze swojej propolskiej działalności) w 1916 roku zakłada Komitet *Pro-Polonia* angażując się nie tylko w szerzenie filozofii Towiańskiego, edukację ludu oraz pisanie, ale także w pomoc polskim żołnierzom przebywającym we Włoszech, jednocząc wśród siebie coraz większe grono włoskich miłośników Polski (Bersano-Begey 1938, 35). W wygłoszonym 1 października 1916 roku w Turynie przemówieniu zatytułowanym *Comitato torinese „Pro-Polonia”* Attilio jasno formułuje cele jakie przyświecają powstałej organizacji. Przywołuje wiele artykułów z prasy europejskiej, które powstały w ówczesnych latach i dotyczyły Polski: chwaliły jej dorobek, waleczność oraz wyrażały sprzeciw wobec dziejącej się niesprawiedliwości (Begey 1916, 4). Jednakże to nie słowa miały świadczyć o umiłowaniu Polski, lecz czyny, co Begey komentuje:

Bisogna che la nostra simpatia per la Polonia diventi una realtà, che il desiderio della sua ricostituzione si trasformi in un proposito, in una *condizione* del nostro programma (Bersano-Begey 1938, 5).

Tylko wolność Polski, jak twierdzi Begey, będzie w stanie zapewnić jej możliwość odnowy i niepodległości. W ostatnich słowach swojego przemówienia polonofil opisuje Polskę, jako jeden z narodów najbardziej cywilizowanych, wykształconych i najbogatszych w Europie, posiadających swój język i swoją historię, który od wieków z królewską gościnnością obchodzi się z nauką i sztuką. Ukazując siłę Polski, adwokat przypomina czas, w którym to kraj nad Wisłą nie ugiął się ani Moskalom pod Paskowem, ani Turkom pod Wiedniem i był w stanie, pomimo wieku niewoli politycznej, wykształcić plejadę pisarzy, poetów, malarzy oraz wyjątkowych mężów stanu. Ponadto Begey podkreśla, iż mimo braku autonomii oraz inwazji niemieckiej, naród polski wie, jak rządzić mądrze. Dlatego, zdaniem adwokata, należy dumnie brać udział w rozwoju owej państwowości i propagowaniu polskiej kultury (Bersano-Begey 1938, 6-7).

Do Komitetu *Pro-Polonia* przystąpiło wiele osób zainteresowanych sprawami Polski, a jego prezesami były takie słynne turyńskie nazwiska, jak: Giovanni Vidari – filozof, pedagog, wykładowca uniwersytecki, Achille Loria – profesor ekonomii politycznej, siostry Garosci – tłumaczki oraz prawnik Francesco Ruffini (Bersano-Begey 1938, 21).

Podczas swojej działalności w Komitecie, Begey ufundował i wręczył sztandar polskiemu pułkowi imienia Adama Mickiewicza w La Mandria di Chivasso, który był dowodzony przez komendanta Mariana Dienstała Dąbrowę oraz zaangażował się w powstanie pomnika zmarłym żołnierzom polskim na cmentarzu w piemonckim mieście Ivrea (Horoszkiewiczówna 1938, 22).

Opisywany przez Marinę Bersano-Begey czas działalności Begey’a, był „gorączkowym okresem radości”, w którym polonofil dostrzegł realizację marzenia swojego życia, a mianowicie odrodzenia Polski (Bersano-Begey 1938, 22). Nie powinien więc dziwić fakt, że dzięki swojej działalności po I wojnie światowej, w 1922 roku, włoski adwokat zostaje mianowany Konsulem Honorowym Polski, co staje się potwierdzeniem, że to właśnie działalność Attilia Begey’a miała największe znaczenie dla propolskiej promocji na terenie Włoch.

Inicjatywy idące daleko poza obszar szeroko rozumianej polityki, spowodowały, iż językiem i kulturą Polski zaczęły interesować się w Piemencie kolejne, wcześniej niezwiązane z opisywaną tematyką osoby, uczynniając z Turynu najważniejsze ognisko kultury polskiej we Włoszech, bo jak twierdzi Horoszkiewiczówna, to Attilio Begey:

[...] w serca swych dzieci i wnuków przelał tę własną gorącą, wierną, ofiarnie czynną miłość Polski, która – z domu jego promieniując na przyjaciół i znajomych – uczyniła z Turynu to ognisko kultury polskiej (Horoszkiewiczówna 1938, 22-23).

„Obrońca sprawy polskiej” zmarł 25.10.1928 pozostawiając po sobie w Turynie wielką towianistyczną spuściznę oraz bogate tradycje polonistyczne, które przekazał swoim następcom, tworząc w Turynie drugi polski dom poza granicami kraju po Rapperswilu, jak trafnie określa Mikołaj Sokołowski, sposób funkcjonowania turyńskiej zbiorowości (Sokołowski 2012, 70).

W 1930 roku, 2 lata po jego śmierci, zostaje powołany do życia Instytut Kultury Polskiej „Attilio Begey”, który dzięki ochotniczej pracy włoskich polonofilów zajmował się propagowaniem polskiej historii i kultury oraz tłumaczeniem polskiej literatury. Wydaje się, że zawsze w duchu tej samej idei, idei, którą przez wszystkie lata wyznawał Begey, a która najwierniej została oddana w słowach adwokata:

Młodzieży, która tęsknisz do wspierania prawdą braci twojej! poznawaj utwory wszystkich narodów; kto przejrzał jedną tylko literaturę, zna jedynie tylko kartę księgi mieszczącej w sobie tajemnice geniuszu. [...] czerp w tych źródłach natchnienie, a poezja twoja będzie głosem całego świata (Begey 1880, 30).

Istituto di Cultura polacca „Attilio Begey” powstał: „z inspirowanej przez Prof. Pollaka inicjatywy Rządu polskiego, przy wybitnym i ofiarnym udziale instytucyj i osób prywatnych w Italiji” (Horoszkiewiczówna 1938, 13). Dzięki fundatorom, Instytut posiadał kapitał początkowy w wysokości 31.600 lirów, a w marcu 1937 roku wzrósł on do sumy 40.500. Wśród członków/fundatorów oprócz Polskiej Ambasady przy Kwirynale, Ministerstwa W.R. i O.P. i stołecznego Koła włosko-polskiego „Leonardo da Vinci” figurują także osoby prywatne oraz inne instytucje, m.in.: Banca Commerciale Italiana, Ufficio Scambi, Józef i Ludwika Toeplitzowie, Rosina Begey, Maria Bersano-Begey oraz

Aglauro Ungherini (Horoszkiewiczówna 1938, 13-14). Instytut został utworzony przy Uniwersytecie w Turynie, zatem prezesem Instytutu, zgodnie ze statutem, był rektor turyńskiej uczelni, zaś stałym sekretarzem przez wiele lat pozostawał prof. Arturo Bersano – autor działu polskiego w „Dizionario bibliografico del Risorgimento” (Horoszkiewiczówna 1938, 14).

Po siedmiu latach działalności, Instytut na łamach czasopisma „L’Europa orientale” publikuje sprawozdanie ze swojej działalności, w której, co przywołuje Horoszkiewiczówna, od marca 1930 roku do marca 1937 roku urządził 43 odczyty na polskie tematy, prezentując je w: Turynie, Vercelli, Novarze, Casale, Bolonii, Genui i Cuneo. Ponadto Instytut zorganizował 8 koncertów muzyki polskiej w Turynie oraz 2 wystawy, z której jedna prezentowała grafikę polskich artystek, zaś druga wystawiała obrazy z podróży po Polsce włoskiej malarki i artystki - Manon Michels. Warto także zaznaczyć, że podczas pierwszych lat swojej działalności Instytut ogłaszał w całych Włoszech konkursy dotyczące Polski, za które przyznał 7 nagród pieniężnych o łącznej wartości 6500 lirów (Horoszkiewiczówna 1938, 14-15).

Działalność Instytutu rozwijała się z każdym rokiem, zaś istotę jej pracy dostrzegało wiele znanych postaci. W celu ukazania wagi działań włoskiego Instytutu, Horoszkiewiczówna przywołuje sytuację jaka miała miejsce w listopadzie 1934 roku. 87-letni ówczesny Aglauro Ungherini – Mazzinista, tłumacz Mickiewicza oraz Słowackiego i bez wątpienia wielki przyjaciel Polski, po otrzymaniu wsparcia finansowego w wysokości 2000 lirów od Rządu Polskiego, z racji trudnych warunków materialnych, w których się znajdował, bez zastanowienia przekazał owe pieniądze na rzecz Instytutu, aby, jak pisze badaczka: „służył tej samej sprawie, której ofiarodawca oddał bezinteresownie niemalą część działalności swego życia” (Horoszkiewiczówna 1938, 15).

Instytut prowadził także polską bibliotekę, gdzie pracownikiem była Cristina Agosti-Garosci, która wraz ze swoim synem - doktorem Giorgiem Agostim oraz siostrą Clotildą Garosci przyczynili się do rozpowszechnienia literatury polskiej na terenie Półwyspu Apenińskiego. Siostry Garosci zasłużyły się przede wszystkim tłumaczeniami m.in.: „Popiołów” Stefana Żeromskiego oraz „Pana Tadeusza” Adama Mickiewicza, zaś Giorgio Agosti opublikował wiele prac poświęconych literaturze polskiej, wśród których należy wymienić przede wszystkim pracę doktorską o Fryczu Modrzewskim (Horoszkiewiczówna 1938, 16). W ciągu pierwszych siedmiu lat działalności, Instytut opublikował aż 29 prac na tematy polskie oraz tłumaczeń, wśród których przeważającą część stanowią prace dwóch rodzin: rodziny Agosti-Garosci oraz Bersano-Begey, z czego ta druga opublikowała 18 z 29 prac, z których 11 było autorstwa Mariny Bersano-Begey (Horoszkiewiczówna 1938, 16), co może świadczyć o jej wielkiej płodności krytyczno-literackiej.

Jak pisze Horoszkiewiczówna (1938, 17): „Dla tej niewyczerpanej w twórczej inicjatywie propolskiej rodziny, wszystko co z Polski i polskie staje się bodźcem do jakiejś pracy dla nas”. I dalej: „Taką żyje Polska w Italji kochana jest sercem i czynem. Ta miłość podwójnie obowiązuje – a nie odwzajemniać jej nie wolno i – raz się z nią zetknąwszy – doprawdy i nepodobna” (Horoszkiewiczówna 1938, 24).

Bibliography

- Begey Attilio (1916), *Comitato torinese „Pro-Polonia*. Torino, Tipografia Vincenzo Bona.
- Begey Attilio (1880), *Polska i Akademia historii i literatury polskiej i słowiańskiej we wszechnicy Bolońskiej*. Lwów, Wydawnictwo „Dziennika Polskiego”.
- Begey Attilio (1929), *U źródła. Wspomnienia o Andrzeju Towiańskim*. Kraków, Księgarnia Jagiellońska.
- Bersano-Begey Maria (1938), *Attilio Begey. Memorie raccolte da Maria Bersano – Begey*. Torino, La grafica piemontese.
- Bersano-Begey Marina (1975), *Il towanesimo: una eco del romanticismo polacco in Piemonte*. Torino, Centro Studi Piemontesi.
- Bersano-Begey Marina (1973), *Italia e Polonia nel Risorgimento. Spigolature towianiste*. Firenze, Leo S. Olschki Editore.
- Bersano-Begey Marina (1983), *Korespondencja Attilia Begeya z Władysławem Mickiewiczem*. Warszawa, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza.
- Horoszkiewiczówna Walentyna (1938), *Polska w Italji : odczyt, wygłoszony na inauguracji wileńskiego komitetu "Polonia-Italia", dnia 21.03.1938 r., w Auli Kolumnowej Uniwersytetu Stefana Batorego*. Wilno, J. Zawadzki.
- Pollak, Roman (1929), *Attilio Begey. Ruch Literacki*. 4/1, 15.
- Pollak Roman (1930) „Istituto di Cultura Polacca Attilio Begey” (Nowa placówka kultury polskiej we Włoszech). *Kurjer Poznański*. 138, 8.
- Sokołowski Mikołaj (2012), *Adwokat diabła. Attilio Begey*. Warszawa, Wydawnictwo IBL PAN.

ПОРІВНЯННЯ ДВОХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ВІРШУ ШАНДОРА ПЕТЕФІ «НА FÉRFI VAGY, LÉGY FÉRFI (КОЛИ ТИ МУЖ, БУДЬ МУЖНІМ...)»

The article is devoted to the analysis of two different Ukrainian translation of Sándor Petőfi's poem „Ha férfi vagy, légy férfi” written in 1847. The first quite different from the original translation was made by Pavlo Arsenovych Hrabovskiy at the end of XIX century, while Leonid Pervomayskiy had translated the poem much more adequately in the middle of XX century.

Key words: translation, poem, Sándor Petőfi

Ім'я Шандора Петефі (1823-1849) відоме не тільки в Угорщині, а й за її кордонами. В Угорщині кожна людина добре знає творчість поета, його твори належать до обов'язкової літератури в усіх навчальних закладах. Отож не дивно, що твори Шандора Петефі були перекладені багатьма мовами світу. В Україні поета вважають угорським Шевченком. Відомий перекладач Антал Гідаш писав про нього: «Його піснями матері заколисували дітей; юнаків і дівчат його вірші вчили благородного кохання, а чоловіків запалювали в боротьбі проти суспільної несправедливості; старики, читаючи твори Петефі, згадували свою молодість, а художники малювали угорські пейзажі; угорські робітники з його віршами на устах йшли вперше в наступ; незабутній слід залишили твори Петефі і в свідомості селянської бідноти» (Гідаш, 1949:17).

З 1000 віршів, які склав Петефі на своєму життєвому шляху, на жаль, залишилося тільки 850. Відомий класик угорської літератури почав писати ще у зовсім молодому віці. Його вірші були зрозумілими й доступними для всіх, вони писалися мовою народу. Головними темами творів Шандора Петефі були кохання, любов до батьків, патріотизм, боротьба за волю та незалежність Угорщини.

У своїй доповіді я аналізуватиму переклади свого улюбленого вірша Шандора Петефі «Ha férfi vagy, légy férfi (Коли ти муж, будь мужнім...)». Вірш переклали українською мовою два відомі перекладачі угорської літератури – Павло Грабовський та Леонід Первомайський, один з яких жив і творив у XIX столітті, а другий – у XX.

Павло Грабовський (1864–1902) народився у Харківській області у бідній сім'ї пономаря. Він ще в юнацькому віці співробітничав із народницькою організацією «Чорний розподіл». Саме через це був виключений з Харківської духовної семінарії, а згодом у 1882 році заарештований. Пізніше 1888 року за поширення нелегальної літератури – видань народників – Грабовський був засуджений і засланий до Сибіру на 5 років. Перекладати художні твори представників різних народів він почав у період заслання. Як зауважив Максим Стріха: Грабовський переклав понад 280 поетів з 27 літератур світу, «які й сьогодні не здаються застарілими» (2006: 129). Дослідник пояснює: «на Сибіру він перекладав ті тексти, що отримував від товаришів по заслання (звідси – велика кількість європейських романтиків та призабутих сьогодні російських поетів-«народників»). Втім, сам Грабовський зовсім не крився з тією обставиною. У листі до свого львівського видавця Костя Паньківського (що ввійшов як передмова до книги його перекладів «З чужого поля») поет чесно писав: «добір віршів, як і авторів — чисто випадковий. Нехай дарують мені сю хибу заради лихих обставин, що переважно їй спричинилися; не завжди чоловік вільний у своїй роботі... ох, далеко не завжди, а часто повинен братись за працю, яка на вернула під руки, щоб зробити хоч дещо» (Див.: Стріха 2006: 129)

Але більшість творів Грабовського назвати власне перекладами не можна, вони не завжди повністю відповідали оригіналу. Причиною цього було те, що поет набагато більше любив переспівувати та переробляти твори. У передмові до своєї збірки віршів він писав: «У декотрих поетів я брав тільки мотив, переймався настроєм, а переспівував цілком по-своєму».

Другий перекладач – Леонід Первомайський (1908-1973), справжнє ім'я якого Ілля Шльомович Гуревич, – також народився на Харківщині. Він побачив світ 1908 року в бідній родині ремісника-палітурника. Після навчання спочатку працював на цукровому заводі, а згодом – у бібліотеці. 1925 року вступив до Спілки селянських письменників «Плуг». Під час Другої світової війни працював кореспондентом радіо та газети «Правда». Завдяки йому українською мовою по бачилися твори Франсуа Війона, Шандора Петефі, Юліуса Фучика, Нізамі Гянджеві, Михайла Лермонтова, Володимира Маяковського, Генріха Гайне, баладистів янських тайнших народів світу.

У своєму виступі на I Всесоюзному з'їзді письменників у 1934 році молодий Леонід Первомайський зауважив, що Шандор Петефі і Михайло Лермонтов у його вірші жесказали все, що мали сказати люду (Див.: Череватенко).

Шандор Петефі написав вірш «Коли ти муж, будь мужнім...» 1847 року. Угорщина в цей час була частиною Австро-Угорської імперії і поет бачив жакливу долю угорського народу. Він відчував покликання душі, йому бажалося зробити щось, чим зможе привернути увагу і показати світові, в яких страшних злиднях живе його улюблений угорський народ. Він закликав до боротьби.

«Ha férfi vagy, légy férfi»

Оригінал	Л. Первомайський	П. Грабовський
<p>Ha férfi vagy, légy férfi, S ne hitvány gyöngé báb, Mint kény és kedv szerint lök A sors idébb-odább. Félénk eb a sors, csak csahol; A bátraktól szalad, Kik szembeszállanak vele... Azért ne hagyd magad! Ha férfi vagy, légy férfi, S ne szád hirdesse ezt, Minden Demosthenesnél Szebben beszél a tett. Építs vagy ronts, mint a vihar, S hallgass, ha műved kész, Mint a vihar, ha megtevé Munkáját, elenyész. Ha férfi vagy, légy férfi, Legyen elved, hited, És ezt kimondd, ha mindjárt Véreddel fizeted. Százszorta inkább éltedet Tagadd meg, mint magad; Hadd vesszen el az élet, ha A becsület marad. Ha férfi vagy, légy férfi, Függetlenségedet A nagyvilág kincséért Áruba ne ereszd. Vesd meg, kik egy jobb falatért Eladják magokat. „Koldusbot és függetlenség!” Ez légyen jelszavad. Ha férfi vagy, légy férfi, Erős, bátor, szilárd, Akkor, hidd, hogy sem ember Sem sors könnyen nem árt. Légy tölgyfa, mit a fegeteg Ki képes dönteni, De méltóságos derekát Meg nem görbítheti.</p>	<p>Колитимуж, — будьмужнім, Знайджиттєвупуть, А лялькоюнашворках В рукахсудьбинебудь. Песнедолугий — доля. Лякаєнавісна Лишкволих — і тікає Відсміливихвона.</p> <p>Колитимуж, — будьмужнім Нетількина словах. Найкращий з Демосфєнів — Меч у твоїхруках. Твори у вирібитви, А довершившитвір, Замовкни, якзмовкає Грозазраємгір.</p> <p>Колитимуж, — будьмужнім, Вмійправдуборонить, Хоча б і довелося Занєїкровпролить. Зумійзарадиправди Зламатьжиттєясвоє. Честь в боротьбі — найвище, Що в тебе в світі є.</p> <p>Колитимуж, — будьмужнім, Борися і страждай, Алесвоєволі Нікомунєвіддай! Хтопродаеться, — гине В зневазі і ганьбі. «Голодний, алевільний!» — Впиши в девісоби.</p> <p>Колитимуж, — будьмужнім. І в водовертіліт Тебенеподолають Нілюди, анісвіт. Будьдубом, котрийбура З коріннямвирива, Алеякийнегнеться Підвітром, яктрава!</p>	<p>Не хоч будь жінкою слабою, Так будь лиш козаком. Щоб вітерець легкий тобою Не грався, мов листком! Недоля – як той пес: спідтиха Кусне та й побіжить... А ти смілиш! Не бійся лиха: Так треба в світі жить!</p> <p>Не хоч будь жінкою слабою, То дурно не хвались; Не ротом плямкай, і рукою Та вчинками борись! Чи будувать, чи руйнувати – До діла щоб було, А не стріляло, як з гармати, Та громом скрізь гуло!</p> <p>Не хоч будь жінкою слабою То не цурайся думок; Побачиш смерть перед собою Щоб з ляку не замовк! Бо краще нам піти на муки, Ніж честь занаяспать, Славніш загинути, ніж руки Ганєбно опустить.</p> <p>Не хоч будь жікою слабою, То набік не звертай; Багатства та хвали з пихою За працю не питай. Що поганіше, як людина І душу продає? Бо воля й латана торбина – Усе добро твоє!</p>

Вірш про мужність, чесність, любов до батьківщини і витривалість. Автор теж володів цими рисами, тож не дивно, що від своїх побратимів вимагав те саме, коли вони борилися за свободу.

Кожна строфа віршу починається анафорою. І це не абияка анафора – це спонування, сформульоване вже в назві твору. В кожній строфі можна виділити певне ключове слово. У першій строфі це слово *sors* (доля). Автор вимагає: смійте вистояти за себе і за правду, керуйте своєю долею, не будьте лялькою в її руках. В другій строфі слово *tett* (дія) вказує на те, що героєм треба бути не на словах. Народові потрібні справжні захисники Вітчизни. У третій строфі ключовим словом стає *becsület* (честь). Що таке честь? За словами автора

вище честі немає нічого, заради честі можна пожертвувати всім, навіть життям. Жодна революція не потребує солдатів, які не мають честі. У четвертій строфі Петефі звертає увагу людей на те, що здобути свободу нелегко, тому четверте ключове слово *csfüggetlenség* (незалежність). У боротьбі треба бути витривалими й не здаватися. А п'ята строфа має узагальнюючий характер. Все що раніше автор написав, повторюється в останній строфі. Справжня людина має боротися за свою Батьківщину, за свою родину і за себе. Метафора про дуб допомагає поглибити ці думки.

Аналіз перекладу Леоніда Первомайського

Перед тим, як зануритися в пошуки ключових слів в перекладі Леоніда Первомайського, розглянемо формальне оформлення вірша-перекладу. Первомайський відповідно оригіналу використовує анафору на початку кожної строфи. Назва віршу – анафора на початку кожної строфи перекладена дуже вдало. Кількість строф теж відповідає оригіналові.

Ключовим словом першої строфи виступає доля, як і у вірші Петефі. Первомайський досить точно перекладає зміст строфи, крім спонування в останньому рядку, що в оригіналі звучить так: «Azért ne hagyd magad!» (Вмій вистояти за себе!).

В другій строфі не єдине слово, а цілий вислів стає ключовим – «будь мужнім не тільки на словах». Відповідно оригіналу Первомайський меч Демосфена вважає найкращим засобом творіння, після якого повинна наступити тиша.

В третій строфі акцентується правда і честь, вміння боротися за правду і честь, і вистояти за себе. Але перекладач пропускає дуже важливий рядок оригіналу – «Legyen elved, hited» (Май свої принципи і віру). На думку Петефі саме принцип та віра складають основу боротьби за свободу.

У четвертій строфі українського перекладу знову слово «воля» постає ключовим. Леонід Первомайський з метою наголошення важливості волі додає знак оклику на кінці речення.

В останній строфі вірша перекладач передає узагальнення змісту попередніх строф. Він дуже точно розуміє, що мав на увазі автор під час написання вірша, і намагається якомога точніше передати це українською мовою.

Аналіз перекладу Грабовського

Павло Грабовський відповідно перекладацькій практиці кінця дев'ятнадцятого століття творив переспіви. Прикладом такого переспіву є і його варіант віршу Шандора Петефі, який отримав назву «Не хочуть жінкою слабою». Відразу кидається в очі, що у Грабовського вірш має тільки чотири строфи. І хоча Павло Грабовський також використовує анафору на початку строф, його варіант не можна назвати точним перекладом. Якби я не знала, що це переклад віршу Петефі, я би ніколи не здогадалася, хто автор і як може звучати оригінал.

Знайти відповідники ключових слів у Грабовського важко. У першій строфі поет вже українізує вірш, закликає стати козаком, згадує мужність, долю порівнює з песом, але зовсім неточно передає справжній зміст оригіналу.

В першій частині другої строфи поет дає майже точний переклад оригіналу, але під кінець додає своє.

У третій строфі вже можна виділити так звану ключову фразу «не цурайся думок». Тут зміст вже ближче до оригіналу: треба вистояти за свої думки і боротися до останнього.

Четверта строфа Грабовського – це ніби об'єднана четверта і пята строфа оригіналу, перекладач чомусь вирішив скоротити вірш.

Вірш «На férfi vagy, légy férfi» у двох розглянутих українських перекладах абсолютно різний – один перекладач намагався створити якомога точніший переклад, другий скористався віршем лише для створення свого наближеного до перекладу варіанту віршу, написаного за мотивами іншого художнього твору. Але обидва перекладачі мали щось спільне – охоче перекладали вірші Шандора Петефі українською мовою.

Література

- Гідаш, Анатоль (1949), Вступна стаття. In: *Шандор Петефі. Вибрані поезії*. Київ, Державне видавництво художньої літератури.
- Грабовський, Павло (1964), Передмова. In: *Твори в двох томах. Том 1. Оригінальні поезії, переклади і переспіви*. Київ, Дніпро.
- Стріха, Максим (2006), *Український художній переклад: між лутературою і націєтворенням*. Київ, Факт. – Інтернетний ресурс:
http://shron.chtyvo.org.ua/Strikha_Maksym/Ukrainskyi_khudozhnii_pereklad_mizh_literaturoiu_i_natsiietvorenniam.pdf
- Череватенко, Леонід (1988), "В путьвийшов я, веселий і безстрашний" (штрихи до портрета Л.Первомайського). – Інтернетний ресурс: http://my-edu.ru/edu_ukr_met/1_005.html

К ИСТОРИИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ «МУЧЕНИЕ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (СЛОВА МУКА, МУЧЕНИЕ, МУЧИТЬСЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XX В.)

The paper is a consideration of the features of the conceptual structure 'torment' in the Russian culture of the 20th century. To identify the main meanings, which form that conceptual structure in the given time, the semantics of the words мука, мучение, мучиться, which most often objectify that conceptual structure, is reviewed in the paper, based on modern Russian language dictionaries and different contexts where those words are used. The defensibility of defining conceptual structure 'torment' as culturally important is specified. The main meanings, forming the conceptual structure in the time given, get compared with the meanings typical for earlier and later times, in order to establish the main lines of development of this conceptual structure.

Key words: conceptual structure, word meaning, Christianity, thinking.

На протяжении последнего тысячелетия неотъемлемой частью русской культуры является идеология христианства. По этой причине часть русских концептов, в том числе и актуальных в настоящее время, в той или иной степени включает в себя религиозные смыслы. Среди уже описанных исследователями концептов такого рода – концепты «святость» (Колесов 2004: 596 – 601), «вера», «грех» (Степанов 2004:402 – 417, 910 – 914) и др. При этом следует отметить, что в силу многослойности и сложности исторического развития данных единиц смысла было бы уместней называть их концептуальными структурами (далее – КС). На правомерность именно такого наименования указывает и Е. С. Кубрякова: «В ситуациях, когда нам надо охарактеризовать единицы мыслительных процессов и то, чем оперирует человек в этих процессах, мы говорим о концептах (т. е. об операциях с отдельными смыслами), но как только нам надлежит охарактеризовать, для чего человек ими оперирует ... лучше говорить о концептуальных структурах» (Кубрякова 2004: 317).

Особое место среди русских КС с христианскими смыслами занимает КС «мучение». До принятия христианства на Руси она была связана исключительно с представлением о физическом воздействии на субъект или даже объект. Однако древнерусский период ситуация заметно меняется. Вместе с христианством на Русь приходит идеология мученичества. Эта идеология зародилась в Римской Империи в первые века существования христианства. Главным ее пафосом было повторение пути Христа, поэтому страдание за веру понималось в ней как благодать, переход к вечной жизни, вечному блаженству (Таширева 2015: 23). КС «мучение» становится центральным понятием этой идеологии. Это позволяет говорить о существовании на Руси идеологемы мучения. При этом иногда бывает трудно определить, где идеологическое переходит в концептуальное. Однако несомненным является то, что постепенно русская культура присваивает большую часть этих идеологически окрашенных смыслов. Так формируется сложная КС, в которую входит множество переплетенных, влияющих друг на друга смыслов – и христианских, и бытовых.

Начиная с 18 в. церковь в России отделяется от государства, возникает тенденция к секуляризации культуры. Это приводит к тому, что со временем ряд христианских смыслов, входящих в КС «мучение», теряет свою актуальность. В связи с этим возникает вопрос, продолжает ли эта КС оставаться культурно значимой и в XX в., какова ее специфика в данный период. С целью определить это была проанализирована семантика слов *мука*, *мучение*, *мучиться*, чаще всего объективирующих КС «мучение» в русском языке, причем использовались как материалы различных словарей СРЯ (Евгеньева 1985: 310, 315; Ушаков 1994: 277, 284 – 285; Ожегов, Шведова 2006: 369, 371; БАС 2008: 488, 521 – 522, 524 – 525), так и различные контексты употребления, относящиеся к периоду XX в.

Анализ словарных статей показывает, что самым частотным значением слов *мука*, *мучение*, *мучиться* является '(испытывать) сильное физическое или нравственное страдание'. Также следует отметить такие значения и оттенки значений, фиксируемые в словарях:

- *мука* – 'что-либо невыносимое, очень тяжелое, трудное';
- *мучиться* – 'томиться, волноваться, беспокоиться', 'страдать от какой-либо болезни, боли', 'претерпевать лишения, подвергаться невзгодам', 'испытывать страдания, изводиться, длительно, с большими затруднениями и недостаточно успешно занимаясь какой-либо работой'.

Представленные значения связаны с областью быта и соотносятся с аналогичными значениями данных слов в более ранние периоды. Специально здесь можно отметить то, что значение 'сильное нравственное

страдание' в СРЯ стало одним из ядерных, в то время как в русском языке дописьменного периода его не было вообще, а в древнерусском языке оно еще не занимает важного места. Значимость этого смысла возрастает начиная с 18 века, что, несомненно, связано с увеличением интереса к внутреннему миру человека и говорит об изменении содержания КС «мучение». Кроме основного, все значения, отмеченные у слова *мучиться*, возникли в период 18-19 вв. При этом данные слова в СРЯ имеют преимущественно абстрактный характер – в то время как в 18 – 19 вв. отдельные значения еще связаны с конкретными явлениями действительности – так, у слова *мучение* есть значения 'пытка', 'казнь'. Таким образом, привлечение словарей СРЯ помогает выявить дальнейшее изменение данной КС по линии «конкретное → абстрактное».

При этом в словарях не зафиксировано ни одно значение, связанное с христианской идеологией. Однако не следует забывать о том, что составители словарей, изданных при советской власти, иногда были небеспристрастны. В соответствии с направленностью советской идеологии лексика определенных пластов, пусть даже и культурно значимая, словарями просто игнорировалась. Именно так и случилось со словами, связанными с христианской идеологией. Поэтому для того, чтобы составить более верное представление о содержании КС «мучение» в 20 в., необходимо обратиться к контекстам употребления. Наиболее подходящими для этой цели следует считать художественные тексты с их особенностью выражать ценности и идеалы своего времени, конденсировать культурно значимые смыслы и при этом – совмещать в себе черты всех функциональных стилей языка. Источником текстов послужил Национальный корпус русского языка.

Выявленные посредством анализа контекстов употребления бытовые значения слов *мука*, *мучение*, *мучиться* в целом совпадают со словарными. Например:

- 'страдание, связанное с физической болью' – *Никогда не хватало мужества расспросить Клавдию: как умерла? Очень ли мучилась? Вспоминала ли его, любимого сына?* [И. Грекова. Фазан (1984)], *Я надеюсь, что они умерли в муках и судорогах.* [Эдуард Лимонов. У нас была Великая Эпоха (1987)];
- 'сильное нравственное страдание' – *Известно, что поэтов рождает несчастье и душевные муки, а муки у Мамурина были острее, чем у какого-нибудь другого арестанта.* [Александр Солженицын. В круге первом, т.1, гл. 1-25 (1968) // «Новый Мир», 1990], *Мучась непониманием себя, Андрей Андреев становился в это утро все раздраженнее.* [Алексей Слаповский. Гибель гитариста (1994-1995)];
- 'страдать от какой-либо болезни, боли' – *Но мучения твои сейчас кончатся, голова пройдет.* [М. А. Булгаков. Мастер и Маргарита, часть 1 (1929-1940)], *С пальцем беда, вторую неделю мучаюсь. Хочу в городе врачу показать.* [А. Н. Арбузов. Таня (1938-1947)]; и т. д.

В ряде случаев, как это и свойственно контекстам употребления, они конкретизируют словарные значения слов *мука*, *мучение*, *мучиться*:

- 'сильное нравственное страдание' → 'нравственное страдание, вызванное влюбленностью в кого-либо' – *Мы тайно ревновали ее друг к другу, мучились от неразделенной любви и надеялись на то, что она наконец полюбит избранного ею и этим, может быть, положит конец нашим душевным тревогам...* [В. А. Закругкин. Помненька (1946)];
- 'испытывать страдания, изводиться, длительно, с большими затруднениями и недостаточно успешно занимаясь какой-либо работой' → 'напряжение всех сил, граничащее со страданием' *Муки рождения мысли связаны с суммой взглядов на мир.* [Даниил Гранин. Зубр (1987)], 'мука как что-то неприятное и длительное' *Около этого кустика кончатся мучения, мотор застучит ровнее, без надсадного завывания, машина, слово стряхнув груз, покатится легче.* [Владимир Тендряков. Ухабы (1956)], 'длительно, прилагая большие усилия, работать' *Мучившийся неподалеку старшина (он возился с трофейным «опелем», вставляя в него советские куски) поспешил к девчонке, свалившейся в сено.* [Эдуард Лимонов. У нас была Великая Эпоха (1987)] и др.

Все это свидетельствует о том, что в 20 в. данные смыслы для КС «мучение» действительно актуальны и продолжают эволюционировать.

Однако, кроме бытовых, в контекстах употребления встречаются также значения, отсылающие к идеологии мученичества. Их можно поделить на две группы:

1) Значения с традиционными для русской культуры религиозными коннотациями. Их актуализация обычно связана с обращением к христианству как к сфере неизменных ценностей и идей. Как правило, в этом случае в текст вводятся библейские, исторические аллюзии, или же сам текст оказывается связан с религиозной тематикой. При этом ЛСВ с такими значениями, как правило, появляются тогда, когда воспроизводятся два важных уже для древнерусской картины мира сценария – страдания во имя веры и мучений в аду за грехи: *Вдруг какой-то искрой в уме медведя прошло воспоминание о смягчении мук в аду, об этом, как он считал, неизменном подарке высших сил обитателям ада.* [Юрий Мамлеев. Конец света/Крутые встречи (1975-1999)]; *Что ж, так и на этой земле положено: царю царствовать многие лета, а проповеднику мучиться многие лета. А как отойдут они в вечные дома, так уж господь по-иному распорядится.* [Ю. М. Нагибин. Огненный протопоп (1972-1979)]

На воспроизведение этих сценариев указывает также и то, что слова *мука*, *мучение*, *мучиться* (чаще *мука* и *мучение*) нередко выступают в составе устойчивых сочетаний претерпеть *муку* (-и), *принять муку* (-и), *вечные мучения* и др. Например: *Однако, обуянная низкими мыслями и безнадежно совращенная злым духом, означенная Рехильда Миллер предпочла скорее быть пытаема ужасными вечными мучениями в аду и быть телесно сожженной здесь, на земле, преходящим огнем, чем, следуя разумному совету, отстать от достойных проклятия и приносящих заразу лжеучений и стремиться в лоно и к милосердию святой матери-церкви.* [Елена Хаецкая. *Мракобес/ Введьма* (1997)] Следует отметить, что здесь дано указание также на место, где будет совершаться мучение, место реализации сценария мучения. В этом прослеживается определенная связь с древнерусской картиной мира, где ад, рай и закрепленные за ними сценарии оказываются включены в систему пространственных координат, представляют собой часть когнитивной карты человека (РФ 2017: 323).

2) Значения, в которых присутствуют религиозные коннотации, однако ЛСВ с этими значениями употребляются для обозначения ситуаций, не связанных с религией. То есть, в таком случае события, не связанные с идеологией мученичества, представляются (и, значит, метафорически переосмысляются) в категориях сакрального: *В конце концов муж спросил, нет ли чего от Тани, и жена вдруг вывалила ему все, до последней подробности, как-то у нее это вылилось из глубины страдающего сердца, было желание, чтобы он понял, какие муки его жена претерпела, чтобы только не волновать его, как сомневалась, как все-таки взяла на свою душу этот грех, впрямую.* [Людмила Петрушевская. *Борьба и победа* (1998-1999)]; *Он не хотел даже видеть свою жену, но был не в силах оттолкнуть ее, и она распорядилась его телом, пытаясь пропихнуть в него пищу, которую давно уже отвергал сожженный болезнью желудок. Господи, за что такие мучения?* [Олег Глушкин. *Письмо для Бога* (1990-1999)]; *Марья: И так уж никакого жистья от этих немцев проклятых нет. Уж второй год не живем, а муку-мученическую принимаем. У кого все хозяйство разорили, у кого девку повесили... Там, слышно, убили, там – сожгли, там – на каторгу угнали. Только нас одних, стариков, кажись, и не трогают* [А. И. Пантелеев. *Ночные гости* (1944)].

Все это свидетельствует о том, что религиозные смыслы входят в КС «мучение» и в 20 в., а она, соответственно – является культурно значимой и в этот период. Правда, такого дробления на более мелкие КС, как это было в древнерусский период и еще даже в 18 – 19 вв., уже не наблюдается, и это говорит о том, что данная область человеком больше не субкатегоризуется. То есть, человек XXв. имеет менее детальное представление о сфере христианского, чем человек предыдущих веков. Значит, концептуальная структура «мучение» в этот период не представляет собой самодовлеющую идею в рамках христианского континуума, а просто конкретизирует более общую концептуальную структуру «христианский бог».

Возможность переосмыслить одни явления в категориях других свидетельствует о тесной спаянности данных смыслов внутри этой КС, об их постоянном влиянии друг на друга, а также указывает на актуальность этих смыслов для человека, поскольку его мышление активно по отношению к ним. Таким образом, перед нами – целостная концептуальная структура, которую образует множество переплетенных друг с другом смыслов, соотносящихся с разными сферами жизни – бытовой и религиозно-сакральной. По всей видимости, центральным для нее является смысл ‘испытывать нравственное или физическое страдание’, а также подразумеваемые здесь религиозные коннотации. Все остальные смыслы более периферийны.

При этом несомненным является то, что КС «мучение» продолжает эволюционировать. Тесная спаянность в ней бытовых и культурных смыслов позволяет утверждать, что это – одна из тех мыслительных структур, которые помогают лучше понять общую линию развития человека – и как вида *HomoSapiens*, и как носителя и создателя культуры – в неразрывном единстве этих двух характеристик.

Bibliography

- Герд А. С. (гл. ред.) (2008), *Большой академический словарь русского языка*. М., СПб.: Наука, [БАС]
- Евгеньева А. П. (ред.) (1986), *Словарь русского языка: В 4-х т.* М.: Русский язык. Т. 2.
- Колесов В. В. (2004), *Слово и дело: Из истории русских слов*. СПб., Изд-во Санкт-Петербург. университета.
- Кубрякова Е. С. (2004), *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. М., Языки славянской культуры.
- Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. (2006), *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений*. М.: ООО «А ТЕМП».
- Степанов Ю. С. (2004), *Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, исп. и доп.* М., Академический Проект.
- Таширева Е. (2015), *История словесного ряда мука, мучение, мучиться в русском языке: Бакалаврская работа*. Рига.
- Таширева Е. (2017), *К истории концепта «мучение» в русском языке (древнерусский период)*. Русская филология. 28: Сборник научных работ молодых филологов. Отделение славянской филологии Тартуского университета. 322 – 325. [РФ]
- Ушаов Д. Н. (ред.) (1994), *Толковый словарь русского языка: В 4 т.* М.: Русские словари. Т. 2.

ТЕСТОВИ У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ НА МАГИСТАРСКИМ СТУДИЈАМА

The paper deals with tests of the Serbian language as a foreign master's study abroad. Namely, we will try to offer a methodical framework by which written and oral exams can be formed at the academic level mentioned above. It's about examinations that consist of several continents so that we can check the knowledge of students at a high level.

Key words: tests, exam, foreign students, Serbian language as a foreign language

У раду који следи бавимо се начином на који можемо приступити тестирању студената србистике на магистарским студијама у Европи и свету. Студенти србистике на магистарским студијама поседују веома висок ниво знања српског језика и књижевности и веома је важно на прави начин формирати колоквијуме и завршне тестове на магистарским студијама. Студенти на овом нивоу познају многобројне аспекте језика и тестови на магистарским студијама изгледају знатно комплексније од тестова на основним студијама.

Када кажемо магистарске студије србистике у Европи и свету најчешће мислимо на студенте који су на четвртој односно петој години студија. Овим радом желимо да понудимо један пример теста који се показао као меродаван у нашој досадашњој пракси на Јагелонском универзитету. Овакав увид у тестове на магистарским студијама може бити од велике користи лекторима који су почетници, али и лекторима који имају дугогодишње искуство и који даље могу да усавршавају и допуњују понуђена решења.

Тестови које нудимо на увид могу бити од користилекторима српског језика који раде на катедрама у Европи и свету, али и лекторима који предају српски језик као страни у Србији. С друге стране, наше тестове могу да користе и сви наставници српског језика који у оквиру одређених пројеката раде са странцима који уче српски језик или пак раде са особама српског порекла које живе у дијаспори и уче српски језик као страни. Такође, наше тестове могу да користе и сви наставници страних језика у Србији, који наш модел тестирања могу посматрати кроз призму језика и културе којом се баве. Дакле, тестови које понудимо су широко применљиви.

На првој години магистарских студија испит је знатано сложенији од испита на основним студијама. Састоји се од писменог и усменог дела. Писмени део има четири целине. Студенти прво полажу слушање текста, потом полажу преобликовање текста, лексичко-граматички тест и есеј. Након положеног писменог испита следи усмени испит. Усмени испит на магистарским студијама се такође значајно разликује од усмених испита које су студенти полагали на основним студијама. У наставку рада нудимо један пример завршног теста. Сваки од понуђених делова завршног испита може служити као модел за формирање вежби и колоквијума. У нашем случају, студенти у току школске године имају више колоквијума и провера знања, а колоквијум који има идентичну форму завршног испита студенти полажу на крају првог односно другог семестра. Завршни испит се полаже на крају школске године. Следи пример једног испитног теста.

Слушани текст

На почетку писменог дела испита студенти полажу слушани тест. Тест је осмишљен тако да студенти слушају аудио запис у трајању до 10 минута, након чега имају обавезу да ураде два испитна задатка. Наш пример је аудио запис из емисије *Аутопортрет* која је емитована на Радио-телевизији Србије.³⁸ Запис се слуша два пута. Оваква врста аудио записа је веома погодна за тестирање јер није реч о линеарном читању текста већ имамо дијалоге и пар сцена које су инкорпориране у снимак. За овај део испита је предвиђено 60 минута. У наставку следе питања која смо поставили на испитном тесту.

1. Одговорите на следећа питања. Неопходно је да одговор садржи две или три реченице.

1. Ко је и чиме се бави Вида Огњеновић?
2. Како Вида Огњеновић доживљава пријатељско и шта цени код пријатеља?
3. Који су страхови Виде Огњеновић?
4. Како Игор Борђевић види своју професорку глуме, а како она њега?
5. Који су омиљени мириси Виде Огњеновић и како она доживљава мирисе?

2. Заокружите тачне одговоре:

---

³⁸Реч је о емисији у којој је гост Вида Огњеновић. Студенти су слушали првих 10 минута поменутог емисије.

1. Вида Огњеновић је директорка:

а) Новог тврђава театра б) Српског народног позориша в) Народног позоришта

2. Михајло Пантић и Вида Огњеновић воле:

а) Милоша Црњанског б) Стевана Сремца в) Душка Ковачевића

3. Шта је и где предавала Вида Огњеновић пре глуме на Академији?

а) режију у Србији и Енглеској б) глуму у Америци в) режију у Србији и Америци

4. Залаже се за успостављање веза у:

а) у Србији б) у региону в) у Америци

5. Бави се питањем:

а) идентитета б) лажи в) истине

Преобликовање текста

Након слушаног теста студенти полажу тзк. преобликовање текста. Овај део испита може да се формира на више начина. Наиме, студенти могу да добију текст који је написан административним стилем, а да од њега направе текст који има одлике новинарског или свакодневног говора и слично. Дакле, на више начина можемо да направимо овај део теста. За овај део испита је предвиђено 30 минута. У насатвку нудимо један пример из праксе.

Следећи текст је написан у форми дијалога. Реч је о тексту који има неформалан стил. Ваш задатак је да од свих информација које добијете кроз дијалог саставите конкурс за поменуто радно место. Неопходно је да истакнете о каквом радном месту је реч, које квалификације су потребне, шта кандидат треба да приложи од докумената. Конкурс се пише бирократским стилем.

Сања: Марко, знаш да сам јуче видела оглас за посао секретарице на Филолошком факултету у Крагујевцу?

Марко: Одлично, то је баш леп посао. Какви су услови? Где си видела оглас?

Сања: Оглас је објављен јуче у Пословима Националне службе за запошљавање, а то значи да имам још тачно седам дана да прикупим све папире. Не знам да ли знаш, али сваки конкурс важи осам дана од датума објављивања. Јао Боже, колико папира је само потребно за један посао. Нећеш веровати шта све траже!

Марко: Шта ти треба?

Сања: Не знам одакле да почнем! Овако: Извод из матичне књиге рођених, држављанство, диплома средње школе и факултета, потврда о некажњавању, копија личне карте. Е да, морам да приложим и радну биографију на српском и енглеском. Мислим да је то све.

Марко: Имаш седам дана, није то ништа страшно.

Сања: Знаш. Данас сам звала Филолошки да ми кажу која су задужења секретарице. Рекли су ми да им треба пет секретарица и да ће свака имати различита задужења, нпр. неке ће радити на шалтерима, неке у деканату, неке на различитим катедрама. Ради се осам сати, викенд је увек слободан.

Марко: Да, а када би почела са радом? Морамо отићи на море пре тога.

Сања: Од 1. октобра, када званично и почне академска година. Јао, баш бих волела да радим са студентима.

Надам се да ћу добити овај посао, чини ми се да је идеалан за мене. Када све папире скупиш - мораћу да их однесем лично на Филолошки. Једва чекам да почнем са радом.

Граматика

Након овог дела испита следи лексичко-граматички тест. Наши тестови обично садрже од 7 до 10 различитих вежби. За овај део испита је предвиђено 30 минута. Следи један пример теста.

1. Речи у заградама ставите у одговарајућу форму:

Због .....(велико интересовање) јавности Историјски музеј Србије одлучио је да.....(други пут продужити) трајање изложбе „Пупин – од физичке до духовне реалности”.

.....(заинтересован посетилац пл.), који су у протеклом периоду пропустили да виде несвакидашњу.....(интерактивна поставка) – до сада најобимнији пресек живота и дела Михајла Пупина, могу то да учине до.....(крај године).

Изложбу.....(реализовати) Историјски музеј Србије под покровитељством.....(Министарство културе и информисања) Републике Србије.

Ову.....(јединствена поставка) до сада је видело више од 50.000 посетилаца и више од 300.....(школска група, пл) који су имали прилику да открију зашто је ФБИ

пратио Путинов рад и сазнају све о .....(бројни патенти, пл), учешћу у оснивању НАСЕ, односу са председником САД Вудром Вилсоном, Николом Теслом, Албертом Ајнштајном и другим значајним личностима тог времена.

2. Следеће реченице преформулишите тако да користите глаголски прилог прошли и глаголски прилог садашњи:

Чим сам видео колико је сати, скочио сам из кревета.
Док сам чекао испит, попила сам кафу са Мајом.
Док сам читала Андрићеве романе, научила сам много о животу у Босни.
Када сам схватила да му нисам битна, напустила сам га.

3. Допуните реченице облицима пасива:

Нико..... (не заштитити) од тероризма.
Током последње деценије..... (објавити) много књига.
Данас..... књиге..... (читати) на интернету.
Сајтови са е-издањима књига..... (посећивати) редовно.

4. Попуните празнине предлозима: због, у, од, из, за

Хронични болесници с времена на време пате..... прехладе и болова..... костима. Те особе, у периодима инфекција, избегавају сусрете са другима..... страха да се не разболе. Ови болесници су често нервозни..... својих хроничних проблема. Често су у потрази ..... новим, савременим методама лечења.

5. Попуните празнине следећим фразима: чувати беле новце за црне дане, одржати реч, радити пуном паром, лежати на парама, од вишка глава не боли

Имам превише књига, али добро.....
Господин Тошић је веома богат. Прича се да он.....
Нисам му веровала да ће изаћи на испит, иако ми је обећао. Али,
.....
Могу да кажем да Сара..... Поред предавања и тренинга, она ради у једном кафићу свих седам дана у недељи. Веома је вредна и труди се да заради новац за школовање.
Мирковићи већ годинама штеде новац у банци. Изгледа као да.....

6. Заокружите одговарајући облик:

Петар Јовановић је на такмичењу у пливању достигао/освојио/постигао прво место. Овај познати пливач већ годинама осваја/досеже/постигне успехе. Реч је о момку који је представлио/представити/представља Србију на Олимпијски играма пре четири године у Бразилу. Петар се ове године оженио/ожењен/ожењен нашом познатом одбојкашицом. Стекао је/ добио је/ родио је ћерку Јану пре два дана. Тренутно не тренира већ управља / води / послује један угоститељски објект у Београду. Међутим, планира да оснује / обезбеди / осигура школицу пливања за децу до седан година старости.

7. Попуните празнине следећим речима: удружити, чинити, донирати, засновати, ући, савладавати, склопити

Ко једном.....у волонтерске воде, тешко да ће их икада напустити.
Волонтери свакодневно.....различите препреке и помажу онима којима је помоћ потребна.
Реч је о људима који свет у коме живимо.....бољим местом за живот.
Волонтери се такође често.....са грађанима и имају локалне акције у градовима и селима широм света.
Познати и богати појединци често.....свој новац разним волонтерским удружењима.
Понекад се.....уговори између волонтера и волонтерских удружења, а често се дешава да је све.....на усменом договору.

Есеј

На крају писменог испита студенти пишу есеј. Есеј на високом нивоу познавања српског језика треба да садржи 300 речи. На овом делу испита студенти имају право да користе све врсте речника. Теме есеја могу бити веома широке и обично је реч о актуелним питањима у друштву. У наставку нудимо један од могућих примера:

1. Екологија и савремено друштво
2. Место патриотизма у савременом друштву
3. Слика младих људи и њихово слободно време

Усмени испит

Сваки од поменутих делова писменог испита се засебно оцењује, док се коначна оцена дефинише након усменог испита. Као што смо већ напоменули усмени испит на магистарским студијама је знатно комплекснији од усмених испита на основним студијама. Наиме, студенти већ на почетку првог семестра добијају списак од десет лектира које су заправо лектире за усмени испит. Списак лектира се састоји од десет дела која су различитог жанра и која су писана различитим стилем. Идеја усменог испита јесте и анализа дела која су

потпуно другачијег карактера. Лектор бира она дела са којима се студенти нису сусрели на основним студијама. Изузетно је важно на прави начин изабрати дела, како би студенти могли са сагледају широку лепезу стилова. Наш избор увек подразумева књигу афоризама, роман што новијег датума, књигу кратких прича, избор из поезије, роман старијег датума, књигу интервјуа, есеје о језику, роман страног аутора који пружа слику Србије из перспективе странца, књигу путописа и књижевну критику. Аутори и дела се могу мењати из године у годину и спрам интересовања студената. У наставку нудимо један од могућих избора: Душко Радовић, *Београде, добро јутро*; Дејан Стојиљковић, Владимир Кеџмановић, *Немањићи – У име оца*; Давид Албахари, *Необичне приче*; Матија Бећковић, *Вера Павладољска*; Борислав Пекић, *Нови Јерусалим*; Драгана Литричин Дунић, *Приче из плавог круга*; Ранко Бугарски, *Европа у језику*; Арно Гујон, *Сви моји путеви воде ка Србији*; Михајло Пантић, *Приче на путу*; Петар Џаџић, *Иво Андрић: есеј*.

Закључак

Овим радом желимо да понудимо један од начина на који се могу тестирати студенти српског језика на виском нивоу, тј. на магистарским студијама. С обзиром да је реч о високом нивоу познавања страног језика неопходно је да форма испита омогућава да се сагледају многобројни аспекти познавања језика. Из вишегодишње праксе, на Јагелонском универзитету, можемо да закључимо да су се тестови који смо понудили као могуће решење показали изузетно меродавним. Овај рад нуди методички оквир који се даље може унапређивати у циљу стандардизације испита српског језика на катедрама у Европи и свету.

Литература

Дешић, Милорад (2007), *Српски као страни језик у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет.
Крајишник, Весна (2011), *Српски као страни језик у теорији и пракси 2*. Београд: Филолошки факултет.
Крајишник, Весна (2016), *Српски као страни језик у теорији и пракси 3*. Београд: Филолошки факултет.

IWONA TUSK

University of Gdańsk, Gdańsk, Poland
kashubovitz@gmail.com

THE GOALS OF THE KASHUBIAN REGIONAL GROUP DEFINED IN SELECTED ARTICLES IN THE NEWSPAPER “GRYF” DURING THE YEARS 1908–1909

The 19th century in Europe was for particular nations a period of forming national awareness. This process also applied to the Kashubian people – a Slavic ethnic minority in Poland. Kashubian activists struggled to resist the influence of germanisation on the Kashubian language and culture so that it could survive and thrive for the next generations. In this paper, I will discuss the most important goals of the Kashubian regional group which were defined by the Young Kashubians mostly in the newspaper “Gryf”. The activity of the Young Kashubians is still regarded as crucial for the process of evolution of Kashubians’ ethnic awareness, which began in the middle of the 19th century and lasts until now.

Key words: Kashubian, Kashubia, Pomerania

Introduction

Kashubia is a region in northern Poland, inhabited by autochthonic Pomeranians who spoke the Kashubian language that belongs to the Slavic language family. The name “Kashubia” was first noted in a papal bull of Pope Gregory IX which mentioned a Kashubian prince, Bogusław. Through the ages, the territorial range of Kashubia was changing towards east and now encompasses the majority of the Pomeranian voivodeship. Today, the Kashubians are regarded as an ethnic group of Polish nation which is distinguished not only by peculiar customs but, above all, language that by virtue of the Act of 2015 is the only regional language in Poland.

The issue of Kashubians’ national affinity has aroused controversy and caused disputes since the turn of the 19th and 20th century. Actually, it is still ambiguous and has not been explained properly. The first Kashubian activists (also those belonging to the Society of Young Kashubians) encountered similar problems. As the Kashubians’ awareness grew and new definitions of nation emerged, the eastern Pomeranians began to ponder over whether they were only one tribe of a bigger nation (Poles or Germans) or a separate entity. It was connected to undertaking many actions aiming at the development of regional movement and raising self-awareness of the West Prussia people.

“Gryf” – a newspaper for Kashubians and those who were interested in Kashubian matters was first printed in 1908. It was a platform to bring up social and cultural matters important to Kashubia. It helped to meet the demands of the Young Kashubians: showing the Poles and the Kashubians the richness of their regional culture, the equality of Polish and Kashubian customs and opposition to germanisation force which by pointing at the distinctiveness of Kashubian culture, according to the rule “divide et impera”, tried to separate the Kashubians from the Polish nation. Elements of their manifesto were to be found in “Gryf”. This article aims at presenting the goals of the regional movement that were defined in “Gryf” in the years 1908–1909, i.e. in the beginning of its existence. I intentionally chose the first series of the periodical as it presents the most content characterised by ideology and including various demands and activity plans. Therefore, it should be investigated.

Sources and research

The main source that was used to analyse the substance of this article were copies of “Gryf” from the years 1908–1909 as well as “Gryf” with a supplement “Kashubian Gryf (1908–1934): bibliography of the content” compiled by Krystyna Kamińska and which was the only study on “Gryf” that was so detailed. I also used the article “Gryf – a newspaper for Kashubian matters” written by Tadeusz Cieślak and published in “The Yearbook of the History of Polish Press of 1963”. While working on a subject connected with the Kashubian culture and history, it was impossible not to investigate such publications of Józef Borzyszkowski as “Young Kashubians – biographies”, written together with Cezary Obracht-Prondzyński.

The content of “Gryf”

The first issue begins with a telling title “Our programme” written by an editorial staff. The opening article of the new newspaper defines its goals. “Gryf” should fill the gap on the newspaper market, deliver credible information to those who seek facts about Kashubian Borderlands but there were only given reports taken out of context that sometimes presented a warped image of Kashubian region and people. It is underlined that only the matter of the Kashubian language has been sufficiently described by mostly German scholars. The language, as it was the most distinctive feature of Kashubian people, was used by the Germans as the aspect that differentiates Poland from Kashubia and precludes their unity. Editors claim that the Kashubian language is rather a Polish dialect, closely connected with it. As

an example, they give the language of songbooks and catechisms from the 16th and 17th century that were created for the evangelic Kashubians. They propose to stop disputes on the Kashubian language's origin and take into consideration a Polish-Kashubian religious, cultural and historical community – and their ups and downs.

To continue with the topic of Polish-Kashubian community, the authors claim that the Poles still see Kashubia as a white spot which may explain their sceptical attitude. They cite Długosz: “cassubitica gleba non sit apta flori nobilitatis” and recall other opinions about Kashubian people pointing at their superficiality and as a result – unreliability. It is “Gryf’s” task to put an end to this crisis by delivering Polish readers with credible information, breaking down stereotypes about Kashubian people which were supposed to put Kashubians at the same level as other Polish regions. The editors also underline the fact that many Poles are fond of Kashubians as they are aware of the fact that it is necessary to unite against the unfavourable political situation. They claim that unification is even more important now as it has been observed that the Germans are trying to separate Kashubia from Poland through ethnological research that should prove the Kashubians’ distinctiveness. According to the authors, it is good that such research is carried out at all, however, these particular studies may only aim at describing the phenomenon and not preserving the culture – it is the Kashubians’ task to continue their customs and “country life” against all odds, such as time, political situation or attempts of denationalisation. “Gryf” should serve as a platform to preserve the Kashubian spirit, cultural development and national continuance. It should also discuss important social-political matters.

The publication of a Kashubian social-cultural periodical forced the author signed as W. Ochciwojewski to express his content with this fact by sending a letter to “Gryf’s” editorial staff, entitled: “About Gryf’s first goals”. He is satisfied with the fact that such sign of cultural life is happening on the “land that is the most exposed to the influence of foreign culture that leads to complete denationalisation”. He also mentions the issue of Polish interest in Kashubia as the Northern Borderlands that connect Poland with the sea and claims that publication of “Gryf” is an act of the Polish nation against growing germanisation. He also tries to specify the goals of the newspaper: information should be delivered, for instance, in form of a Kashubian bibliography that would include articles about Kashubia as well as literature written in the Kashubian language. It would be an important tool for scholars. It would also allow to compare the Polish and the German works on Kashubia. Another publication that Ochciwojewski demands is a Kashubian guidebook written in the Polish language that would replace similar German publications (often manipulated politically) and additionally encourage more Poles to visit Kashubian lands. The development of tourism was supposed to be profitable: Poles should have more interest in this region and Kashubians who host visitors from all over Poland should be strengthened in the conviction of a close connection of their land to Poland. The author also proposes that “Gryf” should endorse the popularisation of selling local Kashubian products to the tourists in Sopot – similar to the German practice. Such undertaking might become industrial which would definitely stimulate the Kashubian economy.

At the end of his letter, Ochciwojewski presents the most important demand – an intention to reach an agreement among Kashubian scholars in order to take a common stand on the next goals of “Gryf”. The text ends with a wish that all the ideas mentioned by him should “resonate and receive further instructions as for how they should be executed” (*Gryf* 1909, 93–96).

“Gryf’s next goals” is an article published in the March issue of 1909. According to its author, signed as “K.J.C.”, it should serve as an extension to the above-mentioned thesis as Ochciwojewski himself asked for further instructions. “K.J.C.” gives details about the Kashubian guidebook by providing its draft. Such publication should in fact tell visitors more about the most beautiful corners of Kashubia, the culture of its inhabitants and their language. In his mind, the second most important task of “Gryf” is a professional publication of works of such Kashubian authors as Hieronim Derdowski, Florian Ceynowa or Majkowski with his reimpression of a novel “Jak w Kòścérznie kòscelnégò òbrele” [How they elected a beadle in Kościerzyna]. A collection of Kashubian fables and legends that have not been recorded on paper should also be edited and published. Such book would not only help to save folk stories and myths from oblivion but also enrich Polish literature. Folk songs and ditties also need to be collected and published.

In order to make writing and printing more publications in the Kashubian language possible, spelling must be unified. There should be one particular way of transcription of Kashubian speech sounds (Jan Karnowski proposes to use diacritic marks). The works and manner of writing of Ceynowa and Derdowski may be regarded as a basis on which working on Kashubian spelling may begin. Karnowski notices that so far the research concerned solely particular local dialects of Kashubian or individual aspects of this language and an overall, universal orthography of the Kashubian language is required. Grammar is as significant as spelling – the author puts into consideration an idea to create grammatical rules of the Kashubian language which will facilitate comprehension of Kashubian publications for native inhabitants and other readers.

Apart from literature, Karnowski also mentions the history of Kashubia and Kashubian people as a matter that requires a certain canon. According to him, only people who are aware of their history and cultural heritage will be able to foster and defend it and, moreover, feel more connected to their fatherland (this relates not only to Kashubia but also Poland). In order to commemorate material culture, the author proposes to open a Kashubian museum in a Kashubian house in Kościerzyna (that is still being planned).

According to Jan Karnowski, the economic and social status of Kashubian people is an issue that has not been properly taken care of and it requires attention because it involves the improvement of quality of life in Kashubia, the reduction of poverty and the development of political and cultural awareness. The author does not have a specific idea how to do it but he is satisfied with initiatives that develop entrepreneurship (i.e. the development of banking) and

encourages the intelligentsia to give this matter some thought. Karnowski states that “Gryf” should not be limited to publishing drafts of development but stimulate discussion and gather together individuals capable of action.

Conclusions

Articles in the first issues of “Gryf” are enthusiastic because a new newspaper was published which could be used to express opinions and demands of the people concentrated around it. This group of people placed their hopes on “Gryf” to execute their ideas, among which the most general was to deliver Poles with credible information about Kashubia and its people. It was pointed out that Kashubia should be investigated by native researchers and that Kashubian people should be made aware of their ethnic affinity and an inseparable connection of Pomeranian land to Poland. It was supposed to be a weapon against germanisation. The remaining goals referred to fostering Kashubian culture which was not supposed to separate Kashubia from Poland but only to prove the country’s ethnic variety. The Kashubian language was acknowledged as the most important aspect of Kashubian culture. This language was supposed to have a unified spelling and grammar rules. The most important works of regional writers as well as fables, mythology and folk songs were to be published. There was also a need to create a Kashubian bibliography for scholarly purposes and a guidebook that would encourage visitors to discover the beauty of Kashubia. Social activists that derived from intelligentsia were called upon to work on the issue of the economic development of Pomerania in order to improve the situation of local inhabitants. Enthusiasts of Kashubian affairs were to unite and work out one opinion that would help to achieve all the goals of the Kashubian regional movement.

“Gryf” was published regularly till 1934 although struggled with financial problems and difficulties in gaining sponsors. Nevertheless, the Young Kashubians regional movement manifested its participation in both social and literary activities of particular members. Their publications, which were created considering the goals they defined in their newspaper, made it to the canon and are known until today.

Bibliography

- Borzyszkowski Józef (2002), *Aleksander Majkowski (1876–1938) : biografia historyczna*. Gdańsk, Instytut Kaszubski.
Borzyszkowski, Józef (2011), *O historii literatury kaszubskiej i jej twórcach*. Gdańsk, Instytut Kaszubski.
Borzyszkowski Józef, Obracht-Prondzyński Cezary (2012), *Młodokaszubi : szkice biograficzne*. Gdańsk, Instytut Kaszubski.
Bukowski Andrzej (1950), *Regionalizm kaszubski : ruch naukowy, literacki i kulturalny : zarys monografii historycznej*. Poznań, Instytut Zachodni.
Gryf. Pismo dla spraw kaszubskich (1908–1934). Kościerzyna–Gdańsk–Kartuzy.
Kamińska Krystyna (1961), “Gryf” wraz z dodatkiem “Gryf Kaszubski” (1908–1934) : *bibliografia zawartości*. Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

PIOTR WOJNAROWICZ

Instytut Historyczny, UW, Wrocław, Polska
voynar@gmail.com

SYTUACJA GEOPOLITYCZNA EUROPY I BASENU MORZA ŚRÓDZIEMNEGO W DRUGIEJ POŁOWIE XI WIEKU – PRZYCZYNY ZAINICJOWANIA WYPRAW KRZYŻOWYCH

Geopolitical situation in XI century Europe and Mediterranean basin is a very interesting topic. Quarrel between papacy and empire weakened Western Europe unity, but increasing tensions between Christian and Muslim (caused by the support for the Islamic invasion by the newly converted Turkish tribes) which led to lost war between Byzantium and Muslims, caused need to unite Western Christian efforts to reclaim Holy Land, under papal leadership. Furthermore, need to protect pilgrims in Outremer caused knights orders, like Templars, to be founded.

Key words: Christians, Muslims, papacy, crusade, Empire, Holy Land

Świat chrześcijański utracił Ziemię Świętą, a także Afrykę Północną i znaczną część Półwyspu Iberyjskiego w pierwszej połowie VIII wieku. Podwładni kalifa jeszcze w IX wieku zarówno zajęli na jakiś czas Sycylię i fragmenty południowych Włoch, jak i nieustająco nękali, dzięki europejskim przyczółkom, południowe wybrzeża Francji, docierali nawet w okolice alpejskie, gdzie w 972 na Przełęczy Świętego Bernarda pojмали opata Majolusa z Cluny. Te jednak pojedyncze sukcesy były wyjątkami i raczej przyjmowały formę rajdów rozbójniczych nastawionych na zdobycie dóbr ruchomych, nie zaś stały podbój terenów. Dodatkowo od połowy X wieku następuje okres kontrofensywy Bizancjum, która do połowy następnego wieku pozwoliła tej wschodniej pozostałości po dawnym imperium rzymskim przywrócić wiele terytoriów, które pod jej panowaniem nie znajdowały się od kilkuset lat.

Wygasająca siła islamskiej ekspansji otrzymała ogromne wsparcie za sprawą nawrócenia się koczowniczych ludów tureckich na islam sunnicki. Spośród nich największe znaczenie zyskali Seldżuci, którzy w bardzo szybkim tempie stworzyli właśnie islamskie imperium sięgające od ziem perskich, aż po palestyńskie wybrzeże Morza Śródziemnego. De facto, prawowierni kalifowie, mający w myśl zasad islamu stać na czele wszystkich wiernych, zostali zepchnięci do roli marionetek w rękach potężnych seldżuckich sułtanów.

W roku 1071 sułtan Wielkich Seldżuków Alp Arslan ruszył na czele swojej armii, by przywołać do porządku mużulmańskie miasto Aleppo, buntujące się przeciwko jego władzy. Po drodze zajął on pewne niewielkie terytoria chrześcijańskie, zaś ówczesny cesarz bizantyjski Roman IV Diogenes, w odpowiedzi na zajęcie przez armię sułtana zbuntowanego miasta, postanowił przedsięwziąć kontrofensywę, korzystając ze zmęczenia armii islamistów. W okolicach twierdzy Manzikertpołożonej w Armenii 26 sierpnia 1071 r. wojska cesarskie zostały rozgromione, a on sam został wzięty do niewoli.

Wydarzenie to było symboliczne dla swojej epoki i mimo braku poważnych konsekwencji politycznych, czy związanych z klęską utrat obszarów, w oczach wielu ówczesnych obserwatorów Bizancjum straciło swój status obrońcy całego chrześcijaństwa przed islamem i konieczna stała się interwencja Zachodu. Poważniejsze konsekwencje wynikły dla samego cesarza Romana, który, mimo, iż został wykupiony z rąk sułtańskich wojowników, w kilka dni po bitwie, to został złożony z urzędu cesarskiego przez swojego kuzyna i współrządcącego z nim Michała VII Dukasa, następnie został okaleczony w tak brutalny sposób (oślepienie), że niedługo później zmarł.

Zamieszanie polityczne wewnątrz cesarstwa bizantyjskiego wykorzystane zostało przez Turków, którzy rządzeni przez nowego sułtana Malikszachai zaczęli coraz agresywniej zajmować anatolijskie posiadłości Greków. Utrudniło to jeszcze bardziej podróżowanie do Ziemi Świętej chrześcijańskim pielgrzymom. Śmierć Malikszacha I w 1092 roku była istnym darem z niebios dla wydarzeń mających nastąpić za trzy lata. Typowy dla państw islamskich chaos związany ze zmianą władzy doprowadził do rozdrobnienia sułtanatu seldżuckiego i w dłuższej perspektywie czasu na odwrócenie uwagi Turków z nowych podbojów, na rzecz wewnętrznych konfliktów.

Należy uznać, że Cesarstwo Bizantyjskie miało wielkie szczęście, w postaci nowego władcy, który objął rządy w kwietniu 1081 roku. Był nim Aleksy I Komnen, który zasiadł na tronie po zaledwie trzyletnim panowaniu Nicefora III Botaniatesa. W momencie wstąpienia na tron Aleksego sytuacja Cesarstwa Bizantyjskiego była nie do pozazdroszczenia, mianowicie od północy występowało zagrożenie najazdami Połowców i Kumanów. W przeciwieństwie do swojego poprzednika, który zdobywszy władzę, zaskarbił sobie wrogość ludności Bizancjum, nowy władca Rzymian zdał sobie sprawę, że walka na wielu frontach równocześnie skończy się szybko upokorzeniem, a być może i upadkiem jego państwa. Dlatego też jeszcze w 1081 roku zawarł pokój z Turkami seldżuckimi. Gdy sytuacja Cesarstwa zaczęła się stabilizować, zaczął słać listy z apelami o pomoc do władców z zachodniej Europy, aby wsparli go w walce z mużulmanami i innymi poganami. Jednym z niewielu łacinników, którzy odpowiedzieli cesarzowi był hrabia Flandrii Robert Fryzyjski, który w 1085 roku udał się z pielgrzymką do Jerozolimy, powierzając kontrolę nad

Flandrią synowi Robertowi. Historycy uważają, iż najprawdopodobniej to on sam, spotkawszy się z cesarzem Aleksym I Komnenem, zasugerował mu zwrócenie się o pomoc nie tylko do świeckich władców, ale przede wszystkim do papieża .

Tymczasem na zachodnim teatrze politycznym druga połowa wieku XI była również bardzo burzliwym. Na pierwszy plan wybijał się problem tzw. sporu o inwestyturę pomiędzy cesarzem, a papieżem. Spór ów wywołał się z koncepcji uniwersalizmu chrześcijańskiego, tak jednak odmiennie pojmowanego przez obozy cesarski i papieski. Mimo, iż w teorii pozostawało to cały czas w rękach Kościoła, to jednak w połowie XI wieku przyjętym zwyczajem było obsadzanie stolców biskupich przez bogate, świeckie elity łacińskiej Europy. Odpowiedzią na to było pojawienie się wewnątrz samego Kościoła ruchu reformatorskiego, który miał na celu naprawę owych niemoralnych zwyczajów. Centrum tego ruchu było benedyktyńskie opactwo w Cluny.

Po śmierci w roku 1073 papieża Aleksandra II, na jego uroczystym pogrzebie ludność Rzymu domagała się głośno, aby nowym Biskupem Rzymskim został kluniacki mnich zwany Hildebrandem. W obawie przed rozruchami, wybór ten został szybko potwierdzony przez obecnych kardynałów, a ów benedyktyn zasiadł na Tronie Piotrowym przyjąwszy imię Grzegorza VII. Nowy papież, który w przyszłości zostanie wyniesiony na ołtarze, zaczął prowadzić bardzo aktywną politykę umacniania papieskiego autorytetu. Już w dwa lata od rozpoczęcia pontyfikatu, osobiście spod jego ręki wychodzi dokument zwany *Dictatus papae*, który jasno i precyzyjnie określał prerogatywy papieskie.

Taka postawa Ojca świętego nie mogła ująć uwadze najpotężniejszego ze świeckich władców chrześcijańskiej Europy. Niecały rok po powstaniu *Dictatus papae*, dokumentu jasno kreującym koncepcję papocezaryzmu, w styczniu 1076 roku, w Wormacji, odbył się synod z udziałem 26 biskupów niemieckich, którzy uchwalili jego depozycję z Tronu Piotrowego ze względu na niedopełnienie formalności przy wyborze, bowiem 13 kwietnia 1059 roku na synodzie laterańskim został promulgowany dekret *In Nomine Domini*, który ograniczył prawo wyboru papieża do kolegium kardynalskiego.

Zaledwie miesiąc później papież ekskomunikuje Henryka IV, a także nakazuje jego detronizację. Nieugięta postawa Grzegorza VII i jego silny autorytet w chrześcijańskim świecie, powodują, iż niemiecki król zagrożony utratą korony, zdecydował się ruszyć do papieża i prosić o przebaczenie. Tymczasem, nieświadom decyzji króla, Ojciec Święty, ruszył w podróż po włoskich lennachs Cesarstwa. Los zetknął obu w zamku w Canossie. Papież dowiedziawszy się, iż Henryk nie ma zamiaru go oblegać, lecz chce prosić o przebaczenie i zdjęcie ekskomuniki, postanowił upokorzyć władcę Niemiec. Ten trzy dni i trzy noce czekał pod zamkiem na przyjęcie przez Grzegorza VII, klęcząc na śniegu, w worku pokutnym i boso .

Ekskomunika została zdjęta, najważniejsi władcy chrześcijańskiej Europy oficjalnie opuścili mury Canossy pogodzeni, jednak był to tylko krótki rozejm w ich politycznym sporze. Wielki sprzeciw wśród stronników Henryka IV wzbudza papieski pomysł stworzenia armii, która podlegałaby jedynie papieżowi, będąc niezależną od jakiegokolwiek władcy świeckiego. 25 czerwca 1080 podczas obrad synodu w Brixen z poparciem cesarza Henryka IV 30 niemieckich i włoskich biskupów oraz jeden ekskomunikowany kardynał Hugo Candidus wybrali Wiberta, arcybiskupa Rawenny, a jednocześnie uczestnika synodu wormackiego sprzed 4 lat, na papieża (czyli de facto na antypapieża). Wibert przybrał imię Klemensa III. Mając podległego sobie „papieża” i ogromną siłę militarną i polityczną, król Henryk IV doprowadza w 1084 roku do wygnania Grzegorza VII z Rzymu. Ten ucieka najpierw do Zamku Świętego Anioła, a następnie na południe Włoch, gdzie znajduje opiekę i schronienie w Normańskim Królestwie Sycylii, do którego zaistnienia na mapie politycznej Europy przyczynił się jeszcze zanim został papieżem, wspierając formalne przyznanie zajętych faktycznie przez nich ziem przez Mikołaja II. Ojciec Święty, któremu przeżyte zdarzenia wpłynęły na zdrowie, umiera rok później w mieście Salerno w wieku 65 lat.

Podczas, gdy w Rzymie zasiadał na Tronie Piotrowym antypapież Klemens, podległy cesarzowi (od roku 1084) Henrykowi IV, 24 maja 1086 zostaje wybrany na papieża Dezyderiusz, benedyktyn, przyjął on imię Wiktora III. Imię to nawiązywało do Wiktora II, niemieckiego papieża, który był opiekunem młodego króla Henryka IV. Niestety zanim został konsekrowany, zmuszono go do opuszczenia Rzymu i powrotu do swojego klasztoru na Monte Casino. W marcu 1087 roku odbył się kolejny synod, w Kapui, który potwierdził ważność wyboru Wiktora III. Biskupi na nim obecni ustalili, iż papież-elekt powinien powrócić do Rzymu i objąć swój urząd, mimo opozycji, na czele której stał arcybiskup Lyonu, Hugo . W Rzymie pozostały jednak wojska wierne Klemensowi III i papież Wiktor III nie był w stanie utrzymać się przy władzy, ledwie po tygodniu od konsekracji został on zmuszony do powrotu na Monte Cassino. Matylda Toskańska uruchamiała wszelkie możliwe kontakty i zasoby stronnictwa papieskiego, by Wiktor mógł wrócić do Rzymu, w rezultacie czego, papież powrócił do Świętego Miasta przez morze, a potem usunął żołnierzy cesarskich.

W drugiej połowie sierpnia 1087 roku papież Wiktor zwołał do Benewentu synod, na którym potwierdził dekrety swojego poprzednika Grzegorza VII oraz unieważnił liczne święcenia symoniackie. Nałożył także anatemę na antypapieża Klemensa III. W trakcie synodu w Benewencie papież zachorował i po raz ostatni wrócił na Monte Cassino, gdzie zmarł 16 września tego samego roku. Jego posługą jako głowy Kościoła była znakomitym preludium przed pontyfikatem następcy, który miał stać się ojcem krucjat, a co za tym idzie i całego ruchu rycerstwa zakonnego.

Następcą Wiktora III na papieskim tronie został uczeń św. Brunona z Kolonii, pochodzący ze szlacheckiego francuskiego rodu Odon de Lagery. Odon około 1068 wstąpił do zakonu benedyktynów w słynnym klasztorze w Cluny, gdzie pełnił m.in. funkcję przeora. Stamtąd został przeniesiony do Rzymu na zaproszenie papieża Grzegorza VII. Został jego bliskim doradcą i pomagał w przygotowywaniu reform mających uzdrowić organizm Kościoła. W roku 1080 został mianowany biskupem Ostii i otrzymał godność kardynała, następnie w latach 1082-1085 został legatem papieża

Grzegorza we Francji i Niemczech, gdzie przez jakiś czas był nawet uwięziony na polecenie króla Henryka IV, być może dlatego, że z polecenia Grzegorza VII przeprowadził synod w Kwedlinburgu, na którym klątwą obłożony został antypapież Klemens III oraz jego zwolennicy.

Przybrawszy po konsekracji imię Urbana II rozpoczął swój pontyfikat od synodu zwołanego w mieście Melfi, na którym podtrzymał postanowienia swojego poprzednika na stolcu papieskim, dotyczące kwestii symonii, zakazu małżeństw księży i inwestytury świeckiej. Ogłosił także utworzenie Kurii Rzymskiej, zorganizowanej na wzór świeckiego dworu królewskiego, a także podniósł znaczenie kolegium kardynalskiego w strukturze Kościoła. Wywołało to szybką reakcję stronnictwa cesarskiego, bowiem biskupi posłuszni Klemensowi III na zwołanym przez niego synodzie byli świadkami jak antypapież uroczyście ekskomunikuje prawowitego następcę św. Piotra.

Ostatecznie dopiero kolejny konflikt wewnętrzny w Niemczech, wywołany przez spór pomiędzy cesarzem rzymsko-niemieckim Henrykiem, a jego synem, posiadającym oficjalnie od 1087 tytuł króla niemieckiego, Konradem III Salickim. Dopiero wtedy, w roku 1094 Ojciec Święty odzyskał papieski pałac na Lateranie, a kolejne cztery lata później Zamek Świętego Aniola. Zanim nastąpił rok 1095 powściągliwa, w porównaniu z Grzegorzem VII, polityka zaczęła przynosić wymierne efekty, jeśli chodzi o wzrost poparcia zarówno wśród łacińskiego kleru, jak i wśród władców świeckich.

Swoistym preludeum do dalszych działań dotyczących Ziemi Świętej było wyciągnięcie dłoni przez papieża do cesarza Bizancjum Aleksego w roku 1089, kiedy to zostało z Rzymu wysłane poselstwo, które przywiozło Komnenowi informację o zdjęciu z niego ekskomuniki. Cesarz bardzo przyjaźnie odniósł się do polityki ocieplenia stosunków z zachodnim chrześcijaństwem, co sprawiło, że na linii Rzym-Konstantynopol zapanowała atmosfera współpracy, podsycana brakiem uwypuklania teologicznych sporów, które niespełna półwieku wcześniej doprowadziły do schizmy. Aleksey był gotów nawet wpisać Urbana II na listy patriarchów, jak dawniej było ze wszystkimi papieżami, ale, ponieważ było to obwarowane koniecznością złożenia wyznania wiary w bardzo specyficznej, wschodniej formie, nie doszło do tego ostatecznie.

Podsumowując, koniec wieku XI przynosi zachodniemu chrześcijaństwu przede wszystkim silne tarcia wewnętrzne, związane ze sporem o inwestyturę, a co za tym idzie silnymi tarciami politycznymi cesarsko-papieskimi, które doprowadzają do współlistnienia papieża i antypapieża, osłabiając tym pozycję i autorytet Kościoła. Dodatkowo, uspokojenie stosunków chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego, objęcie tronu bizantyjskiego przez znakomitego polityka – Aleksego Komnena, a zarazem coraz silniejsze zagrożenie stwarzane przez muzułmanów zajmujących tereny Ziemi Świętej, sprawia, iż koncepcja krucjaty zaczyna stawać się coraz bardziej realna.

Bibliography

- Angold Michael, *Cesarstwo Bizantyjskie 1025-1204*. Wrocław, Ossolineum.
- Asbridge Thomas (2006), *Pierwsza krucjata – nowe spojrzenie*. Poznań, Rebis.
- Fulcher of Chartres (1969), *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana*. Knoxville, University of Tennessee Press.
- Hauziński Jerzy (1993), *Burzliwe dzieje kalifatu bagdadzkiego*. Warszawa-Kraków, PWN.
- Nicolle David (2008), *Chrześcijaństwo i dżihad 1000-1500*. Warszawa, Bellona.
- Piwowarczyk Dariusz (1997), *Rycerze Chrystusa*. Warszawa, Iskry.
- Runciman Steven (1997), *Dzieje wypraw krzyżowych t.1*. Warszawa, PIW.
- Runciman Steven (1997), *Dzieje wypraw krzyżowych t.2*. Warszawa, PIW.
- Tyerman Christopher (2006), *God's War: a new history of the Crusades*. Cambridge, Belknap Press.
- William of Tyre (1943), *William of Tyre - a history of deeds done beyond the sea*. New York, Columbia University Press.

JUSTYNIAN I TEODORA, CZY TEODORA I JUSTYNIAN?

It is carrying the analysis about the issue of Theodora's influence on Justinian the Great in the paper, and attempting to show a inconstant position of emperor towards Theodora. Hereinafter was shown a promienience of the empress in the state structures and her influence on the internal and outside policy of Byzantium. There are presented the issues of Theodora's desire to balance between monophysite church and chalcanton faith as her main aim. There was also described the affair of active empress participation in international politics and elevating her authority abroad. It is also bringing up the intrigue matter, which she was excessively practising in order to consolidate her authority.

Key words: Theodora, Justinian, Byzantium, Chalcanton, Monophysitism, Intrigue.

Dzieje Imperium Bizantyjskiego w szóstym wieku naszej ery zostały w historiografii zdominowane przez postać Justyniana I Wielkiego. Bez wątplenia był to władca, który aktywnie angażował się w kwestie spraw wewnętrznych, zewnętrznych, jak i również kościoła. Panowanie tego cesarza jest zaliczane do najważniejszych i przełomowych dla całego cesarstwa, jak i Europy. Błędem byłoby jednak nie dostrzegać w panowaniu Justyniana ogromnej roli jego małżonki. W historiografii często pomijana jest postać Teodory, żony Petrusa Sabbatiusa- Justyniana I Wielkiego. Kobieta, która odbiła znaczne piętno w dziejach imperium. Teodora w młodości zajmowała się aktorstwem, równorzędnie uprawiając nierząd, z którym bezpruderyjnie odnosiła się po ulicach Konstantynopola - według relacji Prokopiusza z Cezarei. Pomimo tego, posiadała w sobie jakiś urok, ponieważ Justynian zakochał się w niej bez opamiętania oraz zawarł z nią związek małżeński. Z niepozornej dziewczyny, która nie miała przed sobą świetlanej przyszłości, zasiadła u boku jednego z najpotężniejszych władców w dziejach historii. Co było zupełnym *novum*, aby zwykła aktorka objęła aż tak prominentną pozycję w tamtych czasach. Teodora okazała się wyjątkowo sprytną kobietą. Z jednej strony wspierała działania męża, a z drugiej prowadziła samodzielną politykę opartą na licznych intrygach. Przedmiotem niniejszego referatu jest próba ukazania, jak duży wpływ miała Teodora na sprawy wewnętrzne i zewnętrzne imperium oraz podanie w wątpliwość dominującej roli Justyniana I Wielkiego.

Droga Teodory do władzy była dość zawiła. W przeciwieństwie do Justyniana I Wielkiego, nie urodziła się w znamienitej rodzinie. Miejsce narodzin Teodory jest tematem bardzo kontrowersyjnym – mógł to być sam Konstantynopol, lecz według opinii większości historyków bardziej prawdopodobnym miejscem jest Cypr. Przełomowym momentem w życiu młodej kobiety była diametralna zmiana poglądów w stosunku do faksji Zielonych- jedno ze stronnictw hipodromowych, które skłaniało się do bardziej radykalnych żądań społecznych. Owa faksja pozbawiła jej ojca urzędu niedźwiedznika, a tym samym skazała całą rodzinę na ubóstwo. Z pomocną dłonią wystąpiło konkurencyjne stronnictwo Błękitnych- rekrutujące się ze złotej młodzieży bandy awanturników. W wyniku wspólnych powiązań z faksją, Justynian poznał swoją przyszłą żonę- Teodorę. Charakterystyki naszej bohaterki podjął się Prokopiusz z Cezarei, w "Historii Sekretnej". W swoim dziele przedstawia ją jako osobę, która nie zna takich pojęć jak wstyd i umiarkowanie. Efektem rozwiązłego życia Teodory, były liczne cięższe, które starała się szybko usunąć. W późniejszym czasie związała się z Hekebolosem, który pełnił funkcje zarządcy Pentapolis w Afryce. Niestety romans nie trwał zbyt długo, z powodu jej zbyt ordynarnego afiszowania się w sprawach seksualnych. Tutaj też zaczął się jej wątek związany z kościołem monofizyckim. To właśnie duchowni z tego kościoła pomogli przeżyć młodej kobiecie w Afryce. Wywarli niewątpliwie duży wpływ na życie Teodory, ponieważ już nigdy nie stanęła na deskach hipodromu. Po powrocie do Konstantynopola, udało się jej rozkochać w sobie przyszłego cesarza. Z całą pewnością nie była to decyzja kierowana pobudkami politycznymi. Trzeba podkreślić, że początkowo ich związek był nielegalny. Prawo rzymskie zakazywało senatorowi małżeństwa z kobietą, która występowała na scenie. Dopiero po wydaniu odpowiedniego edyktu przez ówczesnego cesarza Justyna, aktorki mogły od tej pory wiązać się z osobami, które piastują najwyższe urzędy w państwie. Kobiety, które zajmowały się aktorstwem, musiały jedynie zrezygnować z dotychczasowego zawodu. Edykt niewątpliwie został stworzony wobec specyficznej sytuacji Teodory.

Żona Justyniana I Wielkiego, posiadała wysoką pozycję w strukturach państwa, którą wykorzystywała w polityce wewnętrznej i zewnętrznej imperium. Dowodem wzrastającej potęgi Teodory jest awansowanie jej na cesarzową w dniu koronacji Petrusa Sabbatiusa - 527 rok naszej ery. Wykorzystując swoje możliwości, Teodora skutecznie ingerowała w sprawy wewnętrzne Bizancjum. W pierwszej kolejności zajęła się regulacją prawa wobec kobiet. Nowo powstałe prawo, zabraniało m.in. zabijania za cudzołóstwo popełnione przez żonę- kara śmierci była najczęstszym wyrokiem wydawanym w tej sprawie przez sędziów. Zracjonalizowane zostały również kwestie odpowiedzialności przed sądem. Od tej pory kobiety mogły na równi z mężczyznami zeznawać w sądzie oraz uczestniczyć w rozprawach w roli świadka. Każdy mężczyzna, który zgwałcił lub porwał kobietę niezależnie od jej przynależności do stanu, był karany śmiercią. Poprawa jakości życia kobiet nastąpiła także w sektorze gospodarczym, ponieważ mogły indywidualnie prowadzić działalność gospodarczą, a tym samym uniezależnić się w pewnym stopniu

od mężczyzn. Udało się jej również przekonać Justyniana I do budowy klasztoru Metanoia w zatoce Dardanele, w którym to nieregularnie miały znaleźć schronienie. Prokopiusz w „Historii sekretnej” opisuje, że kobiety zostały tam zamykane siłą, nawet te, które parały się tym zawodem z własnej woli. Teodora poczuła się u boku Justyniana na tyle pewnie, że odważyła się zmienić dotychczasowy sposób składania hołdu, czyli adoracji majestatu panujących. Do tej pory ludność zobowiązana była do przyklęknięcia na jedno kolano przed obliczem władcy, natomiast senatorzy całowali prawą pierś cesarza. Od tego momentu wszyscy mieli obowiązek widząc parę cesarską padać na brzuch i twarz, wyciągając ręce przed siebie, a następnie całować stopy obojga panujących. Istotnym faktem jest to, iż zmiana dotyczyła wszystkich niezależnie od stanowiska. Był to pierwszy w Europie przejaw tak wielkiej czci wobec kobiety, jako władczyni. Przełomowym wydarzeniem w życiu Teodory, które zapewniło jej niewątpliwie porównywalną pozycję z Justynianem I, było powstanie Nika – od hasła „Zwyciężaj” w roku 532 naszej ery. Do zrywu doszło w wyniku represji cesarza, które znacznie umniejszyły rolę dwóch facji: Błękitnych i Zielonych. Oba stronnictwa skupiały dziesiątki tysięcy ludzi – stanowili niebezpieczną opozycję dla Justyniana I. Ludzie domagali się usunięcia z urzędu Eudaimona, prefekta miasta, Jana z Kapodacji i Tryboniana. Justynian I Wielki chcąc utrzymać kontrolę nad ludem, zgodził się na ustępstwa i usunął najwyższych urzędników państwowych. To pokazało słabość jego władzy, a ludzie którzy raz zakosztowali słabości, nie mieli zamiaru ponownie się podporządkowywać. Doszło do niespodziewanego przewrotu, ponieważ 15 stycznia tłum okrzyknął cesarzem trzeciego siostrzeńca Anastazjusza, Probusa. Nowo wybrany cesarz na całe szczęście dla Petrusa Sabatiussa opuścił stolicę wraz z resztą zamożnych obywateli, nie stanowiąc już potencjalnego zagrożenia. Justynian I Wielki po rozmowie ze swoimi najbliższymi współpracownikami, nakazał natychmiastową ewakuację ze stolicy. W tym momencie swój prymat ukazała Teodora, która powiedziała następująco "Czy przystoi, aby niewiasta dawała mężom przykład odwagi, czy nie przystoi- nie pora tu rozważać". Niezlomną postawą zagrzała do walki głównodowodzących armii, Belizariusza i Mundusa. Dzięki żonie Justyniana I udało się zneutralizować wściekły tłum oraz utrzymać się u władzy. To wydarzenie doskonale pokazało, iż cesarzowa miała skuteczny wpływ na politykę wewnętrzną Bizancjum. Przebiegłość Teodory w najważniejszych sprawach imperium, potwierdza sprawa chrystianizacji Nobiadów - lud żyjący w rejonie górnego Nilu, na południe od Asuanu. Pewien mężczyzna o imieniu Julian, miał zamiar schryścianizować te tereny. W związku z tym postanowił zwrócić się o pomoc do Teodory. Cesarzowa przychylnie odniosła się do pomysłu i poinformowała Justyniana I, iż zamierza wysłać swojego misjonarza, aby dokonał procesu chrystianizacji. Cesarzowi nie spodobał się fakt, że miała dokonać tego osoba wywodząca się z kręgu monofizytów. Postanowił napisać do chalcedońskich biskupów w Tebach, aby to oni przygotowali misję w taki sposób, aby wyprzedzili działania jego żony. Teodora przechytrzyła Justyniana I Wielkiego i zastraszyła dowódcę garnizonu, aby opóźnił wyprawę misjonarzy wysłanych przez cesarza. Dzięki temu jakże podstępny zabiegowi, Julian dotarł jako pierwszy do Dongoli - stolica Nobadii, oraz nawrócił tamtejszą ludność. Jest to przykład tego jaki szacunek, a zarazem postrach budziła postać Teodory wśród osób wysoko postawionych w hierarchii społecznej oraz tego, że prowadziła politykę imperium według własnego uznania. Teodora swoimi decyzjami ingerowała w najważniejsze sprawy polityki zagranicznej Imperium Bizantyjskiego. Przykładem takiego działania jest rok 535 n.e, kiedy to kazała zabić Amalasantę - królowa Ostrogotów. Wysoką pozycję cesarzowej podkreśla fakt, iż zamachu dokonał poseł, który został wysłany do Italii przez samego Justyniana I Wielkiego. Ku zdziwieniu, rozkaz żony cesarza dotyczący zamordowania królowej Ostrogotów, potraktował jako ważniejszy od instrukcji samego władcy. Amalasantę była zwolenniczką pokojowej polityki w stosunku do Imperium Bizantyjskiego. Teodora zleciła morderstwo, ponieważ obawiała się królowej, aby w przyszłości nie zajęła jej miejsca u boku Justyniana I. Co niewątpliwie poprawiłoby jego sytuację wobec Italii i zwiększyłoby szanse podboju bez rozlewu krwi. Śmierć Amalasanty, cesarz wykorzystał do rozpoczęcia wojny z Ostrogotami i rozprawił się z nimi za pomocą oręża.

Sprawą *priorytetową* dla Teodory była kwestia kościoła monofizyckiego. Wywarła gargantuiczny wpływ na swojego męża, odnośnie zrównania wyznania chalcedońskiego z monofizyckim. Justynian I Wielki był bez wątpienia gorliwym chrześcijaninem. Mimo to opracował kompromisowe wyznanie wiary tzw. Nowy Henotikon. Zostały w nim usunięte sprawy dotyczące problemu natury w Chrystusie oraz nie odwoływano się w nim do soboru w Chalcedonie. Formuła teopasyjna została zaakceptowana przez samego papieża, Jana II. Niestety żadna ze stron nie była gotowa, aby pójść na kompromis. W wyniku czego nie doszło do oficjalnego zatwierdzenia nowego wyznania. Sam fakt, iż Justynian I był gotów pójść na jakiegokolwiek ustępstwa w kwestiach religijnych, pokazuje tylko olbrzymią pozycję Teodory w imperium. Teodorze udało się nawet po śmierci Tymoteusza III - 535 rok, patriarchy Aleksandrii, obsadzić na tronie jednego z monofizytów, Teodozjusza. Niewątpliwie było to bardzo ważne wydarzenia, niestety nie trwało zbyt długo, ponieważ cesarz nagle zmienił swoje poglądy w kwestiach wyznania monofizyckiego. W latach 536/37 doszło do prześladowań monofizytów. Teodora w tej kwestii wykazała się nie tyle co sprytem, a inteligencją. Wiedziała, że nie może w chwili obecnej nadweręzać zaufania cesarza i podporządkowała się zaleceniom swojego męża. Przywódcy monofizycy w okresie największego napiętnowania, znaleźli schronienie w klasztorach utworzonych przez Teodorę, w pałacu Hormizdasa oraz na przedmieściach Sykae. Cesarzowa utworzyła również dla wyznawców, pewnego rodzaju azyl na wyspach Derkos i Chios. Można przyjąć, iż cesarzowa prowadziła samodzielną politykę w sprawach religijnych. Oczywiście o pewnych rzeczach musiał wiedzieć Justynian I, ale jego żona z pewnością robiła wiele w tej kwestii za jego plecami. Sytuacja powoli ulega zmianie, gdy w Rzymie ogłoszono papieżem Sylwesterusa, który złożył przysięgę królowi gockiemu Witigesowi. Był to nie lada pretekst, aby zaatakować stolicę apostolską i ją podbić. Zadania tego miał się podjąć Belizariusz, który bez większych przeszkód wykonał rozkaz. Teodora w tej sytuacji rozkazała, aby uwięzić papieża oraz zmusiła go do zrzeknięcia się tronu biskupiego. Następnie namówiła męża, aby

tron objął Wigilusz. Justynian zaakceptował ten wybór, ponieważ myślał, że uda się mu zaprowadzić pokój religijny. Jak widać Teodora nie miała, aż tak wielkich możliwości, aby samodzielnie decydować o sprawach religijnych. Nie zmienia to faktu, że większość swoich celów zrealizowała, co było nie do pomyślenia, aby kobieta w tamtych czasach miała tak wiele do powiedzenia w jakichkolwiek kwestiach związanych ze sprawami państwowymi.

Cesarzowa do perfekcji opanowała wszelkiego rodzaju intrygi, aby osiągnąć wyznaczone przez siebie cele w jak najkrótszym czasie, kosztem innych osób. W tym celu rozbudowała siatkę szpiegowską, która donosiła jej informacje o kluczowych osobach w imperium. Sama obsadzała urzędy i wybierała kapłanów, przy czym bardzo pilnie wystrzegła się tylko jednego, a mianowicie, żeby kandydat nie był uczciwym człowiekiem, który miałby jakieś wątpliwości odnośnie jej poleceń. Przykładem takiego działacza była sprawa Jana z Kapodacji - szefa skarbu Bizancjum. Teodora postanowiła rozprawić się z urzędnikiem, ponieważ jako jedyny potrafił sprzeciwić i oczernić ją przed cesarzem. Był o tyle nie wygodny, że przez niego cesarzowa notorycznie klóciła się z Justynianem I, a to powodowało osłabienie jej pozycji w imperium, na co nie mogła sobie pozwolić. Uwięziła Jana w Egipcie oraz zaczęła szukać fałszywych świadków przeciwko niemu. Oskarżyła go o współudział w napadzie na biskupa w Kyzikos. Obietnicami i groźbą przekonała jednego z członków faksji Zielonych, aby złożył fałszywe zeznania. Teodorze nie udało się uśmiercić Jana, a Justynian skazał go jedynie na zesłanie. To nie zmienia faktu, że pozbawiła urzędu osobę, która bardzo dobrze prosperowała oraz mogła w przyszłości pozbawić ją uprzywilejowanej pozycji w cesarstwie. Głównym partnerem w snuci intryg była Antonina- przyjaciółka Teodory z czasów młodości. Razem planowały różnego rodzaju spiski, aby zapewnić swoim krewnym następstwo tronu oraz intratne stanowiska. W pierwszej kolejności cesarzowa zadbała o swoją najbliższą rodzinę. Udało się jej doprowadzić do małżeństwa pomiędzy głównodowodzącym sił zbrojnych, Sittasem, a jej siostrą Komito. Cesarzowa za wszelką cenę pragnęła, aby tron po Justynianie objął jej wnuk, Anastazjusz. W tym celu miał wziąć za żonę Janinę - córka Antoniny i Belizariusza. Teodora oprócz tego starała się wyeliminować potencjalnych kandydatów do tronu m.in. Belizariusz, czy Germanos- kuzyn Justyniana I Wielkiego. Niestety jej plan nie do końca się powiódł, ponieważ Antonina zerwała związek Anastazjusza z Janiną - nie wiadomo z jakich przyczyn. Nie udało się jej obsadzić swojego kandydata, ale i tak wszystko zostało w rodzinie, ponieważ na tronie zasiadła siostrzenica Teodory - Zofia.

Nie jest łatwo znaleźć odpowiedź na pytanie o to, kto był ważniejszy w Cesarstwie Bizantyjskim. Justynian i Teodora byli idealną parą, która pod każdym względem się uzupełniała. Cesarzowa bardzo dbała o pozycję swojego męża. Często z tego powodu popadała w konflikt z jego współpracownikami. Zazwyczaj chodziło w tej sytuacji o to, aby nie osiągnęli zbyt dużej władzy, która mogłaby ograniczać rolę cesarza. Wiedziała, że razem z mężem stanowi jeden organizm i nigdy nie dążyła do tego, aby przejąć całkowitą władzę. Z jednej strony jest wiele przykładów świadczących o silnej, czasem nawet przeważającej pozycji Teodory, ale nie możemy zapomnieć o tym, że w wielu sprawach to właśnie Justynian I Wielki miał decydujący głos np. sprawa kościoła monofizyckiego. To nie zmienia faktu, że razem mogli osiągnąć więcej, aniżeli osobno.

Bibliografia

- Browning R. (1977), *Justynian i Teodora*. Warszawa, PIW.
Wolińska T. (2003), *Justynian Wielki*, Kraków, WAM.
Prokopiusz z Cezarei (1969), *Historia Sekretna*. przeł. Andrzej Konarek, Warszawa, PIW.
Ostrogorski G. (1967), *Dzieje Bizancjum*. Warszawa, PWN.
Krawczuk A. (1992), *Poczet Cesarzy Bizantyjskich*. Warszawa, 1992 Iskry.
Zakrzewski K. (1992), *Historia Bizancjum*, Kraków. wyd.II., Universitas.
Evans J.A. (2008), *Justynian i imperium bizantyjskie*. przeł. B. Godzińska. Warszawa, Bellona.
Herrin J., Bizancjum (2009), *Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium*. przeł. N. Radomski. Poznań, Rebis.